

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

**Harvard College
Library**

THE BEQUEST OF

Charles R. Lanman

PROFESSOR OF SANSKRIT
1880-1926

गद्यपद्यतरङ्गिणी.

OR

The Sanskrit Selections for the use
of the Students preparing for the
Bombay University Entrance
Examination.

(Written to meet the requirements of the pre-
vailing system of teaching Sanskrit in the
New English School, one of the Insti-
tutions of the D. E. Society,
Poona.)

EDITED

WITH AN EXPLANATORY GLOSS IN SANSKRIT AND ENGLISH.

BY

GOPAL RAGHUNATH NANDARGIKAR,

Sanskrit Tutor, New English School, Poona.

REGISTERED UNDER ACT XXV. OF 1867.

POONA.

Printed at the Arya-Bhashana Press, Poona.

1888.

ALL RIGHTS RESERVED.

Price Rs. 1-4. Packing and postage As. 4.

गद्यपद्यतरङ्गिणी.

or

The Sanskrit Selections for the use
of the Students preparing for the
Bombay University Entrance
Examination.

(Written to meet the requirements of the pre-
vailing system of teaching Sanskrit in the
New English School, one of the Insti-
tutions of the D. E. Society,
Poona.)

EDITED

WITH AN EXPLANATORY GLOSS IN SANSKRIT AND ENGLISH.

BY

GOPAL RAGHUNATH NANDARGIKAR,

Sanskrit Tutor, New English School, Poona.

REGISTERED UNDER ACT XXV. OF 1867.

P O O N A .

Printed at the Arya-Bhushana Press, Poona.

1888.

ALL RIGHTS RESERVED.

Price Rs. 1-4. Packing and postage As. 4.

Ind L 508.5
✓

HARVARD COLLEGE LIBRARY
FROM THE ESTATE OF
CHARLES ROCKWELL LANMAN
MARCH 15, 1941

PREFACE.

The novelty of the plan of this little volume perhaps needs a few words of explanation.

This little volume has been prepared with a view to supply the students of our schools preparing for the Bombay University Entrance Examination, with a suitable reading-book in Sanskrit.

The volume contains twenty Tarangas or lessons which have been alternately arranged in prose and poetry, so that the students may not find it a troublesome task either to go over a considerable portion of prose or of poetry at a time.

Under each bold Roman figure have been given ten Tarangas or lessons in a graded series of form,—the easier passages coming first, and then the difficult ones.

The order cannot, of course, be expected to be perfectly faultless, but an attempt in the direction has been made. The passages selected are such as to be to a certain extent complete in themselves, each having an intelligible beginning and end, and requiring not more than a short introduction to enable the student to go through them with interest and pleasure. A few changes of another kind have also been introduced.

The dramas of Ratnāvalī and Vikramorvas'ī have been translated into narrative prose,—the characteristic phraseology of the illustrious authors being strictly adhered to.

These extracts are mainly intended to serve a Reading Book for advanced Sanskrit students, but the first, second, fourth, eleventh, twelfth, fourteenth Taranga

and the story of वीरवर, the स्यमन्तकोपाख्यान, the इक्ष्वाकुवंश, the tale of कद्रू and विनता of the seventeenth Taranga and the story of तुंजीन and वाक्पुष्पा, the कामंदकीयनीतिसार, the कलिविहंगन, विद्याप्रशंसा, and the नीतिपद्धति of the 20th Taranga, are specially selected for the use of the students reading the Government sixth standard. They will be found adapted to the requirements of those who have mastered, more or less thoroughly, Dr. Bhandarkar's first and second Book of Sanskrit.

The names of the author and of the work that supplied each passage are both mentioned for easy reference at the end of each extract. Below each Taranga are given the notes and meanings, fully illustrating the extracts. I have attempted to give a short explanatory gloss in Sanskrit as well as in English on the passages which I thought to be difficult ; but nowhere I have attempted to give close translation.

A glance at the list of contents will serve to show that, though all the branches of Sanskrit literature are not equally represented, still not less than forty-two different authors and not less than forty-seven different works have been, more or less, drawn upon. The subjects too, if carefully examined, would unfold a considerable variety of style. Such a large variety of subjects and the still larger variety of style presented here as in a focus, cannot fail, it is hoped, to give the student a considerable familiarity with elegant Sanskrit literature. The pages that are now bound up in this little volume form only the first part of the whole. The second part, to be published shortly, will contain extracts from those authors who have not been accorded place in this volume.

The prose part consists of extractss from the कथासरित्सागर, पञ्चतन्त्र, हितोपदेश, tales from Shriharsha,—the

Ratnāvalī, कादम्बरी, वासवदत्ता, हर्षचरित, दशकुमारचरित, आर्यविद्यासुधाकर, Tales from Kālidāsa,—the Vikramorvas'iyam, मुकुन्दानन्दभाण, विद्वशालभञ्जिका, वेतालपञ्चविंशति, विष्णुपुराण, सर्वदर्शनसंग्रह, and ब्रह्मसूत्रभाष्य, and the poetical part, of extracts from the रामायण, ऋतुसंहार, भामिनीविलास, किरात, विक्रमांकदेवचरित, महाभारत, कुमारसंभव, कीर्तिकौमुदी, हम्मीरकाव्य, चम्पू-रामायण, मालविकाग्निमित्र, विक्रमोर्वशी, शाकुंतल, रत्नावली, प्रियदर्शिका, मुद्राराक्षस, पार्वतीपरिणय, कंसवध, विद्वशालभञ्जिका, बालभारत, अनर्घराघव, मृच्छकटिक, वेणीसंहार, चैतन्यचंद्रोदय, प्रसन्नराघव, महीवीरचरित, मालतीमाधव, उत्तररामचरित, राजतरंगिणी, कामंदकीयनीतिसार, सुभाषितरत्नभांडागार, कलिविदंबन, सुभाषितावलि, शिवकाव्य, सेषदूत, and शिशुपालवध. Passages which convey coarse and obscure ideas as also those of an intricate nature have been altogether omitted. Special care has been taken to omit such portion of the literature which may, in a direct or indirect form, convey lovematter. In short, erotic poetry has been studiously avoided. The Book contains 160 pages of pure Reading Matter ; and nearly 150 pages of Notes and Meanings.

The verses of the 18th Taranga are intended for recitation. At the end of the volume I have added an Appendix of additional notes.

No one is more conscious than myself of the shortcomings and defects of the work so hurriedly executed, but I shall be very happy to receive any suggestions or corrections that teachers may have to make and shall be but too willing to adopt them in the second edition.

Before concluding, I have to express my most sincere thanks first to my esteemed friend Mr. V. S. Apate, Principal and Professor of Sanskrit, Fergusson College, who not only encouraged me to undertake the publication of the book when it had been hopelessly put aside, but also

helped me on through its execution with his direct supervision and secondly, to the Managing Board of the Deccan Education Society, Poona, who in their resolution, have kindly introduced this book in the New English School, one of their institutions, for the current year. My acknowledgements are also due to Mr. N. K. Dharap B. A., the Secretary of the D. E. S. whose kind suggestions proved very useful. And lastly my hearty thanks are specially due to my sincere friend Mr. Nages'a Jivaji Bapat of the New English School, whose assistance also proved very valuable.

Kathásaritságara.— The sixty-first part of the tenth *Lambaka* has been taken from this work. Its language is simple, and imparts moral lessons to the young readers. It is said that the poet *Gunadhya*, composed, about 2000 years ago, in the *Pais'achi* dialect *Brihatkathá*, a book, containing 1,00,000 *Slokas*, which was very entertaining and popular. Such well-known works as *Kadambari*, *Ratnavali*, *Priyadarsika*, *Nagananda*, *Mudrarakshasa*, *Panchatantra*, *Hitopadesa*, *Vetalapanchavinsati*, &c. drew upon this source for their plots and the *Brihatkatha* came to be very widely known in India. But after a time people lost the knowledge of the *Paisacha* language, and therefore, about 800 years ago, the great poet *Kshemendra* in the reign of *Anantaraja*, the king of Kashmira, gave a *precis* of this work in the Sanskrit and styled it *Brihatkathámanjari*. But the work of *Kshemendra* could not be as attractive as the original owing to its extreme brevity and difficult composition. Therefore, about the same time under the instructions of *Suryavati*, the learned wife of king *Anantadeva*, the great poet *Somadevabhata* put the *Brihatkatha* in the Sanskrit garb and wrote a book which he called *Katha-*

saritsagara. This was an excellent work not too prolix like the original but at the same time not too brief to be a hard reading. After the *Kathasaritsagara* came into existence, both the *Brihatkathā* and the *Brihatkathamanjari* were gradually swept away from the memory of the people. The *Kathasaritasagara* alone made its way every where in Bhāratavarsha.

Panchatantra.—The fables of this book are supposed to be narrated by a learned Brahmana named *Vishnusarma* for the instruction of certain young princes, whose father had expressed his sorrow at their idle and dissolute habits. The fables are merely allegorical. They are divided into five chapters. The date of the work is about the beginning of the first century ; but many of the fables are referable to a period long before the Christian era.

Hitopadesa.—It inculcates in dialogues, maxims relating to the various transactions of life, all which are expressed in language natural and easy. The form in which it is presented, gives it the appearance of a little drama, the plot being simple and free from the grossness which unfortunately stains certain parts of the *Hitopadesa*. *Vishnusarma* who composed the *Panchatantra* was also the author of the *Hitopadesa*. Evidently both these works were written with the same object, but the style of the *Panchatantra* being less figurative leads some to suppose that it had an earlier origin. The *Hitopadesa* is divided into four books, named (1)—मित्रलाभ or the acquisition of friends, (2)—सुहृद्भेद or the separation of friends, (3)—विग्रह or war, and (4) संधि or peace.

Ramayana.—*Valmiki*, the Homer of India has been in all ages justly revered as the father of poesy. From him numerous poets have derived their inspiration.

His immortal epic the *Ramayana* has been the inexhaustible mine from which a host of writers, even *Kalidasa* and *Bhavabhuti* have collected their gems whose lustre has been so long dazzling the world. Valmiki's description of nature, internal and external, is truth itself and his deathless song is as deep and instructive in thought as sweet and simple in expression. The part selected gives an account of the circumstances under which *Bharata* was disposed to address his mother in a severe language when he heard the shocking news of the death of his dear father and the banishment of his brother *Rama* who was even dearer to him than *Kaikeyi*. The description is, beyond any doubt, most touching and pathetic and hence it will recommend itself to every reader of Sanskrit poetry. To ascertain when *Valmiki* was born, is by no means possible at this distance of time. Some European scholars suppose that he flourished about the beginning of the Christian era ; but of this there is no reliable proof. This supposition would unavoidably lead to the conclusion that he was a contemporary of *Vishnusarma*. But there is a vast difference between his style and that of *Vishnusarma* besides, *Kalidasa*, *Bharavi*, *Bhavabhuti*, *Magha* and other ancient poets speak of *Valmiki* as a most ancient poet and a great sage ; consequently it must be admitted that *Valmiki* flourished long before *Vishnusarma*, *Bhartrihari* and other poets and the *Ramayana* must have been written very many centuries before the time of the above poets many centuries before the time when Prof. Weber is inclined to regard it to have been composed.

Ritusamhara, *Kumarasambhava*, *Meghaduta*. The author of the *Sakuntalá* and *Raghuvansa*, flourished in the end of the 5th and the begin-

ning of the 6th century of the Christian era, and was patronized by *Harshavikramaditya*, King of *Ujjayini* and *Pravarasena* King of Kashmir, and that he is the same as the Poet *Matrigupta* noticed in the terms of common belief in the third book of the *Rajatarangini* or History of Kashmir, in the Sanskrit language ; and that he was appointed by *Harshavikramaditya*, Governor of Kashmir over which the poet ruled for four years, nine months and one day. *Kalidasa* is usually believed to have been a *Sarasvata* Brahman. These to the present day use animal food. *Kalidasa* is an admirer of field sports and describes their beneficial effects on the human constitution with the accuracy of a careful observer. *Kalidasa*, although a resident of *Ujjayini* which he notices in his works with evident predilection, was in all likelihood a Native of Kashmir or of a conterminous province. His illustrations are derived chiefly from the Natural History and Physical Geography of Northern India. He was a perfect lover of nature. His language is simple and his similitudes are copious and unrivalled for their elegance. He is justly praised for his happy choice of subjects, his complete attainment of his poetical intentions, for the beauty of his representations, the tenderness of his feeling, and the richness of his imagination. He shows an acquaintance with Chinese pottery and silks, with the magnet,—in one instance, the true cause of eclipses, the influence of the moon on the tides and with ships. His Kings are attended by *Yavana* women with bows in their hand. He has minute acquaintance with Court life. The various beasts, birds, trees, flowers, and insects alluded to by *Kalidasa*, are common to nearly the whole of India, and, therefore, do not assist in discovering the poet's birth place, or his favourite

places of residence. He had undoubtedly travelled a great deal.

Like many congenial spirits, he had no doubt suffered from the pangs of poverty and neglect. He devoutly prays that "for the common welfare of the good, the mutual rivals Fortune and Eloquence may at last be wedded in that union which now seems so hard to be attained."

What is the argument of the *Meghaduta* but a faithful picture of his feelings caused by separation from his dear wife and home!—a fact related also of *Matri-gupta* in the *Rājatarangini*. *Kalidasa*, under the disguise of a *Yaksha* or demi-god, seated on the mountain *Ramagiri* in the Godavari district, addresses one of the heavy clouds gathering in the south, and proceeding in a northerly course towards the Himalaya mountains, and "the fictitious position of the residence of the *Yakshas*." He desires the cloud "to waft his sorrows to a beloved and regretted wife." The places are correctly conceived. A straight line drawn from *Ujjayini* to the north, the course assigned to the cloud messenger, passes through the valley of Kashmir.

In Kashmir or its neighbourhood the birth place of *Kalidasa* ultimately will be found. The name of his wife was *Kamala*. He composed the three dramas, viz. the *मालाविकाग्निमित्र*, *विक्रमोर्वशी* and the *शाकुंतल*, and the four *Kavyas*, namely, *कुमारसंभव*, *रघुवंश*, *मेघदूत* and the *ऋतुसंहार*. The description of the summer and the autumn has been selected from *Ritusamhara*, *Siva* disguised as an ascetic, from *Kumarasambhava* and the description of *Alaka* from the *Meghaduta*.

Kūdambari, *Harshacharita*. Written in prose, the works nevertheless are enlivened through out by a display

of poetic fancy and an uncommon force of expression peculiar to the author. For this reason *Kādambari* and *Harshacharita* deservedly occupy a very high, if not the highest, place among the works of their class now extant. But the style being occasionally disfigured by long Compounds (समास) and jumbled metaphors, and the descriptions being too diffuse, the books have been sometimes considered as unfit for those who have not been already well grounded in Sanskrit. Freed from those defects, these highly interesting works would certainly become the excellent class-books. As it is intended to place before the reader the best specimens of the writings of several Sanskrit authors in this volume, a longer selection from *Kādambari* and *Harshacharita* however desirable, could not be inserted with a due regard to its limits. *Bānabhatta* the author of *Kadambari* died without finishing his work. His son completed it. Sanskrit literature is admittedly deficient in history and biography and our knowledge of the personal history of even the most distinguished Sanskrit authors is extremely limited and often obscure. But we are in a somewhat fortunate position with regard to *Bāna*. In the *Harshacharita* or the Life of King *Harsha* written by *Bāna* it has been mentioned by himself that he was born at a village named *Pritikuta* to the west of the *Shona*. There lived at this village a very learned Brahmana called *Kubera* belonging to the family of *Vatsa*. *Kubera* had four sons. One of these was named *Pāsupata* who was father of *Arthapati*. *Arthapati* had eleven sons of whom one was called *Chitrabhānu*. *Chitrabhānu*

married *Rājadevi* and the issue of this marriage was *Bāna*. (1)

In the account given of the poet's descent in the introduction to the *Kādambari* *Bāna* is described as the son of *Chitrabhānu*, and *Chitrabhānu* as a son of *Arthapati*; while *Pāsupati*, who according to *Harshacharita* was the father of *Arthapati*, is not mentioned at all. After a description of the many virtues of *Kubera*, comes the following verse :—*हिरण्यगर्भो भुवनाण्डकादिव । क्षपाकरः क्षीरमहा-
र्जवादिव । अभूत् सुपर्णो विनतोदरादिव । द्विजन्मनामर्थपतिः पतिस्ततः ।*

Poetical imagery apart, this contains the important statement that “from him (कुबेर) sprang *Arthapati*, the chief of the Brahmanas.” This seems to contradict the statement in *Harshacharita*, that *Arthapati* was son of *Pāsupati*.

We are of opinion however, that the contradiction is only apparent and not real. *Bāna* in his introduction to *Kādambari* has taken care to describe himself as the son of *Chitrabhānu* and *Chitrabhānu* as a son of *Arthapati*, but has used the word अभूत् “sprang” in describing the descent of *Arthapati* from *Kubera*. A man may be justly said to have sprung from any of his ancestors. Perhaps the name of *Pāsupati* has been omitted from the account in *Kādambari* because he

(1) “चकार च कृतदारपरिग्रहस्यास्य तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रीत्या प्रीतिकृटना-
मानं निवासं” &c. “वात्स्यायनकुले क्रमेण कुबेरनामा वैनतेय इव गुरुप-
क्षपाती द्विजो जन्म लेभे । तस्याभवन्नच्युत ईशानो हरः पाशुपतश्चेति
चत्वारः—तनयाः । तत्र पाशुपतस्य एक एवाभवत्—अर्थपतिरिति
नाम्ना सूनुः । सोऽजनयत् भृगुं, हंसं, शुचिं, कविं, महीदत्तं, धर्मं, जात-
वेदसं, चित्रभानुं, त्र्यक्षं, अहिदत्तं, विश्वरूपं, च इत्येकादश रुद्रानिव सोमा-
मृतरसच्छुरितमुखान् पवित्रान् पुत्रान् । अलभत च चित्रभानुस्तेषां मध्ये
राजदेव्यभिधानायां ब्राह्मण्यां बाणमात्मजं” । श्रीहर्षचरिते प्रथमोच्छ्वासः ।

was not so learned and famous as his other ancestors, but in the more circumstantial narrative of *Harshacharita* he finds a place.

In childhood *Bāna* lost his mother ; and he was brought up by his father with all the tenderness of motherly affection. After giving him a proper education his father *Chitrabhānu* died when *Bāna* was fourteen years of age. For some time he was overwhelmed with grief ; but with the elasticity of youth and the solace offered by his friends, he gradually overcame his sorrows and began to take interest in the affairs of the world (1).

Bāna names many of his friends, but we shall content ourselves with mentioning a few, viz. ईशान, भद्र, नारायण, and मयूरक. Is this *Mayuraka* the same as the poet Mayuraka ? Dr. Fitz Edward Hall has found in an anonymous commentary on the भक्तामरस्तोत्र a Jain work by *Mānatungāchārya*, a story which makes *Bana* and *Mayuraka* contemporaries (2). Tradition makes *Bana* the son-in-law of Mayūra.

Led by his youthful friends and strong desire to visit the different parts of India, *Bāna* left the seat of his

(1) स बाल एव विधेर्बलवती वशादुपसंपन्नया व्ययुज्यत जनन्या।
जातस्नेहस्तु नितरां पितृवास्य मातृतां अकरोत् । अवर्धत च तेनाधिकतर-
मेधीयमानधृतिः धाम्नि निजे । कृतोपनयनादिक्रियाकलापस्य समानुत्तस्य
चतुर्दशवर्षदेशीयस्य पितापि श्रुतिस्मृतिविहितं कृत्वा द्वित्रजनोचितं
निखिलं पुण्यजातं कालेनादशमीस्थ एगस्तमगात् । संस्थितं च पितरि
महता शोकेनाभीलमनुप्राप्तो दिवानिशं दह्यमानहृदयः कथं कथमपि कति-
पयान् दिवसान् आत्मगृहे एवानैषीत् । गते च विरलतां शोके शनैः शनैः—
शैशवोचितानि अनेकानि चापलानि आचरन् विज्वरो बभूव । श्रीहर्षचारिते
प्रथमोच्छ्वासः ।

(2) See Dr. Hall's Preface to *Vasavadattā*, page 3, foot-note.

ancestors, though the course adopted by him was condemned by the wise. Far from *Pritikuta*, he passed his time sometimes with members of Royal families, sometimes in the service of men eminent for their learning and celebrated for the sweetness and grandeur of their discourses. He also mixed with wits endowed by nature with cool intellect. By this varied intercourse he regained that frame of mind which was worthy of the *Vatsa* race and after a long absence, he returned to his birth place, the home of his ancestors, where he was received with rejoicings by his friends. (1) Soon after his return *Bàna* was invited by a cousin of *Ràjá Harshadeva* named *Krishna* ; and he went with the messenger *Mekhalaka* to the court, where he was well received and introduced to the King, who became very favourably disposed towards him. From this time forward he lived sometimes in the court of his Royal patrons and sometimes among his early friends at his native village. (2)

The experience which *Bana* gained in the course of his travels and during his stay at the court of King *Harshadeva*, of the various phases of human nature and of the different modes of life, was of very great use to him. It enabled him to describe vividly, minutely and faithfully not only all the details of Court life, but also the peculiarities of almost all classes of men, especially of those of the literary class. This makes his descriptions in *Kàdambari*, so life like. In the introduction to the *Harshacharita* the following names are mentioned with eulogy : *Subhandhu* the author of the *Vàsavadattá*, *Bhattaraharichandra*, another prose writer, *Salivahana*, author of a

(1) See *Harshacharita*, the end of the first Book.

(2) See *Harshacharita*, Book II.

vocabulary, *Pravarasena*, author of *Setukavya*, *Bhasa*, the dramatist, *Kalidasa* and *Adyaraja*. This shows that *Bana* came after these writers, but it does not enable us to fix the period when he flourished, nor does it afford any clue for settling the time when *Harshadeva* celebrated in the *Harshacharita*, lived. His identification is a *vexata questio* among the Sanskritists of the present day. The most probable conjecture is that *Harshadeva* was the same with *Harshavardhana* of *Kanauj*. When Huen Thasang the Chinese traveller visited *Kanauj* about the middle of the 7th century he found *Harshavardhana* reigning there. He reigned from 607 to 650 Christian era, and was the founder of the *Harsha* era which according to Abu Rehan, was in *Kanauj* and *Mathura* from the year 607 to 1100. Supposing *Bana* to have lived in the court of *Harshavardhana* it may be inferred that he flourished in the middle of the 7th century.

Bhāminivilāsa. *Jagannatha*, a great poet and sound critic was born of the Tailanga family in the district of Rajamahendri in the South of India. His father's name was *Peramabhatta* and his mother's name *Lakshmi*. His father was a learned Pandit and had complete mastery over all the Sastras. It is said that he studied these Sastras under various teachers at Banares. *Jagannātha* completed his studies in the Sastras under his father. The best days of his happy career he passed in the Northern India, at the court of Delhi, under the patronage of Emperor Shah Jahan, from whom he obtained the title of *Kavirāja* (or according to some, *Panditarāja*). From this it appears that *Jagannatha* flourished between 1520 and 1660 A. C. After a glorious career as a poet,

author and controversialist he, at last, settled in Benares and passed his old age there.

Mr. L. R. Vaidya in his admirable edition of *Bhāmīnirvāṣa* says the following of the poet :—“ As a poet *Jagannātha* takes a high rank, and may be classed with *Kalidasa*, *Bhavabhūti* and other writers of celebrity. He is essentially a poet of emotions, and has achieved a high measure of success in his department. Though he belongs to the degenerate times of Sanskrit poetry, he is almost free from the affectation and extravagance of his age. In sweetness of melody and perspicuity of diction he stands on a level with *Bilhana* and *Jayadeva*. *Prasāda*, as he himself tells us, is a special characteristic of his poetry. As a writer of prose and a controversialist *Jagannātha*, perhaps, stands second to none but the great *Sankaracharya*. His prose is racy, vigorous, and characterised by the same perspicuity which pervades his poetry. He is thoroughly acquainted with the use of the offensive and defensive weapons of controversy and wields them with admirable effect.” The following works are attributed to *Jagannātha*. पीयूषलहरी or गंगालहरी, अमृतलहरी, करुणालहरी, लक्ष्मीलहरी, यमुनावर्णनचंपू, रसगंगाधर, मनोरमाकुचमार्दिनी, अश्वघाटी जगदाभरण, आसफवेलास, मामिनीविलास, प्राणाभरण and ज्ञातिज्ञातक.

Vāsavadattā. *Subandhu*, the author of *Vāsavadattā* flourished long before either *Somadevabhāta* or *Dandin*. To ascertain when *Subandhu* was born, is by no means possible at this distance of time. Some European scholars suppose that he flourished about the beginning of the 9th century; but of this there is hardly any reliable proof. Dr. Hall supposes that he preceded the author of *Harshacharita* and *Kādambari*. (1)

(1) See Hall's edition of *Vāsavadattā*, p. 11.

From this it may be concluded that *Subandhu* must have flourished about the middle of the 6th century. Following is the remark of Dr. Hall on *Subandhu's* writing. "*Subandhu*, an intimate of none but the virtuous, and a fund of dexterity in framing discourse made up of equivoques in every syllable, indulged with a boon conferred by the goddess of eloquence, constructs the relation" presented to us in the *Vasavadatta*. "Such are the terms in which our author introduces himself to his readers, at the same time directing attention to one of the most observable traits of his performance. That *Subandhu* took the initiative, among Brahmanical writers, in putting forth what is essentially an entire volume of puns, is a belief which, on the faith of tradition, is generally entertained by learned Hindus. Expressions of a two fold tenor, and the recurrence of similar sounds, are known to have had place, in Sanskrit, as fancied embellishments, from the remotest past; and it seems not unlikely that writings like the *Vasavadatta* came to be designated as poems, not wholly because of their sustained elevation of phraseology, but in some part by reason of their frequent display of alliterations, and their elaborate ambiguity of import,"

Kirātārjuniya. *Bharavi* was one of the best of ancient Indian poets. His *Kirātārjuniya* is noted for the lofty purity and simplicity of its style. He was an ardent politician and famous statesman, and his poem immediately obtained the popularity which it has never lost. *Bharavi* flourished about the middle of the 6th century. The earliest known reference to *Bharavi* and *Kalidasa* occurs in the Aihole inscription (634 A. D.)

Dasakumàrcharita. *Dandin* flourished before *Soma-devabhatta* the author of *Kathasaritsagar*. *Dasakumara-charita*, is the first of the so called romances upon which his great fame so largely and so deservedly rests. He created the historical novel in simple tales. He also wrote the *Kavyadarsa*, a book on poetics or *Alamkara*. His *Dasakumaracharita*, though a work of considerable power, lacks the freshness and life of '*Kadambari*.'

Aryavaidyàsudhákara. *Yajnesvaradihshita*, a learned Sastri and famous Pandit was a writer of charming, vigorous prose. He wrote essays almost on all branches of Sanskrit literature ; but his most famous work is his *Aryavidyasudhakara*. He ranks among the most eminent of essayists. In brilliancy of illustration, in graphic description, and in charm of style *Yajnesvara* has never been surpassed. His first residence was at Surat, but afterwards he came to Baroda and lived there under the patronage of the Maharaja Gaikavada.

Vikramankadevacharita. *Bilhana* was born at *Khonamukha*, three miles from *Pravarapura* in a family of *Madhyadesi* Brahmanas. His great-grand father *Muktikalasa*, and his grand-father *Rajakalasa* were Agnihotris and able to recite the Vedas. His father *Jyeshthakalasa* was a grammarian who wrote a commentary on the *Mahabhashya*. His mother's name was *Nagadevi*. He had an elder brother *Ishtarama* and a younger brother called *Ananda*, who both were Pandits and poets. *Bilhana* received his education in *Kashmira* and studied chiefly the Vedas, grammar as far as the *Mahabhashya*, and poetics or *Alamkara*. After finishing his education, he left *Kashmira* and wandered all over India. And thus travelling he came to visit *Ramesva-*

ra. Thence he turned northwards and finally arrived in Kalyāṇa, where King Vikrama gave him the office of *Vidyapati* or Chief Pandit. He seems to have spent the rest of his life in Kalyāṇa. *Bilhana* flourished in the 11th century. *Panchāsika* is also attributed to him. *Bilhana* possesses a spark of genuine poetical fire. Really beautiful passages occur in every canto. One of the most touching is the description of *Ahavamalla's* death. *Bilhana's* verse is flowing and musical, and his language comparatively speaking simple.

Mahābhārata. This great epic is said to have been composed by the sage *Vyāsa*. Except this name we know nothing about the gifted author. His birth, his lineage, his successes and disappointments in life, are matters that have forever disappeared from the memory of man ; but his marvellous work stands as a column to mark the achievements of the Aryans in India, and will do so till another universal deluge sweeps it away. The story of *Damayanti* has been selected from this famous epic. It forms the basis of that poem *Naishadhiya* by which *Shriharsha* has delighted the world, and many passages are quoted from it by Sanskrit Pandits in their daily intercourse with the world. It embodies descriptions of mountain sceneries, forests, rivers, cataracts, wild animals, lakes, hermitages and hunting excursions possessing rare beauty and accuracy ; and the relative duties of mother and daughter, father and son, husband and wife, master and servant, the dignity of righteousness and the wretchedness of vice, are all depicted in their true colour. It also furnishes proofs of the moral perfection attained by women, and of the high position they held in society, in ancient times.

Mukundánandabhāna. This peculiar prose writing is said to have been composed by *Kashipati*. Except this name nothing of a certain character is as yet known of this writer. He seems to be a modern poet and occupies a high rank among the *Bhāna* writers. The writing of *Bhāna*, it appears, belongs to the degenerate times of Sanskrit poetry when great writers were generally led by the vulgar taste of the populace.

Viddhasālabhanjikā. *Rājasekhara* is said to have composed the dramas of *Bālarāmāyana*, *Bālabhārata*, *Chaturvīṃsatiprabandha*, (1) *Karpuramanjari* and the *Viddhasālabhanjika*. He flourished in the eighth decade of the 10th century. He was one of those poets who attempted to dramatize the history of Rāma. But the credit of writing Rāmaic dramas had wholly belonged to Bhavabhūti who was the first to dramatize the incidents of the history of Rāma.

Kirtikauṃudi. The name of the author is *Somesvaradeva*. This poet was the family-priest of *Bhimadeva* of *Anahillavāda Pattana* and of *Lavanaprasāda* of *Dholka*. He was patronised by the two Jaina ministers, *Vastupāla* and *Tejapāla*, whom he entertained by his witty poems and panegyrics. He composed several inscriptions. These are dated 1297 Samvat, or 1241 A. D., 1311 Samvat, or 1255 A. D., and 1288 Samvat, or 1232 A. D. From this evidence it is clear that *Somesvaradeva's* active career lay between 1210 and 1265 A. D. *Somesvaradeva's* poetical merit was highest. It must be admitted that his taste was affected by the corrupt tendency of his age. His poem is full

(1) This work was written in 1405 Samvat, or 1349 A. D., at the instance of *Mahanasimha* at *Dhilli* (Delhi?).

of puns and all varieties of alliteration. But he uses these generally whenever he is writing on hackneyed and exhausted topics. Whenever he has got anything new to say, and he frequently has it, his expression is vigorous and full of feeling. His style is generally clear and felicitous, and—barring the puns—the poem may be regarded as one of excellent taste. The passage selected from the *Kirtikaumudi* is the dream of *Lavanaprasada*, containing the wail of the guardian deity of the kingdom of Gujerat for her past glory. This is certainly a splendid composition.

Hammiramahākāvya. The name of the author is *Nayachandra Suri*. He composed this poem about 500 years ago, in Sanskrit. At that time he lived in central India. He was one of the followers of the Jaina religion. *Nayachandra Suri's* work, as a poetical composition, has considerable merits, and deserves special notice as a specimen of the historical poems so rarely met with in the range of Sanskrit literature. Though the author did not live, like *Bāna*, *Bilhana* and *Purushottam Bhatta* in the reign of the hero whose history he wrote, yet his work is not of less historical importance than theirs. His taste was generally affected by the corrupt tendency of that age. His work is full of play upon words and all varieties of alliteration. The passage selected from this book is *Hammira's* conquest of the quarters.

Vetālapanchavimsati. The story of *Viravara* has been selected from this admirable collection of entertaining tales. It presents to the young student an unrivalled example of loyalty. It is almost universally known and appreciated in this country. The *Vetālapanchavimsati* is

ascribed to an author named *Jamhalabhata*. He has drawn upon his source from the *Kathasaritsagara* of *Somadeva Bhatta*. The stories are told by a *Vetala* or spirit to King *Vikramaditya* who tries to carry off a dead body occupied by the *Vetala*.

Vishnupurāna. It is admittedly superior to all the Puranas of the Aryans. It is from this source that all information regarding the origin and the social, political and religious institutions of the Aryan settlers of Hindustan, has been derived and as a record of what they did, felt and thought, its value is immense. This consideration evidently induced the celebrated Sanskrit Scholar Prof. H. H. Wilson to execute an English translation of the work. It is mostly composed in verse, only the chapter about *Rājavamsāvali* (royal races) being in prose. *Syamantakopakhyāna*, *Ikshvākuvamsa* and *Kadru* and *Vinata* have been selected from this as the most interesting portions. Its language is easy and harmonious. Like other Puranas, the *Vishnupurāna* is supposed to have been composed by *Vyāsa* the compiler of the Vedas. But the style of one Purana is so different from that of another (not to mention other grounds of objection) that it is by no means easy to believe that all the Puranas have had one author. What is most probable is that at different times different authors assuming the title of 'Vyāsa' composed them.

Champurāmāyana. This work is said to have been composed by *Bhoja*, the King of the Vedarbhas. The first five *Kandas* or chapters are attributed to *Bhoja* and the sixth and the last has been composed, it is said, by a poet named *Laxmana* who had a grant bestowed on him by *Srisomanatha* at

Kolala in Karnataka. Beyond this nothing of a certain nature is as yet known of these poets. They appear to be modern writers. Rāma's grief for Sitā and Tārā's address to Rāma have been selected from this. These extracts are very pathetic and convey a high sentiment.

Ratndvali and *Priyadarsikā*. Both these dramas have been composed by *Harshadeva*, the son of *Kalasa*, the king of Kashmir. He was a great patron of learned men. He was also the reputed author of several works being, however, in fact only the patron, the compositions bearing his name being written, the author of *Kāvya-prakāśa*'s asserts, *Dhāvaka* and other poets. According to Prof. H. H. Wilson he reigned over Kashmir in the beginning of the 12th century, and according to others, about the middle of the 6th century. He was also the author of *Naishadhiya*.

Mudrārākshasa. This drama has been composed by *Visākhadatta* in the first half of the eighth century of the Christian era. The plot of the drama is not a pure invention, but on the other hand, it is not derived from the usual storehouse of legends on which Sanskrit writers have generally drawn for their materials. The business of the play is diplomacy and politics. The style is appropriate to the nature of the subject ; it does not lay much claim to sweetness or beauty, but is always business-like and often vigorous.

Pārvatiparinaya. This drama is attributed to the great poet *Bana*; but the internal evidence does not go to prove the authorship of the writer of *Kadambari*. The poet whoever he may be appears to be modern. The style is easy and flowing. The writer has attempted to

imitate the style of Kalidasa's *Kumarasambhava* in almost all his acts of the drama.

Kamsavadha. This drama has been composed by *Seshakrishna*, a modern poet. *Krishna* was born of the Maharastra Brahmana family. His father's name was *Nrisimha*. *Krishna* completed his education at Banares where his father lived. This poet flourished in the latter part of the 16th century that is at the time when the Emperor Akber reigned at Delhi. This drama was composed at the request of Giridhari, the son of Rájá Todarmalla, the Emperor's minister.

Anargharaghava. *Murari* flourished in the first part of the 9th century of the Christian era. His style is bombastic, vigorous and often tedious. His play is much respected among the old Sastris even of the present day.

Mrichchhakatika. *S'udraka* produced poems which had the great merit and charm of natural simplicity. This great king flourished long before even the ancient poets such as *Gundadhya*, *Kálidása*, *Subhandhu* and others. He composed about 2200 years ago the drama called *Mrichchhakatika* in the easy and flowing style of Sanskrit and Prikrit languages. The style of the play, though not meagre, is in general simple and unartificial, and of a day evidently preceding the elaborate richness of Sanskrit writing, not to speak of the fantastic tricks and abuses which began to disgrace Sanskrit composition apparently in the eighth, ninth and tenth centuries. Prof H. H. Wilson says "And as it is clear that drama was written in the days of the prosperity of the Bauddhas, it follows that we cannot fairly assign it a later date than the first century of the Christian era. From the considerations thus

stated, we cannot but regard the *Mrichchhakati* as a work of considerable antiquity, and from internal evidence may very safely attribute it to the period when *Sudraka* the then sovereign reigned, whether that be reduced to the end of the second century after Christ, or whether we admit the traditional chronology, and place him about a century before our era. The place which the *Mrichchhakati* holds in the dramatic literature of all nations will, however, be thought matter of more interest by most readers than its antiquity or historical importance. That it is a curious and interesting picture of national manners every one will readily admit; and it is not the less valuable in this respect, that it is free from all exterior influence or adulteration. It is a portrait purely Indian. It represents a state of society sufficiently advanced in civilisation to be luxurious and corrupt, and is certainly very far from offering a flattering similitude, although not without some attractive features."

Venisamhāra. *Nārāyaṇa* was a poet of rare genius. His poems are highly imaginative and expressed in powerful and melodious language, but they too often bear the marks of undaunted and chivulrous spirit of the writer, whose life must have been devoted to the practices of martial exercises and field sports. He flourished about the 8th or 9th century. According to tradition, the poet, *Bhattanārāyaṇa*, was one of the Kanouj Brahmanas invited into Bengal by *Adisura*, from whom the Brahmanas of that province are descended; he was of the S'āndilya family. *Venisamhara* is a drama founded on *Mahabharata*. The name alludes to an incident described in the latter part of the *Sabha Parvan* of that poem,

Draupadi's being dragged by the वेणी, or braid of hair, into the public assembly by the hand of Duhsāsana, one of the Kaurava princes, a disgrace that weighed most heavily upon the Pandavas, and was most bitterly revenged.

Chaitanyachandrodaya. *Karnapura*, a quaint writer of some of the purest pious poetry that the language possesses. Of the life of *Kavikarnapura* little seems to be known, although as a Sanskrit author of great eminence, his name is familiar with the *Vaishnavas*. His earliest work is the *Alankārakaustubha* a treatise on rhetoric, the principles of which he was destined to illustrate with remarkable success in his after years. His next essay in the field of Sanskrit literature was a poem on the life of Chaitanya, but his reputation as a writer, however, was not established until after the publication of the *Ananda Vrindāvana Champu*, which for richness of style and beauty of imagery claims the highest praise. Subsequent to *Champu*, he published the कृष्णगोदेशदीपिका, the गौरगोदेशदीपिका and the चैतन्यचन्द्रोदय. The last is a historical drama in 10 acts, and was first represented at the sandle festival of *Jagannātha*, in the courts of *Raja Prataparudra*, King of Cuttack. This play in its name and plot is an imitation of the *Prabodha Chandrodaya*, of *Kesava Misra*.

Prasannaraghava. *Jayadeva* flourished between the last half of the 12th century and the first half of 13th century of Christian era. This *Jayadeva* is a poet different (1) from *Jayadeva Gosvami* of Kenduli or Kendubilva, the author of *Gitagovinda*.

(1) See Anandoram Boorooah's *Bhavabhuti* and his place in Sanskrit literature.

Vrucharita, *Mālati-Mādhava* and *Uttaracharita*. *Bhatta Srikantha* was a poet whose works have a power, a sublimity, and a solemnity not to be found in any other author. Dr. Andoram Boorooah says of his writing : ‘ O mighty poet ! thy works are not as those of other men, simply and merely great works of art, but are also like the phenomena of nature, like the sun and the sea, the stars and the flowers, like frost and snow, hailstorm and thunder, which are to be studied with entire submission of our own faculties, and in the perfect faith in them there can be no too much or too little, nothing useless or inert, but that the further we press in our discoveries the more we shall see proofs of design and self-supporting arrangement where the careless eye has seen nothing but accident.’ *Bhavabhūti*’s name stands high in Sanskrit literature. It is perhaps the highest in eloquence of expression and sublimity of imagination. Throughout the whole range of Sanskrit literature—from the simple lessons of *Panchatantra* to the most elaborate polish of *Naishadha*—from the terse vigour of *Sankarāchārya* to the studied majesty of *Māgha*—from the harmonious grace of *Kālidāsa* to the ornate picturesqueness of *Kādambari*, there is probably no writer who can come up to *Bhavabhūti* in his wonderful command of Sanskrit language and surpassing fluency and elevation of diction. The most difficult verses with the most complicated prosody seem to flow from his tongue without interruption—without any effort—without a moment’s reflection. Here and there one may notice words put in more to fit the metre—which throw no additional light on and sometimes diminish the beauty of his passages. But these stains

are few and far between. As a rule, every word is in its proper place and has been used with most distinct force. It is extremely probable that he spent years in study before he commenced to write the first of his plays. It is next to certainty that during these years he nourished his wonderful memory with a very great stock of words and facts. And it is not to be wondered that he could afterwards put forth his powers with such felicity as is shown in his works.

The eloquence of *Bhavabhūti* is also apparent from the turn he gives to his *slokas* according as a new thought occurs to the speaker's mind or a new direction given by new circumstances. This is the *forte* of all effective speakers and a great instrument in their hands and *Bhavabhūti* has not failed to take advantage of it. Dr. Bhandarkar says "*Bhavabhūti* is a poet of great merit. He shows a just appreciation of the awful beauty and grandeur of Nature enthroned in the solitudes of dense forests, cata-racts, and lofty mountains. He has an equally strong perception of stern grandeur in human character and is very successful in bringing out deep pathos and tenderness. He is skilful in detecting beauty even in ordinary things or actions and in distinguishing the nicer shades of feeling. He is a master of style and expression, and his cleverness in adapting his words to the sentiment, is unsurpassed. The genius of *Bhavabhūti* was however, more of a lyric than of a dramatic nature. *Bhavabhūti* was descended from a family of Brahmanas surnamed Udumbaras residing in Padmapura in the country of the Vidarbhas, the modern Berars. They were followers of the Taittiriya S'ākhā of the Yajurveda, and belonged to the Kāsyapa Gotra. They were pious Brahmanas, regu-

larly worshipping Agni and sometimes performing the higher sacrifices such as Vájapeya. The name of *Bhavabhūti's* father was *Nilakantha*, of his mother *Jātukarni*, and of his grand-father, *Bhatta Gopala*. He was the fifth in descent from one Mahākavi who was great sacrificer. *Bhavabhūti* was a man of learning. He knew the Vedas, the Upanishads, and the Sāṅkhya and Yoga systems of philosophy. The name of his *guru* or teacher was *Jñānanidhi*. He probably initiated our poet into the secrets of the Vedānta. *Bhavabhūti* is the author of three dramatic plays, the *Vīracharita*, *Mālatī-mādhava*, and the *Uttararāma-charita*." (1) *Bhavabhūti* flourished in the last quarter of the 7th century and the first of the 8th. (2)

Sarvādarsanasamgraha. The work itself is an interesting specimen of Aryan critical ability. The author *Mādhavāchārya* successively passes in review the sixteen philosophical systems current in the fourteenth century in the South of India, and gives what appeared to him to be their most important tenets, and the principal arguments by which their followers endeavoured to maintain them; and he often displays some quaint humour as he throws himself for the time into the position of their advocate, and holds, as it were, a temporary brief in behalf of opinions entirely at variance with his own.

The systems are arranged from the Vedānta point of view, — *Mādhavāchārya* having been elected, in A. D. 1331, the head of the Smārta order in the Matha of S'ringeri in the Mysore territory, founded by S'ankarā-

(1) See Dr. Bhandarkar's preface to *Mālatī-Mādhava*.

(2) See Dr. Bhandarkar's report on the research of *Ms.* 1883-85, p. 15.

chàrya, the greatest Vedantist teacher of the 6th century, through whose efforts the Vedanta became what it is at present—the acknowledged view of Aryan orthodoxy. The systems form gradually ascending scale,—the first, the *Chàrvāka* and *Bauddha*, being the lowest as the furthest removed from the Vedanta, and the last, the *Sāṅkhya* and *Yoga*, being the highest as approaching most nearly to it.

Brahmasutrabhāshya. *Sankarāchārya* the greatest Vedantist teacher flourished about the latter half of the sixth century A. D. He was the founder of the Matha of the Smārta order at S'ringeri in the territory of Mysore. The present acknowledged view of Hindu orthodoxy owes its existence to the efforts of the great *Sankarāchārya*. His परमगुरु was *Govinda Yati* who was a disciple of *Gaudapāda*.

Rājatarangini. It is the only real history in the Sanskrit language. It was written by *Kalhana*, son of *Champaka*. It embraces a period beginning with the foundation of the Kingdom of Kashmir and ending with the year 1148 A. D. The part selected is an account of the famine which visited Kashmira during the reign of *Tunjina* and his queen *Vakpushtā Deri*. It is a graphic description of the miseries caused by the calamity and of the boundless charity displayed by the King and the queen to relieve their subjects. *Kalhana* was a contemporary of *Jayasinha* Māha Rāja of Kashmir 1129—1150 A. D., and according to Kashmira tradition he is also the author of the *Jayasinghābhyaudaya*, a verse of which is preserved to us in *Ratnakantha's Śārasamuchchaya*.

Nitisāra. *Kāmandaka* was a disciple of *Chānakya* who, as is well known, placed *Chandragupta*, the first

Maurya King on the throne of Pataliputra about the year 319 B. C. So *Kamandaka* must have lived about this time. He was a celebrated statesman and his work discusses the principles of Government and lays down rules for the guidance of Kings ; but interspersed in it there are many excellent maxims of general application some of which have been inserted in this volume.

Subhāshitāvali. Some verses on *Nitipaddhati* have been selected from this. The compiler of this was *Vallabhadeva*. Of this compiler all I can say is that he cannot have flourished before *Jainollabhadin*, whose date is given by Cunningham as 1417—1467 A. D. The language of these verses is simple and imparts moral lessons to young readers.

Kalividambana. This has been composed by *Nilakantha Dikshita*. He flourished about the first quarter of the 17th century A. D. in the Dravid country, where he was born. The name of *Nilakantha's* father was *Narayana*, of his mother, *Bhumidevi*, and of his grandfather, *Achchappa*, who was a younger brother to *Appa-Dikshita*. The following books are attributed to this writer ;—the *अन्यापदेशशतकं*, *कलिविहम्बनशतकं*, *गंगावतरणं*, *नीलकण्ठविजयः*, *शान्तिविलासः*, *शिवलीलार्णवः* and the *सुभारंजनं*. The verses selected from this teach moral maxims to young readers.

Sivakāvya. Besides *Rājatarangini* it is the only real history in the Sanskrit language. It was written by Pandit *Purushottama*, a writer of the 17th or 18th century A. D. According to some he was a contemporary to *S'ivaji* the founder of the Maratha Empire. It embraces a period beginning with the foundation of the Maratha Empire and ending with the

year 1818 A. D. This historical poem describes the rise, greatness and fall of the Empire from the times of Sivaji the great to the abdication of Baji Rava II. 1627.—1818. The portion selected gives the description of the battle fought between Sivaji and the Emperor of Bijapura.

Sisupálaradha. At the end of his poem *Mágha* tells us that he was the son of Dattaka, otherwise called *Sarváraya*, and grandson of *Suprabhadeva*, who was a minister of a King called *Sri Dharmadeva*. He flourished about the first quarter of the 9th century of the Christian era. *Anandavardhanácharya* a Kashmirian writer of the last quarter of the 9th century, quotes in his *Dhvanýlóka* some verses from *Mágha*; and *Magha* in his poem quotes some verses from *Nyasa*, the production of *Jinendrabuddhipada*. From this evidence it is clear that *Mágha* must have preceded *Anandavardhana* and succeeded *Jinendrabuddhi*. *Magha* is a poet of great merit. He shows a just appreciation of the awe-inspiring beauty and grandeur of the Court life. He is a master of style and expression, and his cleverness in employing new words almost in every verse, is unsurpassed; and hence his style, it appears, is studiously majestic and often imposing. His poems show a wonderful intensity of feeling, wealth of imagination, and sublimity of thought. They are often difficult to understand, and frail as mist, yet surprisingly beautiful.

The above information is intended simply because the students may find some interest in the account of our illustrious ancient poets and writers whose works they generally read with great pleasure.

Poona,
July 3rd 1888.

}

G. R. N.

CONTENTS.

TARANGA	Authors	PAGE
1. The tales about a fool.....	<i>Somadeva</i> ,	1
„ A tale of jackal.....	<i>Vishnus'arman</i> ...	2
„ A Crab and a crane	„ „	4
2. Bharata's address to his mother, <i>Válmiki</i>		5
3. Tales from S'riharsha.....	<i>adapted</i>	12
4. The Rainy Season.....	<i>Kálidása</i>	19
„ The Hot Season.....	„ „	21
5. Kiratas' hunting expedition....	<i>Bána</i> ,	23
6. The introductory Vilása.....	<i>Jagannátha</i>	26
7. Vāsavadattā and Kandarpaketu,	<i>Subandhu</i> ,	36
„ Rājyavardhana's invasion.....	<i>Bána</i>	38
8. Draupadī, Bhīma and Dharma... ..	<i>Bhīravi</i> ,	43
9. A Hermit's tale.....	<i>Dandin</i> ,	52
„ The origin of the Aryas.....	<i>Yajnes'vara</i>	54
10. The Description of Pravarapura	<i>Bilhana</i>	57
11. The tales about a fool.....	<i>Somadeva</i> ,	68
„ The story of a bird.....	<i>Vishnus'arman</i> ,	70
„ A tale of a snake.....	„ „	71
12. Damayantī's grief.....	<i>Vyása</i>	74
13. Tales from Kálidása.....	<i>adapted</i> ,	81
14. S'iva disguised as an ascetic....	<i>Kálidása</i>	92
15. A lively description of a cook... ..	<i>Kás'ipati</i> ,	103
„ The darkness described	<i>Rájas'ekhara</i>	104
„ S'ukanāsa's advice to the prince,	<i>Bána</i> ,	104
16. Lavanaprasāda's dream.....	<i>Somes'vara</i>	119
„ Hammira's conquest.....	<i>Nayachandra</i> ,	124
17. The story of víravara.....	<i>Jambhaladatta</i> ,	141
„ Syamantakopākhyāna.....	<i>Vyása</i> ,	144

„ Ikshvákuvams'a.....	„ „	148
„ The story of Kadru and Vinatá...	„ „	156
„ The queen Yas'omati's advice to the prince.....	<i>Bàna</i>	160
„ Makaranda's advice to the prince.....	<i>Subandhu</i>	165
„ Somas'aramá's address to the king.....	<i>Dandin</i>	161
18. Sentimental verses.....	<i>Various authors</i> ..	193
19. The origin of the Yavanas &c....	<i>Yajnes'vara</i>	229
„ The history of Ràmānujáchārya..	„ „	231
„ The history of Madhváchārya.....	„ „	231
„ Vallabháchārya's System.....	„ „	233
„ The Atheistic Doctrine.....	<i>Mādhava</i>	234
„ God is neither unjust nor unmerciful.....	<i>S'ankara</i>	235
20. A description of a famine.....	<i>Kalhana</i>	242
„ Nītisāra.....	<i>Kāmandaka</i>	246
„ Vidyāpras'ansā.....	<i>Various authors</i> .	248
„ Nītipaddhati.....	<i>Vallabhadeva</i> ...	249
„ Kalividambana.....	<i>Nīlakantha</i>	250
„ Sivāji's battle with the king of Bijapoor	<i>Purushottama</i>	252
„ Alakā and its people.....	<i>Kālidāsa</i>	258
„ Dvārakā described.....	<i>Māgha</i>	262

गद्यपद्यतरङ्गिणी.

PART I.

I

TARANGA I.

[Then the Minister गोमुख again said to नरवाहनदत्त, in order to solace him while pining for शकियशाः; “Prince, you have heard a tale of a wise person, now hear a tale about a fool.”]

पुरासीत् मुग्धबुद्धिर्नाम कस्यचिदाढ्यस्य वणिजः सुतः । स कदाचित् वणिज्यायै कटाहद्वीपमगात् । तस्य भाण्डमध्ये महानगुरुसञ्चयः स्थितः । तत्र च विक्रेता कश्चित् परमाण्ड- ३५० ?
स्य तस्य तद् अगुरु न जग्राह । तत्र च यो जन आसीत् स Step 1 !
तत्र तदस्तीति न विवेद । एकदा काष्ठिकेभ्यः अंगारान् विक्रीणतो जनान् दृष्ट्वा स वणिक् जडबुद्धिस्तदगुरु दग्ध्वा अंगारानकरोत् । तच्च अंगारमूल्येन विक्रीय ततो गृहमागत्य च स तदात्मकौशलं शंसन् लोकेषु हास्यतामगमत् । तदेवमगुरुदाही कथितः साम्प्रतं तिलकर्षकः श्रूयताम् ।

अभूत् कश्चिद् ग्रामिणो भूतपूर्वकृषीवलः । स कदाचित् तिलान् मृष्ट्वा भुक्त्वा च स्वादून् तानवेत्य भृष्टानिव तान् बहून् ताडशानेव प्राप्तुं भूमाववपत् । अथ मृष्टेषु तेषु अजातेषु जना नष्टार्थं तमहसन् । तथा जले अग्निक्षेपकमधुना शृणु ।

आसीत् कश्चिन्मन्दबुद्धिः पुरुषः । स चैकदा निशायां
 प्रभाते देवतापूजां करिष्यामीति समचिन्तयत् । तदुपयुक्तौ मम
 स्नानधूपाद्यर्थौ जलानलौ एकत्र स्थापयामि, येन तौ शीघ्रं
 प्राप्नुयामिति । एवमालोच्य स जलकुम्भांतः अग्निं क्षिप्त्वा सु-
 प्वाप । प्रातश्च यावदग्निं नष्टमम्बु च शुष्कम् अङ्गारमस्त्रिबन्ध
 वांशते तावत्तस्य मुखं तादृगेवाभवत् । तदवलोक्य जनः सहा-
 साऽभूत् । तदेवमग्निकुम्भवार्ता श्रुता, सांप्रतं नासिकारोपण-
 माकर्णय ।

अभवत्कश्चिन्मूढमतिर्मूर्खः पुमान् कचिद्देशे । स कदाचित्
 भार्यां चिपिटघ्राणां गुरुश्च उन्नतनासिकं दृष्ट्वा तस्य प्रसुप्तस्य
 गुरोर्नासिकां छित्वा अग्रहीत् आरोपयच्च तां भार्याया नासिकां
 छित्वा तत्स्थानम् । सा च गुरुनासा तस्या मुखे नैव आरुरोह ।
 एवं तेन भार्यागुरू उभावपि छिन्ननासौ कृतौ । अधुना वनवासी
 कश्चित् पशुपालः श्रूयताम् । सोमदेवः—कथासरित्सागरः

नीलीभाण्डपतितस्य शृगालस्य ।

अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे चण्डरवो नाम शृगालः । स कदा-
 चित्सुधाविष्टो जिह्वालौल्यान्नगरमध्ये प्रविष्टः । अथ तं सार-
 मेया विलोक्य सर्वतः शब्दशयमानाः परिधाव्य तीव्रदन्तैर्भक्ष-
 यितुमारब्धाः । सोऽपि तैर्भक्ष्यमाणः तज्जगभयात्प्रत्यासन्नरजकमृहं
 प्रविष्टः । तत्र नीलीरसपरिपूर्णमहाभाण्डमासीत् । तत्र सारमे-
 यैराक्रान्तो भाण्डमध्ये पतितः । अथ यावन्निष्क्रान्तस्तावन्नी-

लीवर्णः संजातः । तत्रापरे सारमेयास्तं शृगालमजानन्तो यथा-
भीष्टदिशं जग्मुः । चण्डरवोपि दूरतरं प्रदेशमासाद्य काननाभि-
मुखं प्रतस्थे न च नीलवर्णेन कदाचिन्निजरङ्गस्यज्यते । अथ
तं हरगलगरलतमालसमप्रभमपूर्वं सत्त्वमवलोक्य सर्वे सिंह-
व्याघ्रद्वीपिवृकप्रभृतयोरण्यनिवासिनो भयव्याकुलितचित्ताः स-
मन्तात्पलायनक्रियां कुर्वन्ति कथयन्ति च । न ज्ञायतेस्य की-
दृग्विचेष्टितं पौरुषं च । तद्दूरतरं गच्छामः ।

चण्डरवोपि भयव्याकुलितान्विज्ञायेदमाह । भोभोः श्वापदाः
किं यूयं मां दृष्ट्वैव संत्रस्ता ब्रजथ । तन्न भेतव्यम् । अहं ब्रह्म-
णाद्य स्वयमेव सृष्ट्वाभिहितः । यच्छापदानां कश्चिद्राजा नास्ति
तत्त्वं मयाद्य सर्वश्वापदप्रभुत्वेभिषिक्तस्ततो गत्वा तान्सर्वान्प-
रिपालयेति । ततोहमत्रागतः । तन्मम छत्रच्छायायां सर्वैरपि
श्वापदैर्वर्तितव्यम् । अहं ककुद्रुमो नाम राजा त्रैलोक्येपि संजातः।
तच्छ्रुत्वा सिंहव्याघ्रपुरःसराः श्वापदाः स्वामिन्प्रभो समादिशोति
वदन्तस्तं परिवव्रुः । अथ तेन सिंहस्यामात्यपदवी प्रदत्ता व्याघ्र-
स्य शय्यापालकत्वं द्वीपिनस्ताम्बूलाधिकारो वृकस्य द्वारपालक-
त्वम् । ये चात्मीयाः शृगालास्तैः सहालापमात्रमपि न करोति ।
शृगालाः सर्वेपि निःसारिताः । एवं तस्य राजक्रियया वर्तमानस्य
सिंहादयो मृगान्व्यापाद्य तत्पुरतः प्रक्षिपन्ति । सोपि प्रभुधर्मेण
सर्वेषां तान्प्रविभज्य प्रयच्छति । एवं गच्छति काले कदाचिद्-
रक्षे शब्दायमानाः शृगालाः आकार्णिताः । तेषां शब्दं श्रुत्वा
भुलकिततनुरानन्दाश्रुपूर्णनयनस्तारस्वरेण विरोतुमारब्धः । अथ

ते सिंहादयस्तं तारस्वरमाकर्ण्य शृगालोयमिति मत्वा लज्जया-
धोमुखः क्षणं स्थित्वा प्रोचुः । भो बाहिता अनेन वयम् । क्षुद्र-
शृगालोयम् । तद्वध्यतामिति । सोऽपि तदाकर्ण्य पलायितुमिच्छं-
स्तत्र स्थाने एव सिंहादिभिः खण्डशः कृतो मृतश्च । विष्णु-
श्चार्मा-पञ्चतन्त्रम् ।

बककुलीरयोः ।

अस्ति मालवदेशे पद्मगर्भनामधेयं सरः । तत्रैको वृद्धो
बकः सामर्थ्यहीन उद्विग्नमिवात्मानं दर्शयित्वा स्थितः । स च
केनचित्कुलीरेण दृष्टः । पृष्ठश्च किमिति भवानन्नाहारत्यागेन
तिष्ठति । बकेनोक्तम् । मत्स्या मम जीवनहेतवस्ते कैवर्तकैरा-
गत्य व्यापादितव्या इति वार्ता नगरोपान्ते मया श्रुता । अतो
वर्तनाभावादेवास्मन्मरणमुपस्थितमिति ज्ञात्वाहारेऽप्यनादरः कृतः ।
ततो मत्स्यैरालोचितम् । इह समये तावदुपकारक एवायं लक्ष्यते ।
तदयमेव यथा कर्तव्यं प्रहृष्टताम् । मत्स्या उचुः । भो बक
कोत्र रक्षणोपायः । बको ब्रूते । अस्ति रक्षणोपायः । जलाश-
यान्तराश्रयणं तत्राहमेकैकशो युष्मान्नयामि । मत्स्या आहुः ।
एवमस्तु । ततोसौ बकस्तान्मत्स्यानेकैकशो नीत्वा खादति ।
अनन्तरं कुलीरस्तमुवाच । भो बक मामपि तत्र नय । ततो बको
प्यपूर्वकुलीरमांसार्थी सादरं तं नीत्वा स्थले धृतवान् । कुली-
रोऽपि मत्स्यकण्टकाकीर्णं तत्स्थलमालोक्याचिन्तयत् । हा हतो-
स्मि मन्दभाग्यः । भवत्विदानीं समयोचितं व्यवहरिष्यामि ।

इत्यालोच्य कुलीरस्तस्य ग्रीवां विच्छेद । स वक्रः पञ्चत्वं गतः ।
पण्डितनारायणः—हितोपदेशः

Notes and Meanings.

आढ्य <i>adj.</i> Rich, wealthy, opulent.	चिपिटघ्राण <i>adj.</i> Flat-nosed.
वणिज्या <i>f.</i> Trading, a trade.	नीलीवर्ण is a बहुव्रीहि compound, one who has the color of Indigo.
कटाहद्वीप <i>m.</i> A name of an island.	द्वीपिन् <i>m.</i> A panther, a leopard.
भाण्ड <i>m.</i> Wares. A vessel	वक्र <i>m.</i> A crane.
अगुरुसंचय <i>m.</i> A store of aloes-wood.	कुलीर <i>m.</i> A crab.
वप् <i>conj.</i> I. P. A. To sow, to scatter seed.	केवर्तक <i>m.</i> A fisherman.
	मत्स्यकंटक <i>m. n.</i> A fishbone.

TARANGA 2.

[After Das'aratha's demise Bharata's sarcastic remarks on Kaikeyi's conduct.]

श्रुत्वा च स पितुर्वृत्तं आतरो च विवासितौ ॥
भरतो दुःखसंतप्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
किं नु कार्यं हतस्येह मम राज्येन शोचतः ॥
विहीनस्याथ पित्रा च भ्रात्रा पितृसमेन च ॥ २ ॥
दुःखे मे दुःखमकरोर्ब्रणे क्षारमिवाददाः ॥
राजानं प्रेतभावस्थं कृत्वा रामं च तापसम् ॥ ३ ॥
कुलस्य त्वमभावाय कालरात्रिरिवागता ॥

अंगारमुपगुह्य स्म पिता मे नावबुद्धवान् ॥ ४ ॥
 मृत्युमापादितो राजा त्वया मे पापदर्शिनि ॥
 सुखं परिहृतं मोहात्कुलेस्मिन् कुलपांसनि ॥ ५ ॥
 त्वां प्राप्य हि पिता मेऽद्य सत्यसंधो महायशाः ॥
 तीव्रदुःखाभिसंतप्तो वृत्तो दशरथो नृपः ॥ ६ ॥
 विनाशितो महाराजः पिता मे धर्मवत्सलः ॥
 कस्मात्प्रव्राजितो रामः कस्मादेव वनं गतः ॥ ७ ॥
 कौसल्या च सुमित्रा च पुत्रशोकाभिपीडिते ॥
 दुष्करं यदि जीवेतां प्राप्य त्वां जननीं मम ॥ ८ ॥
 नन्वार्योपि च धर्मात्मा त्वयि वृत्तिमनुत्तमाम् ॥
 वर्तते गुरुवृत्तिज्ञो यथा मातरि वर्तते ॥ ९ ॥
 तथा ज्येष्ठा हि मे माता कौसल्या दीर्घदर्शिनी ॥
 त्वयि धर्मं समास्थाय भगिन्यामिव वर्तते ॥ १० ॥
 तस्याः पुत्रं महात्मानं चीरवल्कलवाससम् ॥
 प्रस्थाप्य वनवासाय कथं पापे न शोचसे ॥ ११ ॥
 अपापदर्शिनं शूरं कृतात्मानं यशस्विनम् ॥
 प्रव्राज्य चीरवसनं किं नु पश्यसि कारणम् ॥ १२ ॥
 लुब्धाया विदितो मन्ये न तेहं राघवं यथा ॥
 तथा ह्यनर्थो राज्यार्थं त्वयानीतो महानयम् ॥ १३ ॥
 अहं हि पुरुषव्याघ्रावपश्यन् रामलक्ष्मणौ ॥
 केन शक्तिप्रभावेण राज्यं रक्षितुमुत्सहे ॥ १४ ॥
 त्वं हि नित्यं महाराजो बलवंतं महौजसम् ॥

उपाश्रितोभूद्धर्मात्मा मेरुर्मैरुवनं यथा ॥ १५ ॥
 सोहं कथमिमं भारं महाधुर्यसमुद्यतम् ॥
 दम्यो धुरमिवासाद्य सहेयं केन चौजसा ॥ १६ ॥
 अथवा मे भवेच्छक्तियोगैर्बुद्धिबलेन वा ॥
 सकामां न करिष्यामि त्वामहं पुत्रगर्धिनीम् ॥ १७ ॥
 न मे विकांक्षा जायेत त्यक्तुं त्वां पापनिश्चयाम् ॥
 यदि रामस्य नावेक्षा त्वयि स्यान्मातृवत्सदा ॥ १८ ॥
 उत्पन्ना तु कथं बुद्धिस्तवेयं पापदर्शिनि ॥
 साधु चारित्रविभ्रष्टे पूर्वेषां नो विगर्हिता ॥ १९ ॥
 अस्मिन् कुले हि सर्वेषां ज्येष्ठो राज्येऽभिषिच्यते ॥
 अपरे भ्रातरस्तस्मिन्प्रवर्तते समाहिताः ॥ २० ॥
 न हि मन्ये नृशंसे त्वं राजधर्ममवेक्षसे ॥
 गतिं वा न विजानासि राजवृत्तस्य शाश्वतीम् ॥ २१ ॥
 सततं राजपुत्रेषु ज्येष्ठो राजाभिषिच्यते ॥
 राज्ञामेतत्समं तत्स्यादीक्ष्वाकूणां विशेषतः ॥ २२ ॥
 तेषां धर्मैकरक्षाणां कुलचारित्रशोभिनाम् ॥
 अद्य चारित्रशौटीर्यं त्वां प्राप्य विनिवर्तितम् ॥ २३ ॥
 तवापि सुमहाभागे जनैर्द्रकुलपूर्वके ॥
 बुद्धिमोहः कथमयं संभूतस्त्वयि गर्हितः ॥ २४ ॥
 न तु कामं करिष्यामि तवाहं पापनिश्चये ॥
 यया व्यसनमारब्धं जीवितांतकरं मम ॥ २५ ॥
 एष त्विदानीमेवाहमप्रियार्थं तवानघे ॥

निवर्तयिष्यामि वनाद्भातरं स्वजनप्रियम् ॥ २६ ॥
 निवर्तयित्वा रामं च तस्याहं दीप्ततेजसः ॥
 दासभूतो भविष्यामि सुस्थितेनांतरात्मना ॥ २७ ॥
 इत्येवमुक्त्वा भरतो महात्मा प्रियेतरैर्वाक्यगणैस्तुदंस्ताम् ॥
 शोकादितश्चापि ननाद भूयः सिंहो यथा मंदरकंदरस्थः २८
 तां तथा गर्हयित्वा तु मातरं भरतस्तदा ॥
 रोषेण महता विष्टः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ २९ ॥
 राज्याङ्गं शस्व कैकेयि नृशंसे दुष्टचारिणि ॥
 परित्यक्तासि धर्मेण मा मृतं रुदती भव ॥ ३० ॥
 किं नु ते दूषयद्रामो राजा वा भृशधार्मिकः ॥
 ययोर्मृत्युर्विवासश्च त्वत्कृते तुल्यमागतौ ॥ ३१ ॥
 भ्रूणहत्यामसि प्राप्ता कुलस्यास्य विनाशनात् ॥
 कैकेयि नरकं गच्छ मा च तातसलोकताम् ॥ ३२ ॥
 यत्त्वया हीदृशं पापं कृतं घोरेण कर्मणा ॥
 सर्वलोकप्रियं हित्वा ममाप्यापादितं भयम् ॥ ३३ ॥
 त्वत्कृते मे पिता वृत्तो रामश्चारण्यमाश्रितः ॥
 अयशो जीवलोके च त्वयाहं प्रतिपादितः ॥ ३४ ॥
 मातृरूपे ममामित्रे नृशंसे राज्यकामुके ॥
 न तेहमभिमाप्योऽस्मि दुर्वृत्ते पतिघातिनि ॥ ३५ ॥
 कौसल्या च सुमित्रा च याश्चान्या मम मातरः ॥
 दुःखेन महता विष्टास्त्वां प्राप्य कुलदूषिणीम् ॥ ३६ ॥
 नत्वमश्वपतेः कन्या धर्मराजस्य धीमतः ॥

राक्षसी तत्र जातासि कुलप्रध्वंसिनी पितुः ॥ ३७ ॥
 यस्त्वया धार्मिको रामो नित्यं सत्यपरायणः ॥
 वनं प्रस्थापितो वीरः पितापि त्रिदिवं गतः ॥ ३८ ॥
 यत्प्रधानासि तत्पापं मयि पित्रा विनाकृते ॥
 भ्रातृभ्यां च परित्यक्ते सर्वलोकस्य चाप्रिये ॥ ३९ ॥
 कौसल्यां धर्मसंयुक्तां वियुक्तां पापनिश्रये ॥
 कृत्वा कं प्राप्स्यसे ह्यद्य लोकं निरयगामिनी ॥ ४० ॥
 किं नावबुध्यसे क्रूरे नियतं बंधुसंश्रयम् ॥
 ज्येष्ठं पितृसमं रामं कौसल्यायात्मसंभवम् ॥ ४१ ॥
 अंगप्रत्यंगजः पुत्रो हृदयाच्चाभिजायते ॥
 तस्मात्प्रियतरो मातुः प्रिया एव तु बान्धवाः ॥ ४२ ॥
 अन्यदा किल धर्मज्ञा सुरभिः सुरसंमता ॥
 वहमानौ ददर्शोर्व्या पुत्रौ विगतचेतसौ ॥ ४३ ॥
 तावर्धदिवसं श्रान्तौ दृष्ट्वा पुत्रौ महीतले ॥
 रुरोद पुत्रशोकेन बाष्पपर्याकुलेक्षणम् ॥ ४४ ॥
 अधस्ताद्भूजतस्तस्याः सुरराज्ञो महात्मनः ॥
 बिंदवः पतिता गात्रे सूक्ष्माः सुरभिगंधिनः ॥ ४५ ॥
 निरीक्षमाणस्तां शक्रो ददर्श सुरभिं स्थिताम् ॥
 आकाशे विष्ठितां दीनां रुदतीं भृशदुःखिताम् ॥ ४६ ॥
 तां दृष्ट्वा शोकसंतप्तां वज्रपाणिर्यशस्विनीम् ॥
 इंद्रः प्राञ्जलिरुद्विग्नः सुरराजोब्रवीद्भवः ॥ ४७ ॥
 भयं कञ्चिन्नचास्मासु कुतश्चिद्विद्यते महत् ॥

कुतो निमित्तः शोकस्ते ब्रूहि सर्वहितैषिणि ॥ ४८ ॥
 एवमुक्ता तु सुरभिः सुरराजेन धीमता ॥
 प्रत्युवाच ततो धीरा वाक्यं वाक्यविशारदा ॥ ४९ ॥
 शांतं पापं न वः किञ्चित्कृतश्चिदमराधिप ॥
 अहं तु मग्नौ शोचामि स्वपुत्रौ विषमे स्थितौ ॥ ५० ॥
 एतौ दृष्ट्वा कृशौ दीनौ सूर्यरश्मिप्रतापितौ ॥
 बध्यमानौ बलीवर्दौ कर्षकेण दुरात्मना ॥ ५१ ॥
 मम कायात्प्रसूतौ हि दुःखितौ भारपीडितौ ॥
 यौ दृष्ट्वा परितप्येहं नास्ति पुत्रसमः प्रियः ॥ ५२ ॥
 यस्याः पुत्रसहस्रैस्तु कृत्स्नं व्याप्तमिदं जगत् ॥
 तां दृष्ट्वा रुदतीं शक्रो न सुतान्मन्यते परम् ॥ ५३ ॥
 इंद्रो ह्यश्रुनिपातं तं स्वगात्रे पुण्यगंधिनम् ॥
 सुरभिं मन्यते दृष्ट्वा भूयसीं तामिहेश्वरः ॥ ५४ ॥
 समाप्रतिमवृत्ताया लोकधारणकाम्यया ॥
 श्रीमत्या गुणमुख्यायाः स्वभावपरिचेष्टया ॥ ५५ ॥
 यस्याः पुत्रसहस्राणि सापि शोचति कामधुक् ॥
 किं पुनर्या विना रामं कौसल्या वर्तयिष्यति ॥ ५६ ॥
 एकपुत्रा च साध्वी च विवत्सेयं त्वया कृता ॥
 तस्मान्त्वं सततं दुःखं प्रेत्य चेह च लप्स्यसे ॥ ५७ ॥
 अहं त्वपचितिं भ्रातुः पितुश्च सकलामिमाम् ॥
 वर्धनं यशसश्चापि करिष्यामि न संशयः ॥ ५८ ॥
 आनाय्य च महाबाहुं कोशलैर्द्रं महाबलम् ॥

स्वयमेव प्रवेक्ष्यामि वनं मुनिनिषेवितम् ॥ ५९ ॥
 नह्यहं पापसंकल्पे पापे पापं त्वया कृतम् ॥
 शक्तो धारयितुं पौरैरश्रुकंठैर्निरीक्षितः ॥ ६० ॥
 सा त्वमग्निं प्रविश वा स्वयं वा विश दण्डकान् ॥
 रज्जुं बध्वाथवा कंठे न हि तेन्यत्परायणम् ॥ ६१ ॥
 अहमप्यवनीं प्राप्ते रामे सत्यपराक्रमे ॥
 कृतकृत्यो भविष्यामि विप्रवासितकल्मषः ॥ ६२ ॥
 इति नाग इवारण्ये तोमरांकुशतोदितः ॥
 पपात भुवि संक्रुद्धो निःश्वसन्निव पन्नगः ॥ ६३ ॥
 संरक्तनेत्रः शिथिलांबरस्तथा विधूतसर्वाभरणः परंतपः।
 बभूव भूमौ पतितो नृपात्मजः शचीपतेः केतुरिवोत्सवक्ष्ये
 ॥ ६४ ॥ वाल्मीकिः—रामायणं ।

Notes and Meanings.

वृत्त *adj.* Dead, deceased.

उपगुह्य=आलिङ्ग्य Having embraced, taken, accepted.

स्म=इति लोकोक्तौ A particle shewing surprise; wholly, entirely.

पांसनी (ना) *f.* (At the end of a compound) defiling, disgracing, dis-honoring.

सत्यसन्ध *adj.* True to an agreement or compact, faithful to an engagement, faithful, veracious.

वृत्ति *f.* Conduct, behaviour.

दम्य *m.* A young bullock.

सह *conj.* I. A. (In Epic Parasm.) to endure.

गर्हिणी *f.* Greedy, covetous, pursuing or following with eagerness. पुत्रराज्याभिलाषवती

अवेक्षा *f.* Regard, attention, care.

शौर्दार्य *n.* Heroism, pride, prowess.

जनेन्द्रकुलपूर्वकः=जनेन्द्रः कैकेयकुलकूटस्थः पूर्वकः कारणं यस्या

स्तथाभूते अतो महाकुलप्रसूते.
मा मृतं रुदती भव=मृतं भर्तारमुद्धि-
श्य रुदती मा भव । अथवा मा
मां मृतं दृष्ट्वा रुदती भव ।

अणहत्या *f.* A child-murder,
the killing of an embryo.

कौसल्याया आत्मसंभवं An आर्ष-
सन्धिः (deviation from
Panini).

अन्यदा *ind.* One day, once.

कर्षक *m.* A plough-man.

भूयसी *f.* Excellent.

समाप्रतिमवृत्तायाः=समं सर्वपा-
ण्यनुग्रहे वैषम्यरहितमप्रतिमं सर्वो-
त्तमं वृत्तं चरित्रं यस्याः.

अपचिति *f.* A worship, ado-
ration.

परायण *n.* A final end [or aim
last resort or refuge.

कल्मष *m. n.* Stain, dirt, sin.

तौमर *m. n.* An iron club or
crow, a lance.

TARANGA 3.

[Tales from S'riharsha—The Ratnâvalī.]

आसीदिह भारते वर्षे पुरा कौशाम्बी नाम नगरी । तन्नो-
दयनेत्यपरनामधेयो वत्स इति राजा बभूव । तस्य च यौगन्ध-
रायणनामा कोपि मन्त्री आसीत् । तस्मिन्नराज्ञि वसुधां शासति
केनचित्सिद्धेनादिष्टम् । यः कोपि सिंहलेश्वरस्य विक्रमबाहोर्दु-
हितू रत्नावल्याः, पाणिं विवाहविधौ ग्रहीष्यति स नूनं
सार्वभौमो राजा भविष्यतीति । ततस्तत्प्रत्ययात्तेन मन्त्रिणा
राज्ञः वत्सस्यार्थे बहुशः सिंहलेश्वरः प्रार्थितः । सिंहलेश्वरस्तु
वत्सस्य महिष्या वासवदत्तायाः संबधित्वेन तस्याश्रित्तखेदो
माभूदिति रत्नावलीं तस्मै न ददौ । तदा लावणिके वट्टौ वास-
वदत्ता भस्मीभूतेति प्रख्यातिं समुत्पाद्य यौगन्धरायणः सिंहले-

श्वरसंनिकर्षं बाभ्रव्यं कञ्चुकिनं रत्नावलीं पुनः प्रार्थयितुं
प्रेषयामास । ततस्तेन उदयनसंबन्धकांक्षिणा सिंहलेश्वरेण दत्ता
रत्नावली वत्साय प्रतिपादयितुं तदमात्येन वसुभूतिना बाभ्रव्येण
चानीयमाना समुद्रे पोतभङ्गास्त्रिमग्ना । जलनिमग्नया तया
किमपि दारुफलकं समासादितम् । अथ सिंहलेश्वरः प्रत्याग-
च्छता केनचित्कौशाम्बीयेन वणिजा दुःस्थिता सा संभाविता ।
रत्नमालाचिह्नायास्तस्याः प्रत्यभिज्ञानात्कौशाम्बीं च प्रापिता ।
तदा यौगन्धरायणः सागरतः प्राप्तं तां राजदारिकां सागरिकेति
नाम बिभ्रतीं सगौरवं देवीहस्ते निचिक्षेप ।

अथैकदा प्रवृत्ते वसन्तोत्सवे वासवदत्ता मया सह भगवतः
कुसुमायुधस्य पूजां निर्वर्तयितुमागतव्यामिति चेटीमुखेन राजानं
विज्ञापयामास । तद्विज्ञप्त्यनुरोधेन पार्थिवो यावत्तत्र याति
तावद्वासवदत्तापि तत्रात्मानं संदर्शयामास । ततः परिजनमध्य-
गतामकृत्रिमसौन्दर्यसारशोभां सागरिकां निरीक्ष्य राज्ञो दृष्टिप-
थद्विरक्षिषू राज्ञी तां कार्यान्तरव्याजेनान्यत्र प्रेषयामास । साग-
रिका तु तत्रैव प्रच्छन्नविग्रहा भूत्वा तस्थौ । अनन्तरं वैतालिकेन
यदृच्छयोदीरितं तस्योदयनेति नाम श्रुत्वा अस्यैवाहं तातदत्तेति
तस्मिन् राज्ञि बद्धभावा बभूव । अथैकदा रहः सेवमाना
सागरिका कदलीगृहं गत्वा चित्रफलके समुद्रकोद्धृतवार्तिकया
राजानं निवेशयामास । अत्रान्तरे तत्प्रियवयस्या सुसंगता
तस्यास्तच्चेष्टितं सम्यगवलोक्य चित्रफलके च राज्ञः प्रतिकूर्ति
दृष्ट्वा तस्या मनोरथं प्रत्यनन्दत् । ततस्तस्याः हस्ताचित्रफलक-

माक्षिप्य तत्र सागरिकामलिखत् । निपुणं विदितास्मि प्रियस-
ख्येति निश्चित्य सापि आत्मगतं सर्वं वृत्तं तस्या आचख्यौ ।
अन्योन्यं मन्त्रयमाणयोस्तयोरालापस्य गृहीतवचना पञ्जरस्था
सारिका आसीत् । यदा सागरिका अस्वस्था सखीविरचिते
पुष्पतल्पेऽशेन तदा कोऽपि दुष्टमर्कटो मन्दुरायाः प्रभ्रष्टस्तयैव
आशयाभ्यगात् । तमुपनमन्तमुपलभ्य चित्रफलकं त्यक्तवोभे
अपि तं प्लवङ्गमतिवाहयितुं तमालविटपान्धकारं प्राविशताम् ।
ततः स शाखामृग आगत्य पञ्जरमुद्गाढ्यातिक्रान्तः । अति-
क्रान्ते तस्मिन्कीशे सा मेधाविनी सारिकोद्गाढितद्धारदेशास्प-
ञ्जरदुडिञ्चे । तामुडीनां दृष्ट्वा ते अनुययतुः । परं सा न लेभे ।
अत्रान्तरे श्रीपर्वतादागताच्छ्रीखण्डदासनाम्नः कस्माच्चिद्धार्मि-
काल्लब्धेन दोहलेनाकालपुष्पितामुद्यानगतां नवमल्लिकां प्रत्यक्षी-
कर्तुमागतो राजा बकुलपादपे स्थितायाः सारिकाया अनि-
द्वाद्यपि विस्पष्टाक्षरं मन्त्रणं श्रुतवान् । श्रुत्वा राजापि विदिता-
मिप्राय आसीत् । आह च । कयापि श्लाघ्ययौवनया प्रियतममना-
सादयन्त्या जीवितनिरपेक्षयैतदुक्तमिति । एतस्मिन्नन्तरे राज्ञो
वयस्येन वसन्तकेनोच्चैः प्रहसता त्रासिता सारिकोडीयो-
पवने कदलीगृहाभिमुखं प्रतस्थे । तामनुयास्यन्तौ द्वावपि तत्र
कदलीगृहे सारिकापञ्जरं चित्रफलकं च ददृशतुः । राजा
चित्रफलके उत्कीर्णा सागरिकां दृष्ट्वा तत्र च कुसुमशय्यां मृणा-
लान्मुलितनलिनीदलान्यन्यानि च अस्वस्थशरीरपिशुनानि वस्तू-
नि निरीक्ष्यतीव्रं विवशो बभूव । ततः सागरिकासखी सुसंगतापि

चित्रफलकग्रहणव्यपदेशेन तत्रागत्य सुभाषितैः पार्थिवं संतर्प्य
तस्मै तामर्पितवती । ततः एषा खल्वपरा देवी वासवदत्तेति
राजमुद्वहसन्तको भणितवान् । तद्वचः श्रुत्वा वासवदत्तागतेति
परिशंक्य दाक्षिण्यविच्छेदभीरुको राजा सागरिकाया करं कण्ठा-
श्लेषाय धृतं सद्यो मुमोच । सागरिका सुसंगताद्वितीया गूढपथेन
निश्चक्राम । अत्रान्तरे परमार्थतो वासवदत्ताजगाम । ततस्तद्वी-
त्या प्रच्छादितोऽपि चित्रफलको वसन्तकस्य कक्षात्सहसा प्रभ्र-
ष्टः । तं प्रभ्रष्टं दृष्ट्वा जिज्ञासमाना वासवदत्ता तं गृहीतवती । तत्र
आलिखिते राजसागरिके दृष्ट्वेद्धमन्युः सा पार्थिवमन्युयुजे ।
ततः प्रत्युत्पन्नमतिर्वसन्तक उदीरयामास । भवति, मान्यथा
संभावय । आत्मा किल दुःखेनालिख्यत इति मम वचनं
श्रुत्वा प्रियवयस्येनैतदालिख्यविज्ञानं दर्शितामिति । श्रुत्वेदं भूयोपि
फलकं निर्दिश्य महिषी निजगाद । आर्यपुत्र, एषापि यापर-
तव समीप आलिखिता तत्किमार्यवसन्तकस्य विज्ञानमिति ।
ततः पार्थिवो बभाषे । देवि, इयं हि स्वचतसैव परिकल्प्य
लिखिता, न कदापि दृष्टपूर्वेति । ततो घुणाक्षरविसंवादे
विस्मयमानोत्कण्ठितेन मर्त्रा सागरिकैव तत्रालिखितेति निश्चि-
न्वाना शिरोवेदना संजातेति सापदेशं निर्जगाम ।

अथ कालक्रमेण नृपमप्रकृतिस्थं दृष्ट्वा तस्य वयस्यः सुसं-
गतां रहः समासाद्य भद्रे तत्रभवतो मे प्रियवयस्यस्य अस्व-
स्थतायाः कोपि प्रतीकारश्चिन्त्यतामिति आज्ञापयामास । तदा
समिधं विरचितभट्टिनीवेशां सागरिकां गृहीत्वा देव्याश्चेत्याः का-

ञ्चनमालाया च वेशं स्वयं परिधाय प्रदोषे माधवीलतामण्डपे तामानीतवती ।

ततो भगवति अशेषभुवनद्वीपदीपकेऽस्तमिते तिमिरसंघातस्थ-
गितासु आशासु वसन्तकादधिगतसंकेतवृत्तो राजा तेनोपचर्य-
माणो माधवीलतामण्डपमाजगाम । ततोऽवस्थितमाधवीलता-
मण्डपान्तर्गतशिलातलसंकेतस्थाने सवसंतके राज्ञि सागरि-
का राजानमभिसरिष्यतीत्युदन्तमुपलभ्य काञ्चनमालया सह
अवगुण्ठनवती वासवदत्ता तत्राडुढौके । ततो वासवदत्तां साग-
रिकां मन्यमानो वसन्तको राजानमुपसृत्य तस्या आगमनं तस्मै
शशंस । राजाप्युपसृत्य सागरिकाधिया तां प्रीतिप्रमुखवचनै
रनुनेतुं प्रसादयितुं च आरब्धवान् । तानि वचांसि श्रुत्वा वासवदत्ता
कोपपरीताङ्गी अवगुण्ठनपटमपनीयात्मानं संदर्शयामास । तां दृष्ट्वा
विस्मयान्वितो राजा तत्प्रसादनपरो बभूवासा त्वकृत्वैव प्रसादं गत-
वती । गतायां तस्यां वासवदत्तावेषधारिणी सागरिकैकाकिनी तमे-
वोद्देशमाजगाम । तस्याः पदशब्दं श्रुत्वा पुनः प्रसादं कर्तुं दे-
व्यागतेति मत्वा निरूपयितुं गतो वसन्तको लतापाशं विमुच्या-
त्मानमुद्वध्य आत्मघातोद्यतां सागरिकां ददर्श । वेषसादृश्या-
द्विप्रलब्धश्च तां वासवदत्तां मन्यमानः वयस्य, परित्रायतामि-
त्युच्चैराचक्रन्द । राजा परिदेवनं श्रुत्वोपसृत्य च निपुणं यावत्पश्य-
ति तावत्सा सागरिका, न वासवदत्तेति तत्त्वतो ज्ञातवान् ।

अत्रान्तरे चरणपतितमार्यपुत्रमप्रसाद्यागच्छन्त्या मया न साधु
कृतमित्यनुशयमापन्ना वासवदत्ता तमनुनेतुं प्रत्याययी । सा तु
सागरिके, सहजामिजात्यजनिता सेवैव देव्याः, परं प्रेमाबन्धवि-

वर्धिताधिकरसा प्रीतिस्तु या सा त्वयीति सागरिकामुद्दिश्य भणंतं
 भर्तारमुपसृतवती । तां पुनरायातां दृष्ट्वा तस्याः प्रसादनमशक्य-
 मिति ज्ञात्वा देवि, वेषसादृश्येन वञ्चिता वयम् । तत्क्षम्यतामि-
 त्युदीर्य पादयोः पपात । ततस्तत्रगतेन तेनैव लतापाशेन कुटि-
 लमर्ति सागरिकासमागमरूपस्य भर्तुर्नोरथस्यापादकं तं ब्राह्मणं
 बद्ध्वा सागरिकामग्रतः कृत्वा वासवदत्ता जगाम । ततः सागरि-
 कोज्जायिनीं प्रेषितेति लोकप्रवादं कृत्वार्धरात्रे कुत्र सा नीता
 देव्येति न जज्ञे । सागरिकागतोत्कण्ठया पर्याकुलो वत्सो याव-
 त्तिष्ठति तावत्कोसलोच्छित्तये गतवता रुमण्वता जिताः कोसला
 इति वार्तामाधिगम्य समाहितान्तःकरणो बभूव ।

एतस्मिन्नेवान्तरे सम्बरसिद्धिर्नाम कश्चिदैन्द्रजालिको यौग-
 न्धरायणप्रयुक्त आगत्य देव, मम खेलनं द्रष्टव्यमिति प्रार्थया-
 मास । राज्ञानुज्ञातः स पिच्छिकां भ्रमयन्ब्रह्माणमिन्द्रं विष्णुं
 दिव्यनारीः सिद्धचारणांश्च क्षणेन दर्शयामास । दृष्ट्वा तद्वन्ध-
 नान्मुक्तो वसन्तकस्तमपवार्याह । अरे, यद्यमुना पारितुष्टेन कार्यं
 तर्हि दर्शय सागरिकेति । अत्रान्तरे सिंहलेश्वरेण प्रहितो
 वसुभूतिर्वत्सस्य कञ्चुकिना बाभ्रव्येण सह द्रष्टुमागतः । ततो
 विश्रम्यतामिदानीमिति निर्दिष्ट ऐन्द्रजालिकः पिच्छिकां भ्रम-
 यित्वेकं खेलनं मेऽवश्यं दर्शनीयमिति संप्रार्थ्य निश्चक्राम ।
 आगतयोस्तयोरुपचारकुशलप्रश्नानन्तरं वसुभूतिर्विज्ञापयामास ।
 देवाय प्रतिपादयितुमानीयमाना स्वामिनो दुहिता रत्नावली पो-
 तभङ्गात्सागरे निमग्नैति । संकथाव्याप्त्येषु सर्वेष्वन्तःपुरेऽग्निरु-

स्थित इति महान्कोलाहल उद्बभूव । ततो वासवदत्ता निर्घृणया
 मया निगडसंयमिता सागरिका विपद्यते तत्परित्रायतामार्यपुत्रः
 इत्युज्जगार । श्रुत्वैतद्वत्सः पतङ्गवृत्तिर्भूत्वाग्निं प्रविवेश । तं वा-
 सवदत्तान्वगच्छत् । ततो वसुभूतिबाभ्रव्यौ राज्ञो वयस्यश्च स-
 र्वेऽपि वह्निप्रवेशं चक्रुः । राज्ञावलम्ब्य बहिरानीतायां सागरि-
 कायां वह्निः प्रशशाम । ततः किं निवदमिन्द्रजालमिति सर्वे श-
 शंकिरे । यदा च सागरिका बहिरानिन्ये तदा वसुभूतिबाभ्र-
 व्याभ्यां प्रत्यभिज्ञाता सा । या सागरिका सैव रत्नावली स्वम-
 णिनीति ज्ञात्वा वासवदत्ता तस्या बन्धनान्यपानाययत् । यदा स-
 वः सुखमुपाविशंस्तदा यौगन्धरायणस्तत्र प्राप्तः स्वामिनोऽभ्यु-
 दयहेतुकं सर्वं तेनानिवेद्य यत्कृतं तदाचरुयौ । ततो वासवदत्ता
 स्वकीयैराभरणैरलंकृत्य सागरिकां हस्ते गृहीत्वा देवीशब्दभाजं
 च तां कृत्वार्य पुत्र, प्रतीच्छेमां रत्नावलीमिति तामापादयामास ।
 एवं सर्वेऽपि कृतिनो बभूवुः ।

Notes and Meanings.

सिद्ध <i>m</i> A prophet, a man of supernatural powers or faculties, (of these सिद्धयः eight are usually enumerated; but twenty-six others are sometimes added. e. g. दूरश्रवण, सर्वज्ञत्व, मनोयायित्व, बहिस्तंभ, जलस्तंभ, वायुस्तंभ, श्रुतस्तंभ, पिपासास्तंभ, निद्रास्तंभ &c.).	लावणिक or लावणक <i>m</i> . The name of the place where the first palace of the king वत्स was burnt. It must have been somewhere on the south bank of the यमुना near its confluence with the भागीरथी. पोतभंग or यानभंग <i>m</i> . A shipwreck.
--	--

दारुफलक *n.* A plank, board.
 प्रत्यभिज्ञान *n.* A token of recognition.
 अकृत्रिम *adj.* Not affected, natural.
 व्याज *n.* A pretext.
 भाव *m.* Love.
 विप्रह *m.* Body.
 चित्रफलक *n.* A painting-board.
 उदयन *m.* Vatsa's other name. The बृहत्कथा describes उदयन, as the son of सहस्रानीक, the son of शतानीक, the son of जनमेजय, the son of परीक्षित, the son of अभिमन्यु, the son of अर्जुन.
 समुद्रक *m.* A box, casket.
 वीतिका *f.* A brush, pencil.
 प्रतिकृति *f.* A picture, painting.
 मंदुग *f.* A stable, a cage.
 आशा *f.* A quarter, region.
 शाखामृग *m.* A monkey.
 कीश *m.* A monkey.
 ललित *adj.* Faded.

पिशुन *adj.* Indicating.
 आनहादिन् *adj.* Not sounding; not pealing.
 दाक्षिण्य *n.* Politeness, civility.
 घुणाक्षर *n.* An accidental coincidence. The word is made up of घुग and अक्षर. घुग is a kind of insect and अक्षर a letter; as an insect, while boring holes in wood accidentally happens to carve letters &c.
 विसंवाद *m.* False assertion; deceiving by a false assertion.
 अशेषभुवनद्वीपदीपक *m.* The sun.
 अनुशय *m.* Repentance, regret.
 सहज *adj.* Natural, innate.
 अभिजात्य *n.* The nature of a man of noble birth, nobility.
 प्रेमाबन्धेन विवर्धितः अधिकरसो यस्यः सा=Strengthened by vehement affection.

TARANGA 4.

[The Rainy Season.]

तृषाकुलैश्चातकपासिणां कुलैः प्रयाचितास्तोयभरावलाम्बिनः ।

प्रयांति मन्दं बहुधारवर्षिणो बलाहकाः श्रोत्रमनोहरस्वनाः ॥१॥
 बलाहकाश्चाशनिशब्दमर्दलाः सुरेन्द्रचापं दधतस्तडिद्रुणम् ।
 सुतीक्ष्णधारापतनोऽग्रसायकैस्तुदन्ति चेतः प्रसमं प्रवासिनाम् ॥२॥
 अभिन्नवैदूर्यनिभैस्तृणांकुरैः समाचिता प्रोत्थितकन्दलीदलैः ।
 विभाति शुक्लेतररत्नभूषिता वरांगनेव क्षितिरेन्द्रगोपकैः ॥३॥
 सदा मनोज्ञं स्वनदुत्सवोत्सुकं विकीर्णविस्तीर्णकलापशोभितम् ।
 ससंभ्रमालिङ्गनञ्जुम्बनाकुलं प्रवृत्तनृत्यं कुलमद्य बर्हिणाम् ॥४॥
 निपातयन्त्यः परितस्तटद्गुमान्प्रवृद्धवेगैः सलिलैरनिर्मलैः ।
 स्त्रियः सुदुष्टा इव जातविभ्रमाः प्रयान्ति नद्यस्त्वरितं पयोनिधिम् ॥
 तृणोत्करैरुद्गतकोमलांकुरैर्विचित्रनीलैर्हरिणीमुखक्षतैः ।
 वनानि वैन्ध्यानि हरन्ति मानसं विभूषितान्युद्गतपल्लवैर्दुर्मैः ॥६॥
 विलोनेत्रोत्पलशोभिताननैर्मृगैः समन्तादुपजातसाध्वसैः ।
 समाचितासैकतिनी वनस्थली समुत्सुकत्वं प्रकरोति चेतसः ॥७॥
 विपाण्डुरं कीटरजस्तृणान्वितं भुजंगवद्वक्रगतिप्रसर्पितम् ।
 ससाध्वसैर्भेककुलैर्निरीक्षितं प्रयाति निम्नाभिमुखं नवोदकम् ॥८॥
 विपत्रपुष्पां नलिनीं समुत्सुका विहाय भृंगाः श्रुतिहारिनिस्वनाः ।
 पतन्ति मूढाः शिखिनां प्रनृत्यतां कलापचक्रेषु नवोत्पलाशया ॥९॥
 वनद्विपानां नववारिदस्वनेर्मदान्वितानां ध्वनतां मुहुर्मुहुः ।
 कपोलदेशा विमलोत्पलप्रभाः सभृङ्गयूथैर्मदवारिभिश्चिताः ॥१०॥

मुदित इव कदम्बैर्जातपुष्पैः समन्ता-

त्पवनचलितशाखैः शाखिभिर्नृत्यतीव ।

हसितामिव विधत्ते सूचिभिः केतकीनां

नवसालिलनिषेकाच्छिन्नतापो वनान्तः ॥ ११ ॥

नवजलकणसंगाच्छीततामादधानः

कुसुमभरनतानां लासकः पादपानाम् ।

जनितरुचिरगन्धः केतकीनां रजोभिः

परिहरति नभस्वान्प्रोषितानां मनांसि ॥ १२ ॥

जलधरविनतानामाश्रयोऽस्माकमुच्चै-

रयमिति जलसेकैस्तोयदास्तोयनम्राः ।

अतिशयपरुषाभिर्ग्रीष्मवद्वेः शिखाभिः

समुपजानिततापं ह्लादयन्तीव विंध्यम् ॥ १३ ॥

ग्रीष्मवर्णनं

त्रिशाः शशांकक्षतनीलराजयः कचिद्विचित्रं जलयंत्रमंदिरम् ।

मणिप्रकाराः सरसं च चंदनं शुचौ प्रिये यांति जनस्य सेव्यताम् ॥

मृगाः प्रचण्डातपतापिता भृशं तृषा महत्या परिशुष्कतालवः ।

वनान्तरे तोयमिति प्रधाविता निरीक्ष्य भिन्नांजनसंनिभं नभः ॥ २ ॥

हुताग्निकल्पैः सवितुर्गभस्तिभिः कलापिनः क्लान्तशरीरचेतनाः ।

न भोगिनं ध्नांति समीपवार्तिनं कलापचक्रेषु निवेशिताननम् ॥ ३ ॥

तृषा महत्या हतविक्रमोद्यमः श्वसन्मुहुर्भूरिविदारिताननः ।

न हन्यदूरेपि गजान्मृगेश्वरो विलोलजिह्वश्चलिताग्रकेसरः ॥ ४ ॥

विशुष्ककण्ठाद्वतशीकराम्भसो गभस्तिभिर्भानुमतोभितापिताः ।

प्रवृद्धतृष्णोपहता जलार्थिनो न दन्तिनः केसरिणोपि बिभ्यति ॥ ५ ॥

समद्रंमुस्तं परिशुष्ककर्दमं सरः खनन्नायतपोत्तमण्डलैः ।

रवेर्मयूखैरभितापितो भृशं वराहयूथो विशतीव भूतलम् ॥ ६ ॥
 विवस्वता तीव्रतरांशुमालिना संपंकतोयात्सरसोभितापितः ।
 उत्प्लुत्य मेकस्तृषितस्य भोगिनः फणातपत्रस्य तले निषीदति १० ॥
 सफेनलालावृतवक्त्रसंपुटं विनिःसृतालोहितजिह्वमुन्मुखम् ।
 तृषाकुलं निःसृतमद्विगद्गराद्रवेषमाणं महिषीकुलं जलम् ॥ ७ ॥
 श्वसिति विहगवर्गः शीर्णपर्णद्रुमस्थः

कपिकुलमुपयाति क्लान्तमद्रेर्निकुञ्जम् ।
 भ्रमति गवययूथः सर्वतस्तोयमिच्छ-
 उच्छरभकुलमजिह्वां प्रोद्धरत्यम्बु कूपात् ॥ ९ ॥
 पटुतरदवदाहोच्छुष्कसस्यप्ररोहाः
 परुषपवनवेगोत्क्षिप्तसंशुष्कपर्णाः ।
 दिनकरपरितापक्षीणतोयाः समन्ता-
 द्विदधति भयमुच्चैर्वीक्ष्यमाणा वनान्ताः ॥ १० ॥

ज्वलति पवनवृद्धः पर्वतानां दरीषु
 ध्वनति पटुनिनादः क्षुष्कवंशस्थलीषु ।
 प्रसरति तृणमध्ये लब्धवृद्धिः क्षणेन
 क्षपयति मृगवर्गं प्रान्तलग्नो दवाग्निः ॥ ११ ॥
 गजगवयमृगैर्द्रा वह्निस्तप्तदेहाः
 सुहृद इव समन्ताद्बुद्धभावं विहाय ।
 हुतवहपरिखेदादाशु निर्गत्य कक्षात्
 विपुलपुलिनदेशां निम्नगां संविशन्ति ॥ १२ ॥
 कालिदासः— ऋतुसंहारः

Notes and Meanings.

तृषाकुल <i>adj.</i> पिषासया व्याकुलः Oppressed with thirst.	मुत्पन्नभ्रमविशिष्टाः । साध्वस <i>n.</i> Fear.
तोयभर <i>m.</i> The freight of water.	निम्नाभिमुखं <i>adv.</i> Towards a low region.
बलाहक <i>m.</i> A cloud.	लासक <i>m.</i> A contact. संसर्गवा- न् ।
मर्दल <i>m.</i> A kind of battle- drum. रणवाद्यविशेषः ।	मणिप्रकार <i>m.</i> Various kinds of gems.
गुण <i>m.</i> A bow-string.	कलापचक्र <i>n.</i> The circle of feathers.
तुद् <i>conj.</i> 6 P., to wound. प्रोत्थितानि निर्गतानि यानि कंद- लीनां दलानि पत्राणि तैः ।	दूरात् विदारितं आननं येन सः ।
इन्द्रगोपक <i>m.</i> A kind of in- sect.	पोतमंडल <i>n.</i> The long snout- orbs.
जातः उत्पन्नो विभ्रमः शृंगारादि- चेष्टाभेदो यासां ताः नदीपक्षे स-	लाला <i>f.</i> Saliva.
	द्वंद्वभाव <i>m.</i> Enmity.

TARANGA 5.

[The parrot वैशंपायन narrates his own account to the King commencing from the Kirātas' hunting expedition.]

अनन्तरं च सरभसमितो गजयूथपतिलुलितकमलिनीपरिमल
इतः । क्रोडकुलदश्यमानभद्रमुस्तारसामोद इतः करिकलभभज्य-
मानसल्लकीकषायगंध इतो निपतितशुष्कपत्रमर्मरध्वनिरितो
वनमहिषविषाणकोटिकुलिशभिद्यमानवलमीकधूलिरितो मृगकद-
म्बकमितो वनगजकुलमितो वनवराहयूथमितो वनमहिषदंढमितः
शिखाण्डिमण्डलाविरुतमितः कर्पिजलकुलकलकूजितमितः कुरर-

कुलक्वाणितमितो मृगपतिनखाभेद्यमानकुंभकुंजररसितमियमार्द्रपं-
कमलिना वराहपद्धतिरियमभिनवशष्पकवलरसश्यामला हरिण-
रोमंथकेनसंहतिरियमुन्मदगंधगजगण्डकण्डूयनपरिमलालीनमुख-
रमधुकरविरुतिरेषा निपतितरुधिरबिंदुसिक्तशुष्कपत्रपाटला रु-
रुपदव्येतद्विरदचरणमुदितविटपपल्लवपटलमेतत्खड्गिकुलक्रीडितमे-
ष नखकोटिविलिखितविकटपत्रलेखो रुधिरपाटलः करिमौक्तिक-
दलदंतुरो मृगपतिमार्ग एषा प्रत्यग्रप्रसूतवनमृगीगर्भरुधिरलोहिनी
भूमिरियमटवीवेणिकानुकारिणी पक्षचरस्य यूथपतेर्मदजलमलिना
संचारवीथी चमरीपंक्तिरियमनुगम्यतामुच्छुष्कमृगकरीषपांसुला
त्वरिततरमध्यास्यतामियं वनस्थली तरुशिखरमारुह्यतामालोक्य-
तां दिगियमाकर्ण्यतामयं शब्दो गृह्यतां धनुरवाहितैः स्थायितां
विमुच्यन्तां श्वान इत्यन्योऽन्यमभिवदतो मृगयासक्तस्य महतो
जनसमूहस्य तरुगहनान्तरितविग्रहस्य क्षोभितकाननं कोला-
हलमशृणवम् ।

अथ नातिचिरादेव वनांतरव्यापिना ध्वानेन सर्वतः प्रचलि-
तामिव तदरण्यमभवदचिराच्च प्रशान्ते तस्मिन्मृगयाकलकले
स्तिमिततामुपगते कानने मन्दीभूतभयोऽहमुपजातकुतूहलः पितु-
रुत्संगादीषदिव निष्क्रम्य कोटरस्थ एव शिरोधरां प्रसार्य सं-
त्रासतरलतारकः शैशवात्किमिदमिति समुपजातविस्मयो दि-
दृक्षुस्तामेव दिशं चक्षुः प्राहिणवम् । अभिमुखमापतितञ्चानेकस-
हस्रसंख्यमतिभयजनकमुत्पातवेतालव्रातामिव शबरसैन्यमद्राक्षम् ।
मध्ये च तस्यातिमहतः शबरसैन्यस्य प्रथमे वयसि वर्तमानमति-

कर्कशत्वादाय समयमिव निर्मितम् कैश्चिच्छबरवृन्दैः परितृतम-
नभिभवनीयाकृतिं मातंगकनामानं शबरसेनापतिमपश्यम् । अभि-
धानन्तु तस्य पश्चादहमश्रौषम् । आसीच्च मे मनस्यहो मोहप्रा-
यमेतेषां जीवितम् साधुजनविगर्हितं च चरितमिति चिन्तयत्येव
मयि शबरसेनापतिरटवीपरिभ्रमणसमुद्रवं श्रममपनिनीषुरागत्य
तस्यैव शाल्मलीतरोरधश्छायायामवतारितकोदण्डस्त्वरितपरिज-
जनोपनीते पल्लवासने समुपाविशत् । अन्यतमस्तु शबरयुवा ससं-
भ्रममवतीर्य तस्मात्सरसो वैदूर्यद्रवानुकार्यरविन्दकोषरजःकषाय-
मम्भः कमलिनीपत्रसंपुटेन प्रत्यग्रोद्धृताश्च धौतपंकनिर्मला मृणा-
लिकाः समुपाहरत् । आपीतसलिलश्च शबरसेनापतिस्ता मृणा-
लिकाः शशिकला इव सैहिकेयः क्रमेणादशत् । अपगतश्र-
मश्रोत्थाय परिपीताभसा सकलेन तेन शबरसैन्येनानुगम्यमानः
शनैः शनैरभिमतं दिगन्तरमयासीत् । एकतरस्तु जरच्छबर-
स्तस्मात्पुलिन्दवृन्दादनासादितहरिणपिशितः पिशिताशन इ-
वातिविकृतदर्शनः पिशितार्थी तस्मिन्नेव तरुमूले मुहूर्तमिव
व्यलंबत । अन्तरिते च तस्मिन् शबरसेनापतौ स जीर्णशबरः
पिबन्निवास्माकमायूंषि रुधिरबिन्दुपाटलया कपिलभ्रूलतापरिवेष-
भीषणया दृष्ट्या गणयन्निव शुककुलकुलायस्थानानि श्येन
इव विहगामिषास्वादलालसः सुचिरमारुरुक्षुस्तं वनस्पतिमामूला-
दपश्यत् । उत्क्रान्तमिव तस्मिन्क्षणे तदालोकनभीतानां शुक-
कुलानामसुभिः । किमिव हि दुष्करमकरुणानां यतः स तमने-
कतालतुंगमभ्रंकषशास्त्राशिखरमपि सोपानैरिवायत्नेनैव पादपम-

धिरुह्य ताननुपजातोत्पतनशक्तीन्कांश्चिदल्पदिवसजातानेकैकशः
 फलानीव तस्य वनस्पतेः शाखासंधिभ्यः कोटरान्तरेभ्यश्च
 शुक्रशावकानग्रहीदपगतासूंश्च कृत्वा क्षितावपातयत् ।

बाणः — कादम्बरी ।

Notes and Meanings.

सरभसं <i>adv.</i> Impetuously, with great speed.	cies of eagle.
क्रोडकुल <i>n.</i> A troop of wild boars.	पद्धति <i>f.</i> A line, row.
करिकलभ <i>m.</i> A young one of an elephant.	संघात <i>f.</i> bulk, mass, quanti- ty, collection.
सल्लकी <i>f.</i> A kind of tree.	खड्गिन् <i>m.</i> A rhinoceros.
वश्मीक <i>n.</i> An ant-hill.	दंतुर <i>adj.</i> Notched, serrated, having projecting teeth.
कपिजल <i>m.</i> A bird, the Châ- taka.	व्रात <i>m.</i> A flock, a troop.
कुरुर <i>m. f.</i> An osprey, a spe-	सैहिकेय <i>m.</i> A son of सिहिका, an epithet of राहु.

TARANGA 6.

[The introductory Vilâsa.]

दिगन्ते श्रूयन्ते मदमलिनगण्डाः करटिनः
 करिण्यः कारुण्यास्पदमसमशीलाः खलु मृगाः ।
 इदानीं लोके ऽस्मिन्ननुपमंशिखानां पुनरयं
 नखानां पाण्डित्यं प्रकटयतु कस्मिन् मृगपतिः ॥ १ ॥
 पुरा सरसि मानसे विकचसारसालिस्त्रलत्-

परागसुरभीकृते पयसि यस्य यातं वयः ।

स पञ्चलजलेऽधुना मिलदनेकभेकाकुले

मरालकुलनायकः कथय रे कथं वर्तताम् ॥ २ ॥

अयि दलदरविंद स्यंदमानं मरंदं

तव किमपि लिहंतो मंजु गुंजंतु भृंगाः ।

दिशि दिशि निरपेक्षस्तावकीनं विवृण्वन्

परिमलमयमन्यो बांधवो गंधवाहः ॥ ३ ॥

समुपागतवति दैवादवलेहां कुटज मधुकरे मागाः ।

मकरंदं तुंदिलानामरविदानामयं महामान्यः ॥ ४ ॥

तावत्कोकिलविरसान् यापय दिवसान्वनान्तरे निवसन् ।

यावन्मिलदलिमालः कोऽपिरसालः समुच्छसति ॥ ५ ॥

कमलिनि मलिनीकरोषि चेतः

किमिति बकैरवहेलितानभिज्ञैः ।

परिणतमकरंदमार्मिकास्ते

जगति भवंतु चिरायुषो मिलिंदाः ॥ ६ ॥

नितरां नीचोऽस्मीति त्वं खेदं कूप मा कदापि कृथाः ।

अत्यंतसरसहृदयो यतः परेषां गुणग्रहीतासि ॥ ७ ॥

येनामंदमरंदे दलदरविंदे दिनान्यनायिषत ।

कुटजे खलु तेनेहा तेने हा मधुकरेण कथम् ॥ ८ ॥

अयि मलयज महिमायं कस्य गिरामस्तु विषयस्ते ।

उद्गिरतो यद्गिरलं फणिनः पुष्पासि परिमलौद्गिरैः ॥ ९ ॥

पाटीर तव पटीयान् कः परिपाटीमिमामुरीकर्तुम् ।

चर्त्पिषतामपि नृणां पिष्टोऽपि तनोषि परिमलैः पुष्टिम् १०
 उपरि करवालधाराकाराः क्रूरा भुजंगमपुंगवात् ।
 अंतः साक्षाद्द्राक्षादीक्षागुरवो जयंति केऽपि जनाः ११
 स्वच्छंदं दलदरविंद ते मरंदं
 विदंतो विदधतु गुंजितं मिल्दिदाः ।
 आमोदानथ हरिदंतराणि नेतुं
 नैवान्यो जगति समीरणात्प्रवीणः ॥ १२ ॥
 नीरक्षीरविवेके हंसालस्यं त्वमेव तनुषे चेत् ।
 विश्वस्मिन्नधुनान्यः कुलव्रतं पालयिष्यति कः ॥ १३ ॥
 याते मय्यचिरान्निदावमिहिरज्वालाशतैः शुष्कतां
 गता कं प्रति पांथसंततिरसौ संतापमालाकुला ।
 एवं यस्य निरंतराधिपटलैर्नित्यं वपुः क्षीयते
 धन्यं जीवनमस्य मार्गसरसो धिग्वारिधीनां जनुः ॥ १४ ॥
 आपोदिरेऽम्बरपथं परितः पतंगा
 भृंगा रसालकुसुमानि समाश्रयन्ते ।
 संकोचमंचति सरस्त्वायि दीनदीनो
 मीनो नु हंत कतमां गतिमभ्युपैतु ॥ १५ ॥
 गाहितमखिलं गहनं परितो दृष्टाश्च विटापिनः सर्वे ।
 सहकार न प्रपेदे मधुपेन भवत्समं जगति ॥ १६ ॥
 तोयैरल्पैरपि करुणया भीमभानौ निदावे
 मालाकार व्यराचि भवता या तरोरस्य पुष्टिः ।
 सा किं शक्या जनयितुमिह प्रावृषेण्येन वारां

धारासारानपि विकिरता विश्वतो वारिदेन ॥ १७ ॥

द्वदहनजटालज्वालजालाहतानां

परिगलितलतानां म्लायतां भूरुहाणाम् ।

अयि जलधर शैलश्रेणिशृंगेषु तोयं

वितरसि बहु कोऽयं श्रीमदस्तावकीनः ॥ १८ ॥

गृण्वन् पुरः परुषगर्जितमस्य हंत

रे पांथ विह्वलमना न मनागपि स्याः ।

विश्वार्त्तिर्वारणसमर्पितजीवनोऽयं

नाकर्णितः किमु सखे भवतांबुवाहः ॥ १९ ॥

स्थितिं नो रे दध्याः क्षणमपि मदांधेक्षण सखे

गजश्रेणीनाथ त्वमिह जटिलायां वनभुवि ।

असौ कुंभिभ्रांत्या खरनखरविद्रावितमहा-

गुरुग्रावग्रामः स्वपिति गिरिगर्भे हरिपतिः ॥ २० ॥

लूनं मत्तगजैः कियत् कियदपि छिन्नं तुषारादितैः

शिष्टं ग्रीष्मजभीष्मभानुकिरणैर्भस्मीकृतं काननम् ।

एषा कोणगता मुहुः परिमलैरामोदयन्ती दिशो

हा कष्टं ललिता लवंगलतिका दावाग्निना दह्यते ॥ २१ ॥

रे चांचल्यजुषो मृगाः श्रितनगाः कल्लोलमालाकुला-

मेतामंबुधिकाभिनीं व्यवसिताः संग्राहितुं वा कथं ।

अत्रैवोच्छलदंबुनिर्भरमहावर्त्तैः समावर्तितो ।

यद् ग्रावेव रसातलं पुनरसौ यातो गजग्रामणीः ॥ २२ ॥

अन्या जगद्धितमयी मनसः प्रवृत्ति-

रन्यैव काऽपि रचना वचनावलीनाम् ।

लोकोत्तरा च कृतिराकृतिरार्यद्वया

विद्यावतां सकलमेव गिरां दर्शयः ॥ २३ ॥

आपद्रुतः किल महाशयचक्रवर्ती विस्तारयत्यकृतपूर्वमुदारभावम् ।

कालागुरुर्दहन मध्यगतः समंताल्लोकोत्तरं परिमलं प्रकटीकरोति ॥

विश्वाभिरामगुणगौरवगुंफितानां

रोषोऽपि निर्मलधियां रमणीय एव ।

लोकंपृणैः परिपलैः परिपूरितस्य

काश्मीरजस्य कटुताऽपि नितान्तरम्या ॥ २५ ॥

गीर्भिर्गुरूणां परुषाक्षराभिस्तिरस्कृता यांति नरा महत्वम् ।

अलब्धशांणोत्कषणा नृपाणां न जातु मौलौ मणयो वसन्ति २६

बहति विषधरान् पटीरजन्मा शिरसि मसीपटलं दधाति दीपः ।

विधुरपि भजतेतरां कलंकं पिशुनजनं खलु बिभ्रति क्षितीन्द्राः २७

सत्पुरुषः खलु हिताचरणैरमंदमानंदयत्यखिललोकमनुक्त एव ।

आराधितः कथय केन कैरुदरैर्दिग्विकासयति कैरविणीकलानि ॥

कृतमपि महोपकारं पय इव पीत्वा निरातंकः ।

प्रत्युत हंतुं यतते काकोदरसोदरः खलो जगति ॥ २९ ॥

खलः कापट्यदोषेण दूरेणैव विमृज्यते ।

अपायशंकिभिलोकैर्विषेणाशीविषो यथा ॥ ३० ॥

वंशभवो गुणवानपि संगविशेषेण पूज्यते पुरुषः ।

न हि तुंबीफलविकलो वीणादण्डः प्रयाति महिमानम् ३१

अमितगुणोऽपि पदार्थो दोषेणैकेन निंदितो भवति ।

निखिलरसायनमाहितो गंधेनोग्रेण लशुन इव ॥ ३२ ॥

किं तीर्थं हरिपादपद्मभजनं किं रत्नमच्छा मतिः

किं शास्त्रं श्रवणेन यस्य गच्छति द्वैतांधकारोत्करः ।

किं मित्रं सततोपकाररसिकं तच्चावबोधः सखे

कः शत्रुर्वद खेददानकुशलो दुर्वसिनासंचयः ॥ ३३ ॥

नैर्गुण्यमेव साधीयो धिगस्तु गुणगौरवम् ।

शाखिनोऽन्ये विराजन्ते खड्ग्यन्ते चंदनद्रुमाः ॥ ३४ ॥

घत्त भरं कुसुमपत्रफलावल्लोनां

धर्मव्यथा वहति शीतभवां रुजं च ।

यो देहमर्पयति चान्यसुखस्य हेतो-

स्तस्मै वदान्यगुरवे तरवे नमोऽस्तु ॥ ३५ ॥

हालाहलं खलु पिपासति कौतुकेन

कालानलं परिचुचुबिषाते प्रकामम् ।

व्यालाधिपं च यतते परिरब्धुमद्वा

यो दुर्जनं वशयितुं तनूते मनीषा ॥ ३६ ॥

दीनानामिह परिहाय शुष्कशस्या

न्यौदार्यं प्रकटयतो महीधरेषु ।

औन्नत्यं परममवाप्य दुर्मदस्य

ज्ञातोऽयं जलधर तावको विवेकः ॥ ३७ ॥

मलिनेऽपि रागपूर्णा विकसितवदनामनल्पजल्पेऽपि ।

त्वयि चपलेऽपि च सरसां अमरं कथं वा सरोजिनीं त्यजसि ॥ ३८ ॥

धूमायिता दशदिशो दलितारविंदा

देहं दहन्ति दहना इव गंधवाहाः ।

त्वामंतरेण मृदुताम्रदलाम्रमंजु-

गुंजन्मधुव्रत मधो किल कोकिलस्य ॥ ३९ ॥

भिन्ना महागिरिशिलाः करजाग्रजाग्र-

दुद्धामशौर्यनिकरैः करटिभ्रमेण ।

दैवे पराचि करीणामरेणा तथापि

कुत्राऽपि नापे खलु हा पिशितस्य लेशः ॥ ४० ॥

रे खल तव खलु चरितं विदुषामग्रे विविच्य वक्ष्यामि ।

अथवालं पापात्मन् कृतया कथयापि ते हतया ॥ ४१ ॥

वदने विनिवेशिता भुजंगी पिशुनानां रसनामषेणे घाता ।

अनघा कथमन्यथावलीढा नहि जीवन्ति जना मनागमंत्राः ॥ ४२ ॥

अविरतं परकार्यकृतां सतां मधुरिमातिशयेन वचोऽमृतम् ।

अपि च मानसमञ्जानीधर्यशो विमलशारदचंद्रिरचंद्रिका ॥ ४३ ॥

पंकैर्विना सरो भाति सदः खलजनैर्विना ।

कटुवर्णैर्विना काव्यं मानसं विषयैर्विना ॥ ४४ ॥

तत्त्वं किमपि काव्यानां जानाति विरलो भुवि ।

मार्मिकः को मरंदानामंतरेण मधुव्रतम् ॥ ४५ ॥

सरजस्कां पाण्डुवर्णा कंटकप्रकरांकिताम् ।

केतकीं सेवसे हंत कथं रोलंब निस्त्रपः ॥ ४६ ॥

यथा तानं विना रागो यथा मानं विना नृपः ।

यथा दानं विना हस्ती तथा ज्ञानं विना यतिः ॥ ४७ ॥

संतः स्वतः प्रकाशन्ते गुणा न परतो नृणाम् ।

आमोदो न हि कस्तूर्याः शपथेनानुभाव्यते ॥ ४८ ॥

अयि बत गुरुगर्वं मास्म कस्तुरि यासी-

रखिलपरिमलानां मौलिना सौरभेण ।

गिरिगहनगुहायां लीनमत्यंतदीनं

स्वजनकममुनैव प्राणहीनं करोषि ॥ ४९ ॥

दूरीकरोति कुमर्ति विमलीकरोति

चेताश्चिरंतनमघं चुलुकीकरोति ।

भूतेषु किं च करुणां बहुलीकरोति

संगः सतां किमु न मंगलमातनोति ॥ ५० ॥

मृतस्य लिप्सा कृपणस्य दित्सा विमार्गगायाश्च रुचिः स्वकांति ।

सर्पस्य शांतिः कुटिलस्य मैत्री विधातृसृष्टौ न हि दृष्टपूर्वा ॥ ५१ ॥

मद्वाणि मा कुरु विषादमनादरेण

मात्सर्यमग्रमनसां सहसा खलानां ।

काव्यारविंदमकरंदमधुव्रतानाम्

आस्येषु धास्यसितमां कियतो विलासान् ॥ ५२ ॥

विद्वांसो वसुधातले परवचःश्लाघासु वाच्यमा

भूपालाः कमलाविलासमदिरोन्मीलन्मदाघूर्णिताः ।

आस्ये धास्यति कस्य लास्यमधुना धन्यस्य कामालस-

स्वर्वाभाधरमाधुरीमधरयन् वाचां विपाको मम ॥ ५३ ॥

दुर्वृत्ता जारजन्मानो हरिष्यंतीति शंकया ।

मदीयपद्यरत्नानां मंजूषैषा कृता मया ॥ ५४ ॥

जगन्नाथपण्डितः—भामिनीविलासः

Notes and Meanings.

करटिन् *m.* An elephant.
दिग्ने भ्रूयते इत्यनेन कराटनां दि-
क्षु पलायनं सूचितं This shows
that elephants leave the
spot and go into the re-
mote corners of the globe
and consequently not to
be seen any where.

कारुण्यास्पदं An object to be
pitied. स्त्रीत्वात्सहजकारुण्योद्भवः ।
विप्रतिषिद्धं हि शूराणां
स्त्रीमारणं.

असमशीलाः On account of
their not having valour
equal to them.

पांडित्य *n.* skill. सत्वानां विदार-
णरूपं निजकर्मणि अप्रतिहतचातुर्यं.
विकचाः प्रफुल्लाः सारसालयः कम-
लपंक्तयस्ताभ्यः स्खलंतो निर्ग-
च्छन्तः पद्मागास्तैः सुरभीकृते ।

मराल *m.* A swan.

दलदरविद *n.* A full blown lo-
tus.

किमपि=अनिर्वचनीयं अर्थाद् मधुर-
तमम्.

गंधवाह or °वह *m.* The wind.

कुटज *m.* The name of a tree.

मकरंदतुंदिल *adj.* Filled with
nectar; laden with honey.

कुसुमोद्भवमधुपरिपूरितानां.

मिलदल्लिमालः To which bees
are flocked. संप्राप्तमधुपसमूहः ।

नीचः निम्नो हीनश्च । सरसहृदयः

सनीराभ्यंतरः सरसांतःकरणश्च ।

गुणः कलशाकर्षणरज्जुः कलाप्रा-
वीण्यं च ।

अमंदमरंद *adj.* Full of honey.

परिपूर्णमकरंदे.

हा तेन मधुकरेण कुटजे कथमीहा

स्पृहा तेन चक्रे इत्यन्वयः । कस्य

गिरां विषयोस्तु, न कस्यापीत्यर्थः ।

पाटीर *m.* Sandle, Sandle-
wood.

परिपाटी *f.* Conduct, behavi-
our.

उरीकृ To accept.

विवेके विवेचने अर्थात् पृथक्करणे.

करवाल *m.* A sword.

हरित् *f.* quarter, region. इ-

रिदंतराणि=दिगंतराणि.

निदाघमिहिर *m.* The sun in

the hot season. ग्रीष्मसूर्यः.

जीवन *n.* Life and water. जी-

वितं जलं च.

पद् *conj.* 4 A. with आ to go.

पंतग *m.* A bird.

संकोचमंच *conj.* 1 P. A. to

dry.

दीनदीन *adj.* very poor.

अल्पैस्तोयैरर्थात् कूपादुद्धृतैः.

प्रावृषेण्य *alj.* Belonging or relating to the rainy season. वर्षाकालेकेन.

जटालः संघीभूतः । श्रीमदो जलसंपात्तिमदः लक्ष्मीमदोपि ध्वन्यते.

विश्वास्तिवारणसमर्पितजीवनः who has poured (abundant) water in order to remove the care of the world (consequent on famine) ; or who has devoted his life to remove the anxiety of the world.

स्थितिं नो दध्या वसतिं मा कुरु । जटिलायां निम्नोन्नतायां । कुम्भिभ्रांत्या भयं दंतीति मत्वा । खरनखैरस्तीक्ष्णनखकोटिभिर्विद्रावितो विदारितो महागुरुप्रावप्रामोत्यंतगुरुशिलासमूहो येन तथाविधः । यः कुम्भिबुद्ध्या शिलापुंजमापि विदारयति स त्वां कदाचिद् विदारयेदिति.

उच्छलन्नुद्गच्छन्नुनिर्भगे येषां तथाविधैर्महावर्तैर्महाभ्रमैः समावर्तित इतस्ततः प्रचलितः ।

अन्या=लोकोत्तरा *Excelling* or surpassing the world, beyond what is common or general, unusual, extraordinary.

महाशयानामुदारप्रकृतीनां चक्रवर्ती श्रेष्ठः ।

लोकपृथैल्लोकतर्पकैः.

जातु *ind.* At all, ever; possibly, perhaps.

पटीरजन्मन् *m.* The sandal-wood.

कैरविर्णा=कुमुदिनी.

निरातंकः निःशंकः । काकोदरः सर्पः ।

आशीविष *m.* A serpent आश्यां दंष्ट्रायां विषं यस्य.

वंशभवः सत्कुलप्रसूतो वेणुप्रभवश्च ।

गुणवान् विद्याविनयशौर्यादियुक्तः तज्यादिगुणवांश्च ।

तुंभीफल *n.* A kind of long gourd. भोंपळा.

निखिलेषु रसायनेषु महितः मान्यः.

अच्छ *adj.* clear, sharp.

द्वैतं=जीवपरमात्मभेदबुद्धिः Dualism in philosophy, the assertion of two principles (as of spirit and matter, God and the universe, &c.

कालानलं प्रलयकालीनमग्निं । अद्वा तत्त्वतः ।

दीनानां शृणुशस्यानि परिहाय महीधरेष्वादार्यं प्रकटयतः परममौन्यमवाप्य दुर्मदस्य तावकां विवेको ज्ञातः इत्यन्वयः ।

मलिने कृष्णवर्णे कपटवति च ।

रागस्ताम्रत्वमनुरागश्च । विकसित-

वदनां प्रफुल्लसरोजां सहासवदनां च । अनल्पजल्पे सततगुंजारवका-

रिणि बहुभाषणे च ।

करजाग्र *n.* The sharp points
of nails.

पराच् *adj.* Turning the back
upon, hence adverse.

चंद्रि *m.* The moon.

किमपि=लोकोत्तरं.

रोलंब *m.* A bee. सरजस्कां पु-
ष्परजोयुक्तां, रजस्वलामिति च
ध्वन्यते । कंटकप्रकरांकितां कंट-
कसमूहचितां, पुलकितामिति च
ध्वन्यते ।

मौलिना श्रेष्ठेन स्वजनकं कस्तूरी-
मृगम् ।

चुकुर्लाकृ. to drink.

वाच्यमाः मूकाः । कमलाविलासक-
पा या मदिरा तयोन्मीलब्रुत्वयमा-
ना यो मदस्तेनाघूर्णता भ्राताः ।
लास्यं नृत्यं । कामालसानां स्वर्वा-
मानां अप्सरसां अधरमाधुरीम् ।
अधरयंस्तिरस्कृर्वन् । वाचां विपा-
को वाक्प्रौढिः ।

मंजूषा *f.* A box.

TARANGA 7.

[Vasavadatta relates her story to Kandarpaketu.]

आर्यपुत्रापुण्याया मम मन्दभाग्यायाः कृते महाभाग उज्जितरा-
ज्य एकाकी प्राकृतजन इव वाङ्मनसयोरगोचरं दुःखमनुबभूव ।
अथोपवासादिना कृशतरो मूलफलादिनार्यपुत्र आहारं करोतीति
विचिन्त्य फलान्वेषणायोपवनतरूनवलोकयन्ती कतिपयनन्व-
गोचरमगच्छम् । क्षणेन च तरुगुल्मान्तरितक्रियमाणकायमानि-
कनिकेतनं विरच्यमानश्वेरगृहमवतार्यमाणकण्ठारकमारभ्यमा-
णपटकुटीकं व्यवस्थाप्यमानवेश्यानिवेशं श्रूयमाणतुरगहेषाशतं
वाद्यमानविश्रमदब्बाशतपुष्करमन्विष्यमाणस्वादुसलिलाशयमुद्दि-
श्यमानविपणिकेतुवंशं सेनासन्निवेशमपश्यम् । किमयं ममान्वे-
षणाय तातस्य व्यूहः समायात आहोस्विदार्यपुत्रस्येति विचा-
रयन्ती मां प्रति चारकथितवार्तः सेनापातिर्धावितः । ततः किरा-

तसेनापतिस्तादृश एव सेनान्वितो मृगयागतः सोऽपि धावितः ।
 अनन्तरं चिन्तितं मया यद्यहमार्यपुत्राय कथयामि तदा स एका-
 न्येभिरेव हन्तव्योऽथ न कथयामि तदैभिरहं घातनीयेति चि-
 न्ताक्षण एव द्वयोः सेनयोर्युद्धमभवदेकामिषलुब्धयोर्गृध्रयोरिव ।
 ततः प्रवृत्तप्रतिशरासनशरासारदुर्दिनद्वतदिनकरकिरणे रण-
 कर्मविशारदद्विरददन्तद्वयोत्क्षिप्तसुभटक्षणश्लिष्यमाणविद्याधरवि-
 भ्रमे समरदर्शनसञ्चरदनेकनभश्चरचारणचक्रवाले वेताल-
 समाक्रान्तस्कन्धकबन्धचक्रक्रियमाणचारुप्रचारे चारुभटखड्गख-
 ण्डिताद्विरदपादसमाप्तपिशाचीकर्णोलूखलाभरणकौतुके समुत्प-
 तदतिनिनदनान्दीके कान्दिशिकभीरुणि रणखले शृगालप्रार्थनीये
 ष्वामिषापिण्डेष्विव जिह्मगदष्टेष्विव शरीरेष्वनास्थां कलयन्तः समं
 द्विषां धनुषां च जीवाकृष्टि योधाश्चक्रुः । त्यागिन इव दानवन्तो
 मार्गणसम्पातमसहन्तः समृद्धविलासिन इव शृंगारशोभिताः सहेम-
 कक्षाश्च सदारामा इव कदलीराजिताः साद्विजाश्च निशा इव नक्षत्र
 मालोपशोभिता दिवसा इवोल्लसत्पुष्करा महामृगा बभुः । उत्क्षि-
 प्ता इव क्षमां मुञ्चन्तः पयोधय इवावर्तशोभिताः सोर्मयश्चोद्या-
 नदेशा इव समल्लिकाक्षाः कुलगृहा इवाभिनवभण्डहारिणो र-
 त्नाकरा इव सदेवमणयो लेखा इव सेन्द्रधृतयस्तुरङ्गाश्च विरेजुः ।
 कर्णाभ्यां श्रुतपरपरिवादभ्यां खलोदयसाधुविपत्तिसाक्षिभ्याम-
 क्षिभ्यां मूर्ध्ना चास्थानेऽपि नमता विमुक्तोऽहमिति हर्षादिव न-
 नर्त चिरं कबन्धः । ततः कृतपरिहासेनेव चक्षुः पिदधता पराप-
 वादश्रवणभीरुणेव श्रोत्रवृत्ति स्थगयता सोन्मादेनेव वायुवेग-

विक्षिप्तेन पलितङ्करणेनेव सुरयोषितामन्धंकरणेनेव योधानां तिमिरेणेव समरप्रदोषस्य पतितेनेव विमुक्तगोत्रेण मीमांसकदर्शनेनेव तिरस्कृतादिगम्बरदर्शनेन सत्पुरुषेणेव विष्णुपदावलम्बिनारणजेन रजसा जजृम्भे । कश्चिद्द्वाम इव रावणवधमकरोत् कश्चित् कृष्ण एव नरकच्छेदमकार्षीत् कश्चिद्द्वौढसिद्धान्त इव क्षपितश्रुतिवचनदर्शनोऽभवत् कश्चित् क्षणपक इव कटावृतो बभूव कश्चिदशङ्कितोरुभङ्गः सुयोधन इव पयसि विवेश कश्चित् शरतरूपगतो भीष्म इव चिराय श्वसन्नासीत् कश्चित् कर्ण इव विष्ण्वीकृतसर्वाङ्गः शक्तिमोक्षमकरोत् । ततो विध्वस्तध्वजपटं पतत्पताकं च्युतचापचामरापीडं स्खलत्खड्गं निधनमवाप सैन्यम् ।

अनन्तरं यस्याश्रमस्तेन मुनिना पुष्पादिकमादायागतेन प्रतिपन्नवृत्तान्तेन त्वत्कृते ममायमाश्रमो भग्नोऽतः शिलामयी भवेति शप्ताहम् । क्षणेन च वरार्का बहुदुःखमनुभवन्तीं मां विलोक्यार्यपुत्रकरस्पर्शार्थं शापान्तमकरोत् । ततः कन्दर्पकेतुः समागतेन मकरन्देन वासवदत्तया च सह स्वपुरं गत्वा यथाहृदयाभिलषितानि सुखान्यनुभवन् कालं निनाय ।

सुबन्धुः—वासवदत्ता.

हूणावस्कन्दनप्रस्थितस्य सहानुजराज्यवर्द्धनस्य

अथ कदाचित् राजा राज्यवर्द्धनं कवचधरमाहूय हूणान् हन्तुं हरिणानिव हरिः हरिणेशकिशोरं अपरिमितबलानुयातं चिरन्तनैरमात्यैः अनुरक्तैश्च महासामन्तैः कृत्वा साभिसरं उत्तरा-

पथं प्राहिणोत् । प्रयान्तं च तं देवो हर्षः कतिचित्प्रयाण-
कानि तुरङ्गमैरनुवव्राज । प्रविष्टे च कैलासप्रभाभासिर्नो ककुभं
भ्रातरि, वर्तमानो नवे वयसि विक्रमरसानुरोधिनि, केसरिशरभ
शार्दूलवराहबहुलेषु तुषारशैलोपकण्ठेषूत्कण्ठमानवनदेवताकटा-
क्षांशुशारितशरीरकान्तिः क्रीडन्मृगयां मृगलोचनः कतिपया-
न्यहानि बहिरेव व्यलम्बत । चकार चाकर्णाताकृष्टकार्मुकनि-
र्गतभासुरभल्लवर्षी स्वल्पीयोभिरेव दिवसैर्निःश्वापदान्यरण्यानि ।

एकदा तु वासतेय्यास्तुरीये यामे प्रत्युषस्येव स्वप्ने च
दुलज्वालापुञ्जपिञ्जरीकृतसकलककुभा दुर्निवारेण दावहुत-
भुजा दह्यमानं केसरिणमद्राक्षीत् । तस्मिन्नेव च दावदहने
सहसा समुत्सृज्य शावकान् उत्फुत्त्यात्मानं पातयन्तीं सिंही-
मपश्यत् । आसीच्चास्य चेतसि लोके हि लोहेभ्यः कठिनतरः
खलु स्नेहमयः बन्धनपाशः यदाकृष्टास्तिर्यङ्चोऽप्येवमाचरन्ती-
ति । प्रतिबुद्धस्य चास्य मुहुर्मुहुः दक्षिणेतरमक्षि पस्पन्दे,
गात्रेष्वकस्मादेव च वेपथुर्विपप्रथे, निर्निमित्तमेवान्तर्बन्धनस्थानाच्च-
चालेव हृदयं, अकारणादेवाजायत गरीयसी दुःखासिका । कि-
मिदमिति च समुत्पन्नविविधविकल्पविमथितमतिः अपगतधृतिः
चिन्तावनमितवदनः स्तिमिततारकेण चक्षुषा समुद्भिद्यमानस्थल-
कमलिनीवनामिव चकार चकोरेक्षणः क्षणं क्षोणीम् । अ-
हि च तस्मिन् शून्येनैव चेतसा व्यक्रीडन्मृगयाम् । आरोहति
च हरितहये मध्यमङ्गः मवनमागत्य उभयतो मन्दमन्दसंवाह्य-
मानतनुतालवृन्तः क्षितितलविततां अतिशिशिरमलयजरसलव-

लुलितवपुषं इन्दुधवलोपधानधारिणीं वेत्रपाटिकां अधिशयानः
साशंक एव तस्थौ ।

अथ दूरादेव लेखगर्भया नीलीरागमेचकरुचा चीरचीरिकया
रचितमुण्डमालकं श्रमातपाभ्यामारोप्यमाणकायकालिमानम् अ-
न्तर्गतेन शोकशिखिना अंगारतामिव नीयमानं , अतित्व-
रात्ततरःपदोद्धयमानधूलिराजिव्याजेन राजवार्ताश्रवणकुतूह-
लिन्या मेदिन्येवानुगम्यमानं, अभिमुखपवनप्रेखद्विततो-
त्तरीयकर्पटप्रान्तबीज्यमानोभयपार्श्वं अतित्वरया कृतपक्षमिव
आशुपरापतन्तं, प्रेर्यमाणमिव पृष्ठतः स्वाम्यादेशेन, आकृष्यमा-
णमिवपुरस्तादायतैः श्रमश्वासमोक्षैः, स्विद्यल्ललाटतटवटमानप्रति-
बिम्बेन कार्य्यकौतुकादपह्रीयमाणलेखमिव मात्स्वता, सम्भ्रम-
अष्टैरिवेन्द्रियैः शून्यीकृतशरीरम्, लेखापितप्रयोजनगौरवादिब-
समेऽपि वर्त्मनि शून्यहृदयतया स्खलन्तं, अकालमेघशकलमिव
पतिष्यतो दुर्वातीवज्रस्य, धूमपल्लवमिव ज्वलिष्यतः शो-
कज्वलनस्य, बीजमिव फलिष्यतो दुष्कृतशालेः, अनिमित्तभूतं
दीर्घाध्वगं कुरंगकनामानमायान्तमद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा च पूर्वानिमित्तपरम्पराविर्भावितभीतिरभिद्यत इदयेन ।
कुरंगकस्तु कृतप्रणामः समुपसृत्य प्रथमं आननलग्नं विषादमुप-
निन्ये, पश्चाल्लेखम् । तञ्च देवो हर्षः स्वयमेवावाचयत् । लेखा-
र्थेनैव च सह गृहीत्वा इदयेन संतापं आविग्नरूपोऽभ्यधात्,
कुरंगक किं मान्द्यं तातस्येति । स चक्षुषा बाष्पजलबिन्दु-
भिर्मुखेन चाक्षरैः क्षरद्विर्युगपदाचक्षे देव दाहज्वरो महानि-

ति । तच्चाकर्ण्य सहसा सहस्रधेवास्य हृदयं पफाल । कृताच-
मनश्च जनयितुरायुष्कामोऽपरिमितमणिकनकरजतजातमात्म-
परिबर्हमशेषं ब्राह्मणसादकरोत् । अभुक्त एवोच्चाल । दापय
वाजिनः पर्याणमिति पुरःस्थितं शिरःकृपाणं विभ्राणं बभाण
युवानम् । वेपमानहृदयश्च ससम्भ्रमप्रधावितपरिवर्द्धकोपनीत-
माख्या तुरंगममेकाक्येव प्रावर्तत ।

बाणः—हर्षचरितम्

Notes and Meanings.

प्राकृतजन इव Like a low man.

नचिजन इव.

वाङ्मनसयोरगोचरं What is beyond the cognizance of the mind and speech (i e. senses), imperceptible by the senses. वाक्च मनश्च=वाङ्मनसे तयोः वाङ्मनसयोः । “न दधिपय भर्द्दनि” The groups of compounds falling under the category of दधिपयस् &c. do not constitute the समाहारद्वंद्व.

°अगोचरं दुःखमनुबभूव His hardships had transcended the powers of speech and of conception.

नल्ल m. A furlong, a measure of distance=400 cubits

कायमानिक m. A low person.

तरुगुल्मान्तरितं क्रियमाणं रच्यमानं कायमानिकैः कमार इति प्रसिद्धैर्हीनजातिपुरुषैर्निकेतनं पटमण्डपं यत्र तम् ।

ईश्वरगृह n. A tent of the general of forces.

व.ण्टारक m. A travelling bag, portmanteau, a bag for holding clothing. कंठाळ इति दाक्षिणात्यभाषायां प्रसिद्धं ; वल्लपात्रादिस्थापनार्थं वल्लादिनिर्मितं पात्रं ।

पटकुटीका f. A small tent. राहुटी इति प्रसिद्धं.

ह्रेषा f. Neighing (of a horse), whinnying.

वाद्यमानं विश्रमसूचकं दक्षाशतं पुष्करं वाद्यविशेषो यत्र तं ।

ढक्का *f.* A battle-drum. नौबत इति प्रसिद्धं ।

पुष्कर *n.* A trumpet. कर्णा or शिंग इति प्रसिद्धं ।

उद्दिश्यमान उत्पाद्यमानो विषयां पण्यवीथिकायां केतुर्यत्र ।

सेनासन्निवेश *m.* The encampment of an army सेनाशिविरः ।

व्यूह *m.* The military array.

चारकथितवार्तः Who had been forewarned by his emissaries or scouts.

तादृश एव=चारकथितवृत्ततः ।

प्रवृत्तो यः प्रतिशरासनात् शत्रुधनुषः शरासारो बाणधारासंपातस्तेन दुर्दिनं मेघच्छन्नदिनं तेन हृतदिनकरकिरणे सति ।

चक्रवाल *n.* A circle, a ring, crowd.

चारुभटखंडिताद्विरदपादेन समाप्तं सम्यक् प्राप्तं पिशाच्याः कर्णे यदुलूखलाभरणं तदेव कौतुकं यत्र.

कादिशीक *adj.* Fled away through fear. A timid fellow.

जिह्वाग *m.* A serpent.

महामृग *m.* An elephant.

उत्क्षिप्ता इवाव्यवस्थितचित्ता इव क्षमां शान्तिं पृथ्वी च ।

समरप्रदोषरय रणरजनीमुखस्य । पतितेन इव महापातकिनेव विमुक्त-

गोजेण । गोत्रं वंशः, गोत्रा पृथ्वी, आशंकित ऊर्ध्वमेगा येन । पक्षे उर्ममहान् भंगः पराजयः ।

हरिणेशकिशोर *m.* whelp of a lion. स्वशावकं, बालसिंहं.

अपरिमितबलानुयातं Accompanied by a vast army. अपरिमितैरसंख्यैर्बलैः सैन्यैरनुयातं कृतानुसरणं, पक्षे अतुलितेन शरीरसामर्थ्येन अन्वितं ।

महासामंत *m.* A feudatory chief.

कतिचित्प्रयाणकानि For several stages.

विक्रमरसानुरोधिन नवे वयसि वर्तमानः Who was full of youthful vigour and was of an age at which adventure is much liked. विक्रमे पराक्रमे यो रसः प्रीतिस्तमनुरुध्यते न त्यजतीति विक्रमरसानुरोधितस्मिन् वीररसच्छेदिनीत्यर्थः ।

शारित *adj.* Darkened.

उत्कण्ठमानानां राजकुमारदर्शने जातौत्सुक्यानां स्वोपजीव्यपशुहनना शंकया क्षुभितचित्तानामिति वा । वनदेवतानां कटाक्षेषु अपांगदृष्टिषु ये भंशवः प्रभाः तैः शारिता शबलीकृता शरीरकार्तिर्यस्य ।

वासतेयी *f.* A night. वसतौ साधुः वासतेयी ।

दुःखासिका *f.* Very painful and dejected mood of mind in which a man takes a particular turn or order of sitting. आसनमासिका, दुःखेन आसिका दुःखासिका; दुःखेन पर्यायेण आसनं दुःखासिका इति वाचस्पतिपादाः । दुःखासिका अतिरिति शंकरः । दुःखासिका-पि भाविदुःखस्य लिंगं ।

वेत्रपट्टिका *f.* A cane-bed.

मेचक *adj.* Dark.

चीरिका *f.* The hem of an under garment.

अतिस्वरया शैघ्रयातिरेकेण आसत्तं गृहीतं तरो वेगो याभ्यां ते ये पदे ताभ्यां उद्धूयमानायाः उत्पतन्त्याः धूलिराज्याः रजःपटलस्य व्याजेन छलेन राज्ञो वार्त्तायाः श्रवणे यत्कुतूहलं

औत्सुक्यं बद्धियते अस्याः तथा । विततोत्तरीयकर्पटस्य लम्बप्रावारवस्त्रस्य ।

परापततं *pres-p.* coming.

स्विद्यति ललाटतटे भालपट्टे घटमानो जायमानः स्वदमलिलेष्वतिशेषः । प्रतिषिष्वः यस्यतेन तयोक्तैन संक्रातव्रतिमेनेत्यर्थः ।

दृष्ट्वा च—हृदयेन When the prince saw him his heart broke asunder, fear being aroused in it by the series of bad omens described above.

परिषर्द्दं *m.* Wealth, furniture, property. राजसुखोचितोपकरणसामग्री ।

पर्याण *n.* A saddle.

परिवर्द्धकं *m.* A groom.

TARANGA 8.

Draupadī, Bhīma and Yudhishtira.

निशम्य सिद्धिं द्विषतामपाकृतीस्ततस्तत्स्या विनियन्तुमक्षमा ।

नृपस्य मन्युव्यवसायदीपिनीरुदाजहाग द्रुपदात्मजा गिरः ॥१॥

भवादृशेषु प्रमदाजनोदितं भवत्यधिक्षेप इवानुशासनम् ।

तथापि वक्तुं व्यवसाययन्ति मां निरस्तनारीसमया दुराधयः ॥२॥

अखण्डमाखण्डलतुल्यधामभिश्चिरं धृता भूपतिभिः स्ववंशजैः ।

त्वयात्महस्तेन मही मदच्युता मतंगजेन स्वगिवापवर्जिता ॥३॥

ब्रजन्ति ते मूढधियः पराभवं भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः ।
 प्रविश्य हि घ्नन्ति शठास्तथाविधानसंघृताङ्गान्निशिता इवेषवः ॥
 अवन्ध्यकोपस्य विहन्तुरापदां भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः ।
 अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न जातहार्देन न विद्विषादरः ॥९॥
 पुराधिरूढः शयनं महाधनं विबोध्यसे यः स्तुतिगीतिमङ्गलैः ।
 अदभ्रदर्भामधिशय्य स स्थलीं जहासि निद्रामशिवैः शिवारुतैः ॥
 पुरोपनीतं नृप रामणीयकं द्विजातिशेषेण यदेतदन्धसा ।
 तदद्य ते वन्यफलाशिनः परं परैति काश्यं यशसा समं वपुः ॥१०॥
 अनारतं यौ मणिपीठशायिनावरञ्जयद्राजशिरःस्त्रजां रजः ।
 निषीदतस्तौ चरणौ वनेषु ते मृगद्विजालूनशिखेषु बर्हिषाम् ॥११॥
 द्विषन्निमित्ता यदियं दशा ततः समूलमुन्मूलयतीव मे मनः ।
 परैरपर्यासितवीर्यसंपदां पराभवोप्युत्सव एव मानिनाम् ॥ ९ ॥
 विहाय शान्तिं नृप धाम तत्पुनः प्रसीद संघेहि वधाय विद्विषाम् ।
 ब्रजन्ति शत्रूनवधूय निस्पृहाः शमेन सिद्धिं मुनयो न भूभृतः ॥
 पुरःसरा धामवतां यशोधनाः सुदुःसहं प्राप्य निकारमीदृशम् ।
 भवादृशाश्चेदधिकुर्वते रतिं निराश्रया हन्त हता मनस्विता ॥
 अथ क्षमामेव निरस्तविक्रमश्चिराय पर्येषि सुखस्य साधनम् ।
 विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्मुकं जटाधरः सञ्जुहुधीह पावकम् ॥
 न समयपरिरक्षणं क्षमं ते निकृतिपरेषु परेषु भूरिधाम्नः ।
 अरिषु हि विजयार्थिनः क्षितीशा विदधति सोपाधि संधिदूषणानि ॥
 विहितां प्रियया मनःप्रियामथ निश्चित्य गिरं गरीयसाम् ।
 उपपत्तिमदूर्जिताश्रयं नृपमूचे वचनं वृकोदरः ॥ १४ ॥

द्विषतामुदयः सुमेधसा गुरुरस्वन्तरः सुमर्षणः ।

न महानपि भूतिमिच्छता फलसंपत्प्रवणः परिक्षयः ॥ १९ ॥

अचिरेण परस्य भूयसीं विपरीतां विगणय्य चात्मनः ।

क्षययुक्तिमुपेक्षते कृती कुरुते तत्प्रतिकारमन्यथा ॥ १६ ॥

अनुपालयतामुदेष्यतीं प्रभुशक्तिं द्विषतामनीहया ।

अपयान्त्यचिरान्महीभुजां जननिर्वादमयादिव श्रियः ॥ १७ ॥

क्षययुक्तमपि स्वभावजं दधतं धाम शिवं समृद्धये ।

प्रणमन्त्यनपायमुत्थितं प्रतिपच्चन्द्रमिव प्रजा नृपम् ॥ १८ ॥

प्रभवः खलु कोशदण्डयोः कृतपञ्चाङ्गविनिर्णयो नयः ।

स विधेयपदेषु दक्षतां नियतिं लोक इवानुरुध्यते ॥ १९ ॥

अभिमानवतो मनस्विनः प्रियमुच्चैः पदमारुरुक्षतः ।

विनिपातनिवर्तनक्षमं तममालम्बनमात्मपौरुषम् ॥ २० ॥

विपदोभिभवन्त्यविक्रमं रहयत्यापदुपेतमायतिः ।

नियता लघुता निरायतेरगरीयान्न पदं नृपश्रियः ॥ २१ ॥

मदसिक्तमुर्मृगाधिपः करिभिर्वर्तयते स्वयंहतैः ।

लघयन्खलु तेजसा जुगन्महानिच्छति भूतिमन्यतः ॥ २२ ॥

अभिमानधनस्य गत्वरैरसुभिः स्थास्तु यशश्चिचीषतः ।

अचिरांशुविलासचञ्चला ननु लक्ष्मीः फलमानुषङ्गिकम् ॥ २३ ॥

ज्वलितं न हिरण्यरेतसं चयमास्कन्दति भस्मना जनः ।

अभिभूतिभयादसूनतः सुखमुज्झन्ति न धाम मानिनः ॥ २४ ॥

किमपेक्ष्य फलं पयोधरान्ध्वनतः प्रार्थयते मृगाधिपः ।

प्रकृतिः खलु सा महीयसः सहेते नान्यसमुन्नतिं यया ॥ २५ ॥

कुरु तन्मतिमेव विक्रमे नृप निर्धूय तमः प्रमादजम् ।
 भ्रुवमेतदवेहि विद्विषां त्वदनुत्साहहता विपत्तयः ॥ २६ ॥
 इति दर्शितविक्रियं सुतं मरुतः कोपपरीतमानसम् ।
 उपसान्त्वयितुं महीपतिर्द्विरदं दुष्टमिवोपचक्रमे ॥ २७ ॥
 सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।
 वृणते हि विमृष्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः ॥ २८ ॥
 अभिवर्षति योनुपालयन्विधिवीजानि विवेकवारिणा ।
 स सदा फलशालिनीं क्रियां शरदं लोक इवाधितिष्ठति ॥ २९ ॥
 शुचि भूषयति श्रुतं वपुः प्रशमस्तस्य भवत्यलंक्रिया ।
 प्रशमाभरणं पराक्रमः स नयापादितसिद्धिभूषणः ॥ ३० ॥
 मतिभेदतमस्तिरोहिते गहने कृत्यविधौ विवेकिनाम् ।
 सुकृतः परिशुद्ध आगमः कुरुते दीप इवार्थदर्शनम् ॥ ३१ ॥
 स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिश्चरिते वर्त्मनि यच्छतां मनः ।
 विधिहेतुरहेतुरागसां विनिपातोपि समः समुन्नतेः ॥ ३२ ॥
 शिवमौषधिकं गरीयसीं फलनिष्पत्तिमदूषितायतीम् ।
 विगणय्य नयन्ति पौरुषं विजितक्रोधरया जिगीषवः ॥ ३३ ॥
 अपनेयमुदेतुमिच्छता तिमिरं रोषमयं धिया पुरः ।
 अविमिद्य निशाकृतं तमः प्रभया नांशुमताप्युदीयते ॥ ३४ ॥
 बलवानपि कोपजन्मनस्तमसो नाभिभवं रुणद्धि यः ।
 क्षयपक्ष इवैन्दवीः कलाः सकला हन्ति स शक्तिसंपदः ॥ ३५ ॥
 समवृत्तिरूपैति मार्दवं समये यश्च तनोति तिग्मताम् ।
 अधितिष्ठति लोकमोजसा स विवस्वानिव मेदिनीपतिः ॥ ३६ ॥

क चिराय परिग्रहः श्रियां क च दुष्टेन्द्रियवाजिवश्यता ।
 शरदभ्रचलाश्रलेन्द्रियैरसुरक्षा हि बहुच्छलाः श्रियः ॥ ३७ ॥
 भुतमप्यधिगम्य ये रिपून्विनयन्ते न शरीरजन्मनः ।
 जनयन्त्यचिराय संपदामयशस्ते खलु चापलाश्रयम् ॥ ३८ ॥
 उपकारकमायतेर्भृशं प्रसवः कर्मफलस्य भूरिणः ।
 अनपायि निबर्हणं द्विषां न तितिक्षासममस्ति साधनम् ॥ ३९ ॥
 असमापितकृत्यसंपदां हतवेगं विनयेन तावता ।
 प्रभवन्त्यभिमानशालिनां मदमुत्तम्भयितुं विभूतयः ॥ ४० ॥
 मदमानसमुद्धतं नृपं न विर्युक्ते नियमेन मूढता ।
 अतिमूढ उदस्यते नयान्नयहीनादपरज्यते जनः ॥ ४१ ॥
 अपरागसमीरणेरितः क्रमशीर्णाकुलमूलसंततिः ।
 सुकरस्तरुवत्सहिष्णुना रिपुरुन्मूलयितुं महानपि ॥ ४२ ॥
 अणुरप्युपहन्ति विग्रहः प्रभुमन्तः प्रकृतिप्रकोपजः ।
 अंखिलं हि हिनस्ति भूधरं तरुशाखान्तनिर्घर्षजोनलः ॥ ४३ ॥
 मतिमान्विनयप्रमाथिनः समुपेक्षेत समुन्नर्तं द्विषः ।
 सुजयः खलु तादृगन्तरे विपदन्ता ह्यविनीतसंपदः ॥ ४४ ॥
 लघुवृत्तितया भिदां गतं बहिरन्तश्च नृपस्य मण्डलम् ।
 अभिभूय हरत्यनन्तरः शिथिलं कूलमिवापगारयः ॥ ४५ ॥
 ॥ भारविः-किरातार्जुनीयम् ॥

Notes and Meanings.

सिद्धि f. Prosperity, success. | ततो द्विषन्व्यः आगताः ततस्त्रयाः
 वृद्धिरूपां । | Arising from the enemies

having its source from the foes.

अपाकृति *f.* Perturbation, excitement, change of mind; an insult. विकारान् ।

मन्युव्यवसाययोः क्रोधोद्योगयोर्दीपिनीः संवर्धिनीर्गिरः &c.

भवादृशाः=पंडिता इत्यर्थः ।

अधिक्षेप *m.* Abuse, contempt; dismissal.

निरस्तनारीसमयाः दुराधयः &c. Nevertheless that distressing anxious reflection which has compelled me to forsake the female bashfulness forces me, as it were, to address you again.

धामन् *m.* Valour, prowess, might; lustre, splendour.

अखंडं *adv.* Without any break.

मदच्युत् *adj.* Distilling ichor, (as an elephant in rnt).

शठा धूर्तास्तथाविधानकुटिलानसंवृतांगानवमितशरीरान्निशिता इषव इव घ्नन्ति हि; for “ आर्जवं हि कुटिलेषु न नीतिः ” ।

जातहादेन जातस्नेहेन सता जनस्य आदरो न, विप्रिया द्विषता च सता आदरो न । अमर्ष हीनस्य रा-

गद्वेषौ अकिंचित्करत्वादगण्यौ इत्यर्थः ।

अदभ्रदर्भा *f.* Covered with plenty of grass.

वैतालिकैर्विबोध्यमे *Cf.* इति. विरचितवार्गिभर्वीन्दपुत्रैः कुमारः । सपदि विगतानिद्रस्तल्पमुज्झांचकार ।

अशिव *adj.* Foretelling a bad omen or ill luck. *Cf.* भास्करश्च दिशमध्युवास यां तां श्रिताः शिवाः प्रतिभयं ववासिरे । शिवारुतैः क्रोष्टुवासितैः ।

अन्वस् *n.* Food, boiled rice. परैति प्राप्नोति । उभयमपि क्षीयत इत्यर्थः ।

रामणीयक *n.* Beauty, loveliness.

अनारत *adv.* Always, often ; eternally. अजलं ।

राजशिरःस्रजां=नमद्दूपात्मौलिमौलानां ।

आलूनशिखेषु=छिन्नशिरः ।

बहिस् *m. n.* A bed or layer of Kusâ grass.

द्विषंतो निमित्तं यस्याः सा ।

परैः शत्रुभिरपर्यासिता पर्यावर्तिता वीर्यसंपद्येष्टा तेषां मानिनां परामवो विपदप्युत्सव एवेति ।

निःस्पृहा मुनयः शत्रून्कामादीनवधूय निजित्य शमेन क्रोधवर्जनेन सिद्धिं मोक्षाख्यां व्रजन्ति । भूभू-

तस्तु न । कैवल्यकार्यवद्राजकायं
न शान्तिसाध्यम् ।

निकार *m.* Disgrace, dis-respect ; defeat.

मनस्विता *f.* Self-respect. मन-
स्विताभिमानिता निराश्रया सती
हता ।

रतिमधिकृ To take delight or
pleasure in.

चिराय चिरकालेनापि । पर्येषि भ-
वगच्छसि ।

लक्ष्मीपतिलक्ष्मन् *n.* A mark or
sign of royalty, insignia
of royalty, regalia, राजचिह्नं ।

जटाधरः सन्निह वने पावके संजुहु-
धि । पावके होमं कुरु । विरक्त-
स्य किं धनुषा इत्यर्थः ।

भूरिचामन् *adj.* Of a trans-
cending valour or lustre.

सोपाधि *adv.* Fraudulent. स-
कपटं ।

समय *m.* Stipulation, condi-
tion ; oath, agreement,
treaty.

समयस्योदससंवत्सरान्वने वत्स्या-
मांति एवंरूपा संधित् ।

संधिदूषणानि विदधति केनचिद्-
व्याजेन दोषमापाद्य संधि दूषयन्ति ।

उपपत्तिमत् *adj.* Right, fit,
reasonable, proper. युक्तियुक्तं ।

उज्जिताभयं उदारारथं वचनं ।

अस्वतन्तर *adj.* Ending ill,
leading to or having an
unfavourable issue ; ap-
proaching the end of life.

अत्यंतदुरंतः । क्षयोन्मुखः इत्यर्थः ।
सुमर्षण *adj.* Easy to be borne.

सुसहः । सुखेन मृग्यत इति ।

फलसंपत्प्रवण *adj.* Tending to
good result, success or
prosperity.

फलसिद्ध्युन्मुखः । न ह्यस्य एव प्र-
तीकार्यो न च क्षय एवापेक्ष्यः ।

किंतु स्वतन्त्रास्वतन्त्राभ्यामुपायवि-
प्रतीकार्यो उपेक्ष्यौ च भवत इत्यर्थः ।

अचिरेण परस्पर &c., Explain:—

Considering his own po-
lity of destroying (enemies)
to be such as would take
effect after a long time
and of an inferior stuff,
while that of his foe to be
such as would take im-
mediate effect and of deci-
dedly superior stuff, an
astute politician becomes
indifferent to it (through
sheer hopelessness) ; if
otherwise he takes an
immediate step (to over-
throw it).

उदेप्यती वधिष्यमाणां prosper-
ing, thriving increasing.

अनीहा *f.* Indifference, apathy, disinclination.

जननिर्वाहभय *n.* Fear of public criticism or censure.

अनुपालयता उपेक्षमाणानां ।

अनपाय *adj.* Free from loss, undiminished; freedom from loss or from wear and tear. Adjectives in this verse should be applied equally to the king and to the moon.

नय *m.* Polity, policy.

कृतपंचांगविनिर्णयः To which has been framed a settled rule consisting of five political expedients e. g. कर्म-
णारंभोपायः पुरुषद्वयसंप्रदेशकाल-
विभागो विनिपातप्रतीकारः कार्य-
सिद्धिश्चति पंचांगानि । or ac-
cording to कामदेव “ सहायाः
साधनोपाया । विभागो देशकालयोः
विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पंचांग
दृश्यते ” ।

कोशदंबयोः प्रभुशक्तेरित्यर्थः The royal power that arises from three things, viz, dignity (प्रभाव), consultation (मंत्र), and confidence (उत्साह). These three qualities are also each called a power. कोशदंबौ are the main stays

of a kingdom.

विधेयपदेषु कार्यवस्तुषु । दक्षता
क्षिप्रकारित्वमुत्साहित्यर्थः ।

विनिपातनिर्वतनक्षमं Able to re-
vert any great calamity or
unavoidable evil.

अलंबन *n.* A prop or support.

अविक्रम *adj.* A coward.

आयति *f.* The future, ‘ the
long run; ’ following or
future time.

आपदुपेतं विपन्नं । रहयति त्यजति ।

लघुता *f.* disrespect, dishonor.

निरायति *m.* One that verges
to decay or ruin; miser-
able; भगरीयान् लघीयान् नृपश्रि-
यः पदं राजलक्ष्म्या आस्पदं न
भवति ।

वर्तयते=वृत्तिकरोति तैरेव जीवती-
त्यर्थः ।

लघयन् *p. p.* Slighting.

अभिमानधनस्य Solely bent on
wreaking vengeance on
enemies वैरिनिर्यातनमात्रनिष्ठस्या
गत्वर *adj.* Perishable, frail.

स्थास्तु *adj.* Firm, fixed, sta-
ble, permanent, eternal.

अचिरांशुविलासचंचला *f.* Fickle
like the flash of a lightn-
ing अचिरं भंगवो यस्याः सा-
चिरांशुर्वियुक्तस्याः विलासः स्फुर-
णं तद्वचंचला क्षणिकेत्यर्थः ।

आनुषंगिक *adj.* Necessary as a result or consequence, inevitable. मानत्राणाय यश ए-
व मुख्यं फलमभ्युच्चयस्तु लक्ष्मी-
रिति मानिनामिदमेव श्लाघ्यमित्य-
र्थः ।

हिरण्यरेतस् *m.* Fire.

सुखं *adv.* Willingly. आस्कंद-
ति पादादिनाक्रमति ।

अन्यसमुज्जाति *f.* A rise of an
enemy परवृद्धि । महतः परमे-
जनमेव पुरुषार्थः ।

ईशिता विक्रिया विकारो वागारं-
भात्मको येन तं ।

मरुतः सुतं मीमं ।

विमृश्यकारिन् *adj.* Acting after
due deliberation.

नयापादिता नीतिसंपादिता ।

सुकृतः स्वभ्यस्तोऽत एव परिशुद्धो
निश्चितोऽन्यत्र सुविहितः प्रवाता-
दिदोषरहितः । अर्थदर्शनेन कार्यज्ञानं
वस्तुप्रतिभासनं च ।

आगस् *n.* Offence, sin, fault.

विनिपात *m.* Any great cala-
mity.

विजितक्रोधरया जितक्रोधवेगाः ।

अदूषितायतीमक्षतोत्तरकालाम् ।

औपयिकमुपायं ।

पुरः *ind.* At first.

अविमिश्र *ger.* Without dis-
pelling.

अंशमत् *m.* The Sun.

शक्तिसंपदः प्रभुमंत्रोत्पादशक्तीस्ति-
क्षोऽपि हन्ति ।

समा नातिमृदुर्नैवतितिग्मा वृत्तिर्य-
स्य स समवृत्तिः मन् ।

तिग्मता sharpness, passion.

असुरक्ष *adj.* unsafe, not safe;
difficult to keep safe.

बहुच्छला बहुव्याजाः बहुरन्ध्रा इ-
त्यर्थः ।

विनी To check, curb.

जन् To impute.

चापलाश्रयं अस्थैर्यनिबन्धनं ।

तितिक्षा *f.* Patience, endur-
ance, resignation.

हतवेगं प्रतिषद्धवेगं । सर्वथा दुर्जनं
संपदो विकारयंतीतिभावः ।

मूलसंतातिः प्रकृत्यादिस्वजनवर्गः ।

अपराग *m.* Hatred, ill-feeling.

विग्रहः *m. n.* A strife, quar-
rel ; disfavour.

तरुशाखान्तनिघर्षजोऽनलः Fire
produced from the fric-
tion in the interior of
the branches of trees.

विनयं प्रमथनाति त्यजतीति विनय-
प्रमाथिनो दुर्विनीतस्य द्विषः ।

विपदंता अनर्थोदकार्काः ।

लघुवृत्तिता *f.* Low pursuits.

अनंतरः संनिहितः ।

आपगार्य *m.* The current of
a river ; the force of a
current.

TARANGA 9.

[A hermit relates his story to the King.]

अथ कदाचिदेकेन तापसेन रसेन राजलक्षणविराजितं कंचि-
 त्त्रयनानंदकरं सुकुमारं कुमारं राज्ञे समर्प्यवोचि । भुवल्लभकुशस-
 मिदानयनाय वनं गतेन मया काचिदश्रण्या व्यक्तकार्पण्याश्रु
 मुञ्चन्ती वनिता विलोकिता । निर्जने वने किंनिमित्तं रुद्यते त्व-
 येति पृष्टा सा कररुहैरश्रु प्रमृज्य सगद्गदं मामवोचत् । मुने
 लावण्यजितपुष्पसायके मिथिलानायके कीर्तिव्याप्तसुधर्मणि
 निजमुद्गृह्य मगधराजस्य सीमान्तिनीसीमन्तमहोत्सवाय पुत्रद्वार-
 समन्विने पुष्पपुरमुपेत्य कंचन कालमधिवसति समाराधितगिरीशो
 मालवाधीशो मगधराजं योद्धुमभ्यगात् । तत्र प्रख्यातयोरेतयोर-
 संख्ये संख्ये वर्तमाने सुहृत्साहाय्यकं कुर्वाणो निजबलेऽसति विधेये
 विदेहेश्वरो जयवतारिपुणाभिगृह्य कारुण्येन पुण्येन विसृष्टो हताव-
 ज्ञेयेण शून्येन सैन्येन सह स्वपुरगमनमकरोत् । ततो वनमार्गेण
 दुर्गेण गच्छन्नधिकबलेन शबरबलेन रभसादभिहन्यमानो मूलव-
 त्प्रभिरक्षितावरोधः स महानिरोधः पलायिष्ट । तदीयार्भकयोर्यमयो-
 र्धात्रीभावेन परिकल्पिताहं मद्गृहितापि तीव्रगतिं भूपतिमनुगन्तु-
 मक्षमे अभूव । तत्र विवृतवदनः कोपि रूपा कोप इव व्याघ्रो
 मामाघ्रातुमागतवान् । भीताहमुदग्रपाणिः स्खलन्ती पर्यपतम् ।
 मदीयपाणिभ्रष्टो बालकः कस्यापि कपिलाशवस्य क्रोडमभ्यली-
 षत् । तच्छ्रुत्वाकर्षिणोमर्षिणो व्याघ्रस्य प्राणान्बाणो बाणासनयन्त्र-
 मुक्तोपाहरत् । विलोलालको बालकोपि शनरैरादाय कुत्रचि-

रूपानीयत । कुमारमपरमुद्रहन्ती महुहिता कुत्र गता न
 ज्ञाते । साहं मोहं गता केनापि लुपालुना लुण्णिपालेन स्व-
 कुटीरमावेश्य विरोपितव्रणाभवम् । ततः स्वस्थीभूय
 भूयः क्षमाभर्तुरन्तिकमुपतिष्ठासुरसहायतया दुहितुरनभिज्ञा-
 क्षतया च व्याकुलीभवामीत्यभिदधानैकाकिन्यपि स्वामिनं गमि-
 ष्यामीति सा तदैव निरगात् । अहमपि भवन्मित्रस्य विदेह-
 नाथस्य विपन्निमित्तं विषादमनुभवंस्तदन्वयांकुरं कुमारमपि
 वयंस्तदैकं चाण्डिकामंदिरं सुंदरं प्रागाम् । तत्र संततमेवंविधवि-
 जयसिद्धये कुमारं देवतोपहारं करिष्यन्तः किराता महीरुहशा-
 स्त्रावलम्बितमेनमसिलतया वा सैकततले खनननिक्षिप्तचरणं
 लक्षीकृत्य शितशरानिकरेण वानेकचरणैः पलायमानं कुक्कुर-
 बालकैर्वा दंदशयित्वा संहनिष्याम इति भाषमाणा मया समभ्य-
 भाष्यन्त । ननु किरातास्तमोघोरप्रचारे कान्तारे स्खलितपथः
 स्थाविरभूमुरोहं मम पुत्रकं क्वचिच्छायायां निक्षिप्य मार्गान्वेष-
 णाय किंचिदन्तरमगस्थम् । स कुत्र गतः केन वा गृहीतः परी-
 क्ष्यापि न वीक्ष्यते । तन्मुखालोकनेन विनानेकान्यहान्यतीतानि
 किं करोमि क्व यामि भवद्भिर्न किमदर्शीति । द्विजोच्चव-
 कश्चिदत्र तिष्ठति किमेष तव नंदनः सत्यमेव तदेनं गृहाणे-
 स्युक्त्वा देवानुकूल्येन मह्यं तं व्यतरन् । तेभ्यो दत्ताशीरहं बा-
 लकमंगीकृत्य शिशिरोदकादिनोपचारेणाश्वास्य निःशंकं भव-
 दंकमानीतवानस्मि । एनमायुष्मन्तं पितृरूपो भवानगिर-
 क्षतादिति । राजा सुहृदापन्निमित्तं शोकं तस्मिन्नावलोकनसुखेन

किञ्चिदधरीकृत्य तमुपहारवर्मनाम्नाहूय राजवाहनमिव पुपोष ।
 जनपतिरेकस्मिन्निदवसे तीर्थस्नानाय पक्कणनिकटमार्गेण गच्छन्न-
 बलया कयाचिदुपलालितमनुपमशरीरं कुमारं कञ्चिदवलोक्य
 कुतूहलाकुलस्तामष्टच्छत् । भामिनि रुचिरमूर्तिः सराजगुणसंपूर्ति-
 रसावर्भको भवदन्वयसंभवो न भवति । कस्य नयनानन्दो निमित्तेन
 केन भवदधीनो जातः कथ्यतां याथातथ्येन त्वयेति । प्रणतया
 श्रव्या सलीलमलापि । राजन् आत्मपल्लीसमीपे पदव्यां वर्तमा-
 नस्य मिथिलेश्वरस्य सर्वस्वमपहरति शबरसैन्ये महयितेनाप-
 हृत्य कुमार एष मह्यमर्पितो व्यवर्धत । तदवधार्य कार्यज्ञो राज-
 मुनिकथितं द्वितीयं राजकुमारमेव निश्चित्य सामदानाभ्यां तामनु-
 नीयापहारवर्मेत्याख्याय देव्यै वर्धयेति समर्पितवान् ।

दण्डी—दशकुमारचरितम्.

आर्यजनानामुत्पत्तिकथनं.

अत्र केचिद्वदन्ति । आर्यजनानां हिन्दुपदव्यपदेश्यता हि देशा-
 न्तरभवत्वं साधयति । तथा हि । पुरा किल कदाचित्समये जलप्र-
 लयो बभूव । तत्र यद्यापि मनुष्यादयः सर्वे प्राणिनो जले निमग्नाः
 सन्तः पञ्चत्वमापेदिरे । तथापि काकेससनामके पर्वते कश्चिदेकः
 पुरुषो जीवन्नवाशिष्टः । तस्य च सन्तानलतायाश्चिरकालेन प्रवर्द्ध-
 मानाया एकः प्रतानो यूरूपखण्डं प्रविवेशाऽपरश्च पारसीकदेशम् ।
 ततश्च भूयसा कालेन पारसीकदेशमभिव्याप्तुवन् प्रवर्द्धमानः स
 लताप्रतानः सिन्धुनदस्योभे तटे समाश्रित्य प्रतिष्ठामलभत ।
 एवं प्रतिष्ठितानां तत्पुरुषवंश्यानां देशनाम्ना सिन्धुपदेन व्यपदेशे

कर्त्तव्ये करणाऽपाटववशात् प्राकृतजनैर्हिन्दुपदेन व्यपदेशश्चक्रे ।
त एवैते भरतखण्डवास्तव्या आर्यजनाः सन्ति । न ह्येषां मूल-
स्थानं भरतखण्ड इति सेयं कल्पना न सर्वाशतः संभवतुलामधि-
रोहति । तस्य जलप्रलयस्याऽसार्वत्रिकत्वे एकस्यैव विवक्षित-
पुरुषस्यावशिष्टत्वासंभवात् । सार्वत्रिकत्वे तु यमाश्रित्य प्राणान्
स पुरुषो दधार स एवैकः पर्वतः प्रलयपयोधिजलैर्न ह्लावित
इति भाषणस्य बालजनश्रवणीयतया प्रेक्षावतामश्रद्धेयत्वात् ।
किञ्च स्वदेशं विहाय यथाकथंचिदुद्देशवशाद्भारतं वर्षं प्रविश-
द्भिरनार्यैः प्रथमं सिन्धुदेशवासिभिरेवार्यजनैः परिचयः संवृत्त
इति तेनैव देशनाम्ना सर्वेषामार्याणां संज्ञा व्यवहारस्तैः कृतः
स्यादित्यपि कल्पयितुं शक्यते । अथेयं प्रस्तुतवार्त्ता यथाकथं-
चिन्मूलमासाद्यांशतस्तु प्रमाणपदबीमधिरोहति । तथा च
शतपथब्राह्मणे भारतरामायणादौ च मत्स्याऽवतारकथा गीयते
तत्र च कतिपयमहर्षिजनपरिवारेण मनुनाऽध्यासितां नावं
निजैकशृंगनिबद्धामुद्रहता भगवता स्वीकृतमहामत्स्यरूपेण
परमेश्वरेण सपरिवारो मनुः प्रलयपयोधिप्रचण्डतरंगताण्डवात्
परित्रात इति । ततश्चातिक्रान्ते प्रलयकालसंकटे परमेश्वरप्रसा-
दावाप्तसमस्तसंपत्समृद्धो मनुः पुत्रपौत्रादिवंशपरंपरया सर्वेषां
जनानां मूलपुरुषः संबभूव । तन्मूलक एव च सर्वेषां द्विपदजा-
तीनां जनानां मनुजमनुष्यमानवादिपदैः सनातनो लोकव्यवहार-
संबभूवेत्याहुः । यत्तु केचिद्वदन्ति मनुष्या मनुतो जाता मनुः
देवतनूद्भवः । देवानां वसतिः स्वर्ग इति श्रुत्यादिसंमतं । ततश्चा-

वगम्यते हिमालयगिरेरुत्तरभूप्रदेशा एवार्याणां मूलोत्पत्तिस्थानम् । यतस्तत्र भूप्रदेशेषु तिबेट इतिनाम्ना प्रख्यातो भूप्रदेशोऽद्यापि विद्यते । तिबेट इति हि त्रिविष्टपशब्दस्यैवाऽपभ्रंशो भवेत् । त्रिविष्टपशब्दश्च स्वर्गपर्याय इति प्रोक्तार्थसिद्धिरिति । तत्वापाततो रमणीयं । तिबेटशब्दस्य त्रिविष्टपशब्दाऽपभ्रंशरूपत्वेपि भूलोकगतस्य तद्देशस्यार्थजनसंमतस्वर्गत्वे मानाभावात् । मूलोकादन्तारिक्षलोकाच्च पृथगेव स्वर्गलोक इत्यर्थस्य श्रुतिस्मृत्यादिसकलप्राचीनग्रन्थेषु कोशकाठ्याद्यर्वाचीननिबन्धेषु च विस्पष्टमभिधानाच्च । यज्ञेश्वरदीक्षितः—आर्यविद्यामुधाकरः

Notes and Meanings.

रसेन=रागेण Must be construed with भवोचि.

व्यक्तं कार्पण्यं दैन्यं यस्याः सा ।

लावण्ये सौंदर्यातिशये जितः पुष्पसायको मन्मथो येन तरिमन् ।

कीर्त्या व्यापृता सुधर्मा देवसभा येन तथा = कीर्तिव्यापृतसुधर्मेण

Whose fame occupied the assembly of the gods.

सीमंतिनी वधूस्तस्याः सीमंतमहोत्सवो गर्भिण्यवस्थायां अनुष्ठातव्यस्य सीमंतोन्नयनाख्यसंस्कारस्योत्सवरतदर्शे । “चतुर्थे गर्भमासे सीमंतोन्नयनम्” इति सूत्रं ।

Parting the hair of a pregnant woman in the fourth, sixth or eighth month of her first pregnancy.

संख्य *n.* A battle.

निजबलेऽसति विषये His obedient army not being on the spot. विषयो विनयग्राही ।

कारुण्येन पुण्येन विमुक्तः Having, in consequence of his merit, been set free out of compassion.

दुःखेन गंतुं शक्यो दुर्गस्तेन ।

रभसात्=वेगेन.

मूलबलाभिरक्षितावरोधः Whose harem was well guarded by the main part of the army. मूलबलं प्रधानसैन्यं तेनाभिरक्षितोऽवरोधः शुद्धांतः येन सः ।

यम or यमज *m. dual.*, The twins. सद्जाती ।

रूपिन् *adj.* In form. मूर्तेः ।
आघ्रातुं *Inf.* To devour, to
kill. नाशयितुं ।

कपिलाया गोः शवः कुणपस्तस्य
क्रोडं अंकदेशं अभ्यलीयत प्रच्छ-
न्नोऽभूत् ।

बाणासनं धनुस्तदेव यंत्रं तस्मान्मुक्तः ।
विलोलालक *adj.* Wearing flo-
wing locks.

वृष्णिपाल *adj.* A shepherd.
मेषपालः ।

उपतिष्ठामुरुपस्थातुमिच्छुः ।

एवं विधा प्रकारो यस्य तादृशो यो
विजयस्तस्य सिद्धिस्तस्यै । खनने-
न निक्षिप्ती भूमौ कालितौ चर-
णौ यस्य ।

अनेकचरणैः Must be cons-
trued with कुकुरबालकैः ।

तमसा निविडान्धकारेण घोरः भीष-
णः प्रचारः संचारः यस्मिंस्तथा ।

स्वविरभूसुर *m.* An old Bra-
hmana.

निक्षिप्य संस्थाप्य ।

भवदंकं भवन्निकटं ।

अवगीकृत्य दूरीकृत्य तनूकृत्य वा ।
पक्ष्ण *m.* An abode of the
S'abaras.

राज्ञो गुणास्तेषां संपूर्तिस्तत्सहितः ।
पल्ली *f.* A small village, es-
pecially a settlement of
wild tribes; a hut, house.

पदवी *f.* A foot-path.

व्यपदेश्यता *f.* A name, title;
appellation; family, race,
fame, renown.

प्रतान *m.* A branch, shoot,
tendril.

अपाटववशात् Through awk-
wardness; on account of
its inelegance; because it
does not sound well.

प्रेक्षावत् *adj.* Considerate, wise,
prudent.

सनातन *adj.* Eternal.

प्रोक्तार्थसिद्धि *f.* A proof or
support to the argument
in question.

मानाभावात्=प्रमाणभावात् ।

TARANGA 10.

[The description of प्रवरपुर.]

काश्मीरेषु प्रवरपुरमित्यस्ति मुरुयं पुराणां

यातं गौरीपरिणयविधौ साक्षितामिन्दुमौलेः ।

यस्यायान्ति प्रकृतिकुटिलास्ते वितस्तातरंगाः
 स्वेच्छाधावत्कलियुगगजाधोरणत्वेकुशत्वम् ॥ १ ॥
 उद्यानेभ्यः सकलभुवनाश्चर्यमाधुर्यधुर्यं
 पीत्वा द्राक्षारसमिव करैर्जातसंतापशांतिः
 ज्येष्ठाषाढेष्विव कमलिनीकामुको यत्र धत्ते
 रत्नश्रेणीकिरणकलिकाकोमलामंशुमालाम् ॥ २ ॥
 कृत्वा शैलं करतलतुलारूढमर्धेन्दुमौले—
 र्हास्यज्योत्स्नां दशमु विसृजन्दिक्षु दर्पाद्दशस्यः ।
 यस्मादुच्चैः स्फुरितमहसां ब्राह्मणानां निवासा—
 च्छापत्रस्तस्त्वरितमगमद्भूतः पुष्पकेण ॥ ३ ॥
 उत्तुंगानां मणिगृहभुवां यत्र वातायनेषु
 व्याख्याभिरुयाप्रणयिनि जगद्गुल्मे सूरिचक्रे ।
 देवाः प्रोद्याद्विपुलपुलकाः किं न वर्षन्ति पुष्पै—
 र्नाशंकन्ते यदि सुरगुरोस्तत्र वैलक्ष्यदीक्षाम् ॥ ४ ॥
 धत्ते यस्याः स्फटिकशुचिभिः क्षालयन्त्या यशोभिः
 स्थित्या गौरीगुरुरपि गिरिर्ननमुच्चैः शिरांसि ।
 गाङ्गस्पधोद्भुरमधुमतीसैकतोत्तंसहंसी ।
 विद्यारक्षाधिकृतमकरोत्सा स्वयं शारदा यत् ॥ ५ ॥
 ब्रूमः सारस्वतकुलभुवः किं निधेः कौतुकानां
 तस्यानेकाद्भुतगुणकथाकीर्णकर्णामृतस्य ।
 यत्र स्त्रीणामपि किमपरं जन्मभाषावदेव
 प्रत्यावासं विलसति वचः संस्कृतं प्राकृतं च ॥ ६ ॥

मन्ये मन्थाचलविदलितान्निर्गता दुग्धसिंधो-
 भृत्वा यस्मिन्नमृतलहरी सत्कवीनां वचांसि ।
 प्रमाकूतं कुवलयदृशां शीकरैः पूरयन्ती
 द्राक्षाखण्डेष्वमृतकिरणापाण्डुषु स्थैर्यमाप ॥ ७ ॥
 दुर्लक्षत्वं कलियुगदृशां प्रापिते ब्रह्मधाम्ना
 क्षिप्त्वा विद्याविभवमखिलं यत्र विश्वासधाम्नि ।
 स्थाने तत्र त्रिनयनगुरोर्निर्जने नूनमद्रेः
 सा वाग्देवी भजति शमिताशेषतापा तपांसि ॥ ८ ॥
 तीरद्वंद्वप्रणयिभवनव्रातवातायनस्थ-
 स्वैरक्रोडोच्छलितमिथुनच्छिन्नहारावकीर्णा ।
 यस्योत्संगे कुलसरिदसौ नीलकण्ठप्रसूता
 वत्ते तारातिलकितनभः संगिगंगानुकारम् ॥ ९ ॥
 त्ज्ञानक्रीडाव्यसनसमये कुंकुमं कामिनीनां
 यत्रोत्तार्य स्तनपरिसराद्गृह्णती कांतमंके ।
 ईर्ष्यामर्षादिव निरवधेर्वीचिहस्तैर्वितस्ता
 कर्षत्यासां प्रतिकलमलिश्यामलन्केशपाशान् ॥ १० ॥
 यास्मिन्कापि स्फुरति ललिता श्रीः कटाक्षच्छटामु
 श्रीमद्भट्टारकमठपुरोपान्तसीमान्तिनीनाम् ।
 या निःशंकं श्रुतिकुवलयस्यापलापप्रवृत्ता
 भग्ना किंचित्परिमलमिलद्वुंगकोलाहलेन ॥ ११ ॥
 अंकाळंकापतितरलिताद्याः शिला विप्रकीर्णाः
 प्राप्त्यै तासां स्फटिकशिखरी वेक्षि पर्युत्सुकाणि ।

आस्ते गौरीपतिवृषखुरक्षां दचिन्हान्मपशक—
 न्यद्रेहानां कलहविमुखः स्फाटिकेष्वंगणेषु ॥ १२ ॥
 यक्षग्रस्ता धनपतिपुरी निष्कलंका न लंका
 सातंकेव त्रिदशनगरी मेरुपृष्ठेधिरूढा ।
 इत्यप्राप्यप्रतिभटतया नूनमुच्चैः सगर्वं
 यत्प्रद्युम्नक्षितिधरनिभादुत्तमांगं विभर्ति ॥ १३ ॥
 कान्यं येभ्यः प्रकृतिसुभगं निर्गतं कुंकुमं च
 छायोत्कर्षाद्भवति जगतां बल्लभं दुर्लभं च ।
 यस्मिन्नन्तःस्थितवति जगत्सारभूते प्रयाताः
 काशमीरास्ते नियतमुरगाधीशरक्षास्पदत्वम् ॥ १४ ॥
 देवोद्यानेष्वपि तिलकतां पुण्ययोगादवाप्तै—
 र्विस्मर्यन्ते न खलु निखिलाश्चर्यसारा यदीयाः ।
 श्रीखण्डाम्भःस्तपितमुरलप्रेयसीगण्डपाण्डु—
 द्राक्षाखण्डस्तबकितलतामण्डपास्ते वनान्ताः ॥ १५ ॥
 अस्त्यन्योन्यग्रथितलहरीदोलिताबन्धवन्धु—
 र्मध्ये यस्य क्षपितकलुषः संगमः पुण्यनद्योः ।
 यस्योत्सङ्गे हलधरकृतास्ते जयन्त्यग्रहारा
 ये धर्मस्य क्षतकलिभयाः शैलदुर्गीभवन्ति ॥ १६ ॥
 वैस्ततानां स खलु पयसां मंगमो यत्र चर्या—
 मर्यादायाः कृतयुगभुवः पात्रभूतोद्भुतश्रीः ।
 दोलालीलातरलगतिषु प्रेखिता यत्तरंगै—
 रुत्संगेषु त्रिदशमुदृशां देहभाजः पतन्ति ॥ १७ ॥

तत्पर्यन्तस्थितगुणनिकामण्डपं यत्र धसे
 धामव्योमांगणतिलकतां क्षेमगौरीश्वरस्य ।
 रामा रामानुकरणविधौ यत्र नाट्यप्रयोगे
 योगस्थानामपि सपुलकं गात्रमासूत्रयन्ति ॥ १८ ॥
 संग्रामोर्वीपरिवृढमठप्रान्तसीमन्तितोसौ
 यस्मिन्नक्ष्णोर्वितरतिसुधां चन्द्रसीमाप्रदेशः ।
 यत्रानन्तक्षितिपतिकृतास्ते वितस्तोपकण्ठे
 याताः कान्त्या हरधवलया हारतामग्रहाराः ॥ १९ ॥
 गर्जद्वातायनविततयः शास्त्रगोष्ठीवरिष्ठै-
 स्ताक्काष्ठीलद्विजवसतयो यत्र नेत्रोत्सवाय ।
 यामु त्रासं विदधति कलेर्दर्शनादेव विप्राः
 सायं प्रातः प्रहृतहुतभुग्धूमधूत्रैः शिरोभिः ॥ २० ॥
 यत्रानन्तक्षितिपगृहिणीशंकरागारपार्श्वे
 तत्तुंगिम्ना त्रिभुवनमनोरंजनं गंजधाम ।
 श्रुत्वा श्रुत्वा रुतमविरतं यत्र पारापतानां
 दक्षाः कण्ठध्वनिषु शनकैः पौरकन्या भवन्ति ॥ २१ ॥
 यत्क्षेत्रेषु स्थितिमरचयद्वल्कलं यत्सिषेवे
 जाने जैत्रं किमपि तपसस्तस्य माहात्म्यमेतत् ।
 तत्रत्यस्य प्रथमवयसः स्त्रीजनस्यांगकानां
 यत्काश्मीरं कनकसुबदामन्तरंगत्वमेति ॥ २२ ॥
 गेहं यत्र प्रवरगिरिजावल्लभस्याद्भुतं त-
 ल्लेषामाशां सुरपतिपुरारोपणे नातनोति
 यद्यातस्य प्रवरनृपतेर्द्या शरीरेण सार्धं

स्वर्गद्वारप्रतिममुपरि छिद्रमद्यापि धत्ते ॥ २३ ॥

दृष्ट्वा यस्मिन्नभिनयकलाकौशलं नाटकेषु
स्मेराक्षीणां मसृणकरणासंगदत्तांगहारम् ।

रम्भा स्तम्भं भजति लभते चित्रलेखा न रेखां
नूनं नाट्ये भवति च चिरं नोर्वशी गर्वशीला ॥ २४ ॥

यस्मिन्नुर्वीपतिगृहततेस्तुंगिमा वर्ण्यते किं
तस्याश्चञ्चतुरवनिता भूषितानेकभूमेः ।

॥ २५ ॥ ज्ञाने यस्यां कुसुमधनुषः स्वर्गरामामनांसि ।

क्रीडावातायनकृतपदस्यैव लक्ष्मीभवन्ति ॥ २६ ॥

विलहणः — विक्रमांकदेवचरितम्

Notes and Meanings.

॥ २३ ॥ The [tenth Taranga opens with a description or rather a hymnus in praise of प्रवरपुर, the ancient capital of कश्मीर, which was situated on the confluence of the वितस्ता (Jhelam) and of the सिंधु. प्रवरपुर was, according to विलहण, not only the chief town in कश्मीर, but it surpassed in beauty all other cities, even Kubera's town, लंका and the town of the Gods (1. 13. 14). He praises it for its holiness, for the sanctity and learning of its Brahmanas (1.3-8), for its coolness in summer (2) and for the beauty of its groves, " which even those cannot forget who have reached the gardens of the celestials (15)." He extols its women for their beauty (11), for their learning which allows them to speak Sanskrit and Prākṛit like their native tongue (6) and for their cleverness in acting (18. 24).

Among its buildings he mentions the महारकमठ

(11), the अग्रहाराः or Brahmanical settlements, founded by हलधर (16), the temple of क्षेमगौरिश्वर near the संगम (18), the संगमक्षेत्रमठ and the Agrabāras established by king अनंतदेव (19), the storehouse near the temple of शंकर, built by Ananta's queen (21), the ancient temple of S'iva ' that still shows in its roof the hole, through which, king प्रवर bodily ascended to heaven (23) ' and the lofty palaces of the kings of कश्मीर (25).

वितस्तता *f.* The name of a river; the modern Jhelam.

आघोरण *m.* The elephant-driver महामात्रः, हस्तिपकः ।

अंकुश *m.* A goad.

वेच्छया स्वैर धावन् यः कलियुगरूपे गजः अधर्मदस्त्रावी दंती तस्य अंकुशत्वमर्थात्पापप्रक्षालनैकबुद्धित्वं प्रापयति । वितस्तास्त्रानात्कलिकल्मषनाशो भवतीत्यर्थः ।

सकालानि अखिलानि त्रीणीत्यर्थः भुवनानि तेषामाश्चर्यं विस्मयस्थानं यन्माधुर्यं मधुरता पक्षे शिशिरत्वं तस्य धुर्यं श्रेष्ठत्वं शैत्याधिक्यं च ।

करैः किरणैः हस्तैश्च ।

यत्र=प्रवरपुरे.

कमलिनीकामुक *m.* The moon. प्रफुल्लकमलपरिपूर्णं सरसि चन्द्रप्रतिबिम्बवचितरलतायाः नयनानन्दवर्धनाच्च अस्य कामुकत्वं व्यज्यते ।

रत्नानां मणीनां याः श्रेणयः पङ्क्तयः

ताभ्यः समुद्भूता या किरणकलिका तद्वत्कौमला ।

अर्धेन्दुमौलि *m.* Siva; one that holds the crescent moon on the head.

हास्य &c. Laughing in Sanskrit is generally compared to the moon-light on account of the brilliance of milk-white teeth.

यस्मात्=प्रवरपुरात्.

उच्चैःस्फुरितमहसां=Shining with brilliant Brahmanical lustre of great renown. उच्चैर्ज्वलद्ब्रह्मतेजसां ।

शापत्रस्त *adj.* fearful of a curse; afraid of a curse.

यत्र प्रवरपुरे उत्तुंगानां अभ्रंक्रषाणां मणिगृहभूवां मणिहर्म्यतलानां वा-
तायनेषु गवाक्षेषु जगद्गुल्मे भुवनेषु लब्धुमशक्ये । तादृशानां भू-
नवस्तुक्त्वात् । व्याख्या क्रियासंक्रांती कठिनपदानां विशदीकरणं

तया । अथवा व्याख्यापेदेन काव्यं ध्वन्यते । करणेन । या अभिख्या प्रीतिर्यस्य तस्मिन् सूरिचक्रे कविसमुदे पण्डितसमाजे वा । स्थिते सति । प्रोद्यद्भिपुलपुलकाः रोमाचवंटकितशरीरा देवाः सुगः पुष्पैः किं न वर्षति कुसुमैस्तेषामुपरि वृष्टिं किं न कुर्वन्ति । यदि तत्र तस्मिन्वषये सुगुरोर्वृहस्पतेः वैलक्ष्यदीक्षां वैमनस्यस्य पारतन्त्र्यं । अर्थात् शिथिलसमाधित्वं । नाशंकते । यदि वातायनस्थविद्भ्रमप्रज्ञाकृष्टचेतोभिरमगणैः कृतया पुष्पवृष्ट्या सूचितेन स्वप्रज्ञाभिभवेन जनितं यत्सुगुरोर्वैमनस्यं तस्मिन् यत् पारतन्त्र्यं तन्नाशंकते तस्मान्न बिभ्यतीति यावत् । एवं च आकृष्टचेतसामपि पुष्पवृष्ट्यभावे स्वगुरुवैमनस्यानुत्पादनमेव हेतुरित्यर्थः ।

यस्याः must be construed with शारदायाः ।

भालयत्या The object of this is प्रवरपुरम् ।

उच्चैः शिरांसि धत्ते Holds up his head *i. e.* becomes very proud of her being so very near.

गौरिगुररपि Though the sire of a daughter having the fair complexion (पार्वती), yet he is very proud of

शारदा on account of her being more white than himself and his daughter गौरी. अपि is often used to express emphasis, in the sense of even, also, very.

गंगासंधीधन्या स्पर्धया ईर्ष्या । उद्रता धूर्गस्याः सा उद्रुग औद्धत्या त् स्वैर गच्छन्ती या मधुमती नाम नदी तस्याः सैकतोत्तंसेषु श्रेष्ठपुलिनेषु । उत्तंसः शिरोभूषणं इह तु श्रेष्ठवाची । या हंसी तद्वत् धवलत्वारसाम्यमिदं । कदाचित्तत्र पुलिनेषु शारदायतनमपि भवेत् । सा शारदा सारस्वती स्वयं । यत्प्रवरपुरं विद्यानां रक्षायां । अधिकृतं दत्ताधिकारं अकरोत् ।

सारस्वतकुलभू. A district belonging to the सारस्वत country; a piece of land about the Sarasvati river (*i. e.* the north west part of the province of Delhi including part of the Panjab) सारस्वतब्राह्मणकुलानां निवासस्य ।

तस्य must be construed with प्रवरपुरस्य ।

अनेका नानाविधाः अद्भुताः विस्मयप्रदाः । ये गुणाः तेषां कथाभिः संकीर्तनैराकर्षणे । कर्णामृतं श्रुति-तर्पणरूपं । यस्य तस्य ।

जन्मभाषावत् Like a mother-tongue or native tongue.

भावासे आवासे इति प्रत्यावासं In every house.

विदलित *adj.* Churned, burst-asunder, rent, torn; blown, expanded, (as a flower).

प्रेमाकृत *n.* A feeling of love.

कुवलयदश *f.* Women having eyes beautiful like a blue lotus.

वस्मिन् = प्रवरपुरे ।

शीकर *m.* Spray, thin or drizzling rain, drizzle; mist, a drop of rain or water.

द्राक्षाखंड *m. n.* A portion of land abounding with vines.

अमृत *adj.* milk-white, fair, brilliant; whitish.

दुर्लक्षत्वं &c. Made invisible to the eyes of men of कलियुग by the residence of the God Brahmá. शमितः अशेषतापो यस्याः सा ।

व्रात *m.* A multitude, flock, assemblage, troop.

उच्छलित *adj.* moved, waved, waved above, shaken.

इवैर *adj.* self-willed, wilful, wanton, unrestrained.

उत्संग *m.* A slope, side.

कुलसरीत् *f.* A principal river (?).

यस्य Stands for प्रवरपुर.

तिलकित *adj.* Marked with the तिलक ; ornamented, freckled, spotted.

संगिन् *adj.* Meeting, uniting with, going to or with.

अनुकार *m.* imitation, resemblance.

व्यसन *n.* An intent application or attachment to any object, inordinate addiction; diligence.

कुंकुम *n.* Saffron.

स्तनपरिसरात् = स्तनपरिणाहात् from the circumference of the bosom; from the orbs of the breast.

कांत *adj.* Beautiful, lovely, charming.

निरवधि *adj.* without bounds or boundaries, unlimited.

अंके = जलप्रवाहरूपे उत्संगे In its current.

प्रतिकलं *adv.* Every moment. कापि अनिवर्चनीया ।

कटाक्षच्छटा *f.* The straight glances; the charming glances.

भट्टारकमठ *m. n.* The name of the retired hut of an asce-

tic; *Cf.* नरवाहनमुख्यास्तु राक्षी-
पक्षं न तत्पुनः । विभेदं पूर्ववत्प्राप
देवं निजबलं पुनः । प्रविष्टेषु ततः
कोपात्पुनं शुभधरादिषु मद्भारकाम-
ते दिद्वा भूयः पुनं व्यसर्जयत्-रा-
जतरं ।

सीमन्तिनीनां बधूनां ।

निशंकं *adv.* without any hesi-
tation.

अपलाप *m.* censure, degra-
dation.

The sidelong glances of lo-
vely women are generally
compared by Sanskrit po-
ets to the luxuriant grow-
th of beautiful blue-lotuses
floating in a line on the
surface of water in a lake.
The eyes of women were
even more beautiful than
blue lotuses.

स्फटिकशिखरिन् *m.* The cry-
stal mountain, the moun-
tain कैलास.

अंक *m.* The middle part or
ring of a mountain.

क्षोद *m.* Any pounded subs-
tance, dust.

स्फटिक *adj.* made of crystal,
crystalline.

वेदि I know to be; the poet's
own reflection.

सातकं *adj.* Always in fear,
entertaining fear or danger.

प्रतिभटता *f.* Emulousness,
emulation.

प्रद्युम्न *m.* The name of a
mountain near प्रवरपुर.

छाया *f.* The beauty of colours
or the beauty of meaning.

उरग *m.* A serpent; उरगा *f.*
Name of a town.

उरगाधीशैः सर्पमुख्यैः रक्षायाः सं-
रक्षणस्य आस्पदं स्थानं नीताः ।
कश्मीराः खलु सर्पमुख्यैः सततं
रक्षणीयाः आसन् । उरगास्तान्
रक्षंतीत्यर्थः ।

श्रीखंड *m.n.* The sandle-wood.
मुरलप्रेयसी *f.* A female of मुरल
people or country.

स्तवकित *adj.* Full of blos-
soms.

लहरी *f.* A large wave, billow.
कलुष *n.* Dirt, uncleanness,
sin, wrath.

इलधर *m.* The name of a
king who reigned in
Panjab.

अग्रहार *m.* Royal donation
of land to Brahmanas;
land thus given.

क्षत *adj.* Departed, vanish-
ed, gone.

अन्योन्यस्मिन् प्रथिताः गुंफिताः वा

लहयः तरंगाः ता एव दोलता भु-
जलताः तासां ये वंधाः तेषु बंधुः।
शैलदुर्गम् *To become a moun-
tain-fort i. e. to become a
strong barrier, to barri-
cade ; शैलदुर्गं=a mountain-
fort as opposed to भूमिदुर्गं=
a landfort. Cf. तेनायासहता-
नीतः कश्चित्स्वर्णः सुरासदैः ।
शोभां मठाग्रहारैश्च वितस्तासिंधु-
संगमः । भ्रातरश्च सुताश्चास्य ल-
क्ष्मीपरिचयान्मदाः । द्विरदा इव
न कापि दानप्रणयितां जटुः—
राजतरं० ।*

चर्या *f.* The preservance of
religious rites or customs.
चर्यायाः धर्माचरणस्य या मर्यादा
सीमा तस्याः कृतयुगभूमेः &c.

दोला *f.* A swing.

दोलानां लीला तद्वत्तरलाश्र्वचला
गतयो येषां तेषु उत्संगेषु ।

त्रिदशसुदृशां स्वर्वामानां अप्सरसा-
मिलयः ।

मेक्षित *adj.* Swung, set in
motion, made to oscillate.

गुणनिका *f.* Dancing, the
science or profession of
dancing, acting &c. गुणनि-
कामण्डपः the dancing-ball.

राम *adj.* Lovely, charming.

श्रेयमगौरीश्वर *m.* The name of
'Siva's temple near the सं-

गम. *Cf.* पालस्नेहांध्याविगमे कु-
दाशयजुषोऽभवत् । देवी सूर्यमती
भर्तुर्दर्पणस्येव विविता । सुमटापर-
नामा सा गौरीश्वरविधायिनी ।
पुण्यं वितस्तापुलिने निर्ममे सुम-
टामठ । राजतरं० ।

परिवृद्ध *adj.* Large, ample.

संग्रामक्षेत्रमठ *m.* The name of
a holy place on the banks
of the वितस्ता ।

सीमित *adj.* Marked by a
line.

अनंत *m.* The name of a king,
who reigned in Kashmere. *Cf.*

अष्टोत्तरं चाग्रहारशतं श्रीविजयेश्वरे।
ब्राह्मणेभ्यो महापुण्यं विद्वद्भ्यः प्र-
त्यपादयत् । पत्युर्नास्नाप्यग्रहारान्
प्रददावमरेश्वरे । त्रिशूलबाणलिपा-
दि प्रतिष्ठाश्च विनिर्ममे । राजतरं० ।

वितति *f.* Stretching out,
spreading, extension, ex-
pansion, collection, quanti-
ty ; a clump, cluster.

काष्ठील *adj.* Wooden, made
of wood ; a piece of wood.

अनंतक्षितिपट्टहिणी *f.* The queen
of the king named Anant
her name was सुमटा.

गंजबामन् *n.* A store-house.
See above पालस्नेहां &c.

जैत्र *adj.* Surpassing, supe-
rior, overcoming, victori-

ous, triumphant; (*n*) victory; triumph, superiority.

अंतरंगत्व *n*. The state or condition of having reference of the essential part of अंग, being essential to the part of अंग ; interior.

प्रवर *m*. Name of a king who reigned in Kashmere.

प्रवरगिरिजावल्लभ *m*. The name of a Siva लिंग. *Cf*.

ततस्तं वृत्तसंकेतः संतोष्याभिम-

तापेणात् । भित्त्वा तमश्मप्रासादं जगाहे विमलं नभः । जनैः स दृष्टो गच्छन् कैलासतिलकां दिङ्-विषदे घटयन् व्योम्नि द्वितीयतप-नोदयं । राजतरंगं ।

स्मेर *adj*. Expanded, blooming, opened ; smiling laughing.

रेखा *f*. Likeness, representation, figure, impression, mark; painting, drawing, delineation, the outline.

II

TARANGA 11.

[Then the minister गोमुख again said to नरवाहनदत्त, in order to solace him while pining for शक्तियज्ञाः ; “ prince, you have heard a tale of a wise person, now hear a tale about a fool ”]

आसीत्कोऽपि पशुपालो वने धनवान् । बहवो धूर्ताः समाश्रित्य तस्य मित्राण्यभवन् । ते च तं जगदुः सखे कस्यचिदाढ्यस्य नगरवासिनः सुता त्वदर्थमस्माभिर्याचिता, सा च तत्पित्रा तुभ्यं दातुं प्रतिश्रुता । तदाकर्ण्य स तुष्टः तेभ्योऽर्थं ददौ । ततस्ते कतिपयैर्दिनैर्गतैस्तव विवाहः संपन्नः इत्युचुः । तेन च सोऽतीव संतुष्टः तेभ्यो भूरीणि द्रविणानि प्रादात् । अथ कियत्सु दिनेषु गच्छत्सु ते अभ्यभाषंत सखे पुत्रस्ते जातः इति । स च तेन सर्वं तेभ्यः समर्प्य धनं भृशं ननन्द । अथापरेऽहनि पुत्रं प्रति

उत्सुकोऽहं सर्वं वित्तं दत्तवान् इति आरोदीत् । तेन च सर्वो जनस्तं धूर्तवञ्चितं प्रति जहसुः । तदिदानीं देव अलंकारलंबकं शृणु ।

कश्चिद् ग्राम्यः भूमिं खनन् रात्रौ राजकुलादपहत्य चौरैस्तत्र रक्षितं महदलंकरणजातं प्राप । स च तद् गृहीत्वा सहर्षस्तेन स्वां भार्यामभूषयत् । मूर्ध्नि मेखलां जघने हारं करयोर्नूपुरौ कर्णयोश्च कंकणं वबन्ध । अथ हसद्भिर्जनैः ख्यापितं तद् राजा बुध्ना तस्मात्तत् सर्वमाभरणं जहार तञ्च पशुसमं मुमोच । तदेवं देव अलंकारलंबकः कथितः, सांप्रतं तूलिकं वच्मि श्रूयतां ।

पुरा कश्चिन्मूर्खः पुमान् तूलविक्रयाय भाषणमगात् । तत्र तु कोऽपि जनः अशुद्धं तदिति न जग्राह । तावच्च स तत्राग्नौ निक्षिप्तशोधितं हेम ददर्श । तद् दृष्ट्वासौ जडः तत्तूलं शोधयितुं इच्छन्नग्नौ स्वर्णवञ्चिक्षेप । ततश्च तस्मिन् दग्धे तत्रस्थो जनो जहास । श्रुतोऽयं तूलिकः सांप्रतं खर्जूरीच्छेदकान् शृणु ।

कदाचित्कैश्चिदधिकारिभिः केचिद् ग्राम्या मूर्खाः राजकुलादिष्टखर्जूरानयनाय समाहूय न्ययुज्यन्त । ते च तत्र गत्वा सुखग्राह्यामेकां खर्जूरीं पतितां दृष्ट्वा स्वके ग्रामे अच्छिनन् आरोपयंश्च समाकृष्टफलानि सर्वाणि खर्जूराणि न चैषां परिश्रमः सिद्धिमवाप । ततश्चानीतखर्जूरस्ते कैरपि नादृताः । प्रत्युत राजा यथापराधं तानदण्डयत् । तदेवं खर्जूरवृक्षच्छेदकाः उक्ताः साम्प्रतं निध्यालोकनमुच्यते शृणु ।

पुरा केनापि नृपतिना कोपि निधिदग्धा समाहूतः । स तु क-

चिदापि पलाय्य न गच्छेदिति राज्ञः कुमन्त्रिणा तस्य निषिद्धांश-
नः नेत्रे समुत्पाटिते । इत्थं भूलक्षणानि द्रष्टुमक्षमं गतागतोः
समं तं कुर्वन्नसौ मंत्री जडो जनैः हसितः । तदेवं निधानालो-
कनं श्रुतं, साम्प्रतं लवणाशी कथ्यते श्रूयताम् ।

अभवत् कश्चिद् गह्वरग्रामवासी जडः पुरुषः । स खलु न-
गरवासिना केनचिन्मित्रेण गृहं नीतः भोजितश्च लवणस्वादून्य-
स्नानि व्यञ्जनानि च । स च भुक्त्वा कथमेषा अन्नाटेः स्वादु-
तेत्यपृच्छत् । स च सुदृच्छवणस्यैवं स्वादुतायाः प्राधान्यमित्य-
वोचत् । तदेव तर्हि भोक्तव्यमिति प्रोच्य स पिष्टस्य लवणस्य
मुष्टिमादाय मुखे प्रक्षिप्यामक्षयत् । तस्य च लवणस्य चूर्णं
तस्य दुर्बुद्धेरोष्ठौ श्मश्रूणि चालिपत् । तदवलोक्य हसतो जनस्य-
पुरतो लवणाशिनो मुखं धावल्यं ययौ । देव लवणाशी श्रुतः
अधुना गोदोहकं शृणु ।

कश्चिदासीद् ग्राम्यः पुमान् । तस्यैका गौरभवत् । सा च
धेनुस्तस्य पलशतं पयः प्रत्यहं प्रादात् । कदाचित् तत्प्रत्यास-
न्नः कश्चिन्महोत्सवः समवर्तत । एकवारमेव तस्याः प्राज्यं पयः
उत्सवे गृहीष्यामीति विचिन्त्य स मूर्खः मासमात्रं तां न दुदोह ।
अयोत्सवे संप्रवृत्ते यावत्तां दोग्धि तावत्तस्याः अखिलं पयः न-
ष्टमैक्षत । तदवलोक्य लोकाः अहसन् । हे देव मूर्खो गोदो-
हकः श्रुतः संप्रत्यपरो श्रूयेताम् । सोमदेवः—कथासरित्सागरः ।

टिड्ढिमदंपत्योः ।

कस्मिंश्चित्समुद्रैकदेशे टिड्ढिमदंपती वसतः । ततो गच्छति

कालः ऋतुसमयमासाद्य टिट्ठिभी गर्भमाधत्त । आसन्नप्रसवा-
 सती टिट्ठिममूचे । भोः कान्त मम प्रसवसमयो वर्तते तद्विचि-
 न्त्यतां किमपि निरूपद्रवं स्थानं येन तत्राहमण्डकमोक्षणं करो-
 मि । टिट्ठिभ आह । भद्रे रम्योयं समुद्रप्रदेशः । तदत्रैव प्रसवः
 कार्यः । सा प्राह । अत्र पूर्णिमादिने समुद्रवेला चटति । सा
 मसगजेन्द्रानप्याकर्षति । तद्दूरमन्यत्र किञ्चित्स्थानमन्विष्यताम् ।
 तच्छ्रुत्वा विहस्य टिट्ठिभ आह । भद्रे न युक्तमुक्तं भवत्या ।
 का मात्रा समुद्रस्य यो मम दूषयिष्यति प्रसूतिम् । तद्विश्र-
 ष्ठात्रैव गर्भं मुञ्च । तच्छ्रुत्वा समुद्रश्रिन्तयामास । अहो गर्वः
 पक्षिकीटस्यास्य । तन्मयास्य प्रमाणं कुतूहलादपि द्रष्टव्यम् ।
 किं ममैषोण्डापहारे कृते करिष्यति । इति चिन्तयित्वा स्थितः ।
 अथ प्रसवानन्तरं प्राणयात्रार्थं गतायाष्टिट्ठिम्याः समुद्रो-
 वेलाव्याजेनाण्डान्यपजहार । अथायाता सा टिट्ठिभी प्रसवस्था-
 नं शून्यमवलोक्य प्रलपन्ती टिट्ठिममूचे । भो मूर्ख कथितमासी-
 न्मया ते यत् समुद्रवेलाण्डानां विनाशो भविष्यति तद्दूरतरं
 ब्रजावः परं मुदतयाहंकारमाश्रित्य मम वचनं न करोषि ।

विष्णुशर्मा-पञ्चतन्त्रम् ।

हंसौ कूर्पे प्रति कथयतः ।

“ अस्त्युत्तरपथे गृध्रकूटनास्मि पर्वते महान्पिप्पलवृक्षः । त-
 त्रानेकवका निवसन्ति । तस्य वृक्षस्याधस्थविवरे सर्पो बालाप-
 त्यनि खादति । अथ शोकार्तानां वकानां विलापं श्रुत्वा केव-

चिद्वकेनाभिहितम् । एवं न कुरुत । यूयं मस्त्यानुपादाय नकुल-
 विवरादारभ्य सर्पविवरं यावत्पंक्तिक्रमेण विकिरत । ततस्त-
 दाहारलुब्धैर्नकुलैरागत्य सर्पो द्रष्टव्यः । स्वभावद्वेष्याभ्यापाद-
 यितव्यश्च । तथानुष्ठिते तद्वृत्तम् । ततस्तत्र वृक्षे नकुलैर्बकशा-
 वकरावः श्रुतः । पश्चात्ते वृक्षमारुह्य बकशावकान्खादन्ति स्म ” ।
 अत आवां ब्रूवः उपायं चिन्तयन्नित्यादि । आवाभ्यां नीयमानं
 त्वामवलोक्य लोकैः किञ्चिद्वक्तव्यमेव । तदाकर्ण्य यदि त्वमु-
 त्तरं दास्यसि तदात्वन्मरणम् । तत्सर्वथात्रैव स्वीयताम् । कूर्मो
 वदति । किमहमप्राज्ञः । नाहमुत्तरं दास्यामि । किमपि न व-
 क्तव्यम् । तथानुष्ठिते तथाविधं कूर्ममालोक्य सर्वे गोरक्षकाः
 पश्चाद्भावन्ति वदन्ति च । कश्चिद्वदति । यद्ययं कूर्मः पतति
 तदात्रैव पक्त्वा खादितव्यः । कश्चिद्वदति । अत्रैव दग्धः खा-
 दितव्योऽयम् । कश्चिद्वदति । गृहं नीत्वा भक्षणीयः । इति तद्वचनं
 श्रुत्वा स कूर्मः कोपाविष्टो विस्मृतपूर्वसंस्कारः प्राह । युष्माभि-
 र्भस्म भक्षितव्यमिति वदन्नेव पातितस्तैर्व्यापादितश्च । अतोहं
 ब्रवीमि मुहुदां हितकामानामित्यादि ।

अथ प्रणिधिर्वकस्तत्रागत्योवाच । देव प्रागेव मया निगदितं
 दुर्गशोधनं हि प्रतिक्षणं कर्तव्यमिति । तच्च युष्माभिर्न कृतम् ।
 तदनवधानस्य फलमनुभूतमिति । दुर्गदाहो मेघवर्णेन वायसेन
 गृध्रप्रयुक्तेन कृतः । राजा निश्चस्याह । प्रणधिरुवाच । इतो
 दुर्गदाहं विधाय यदागतो मेघवर्णस्तदा चित्रवर्णेन प्रसादितेनो-
 क्तम् । अयं मेघवर्णः कर्पूरद्वीपराज्येभिषिच्यताम् । चक्रवाको

नृते । ततस्ततः । तत्परः प्रणिधिरुवाच । ततः प्रधानमन्त्रि-
णा गृध्रेणाभिहितम् । देव नेदमुचितम् । प्रसादान्तरं किमपि
क्रियताम् । महतामास्पदे नीचः कदापि न कर्तव्यः ।

पण्डितनारायणः—हितोपदेशः ।

Notes and Meanings.

धूर्त *m.* A rogue.
महदलंकरणजात *n.* A splendid
set of ornaments.
मेखला *f.* The girdle.
जघन *m. n.* Waist.
नूपुर *m.* The anklets.
कंकण *m.* The bracelets.
क्यापित *adj.* Bruited it about.
तं च पशुसमं मुमोच &c. But let
the villager go, because
he was as stupid as an ani-
mal.
तूलिक *m.* A cotton-grower.
तूल *m. n.* Cotton.
आपण *m.* A market, a shop.
काजूरी *f.* A date-palm, a
palm-tree.
निध्यालोकन *n.* The looking
for treasure.
निधिरश्मन् *m.* A treasure-

finder.
लवणाशिन *m.* A salt-eater.
व्यंजन *n.* Sauce, चटणीति दाक्षि-
णात्यभाषायां ।
भक्षाटि *f.* Food, the prepara-
tion or dressing of food.
लवणस्यैवं स्वादुतायाः प्राध्यान्यं &c.
That its relish was princi-
pally due to salt &c.
शतशत *n.* A hundred *palas* of
milk.
प्राप्य *adj.* Plentyful.
टिहिम *m.* A kind of bird.
चट् *conj.* 1. P. To break,
break off; fall off.
विश्रब्ध *adj.* Confidently.
प्राणयात्रा *f.* Maintenance,
subsistence.
प्रणिधि *m.* A spy, scout,
emissary .

TARANGA 12.

[Damayanti's grief after she had been abandoned by Nala in a forest.]

सा निहत्य मृगव्याघ्रं प्रतस्थे कमलेक्षणा ।
 वनं प्रतिभयं शून्यं श्लिष्टिकागणनादितम् ॥ १ ॥
 दारुणामटवीं प्राप्य मृतृव्यसनपीडिता ।
 विदर्भतनया राजन्विललाप सुदुःखिता ॥ २ ॥
 व्यूढोरस्क महाबाहो नैषधानां जनाधिप ।
 क्व नु राजन्गतोसीह त्यक्त्वा मां विजने वने ॥ ३ ॥
 अश्वमेधादिभिर्वीर क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
 कथमिष्ट्वा नरव्याघ्र मयि मिथ्या प्रवर्तसे ॥ ४ ॥
 यत्स्वयोक्तं नरश्रेष्ठ मत्समक्षं महाबुते ।
 स्मर्तुमर्हसि कल्याण वचनं पार्थिवर्षभ ॥ ५ ॥
 यच्चोक्तं विहगैर्हंसैः समीपे तव भूमिप ।
 मत्समक्षं यदुक्तं च तदवेक्षितुमर्हसि ॥ ६ ॥
 हा वीर ननु नामाहमिष्टा किल तवानघ ।
 अस्यामटव्यां घोरायां किं मां न प्रतिभाषसे ॥ ७ ॥
 भक्षयत्येष मां रौद्रो व्यात्तास्यो दारुणाकृतिः ।
 अरण्यराहुधाविष्टः किं मां न त्रातुमर्हसि ॥ ८ ॥
 न मे त्वदन्या काचिद्धि प्रियास्तीत्यब्रवीः सदा ।
 तामृतां कुरु कस्याण पुरोक्तां भारतीं नृप ॥ ९ ॥
 उन्मत्तां विलपन्तीं मां मार्यामिष्टां नराधिप ।

ईप्सितामीप्सितो नाथ किं मां न प्रतिभाषसे ॥ १० ॥

यूथभ्रष्टाभिषेकां मां हरिणीं पृथुलोचन ।

नमानयसि मामार्थं रुदतीमरिकर्षण ॥ ११ ॥

महाराज महारण्ये अहमेकाकिनी सती ।

दमयन्त्यभिभाषे त्वां किं मां न प्रतिभाषसे ॥ १२ ॥

कुलशीलोपसंपन्न चारुसर्वाङ्गदर्शन ।

नाद्य त्वां प्रतिपश्यामि गिरावस्मिन्नरोत्तम ॥ १३ ॥

वने चास्मिन्मह्युवोरे सिंहव्याघ्रनिषेविते ।

शयानमुपविष्टं वा स्थितं वा निषधाधिप ॥ १४ ॥

कं नु पृच्छामि दुःखार्ता त्वदर्थे शोककर्षिता ।

कच्चिदृष्टस्त्वयारण्ये संगत्येह नलो नृपः ॥ १५ ॥

यमन्वेषसि राजानं नलं पद्मनिभेक्षणम् ।

अयं स इति कस्याद्य श्रोण्यामि मधुरां गिरम् ॥ १६ ॥

अरण्यराडयं श्रीमांश्चतुर्दंष्ट्रो महाहनुः ।

शार्दूलोभिमुखोभ्येति व्रजाम्येनमशङ्किता ॥ १७ ॥

भवान्मृगाणामधिपस्त्वमस्मिन्कानने प्रभुः ।

विदर्भराजतनयां दमयन्तीति विद्धि माम् ॥ १८ ॥

पतिमन्वेषतीमेकां कृपणां शोककर्षिताम् ।

आश्वासय मृगेन्द्रेह यदि दृष्टस्त्वया नलः ॥ १९ ॥

अथ वा त्वं वनपते न ॐ यदि न शंशसि ।

मां स्नादय मृगश्रेष्ठ दुःस्नादस्माद्विमोचय ॥ २० ॥

श्रुत्वारण्ये विलपितं मयैष मृगराट् स्वयम् ।

यात्येतां मृष्टसलिलामापगां सागरगंगाम् ॥ ११ ॥

इमं शिलोच्चयं पुण्यं शृंगैर्बहुभिरुच्छ्रितैः ।

विराजद्विर्दिविस्पग्भिर्नैकवर्णैर्मनोहरैः ॥ १२ ॥

अस्थारण्यस्य महतः केतुभूतमिवोत्थितम् ।

गिरिराजमिमं तावत्पृच्छामि नृपतिं प्रति ॥ १३ ॥

भगवन्नचलश्रेष्ठ दिव्यदर्शन विश्रुत ।

शरण्य बहुकल्याण नमस्तेस्तु महीधर ॥ १४ ॥

प्रणमे त्वाभिगम्याहं राजपुत्रीं निबोध माम् ।

राज्ञः स्नुषां राजभार्या दमयन्तीति विश्रुताम् ॥ १५ ॥

विदर्भराजाधिपतिः पिता मम महारथः ।

भीमो नाम क्षितिपतिश्चातुर्वर्ण्यस्य रक्षितः ॥ १६ ॥

राजसूयाश्वमेधानां क्रतूनां दक्षिणावताम् ।

आहर्ता पार्थिवश्रेष्ठः पृथुत्रार्वाक्षितेक्षणः ॥ १७ ॥

ब्रह्मण्यः साधुवृत्तश्च सत्यवागनसूयकः ।

शीलवान्वीर्यसंपन्नः पृथुश्रीर्धर्मविच्छुचिः ॥ १८ ॥

सम्यग्गोप्ता विदर्भाणां निर्जितारिगणः प्रभुः ।

तस्य मां विद्धि तनयां भगवंस्त्वामुपास्थिताम् ॥ १९ ॥

निषेधेषु महाराजः श्वशुरो मे नरोत्तमः ।

गृहीतनामा विरूपातो वीरसेन इति स्म ह ॥ २० ॥

क्रमप्राप्तं पितुः स्वं यो राज्यं समनुशास्ति ह ।

नलो नामारिहा श्यामः पुण्यश्लोक इति श्रुतः ॥ २१ ॥

ब्रह्मण्यो वेदविद्वाग्मी पुण्यकृत्सोमपोभिमान् ।

यष्टा दाता च योद्धा च सम्यक्चैव प्रशासिता ॥ १२ ॥

तस्य मामचलश्रेष्ठ विद्धि भार्यामिहागताम् ।

अन्वेषमाणां भर्तारं तं वै नरवरोत्तमम् ॥ १३ ॥

खमुल्लिखाङ्गिरेतेर्हि त्वया शृङ्गशतैर्नृपः ।

कच्चिदृष्टोचलश्रेष्ठ वनेस्मिन्दारुणे नलः ॥ १४ ॥

गजेन्द्रविक्रमो धीमान्दीर्घबाहुरमर्षणः ।

निषधानामधिपतिः कच्चिदृष्टस्त्वया नलः ॥ १५ ॥

किं मां विलपन्तीमेकां पर्वतश्रेष्ठ विव्हलाम् ।

गिरा नाश्वसयस्यद्य स्वां सुतामिवदुःखिताम् ॥ १६ ॥

कदा सुस्निग्धगम्भीरां जीमूतस्वनसंनिभाम् ।

श्रोप्यामि नैषधस्याहं वाचं ताममृतोपमाम् ॥ १७ ॥

इति सा तं गिरिश्रेष्ठमुक्त्वा पार्थिवनन्दिनी ।

दमयन्ती ततो भूयो जगाम दिशमुत्तराम् ॥ १८ ॥

सा गत्वा त्रीनहोरात्रान्ददर्श परमाङ्गना ।

तापसारण्यमतुलं दिव्यकाननदर्शनम् ॥ १९ ॥

वसिष्ठभृग्वत्रिसमैस्तापसैरुपशोभितम् ।

नियतैः संयताहारैर्दमशौचसमन्वितैः ॥ २० ॥

तापसैः समुपेतं च सा दृष्ट्वैव समाश्वसत् ।

वर्चस्विनी सुप्रतिष्ठा श्वसितायतलोचना ॥ २१ ॥

सा विवेक्षाश्रमपदं वीरसेनसुतप्रिया ।

योषिद्रत्नं महाभागा दमयन्ती तपस्विनी ॥ २२ ॥

साभिवाद्य तपोवृद्धान्विनयावनता स्थिता ।

स्वागतं त इति प्रोक्ता तैः सर्वेस्तापसैश्च सा ॥ ४३ ॥

पूर्णा चास्या यथान्यायं कृत्वा तत्र तपोधनाः ।

आस्यतामित्यथोचुस्ते ब्रूहि किं करवामहै ॥ ४४ ॥

तानुवाच वरारोहा कच्चिद्भगवतामिह ।

तपस्यग्निषु कुशलं स्वधर्मचरणेषु च ॥ ४५ ॥

तैरुक्ता कुशलं भद्रे सर्वत्रेति यशस्विनि ।

ब्रूहि सर्वानवद्याङ्गि का त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ४६ ॥

दृष्ट्वैव ते परं रूपं द्युतिं च परमामिह ।

विस्मयो नः समुत्पन्नः समाश्वसिहि मा शुचः ॥ ४७ ॥

अस्थारण्यस्य देवी त्वमुताहोस्य महीभृतः ।

अस्याश्च नद्याः कल्याणि वद सत्यमनिन्दिते ॥ ४८ ॥

साब्रवीत्तानृषीन्नाहमरण्यस्यास्य देवता ।

न चाप्यस्य गिरेर्विप्रा नैव नद्याश्च देवता ॥ ४९ ॥

मानुषीं मां विजानीत यूयं सर्वे तपोधनाः ।

विस्तरेणाभिधास्यामि तन्मे शृणुत सर्वशः ॥ ५० ॥

विदर्भेषु महीपालो भीमो नाम महीपतिः ।

तस्य मां तनयां सर्वे जानीत द्विजसत्तमाः ॥ ५१ ॥

निषधाधिपतिर्धौमान्नलो नाम महायशः ।

वीरः संग्रामजिद्विद्वान्मम भर्ता विशांपतिः ॥ ५२ ॥

देवताभ्यर्चनपरो द्विजातिजनवत्सलः ।

गोप्ता निषधवंशस्य महातेजा महाबलः ॥ ५३ ॥

स कैश्चिन्निकृतिप्रज्ञैरनार्यैरकृतात्माभिः ।

आहूय देवने जिह्मैर्जितो राज्यं वसूनि च ॥ ५४ ॥
 तस्य मामवगच्छध्वं भार्या राजर्षभस्य वै ।
 दमयन्तीति विरुयाता भर्तुर्दर्शनलालसाम् ॥ ५५ ॥
 सा वनानि गिरिंश्चैव विचरामीह दुःखिता ।
 अन्वेषमाणा भर्तारं नलं रणविशारदम् ॥ ५६ ॥
 कञ्चिद्भगवतां रम्यं तपोवनमिदं नृपः ।
 भवेत्प्राप्तो नलो नाम निषधानां जनाधिपः ॥ ५७ ॥
 यत्कृतेहमिदं दुर्गं प्रपन्ना भृशदारुणम् ।
 वनं प्रतिभयं घोरं शार्दूलमृगसेवितम् ॥ ५८ ॥
 यदि कैश्चिद्दहोरात्रैर्न द्रक्ष्यामि नलं नृपम् ।
 आत्मानं श्रेयसा योक्ष्ये देहस्यास्य विमोचनात् ॥ ५९ ॥
 को नु मे जीवितेनार्थस्तमृते पुरुषर्षभम् ।
 कथं भविष्याम्यद्याहं भर्तृशोकाभिपीडिता ॥ ६० ॥
 तथा विलपन्तीमेकामरण्ये भीमनन्दिनीम् ।
 दमयन्तीमथोचुस्ते तापसाः सत्यदर्शिनः ॥ ६१ ॥
 उदर्कस्तव कल्याणि कल्याणो भविता शुभे ।
 वयं पश्यामस्तपसा क्षिप्रं द्रक्ष्यसि नैषधम् ॥ ६२ ॥
 निषधानामधिपतिं नलं रिपुनिपातिनम् ।
 भैमि धर्मभृतां श्रेष्ठं द्रक्ष्यसे विगतज्वरम् ॥ ६३ ॥
 विमुक्तं सर्वपापेभ्यः सर्वरत्नसमन्वितम् ।
 तदेव नगरं भूयः प्रशासतमरिंदमम् ॥ ६४ ॥

द्विषतां भयकर्तारं मुहृदां शोकनाशनम् ।

पार्तिं द्रक्ष्यसि कल्याणि कल्याणाभिजनं नृपम् ॥ ६९ ॥

एवमुक्त्वा नलस्येष्टां महिषीं पार्थिवात्मजाम् ।

तापसान्तर्हिताः सर्वे साग्निहोत्राश्रमास्तदा ॥ ६६ ॥

व्यासः—महाभारतम् ।

Notes and Meanings.

मृगव्याध *m.* A hunter of wild animals, huntsman.

स्था *conj.* 1. P. with प्र, to start; to travel; *caus.* To send out. In epic poetry also *Atm.* in all significations.

क्षिप्रिका *f.* A cricket.

द्वीपिन् *m.* A panther.

रुरु *m.* A spotted deer.

लोध्र *m.* A kind of tree.

आमलक *m. n.* A plant and its fruit. आवलीचं झाड इति महाराष्ट्रभाषायां.

प्लक्ष *m.* The waved-leaved figtree.

पद्मक *n.* A kind of plant.

यूथशः *adv.* In herds.

ददशे=Rarely *Atm*

वनपन्नग *m.* Boaconstrictor ; a large and powerful serpent.

पर *adj.* Excellent.

व्यूढ *adj.* Large.

व्यात्तास्यः=व्यात्तं आस्यं यस्य
With opened jaws.

अरण्यराज *m.* A lion.

कृत *adj.* True.

दंष्ट्रा *f.* A tusk, a fang.

कृपण *adj.* Poor, pitiable, help-less.

आश्वासय *caus.* To console, to comfort.

खाद *conj.* 1. P., 10. P. A. To eat.

विलपित *n.* Lament.

मृष्ट *adj.* Clear, pure, limpid, translucent.

उच्छ्रित *adj.* Elevated, high.

दक्षिणावत् *adj.* Accompanied by large donations.

अंचितेक्षण *adj.* Of beautiful eyes.

ब्रह्मण्य *adj.* Pious.

जीमूत *m.* A cloud.

दम *m.* A self-command, restraint of passions.

शौच *n.* Purity, purification
 निरुतिप्रज्ञ *adj.* Of wicked
 mind or thought.
 अकृतात्मन् *adj.* Having a bad
 disposition.
 देवन *n.* Gambling ; play.

जिह्वा *adj.* Dishonest.
 लालसा *f.* A longing, an ar-
 dent desire.
 दुर्ग *adj.* Inaccessible.
 श्रेयसा युज् To kill.
 उदकं *m.* Futurity ; reward.

TARANGA 13.

[Tales From Kālidāsa The Vikramorvas'iyam.]

अस्त्यत्र धरापीठे प्रतिष्ठानं नाम सुसंमृदं नगरम् । तत्र
 पुरुरवा नाम सोमवंशावतंसः पार्थिवो मेदिनीमशात् ।
 तस्य काशीराजस्य पुत्र्यौशीनरी नाम महिष्यासीत् । अथैकदा
 स सूर्योपस्थानात्प्रतिनिवृत्तः किमप्याक्रन्दितं शुश्राव । परित्रा-
 यतां परित्रायतां यः सुरपक्षपाती, यस्य वाम्बरतले गतिरस्तीति ।
 मधुरालापनिसर्गपण्डितानां स्त्रीणां आर्तिरवमाकर्ण्य इतस्ततो
 विलोक्य, आक्रन्दितदिशं प्रति प्रेरितलोचनः कुत्र भवत्यः ।
 कुतो वा भवत्यः परित्रातव्याः इत्यप्सरसां गणं सोऽनुयुयुजे ।
 तदा रंभा उवाच । महाराज, समाधिभीरूकस्य महेन्द्रस्य स-
 मुच्छ्वसितं, रूपगर्वितायाः श्रियोऽपि ह्रीपदमादधाना, स्वर्गा-
 लंकारभूता नः प्रियसखी कुबेरभवनात्प्रत्यागच्छन्ती समाप-
 त्तिदृष्टेन केशिना दानवेन चित्रलेखा द्वितीया बन्दिग्राहं गृही-
 ता । अतोऽसुरावलेपो नः भयहेतुरिति । तदा ऐशानीं दिशं स सु-
 राद्विद् प्रचलित इत्युदन्तमुपलभ्य तत्र च गत्वा तस्माद्दानवात्तां

चित्रलेखाद्वितीयां मोचयित्वा संकेतस्थलं हेमकूटशिखरं प्रत्या-
ययौ । ततो रथस्थोर्वशी कतिचित्कालापगमेन संज्ञां प्रत्यपद्यत ।
ततः हेमकूटमवतार्यमाणस्य रथस्य चक्रोद्धातेन राज्ञ उर्वश्या-
श्रांगस्पर्शनं जातम् । अनेनान्योन्यस्य चेतसि मनसिजेन पद-
मकारि । रथे स्थापिते, चित्रलेखावलंबितहस्तोर्वशी रथा-
दवतीर्णा सखीगणं क्रमेण परिरब्धवती । अत्रान्तरे गन्ध-
र्वराजश्चित्ररथोऽपि तत्र समापेदे । परस्परहस्तस्पर्शा-
न्तरं चित्ररथः पुरुरवसमुवाच । वयस्य, केशिना हृतामुर्व-
शी नारदादुपश्रुत्य प्रत्याहरणार्थमस्याः शतक्रतुना गन्धर्वसेना
समादिष्टा । ततो वयमन्तरा चारणेभ्यस्त्वदीयं जयोदाहरणं
श्रुत्वा त्वामिहस्थमुपागताः । स भवानिमां पुरस्कृत्य सहास्मा-
भिर्भगवन्तं मघवन्तं द्रष्टुमर्हति । महत्खलु तत्रभवतो मघोनः
प्रियमनुष्ठितं भवता इति । राजाह सखे, नायमवसरो मम श-
तक्रतुं द्रष्टुम् । त्वमेवात्रभवती प्रमोरन्तिकं प्रापथ इति गन्ध-
र्वराजं चित्ररथं समादिश्य पुरुरवाः स्वराजधानीं प्रति निवृ-
त्ते । ततःप्रभृति तद्दर्शनात्पर्युत्सुको राजा कथं कथमपि
कालं निनाय । तदनु देव्यौशीनरी राज्ञः शून्यहृदयस्य कारणं
जिज्ञासमाना स्वचेटीं निपुणिकां राजरहस्यं भेतुं विरलजनसं-
पातस्थितमार्यमाणवकं प्रति प्रस्थापयामास । सापि निपुणिका
तद्वाजरहस्यं भित्त्वा यत्कृते भर्तोत्कण्ठितस्तस्याः नामोर्वशीति
ज्ञात्वा तं ब्रह्मबन्धुमपि अति संघाय कृतार्था देवीमाजगाम ।
माणवकोऽपि कार्यासनादुत्थितस्य राज्ञः पार्श्वपरिवर्ती बभूव ।

ततः केदानीमात्मानं विनोदयामीति । सद्यथो राजा प्रम-
दवनं गतवान् । किं तु तत्रापि सुखं न लेभे । ततस्तद्विनोदनार्थं
आर्यमाणवकस्तदुद्यानस्याभिरामणायकत्वं राज्ञे दर्शयामास ।
तत्रातिमुक्ततामण्डपे स्थितो राजाह वयस्य, तद्रूपावलोकदुर्ले-
लितं मे चक्षुर्न कुत्रापि धृतिं बध्नाति । तदुपायश्चिन्त्यतां
यथा सफलप्रार्थनो भवेयम् । अथ आर्यमाणवको यावदुपायं
चिन्तयति तावत् आकाशयानेनोर्वशी चित्रलेखा च तत्रैवो-
द्याने प्रविश्य तिरस्करिणीप्रतिच्छने सत्यौ पार्श्वपरिवर्तिना
वयस्येन सह किमपि मन्त्रयमाणस्य राज्ञः पार्श्ववर्तिन्यौ संजाते ।
उर्वशी पार्थिवं चिन्तया तूष्णींभूतं दृष्ट्वा व्यचिन्तयत् । का नु
स्वस्वेषानेन प्रार्थ्यमानात्मानं विकत्थत इति । ततः माणवको
राजानमाह वयस्य, स्वप्नसमागमकारिण्या निद्रया अथवा
तत्रभवत्या उर्वश्याः प्रतिकृतिदर्शनेन च आत्मानं विनोदयितुम-
र्हसि । एतत् श्रुत्वा राजा प्राह । उभयमप्यनुपपन्नम् । वयस्य,
सा उर्वशी मम मानसीं नितान्तकठिनां रुजं न ज्ञातवती । अतः
तस्यां मम समागममनोरथानलब्धफलनीरसान्विधाय पञ्चबाणः
सुखी भवतु । एतदाकर्ण्य मध्येव बद्धभावोयमिति मत्वा प्रभाव-
निर्मिते भूर्जपत्रे अक्षरविन्यासं कृत्वा तत्र क्षिप्तवती । अकस्मात्सं-
मुखे पतितं भूर्जपत्रं अवलोक्य भुजङ्गनिर्मोकमुत्प्रेक्षमाणो मा-
णवकश्चक्रोश । पार्थिवस्तु विभाव्य भूर्जपत्रगतान्यक्षराणि वी-
क्ष्य गृहीत्वानुवाचयामास—त्वामिन्, यथाहं त्वया संभाविता न
तथाहं । ननु ममापि लुलितपारिजातशयनीये नन्दनवनवाता

अपि शरीरेऽत्युष्णा भवन्ति । अनेन जाताशो राजा पुरूरवाः
 प्रोवाच । वयस्य, अङ्गुलीस्वेदेन दूष्येरन्नक्षराणि । तद्धार्यतामयं
 प्रियाया हस्तः इत्युक्त्वा तस्मै भूर्जपत्रं अर्पयामास । ततस्तिरस्क-
 रिणीमपनीय चित्रलेखा राजानमुपसृत्य उदीरयामास । महाराज,
 उर्वशी शिरसा प्रणम्य विज्ञापयति । मम सुरारिसंभवे दुर्जाते
 महाराज एव शरणमासीत् । साहं तव दर्शनसमुत्थेन मदनेन
 बलवद्वाध्यमाना भूयोऽपि महाराजेनानुकम्पनीयेति । निशम्यै-
 तद्राजा प्रोवाच । भद्रमुखि, स्मरविच्छवां तामेव पुरस्कृत्य क-
 थयसि न पुनर्बलवदशरणं मां पुरूरवसं । मत्कृते तादृशमव-
 स्थान्तरगतं राजानं समर्थं ससंभ्रमं पटाक्षेपेणोर्वशी राज्ञः
 पुरत आविर्भूय जयशब्दमुदीरयामास । तामागतां दृष्ट्वा ससं-
 भ्रममुत्थाय तां हस्ते गृहीत्वा स्वासने समुपावेशयद्राजा । अ-
 त्रान्तरे चित्रलेखे, अष्टरसाश्रयं ललिताभिनयं प्रयोक्तुं त्वरयोर्वशी-
 मिति कश्चिद्देवदूतो गिरं ससर्ज । श्रुत्वैतद्विषण्णवदनोर्वशी राजानं
 विज्ञाप्य कथं कथमपि वियोगदुःखं वहन्ती ससखी निष्क्रान्ता ।
 गतायां तस्यां तद्भूर्जपत्रं प्रमादतो माणवकहस्तात्प्रभ्रष्टमासीत् ।
 अत्रान्तरे सपरिवारा देवी विश्रब्धं मंत्रयमाणं सुहृद्द्वितीयं
 राजानमन्विष्यन्ती तद्भूर्जपत्रमासादितवती । ततः भूर्जपत्रगतले-
 खमनुवाच्य तदभिप्रायं विदित्वा कदाचिदार्यपुत्रः एतदर्थम-
 नुतप्येतेति मन्यमाना देवी आर्यपुत्र, अलमलमावेगेन । एत-
 त्तद्भूर्जपत्रमिति राज्ञो हस्ते विसृष्टवती । राजापि कुपितां तामनु-
 नेतुं दाक्षिण्यवशात्प्रवृत्तः सन् तस्याः पादयोः पपात । पादपति-

तमपि तमपहाय प्रसादमकृत्वा सपरिवारा निश्चक्राम । ततः
स्निग्धः पार्थिवः मध्यंदिनमारूढः सवितेति स्नानभोजनं सेवितुं
गृहाम्यन्तरं प्रविवेश ।

अथ कतिचिद्विवसापगमे सनियमा देवी मणिहर्म्येष्टे आ-
र्यपुत्रेण समं अस्त्रण्डकलं शशिनं प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छामीति कं-
चुकिमुखेन राजानं व्यजिज्ञपत् । ततः तदनुरोधात्
सवस्यो राजा संकेतस्थानं आगतवान् । आगत्य च
निजामस्वस्थामवस्थां प्रियसुहृदे आचष्टुमारब्धवान् । अ-
त्रान्तरे अभिसारिकावेषा ससखी ऊर्वशी आकाशयानेनाग-
त्य राज्ञो निभृतालापमंतरिता शुश्राव । ततो राज्ञोऽसंनिधानं
असहमानोर्वशी यावत्संमुखमापतति तावत्सपरिवारा देव्यपि
तमेवोद्देशमाजगाम । तां दृष्ट्वोर्वशीचित्रलेखे अन्तर्हिते बभूवतुः ।
ततो देवी प्रथमं चंद्रपादानर्चित्वा गन्धपुष्पादीभिः, माणवकाय
स्वास्तिवायनमौपहारिकमोदकसाहितं लम्भयित्वा, राज्ञः सपर्या
विधाय, प्राञ्जलिः प्रणिपत्योवाच । एषाहं देवतामिधुनं रोहि-
णीमृगलाञ्छनं साक्षीकृत्यार्यपुत्रमनुप्रसादयामि । अद्य प्रभृति यां
स्त्रियमार्यपुत्रः प्रार्थयते, यार्यपुत्रस्य समागमप्रणयिनी, तथा
मया प्रीतिबन्धेन वर्तितव्यमिति । इत्युक्त्वा संपादितप्रियानु-
प्रसादनव्रता सपरिवारा देवी निष्क्रान्ता । गतायां देव्यां
सा मे प्रिया सकृदपि दृष्टिसरणिमापतिष्यतीति विभावयन् रा-
जा तत्समागमाभिलाषी तस्थौ । ततः सहस्रोर्वशी राज्ञः पृष्ठतो
भूत्वा तन्नयने समवृणोत् । राज्ञः प्रत्याभिज्ञानानन्तरं हस्तावप-

नीय पुरो भूत्वा जयशब्दमुदीरयामास । राजा तामेकासन उपा-
वेशयत् । तत उर्वश्याः सखी चित्रलेखा स्वर्गाय गन्तुकामा
सखीमन्तरेण राजनमाह—“ महाभाग, यथेयं मे प्रियसखी स्व-
र्गाय नोत्कण्ठयति तथा वयस्येन कर्तव्यम् ” । इति विज्ञाप्योर्वशीं
राज्ञो हस्ते विमुच्य सखीमामन्त्र्य स्वर्गं प्रतस्थे । गतायां चि-
त्रलेखायां सवयस्यो राजा प्रदोषरमणीयांश्चन्द्रपादान्मुहूर्त नि-
षेव्य प्रियया सह वासगृहं विवेश ।

अथ दिनेषु गच्छत्सु भूतलमेव सुचिरं स्थितोर्वशी तं रतिसहायं
राजर्षिममात्येषु निवेशितराज्यधुरं आदाय गन्धमादनवने विहर्तु-
कामा मन्दाकिन्याः पुलिनेषु चागत्य सिकतापर्वतकेलीभिः खेलन्ती
विद्याधरदारिकोदयवती नाम तेन राजर्षिणा निध्यातेति तस्मै
अकुपत् ! ततश्च भर्तुरनुनयमप्रतिपद्यमाना गुरुशापसंमूढहृदया
स्त्रीजनपरिहरणीयं कुमारवनं विगाह्य लताभावेन परिणता ।
पूरुरवा अपि तस्मिन्नेव कानने गुरुविरहसंमूढचेताः प्रियाप्रवृत्तिं
लब्धुमनाः सन् । अपि दृष्ट्वा मे वनिता । क्व गता मे प्रियेत्ये-
तत्सदृशानन्यान्प्रश्नांश्च नवजलधरं नीलकण्ठं परभृतां जल-
विहंगमान्हंसांश्चक्रवाकान्मधुकरं नागराजं सारंगं चैवैकशः क्र-
मेण प्रष्टुमारेमे । न केवलं सचेतनानचेतनानपि तथैवानुयुज्ये । ततः
कालक्रमेण कश्चिन्मृगचारी तपस्वी तदवस्थं तमवलोक्य जातदयः
संगमनीयनामानं मणिं तस्मै समर्पयामास । ततस्तमादाय याव-
त्पारिक्राम्यति तावत्कामपि अपगतपुराणपत्रकुसुमसंचयां लतां
दृष्ट्वा समुपजातप्रीतिः सद्यस्तस्याः प्रियानुकारिण्याः परिष्क-

कृप्रणयी भूत्वा यावद्धतां परिष्वज्य निमीलिताक्षस्तिष्ठति ताव-
 त्त्वस्मिन्नेव स्थल उर्वशी प्रादुर्बभूव । ततः उभावपि परस्पर-
 संदर्शनजनितप्रमोदस्य परां कोटिमधिरूढौ । कथय कथ-
 मियन्तं कालमवस्थिता मया विना--कन्याणीति तां पप्रच्छ
 राजा । तत उर्वशी तं प्रत्युवाच । महाराज, भवता विनेयन्तं
 कालं कुत्रावस्थिताहं शृणु । भगवता कुमारेण शाश्वतं कुमार-
 व्रतं गृहीत्वाकलुषो नाम गन्धमादनकच्छोऽध्यासितः । कृतश्रै-
 ष विधिः, यैतं प्रदेशं स्त्री प्रवेक्ष्यति सा लताभावेन परिणस्य-
 ति । गौरीचरणसंभवं मणिं विना ततो न मोक्ष्यत इति । साहं
 गुरुशापसंमूढहृदया देवतासमयं विस्मृत्यागृहीतानुनया कुमारवनं
 प्राविष्टा । प्रवेशानन्तरमेव वासन्तीलता संवृत्तेति । ततो राजा
 प्राह । प्रिये सर्वमिदमुपपन्नं किंतु मम विरहानलस्त्वामियतं कालं
 कथं नाधक्ष्यत् । इत्युक्त्वा तस्यै मणिं दर्शयामासं । उर्वशी तं
 दृष्ट्वा प्राह । अहो संगमनीयः । अतः खलु महाराजेनालिङ्गित-
 मात्रैव प्रकृतिस्थास्मि संवृत्तेत्युक्त्वा मणिमादाय मूर्धन्यवहत् ।
 पुरुरवसं च पुनराह । महान्खलु कालस्तव प्रतिष्ठानान्निर्गतस्य ।
 असूयन्ति मह्यं प्रकृतयः । तदेहि निवर्तावहे इत्युभौ प्रतिष्ठानं
 प्रति प्रतिनिवृत्तौ ।

अथ बहुतिथे काले गते परिजनमध्यगतायाः कस्याश्चिद्धस्ताडु-
 कूलोत्तरच्छदे तालवृन्ताधारे निक्षिप्य राज्ञो नीयमानः संगम-
 नीयमणिरामिषशङ्किना गृध्रेणाक्षिप्यानायि । तदत्याहितं दृष्ट्वा
 राज्ञापि परिगतार्थः शरासनं गृहीत्वा तं हंतुमुद्यतो भवति ताव-

त्सोपि क्रव्यादो बाणपथमतीतः । ततो राजा विचीयतां स विहगदस्युरिति कञ्चुकिनमाज्ञापयामास । अत्रान्तरे केनपि क्षत्रकुलावतंसेन राजकुमारेण स पतत्री समीलिरत्नो व्यापाद्य भूमौ पातितः । तमन्विष्य न्नागरिकः सबाणं मणिमादाय तस्मान्मह्यमर्पितवानिति कञ्चुकी राज्ञे निवेदयामास । तदा राजा प्राह । लातव्य, अपि ज्ञायते कस्यायं बाणः इति । कञ्चुकी देव, नामाङ्कितो दृश्यते । न तु मे वर्णविचारक्षमा दृष्टि इत्युक्तवान् । राजाह तेन ह्युपनय शरम् । कञ्चुकिनोपनीतं तं गृहीत्वा नामाक्षराण्यन्ववाचयत्

“ उर्वशीसंभवस्याहमैलसूनोर्धनुर्भूतः ।

कुमारस्यायुषो बाणः प्रहर्तुर्द्विषदायुषाम् ॥ ”

समुपजातविस्मयस्य राज्ञः मनसि एवमभूत् । ततः समीपवर्तिनं वयस्यमाह । सखे नैमिषेयसत्रादावियुक्तोऽहमुर्वश्या । न च मया गर्भव्यक्तिरालक्षिता । कुत एव प्रसुतिः यदिपुनरापन्नसत्त्वा पुत्रसंवरणे किमिव कारणं तत्रभवत्याः इति पर्याकुलो यावत्तिष्ठति तावत्कञ्चुकयागत्य व्यजिज्ञपत्—“ देव, च्यवनाश्रमात्कुमारं गृहीत्वा संप्राप्ता तापसी देवं द्रष्टुमिच्छति ” इत्युक्त्वा सकुमारां तापसीं राज्ञः पुरस्तादानीतवान् । ततो राजा तापसीमागमनकारणं पप्रच्छ । सा प्राह । महाराज, एष दीर्घायुर्जातमात्र एवोर्वश्या किमपि निमित्तमवेक्ष्य मम हस्ते न्यासीकृतः । यत्क्षत्रियकुमारस्य जातकर्मादि विधानं तदस्य भगवता व्यवनेनाशेषमनुष्ठितम् । गृहीताविद्यो धनुर्वेदेऽभिविनीतः ।

अद्य पुष्पसमिदर्थमृषिकुमारकैः सह गतेनानेनाश्रमविरुद्धमाचरि-
तम् । गृहीतामिषः किल गृध्रः पादपशिखरे निलीयमानोऽनेन
लक्ष्यीकृतो बाणस्य । तत उपलब्धवृत्तान्तेन भगवता च्यवनेनाहं
समादिष्टा । निर्यातय हस्तन्यासमिति । अतोहमुर्वशीदर्शनकांक्षिणी ।
तत उर्वशी तत्रागत्य सत्यवतीसूचितं पुत्रं निर्वर्ण्य तं परिष्वज्य
प्राह । वत्स, पितरमाराधयिता भवेति । उपचारानन्तरं राज्ञा
दत्तेऽर्धासन उपविष्टोर्वशी । सर्वेऽपि यथोचितमुपाविशन् । आस-
नपरिग्रहानन्तरं तापस्युर्वशीमुद्दिश्याह--“ एष गृहीतविद्य आयुः
सांप्रतं कवचधरः संवृत्तः । तदेतस्य ते भर्तुः समक्षं निर्यातितो
हस्तनिक्षेपः । तद्विसर्जयितुमिच्छामि । इत्युक्त्वा तापसी च्यव-
नाश्रमाभिमुखं साधयामास । गतायां तस्यां अभ्रुगर्भविलोचनां
तामुर्वशीं दृष्ट्वा राजापि तदश्रुकारणं पप्रच्छ । तत उर्वशी बा-
ष्पं निगृह्याह--शृणोतु महाराजः । प्रथमं पुनः पुत्रदर्शनेन वि-
स्मृतास्मि । इदानीं महेन्द्रसंकीर्तनेन समयो मम हृदयमायास-
यति । अहं पुरा महाराजगृहीतहृदया महेन्द्रेणाज्ञापिता यदैष
मम प्रियसखो राजर्षिस्त्वयि समुत्पन्नस्य वंशकरस्य मुखं प्रे-
क्षिष्यते, तदा त्वया भूयोऽपि मम समीपमागन्तव्यमिति । ततो
मया महाराजवियोगभीरुतया जातमात्र एव विद्यागमनिमित्तं
भगवतश्च्यवनस्याश्रमपद आर्यायाः सत्यवत्या हस्तेऽप्रकाशं
निक्षिप्तः । अद्य पितुराराधनसमर्थः संवृत्त इति कलय-
न्त्या निर्यातितो मे दीर्यायुः । तदेतावान्मे महाराजेन संवासः ।
वज्रपातसदृशं तत्तस्या वचः श्रुत्वा सर्वे विषादमास्थिताः । रा-

जापि सनिश्वासमाह-अहो सुखप्रत्यर्थिता देवस्येति । सूनौ न्यस्त-
 राज्ञो वनान्याश्रयितुं मनश्चक्रे । पार्थिवः ततः कञ्चुकिनमाज्ञा-
 पयत् । मद्रचनादमात्यपरिषदं ब्रूहि संभ्रियतामायुषो राज्ञ्या-
 भिषेकः इति । अत्रांतरे देवर्षिर्नारदोम्बरतलान्महीमवतीर्य रा-
 जानं एवं वक्तुमारोभे । राजन्, प्रभावदर्शी मधवा वनगमनाय
 कृतबुद्धिं भवन्तमनुशास्ति । त्रिकालदर्शिभिर्मुनिभिरादिष्टः सुरासु-
 रसंगरो मावी । भवांश्च सांयुगीनः सहायो नः । तेन त्वया न
 शस्त्रं संन्यस्तव्यम् । इयं चोर्वशी यावदायुस्तव सहधर्मचारिणी
 भवतु इति । ततः स्वयं महेन्द्रेण संभृतं कुमारस्यायुषो यौवरा-
 ज्याभिषेकमप्सरोभिरानाय्य भगवान्नारदो मद्रपीठे तमुपवेश्य
 कुमारस्य शिरसि स्वयं कलशमावर्जयामास । अप्सरोभिश्च शे-
 षं विधिं निर्वर्तयामास । एवं यावदायुरुर्वशीलाभेन राजा पुरुर-
 वाः, पुत्रस्य यौवराज्यलाभेन विक्रमोर्वशी, शस्त्रासंन्यासेन वि-
 डौजाः, यौवराज्यलाभेनायुः, सौराज्यलाभेन प्रकृतयः, सर्वेऽपि
 निर्वृतिमन्तः आनंदस्य परां कोटिमध्यगच्छन् ।

Notes and Meanings.

प्रतिष्ठान *n.* The modern पैठण.

सूर्योपस्थान *n.* Attendance on,
service of the sun.

आक्रंदित *n.* A cry, lamenta-
tion, roar.

समापत्तिदृष्टेन Who was seen
(by us) all of a sudden;

whom we did not see before
he came and took Urvas-
prisoner. *Cf.* मा तवैदम्भव-
त्यस्यभवतो दाक्षिण्यस्योपरोधं भणं
तु । समापत्तिदृष्टेन देव्याः परि-
जनेन संकथापि यद्यपराधी स्थाप्य
तेऽत्र त्वमेव प्रमाणं । मालावे. ।

असुरावलेप *m.* The insult given by the demon.

संकेतस्थल *n.* A place of appointment.

संज्ञा प्रतिपद् To regain consciousness.

चक्रोद्धात *m.* Jolting of the wheels.

परस्परहस्तस्पर्शानंतरं After shaking hands with each other.

अंतरा *ind.* On the way, half way.

जयोदाहरणं श्रुत्वा Having heard the proclamation of thy victory.

अवसर *m.* Time.

राजरहस्य *n.* The secret of the king.

ब्रह्मबन्धु. *m.* A wily Brahmana, the wretch of a Brahmana.

अतिसंघा To deceive, to impose upon.

दुर्ललित *adj.* Perverted.

घृति *f.* Pleasure, satisfaction.

आकाशयान *n.* The heavenly car.

तिरस्करिणीप्रतिच्छन्ने Something that rendered them invisible.

क्रानु खलु &c. Who prides herself on her being sought by him &c.

भूर्जपत्र *n.* A birch leaf.

लुलित *adj.* Trodden, rubbed.

दुर्जात *n.* Calamity.

सपथी *f.* A worship.

कुमारव्रत *m. n.* A vow of celibacy. ब्रह्मचर्ये ।

कच्छ *m.* A region.

विधि *m.* A rule, order, injunction.

समय *m.* A rule.

दुकूलोत्तरच्छद *m.* The over-cover of a rich garment

तालवृताधार *m.* A basket made of Tala leaf.

अत्याहित *n.* A daring act.

वर्णविचारक्षमा *f.* Able to decipher, read.

ऐलसूनु *m.* The son of ऐल, Purûravas, so called because he was the son of इला.

आयुस् *m.* Name of Urvas'i's son.

न्यासीकृत *adj.* Deposited, gave in my charge.

अभिविनीत *adj.* Instructed, trained.

निर्यातय *caus.* Pay back, return.

कवचधर *adj.* Able to wear armour.

प्रत्यर्धिता *f.* Hostility.

सांयुगीन *m.* A soldier skilled in war, a great warrior.

सहधर्मचारिणी f. A wife, partner in the practice of religious duties.

मद्रपीठ n. A Golden footstool.
सौराज्य n. Good Government.

TARANGA 14.

[S'iva Disguised as an Ascetic.]

अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाग्ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।
विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥७॥
तमातिथेयी बहुमानपूर्वया सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती ।
भवन्ति साम्येपि निविष्टचेतसां वपुर्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः ॥
विधिप्रयुक्तां परिगृह्य सत्क्रियां परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम् ।
उमां स पश्यन् नृजुनैव चक्षुषा प्रचक्रमे वक्तुमनुजिज्ञातक्रमः ॥ ९ ॥
अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं जलान्यपि स्नानविधिक्षमाणि ते ।
अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥
अपि त्वदार्वाजितवारिसंभृतं प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम् ।
चिरोज्जितालक्तकपाटलेन ते तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥११॥
अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः करस्थदर्मप्रणयापहारिषु ।
य उत्पलाक्षि प्रचलैर्विलोचनैस्तवाक्षिसादृश्यमिव प्रयुञ्जते ॥१२॥
यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः ।
तथा हि ते शीलमुदारदर्शने तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥१३॥
अनेन धर्मः सविशेषमद्य मे त्रिवर्गसारः प्रतिभाति भाविनि ।

त्वया मनोनिर्विषयार्थकामया यदेक एव प्रतिगृह्य सेव्यते ॥१४॥
 प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना न मां परं संप्रतिपत्तुमर्हसि ।
 यतः सतां सन्नतगात्रि संगतं मनीषिभिः सात्तपदीनमुच्यते १५
 भतोत्र किंचिद्भवती बहुक्षमां द्विजातिभावादुपपन्नचापलः ।
 अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने न चेद्रहस्यं प्रतिवक्तुमर्हसि ॥१६॥
 कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधसस्त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितं वपुः ।
 अमृग्यमैश्वर्यमुखं नवं वयस्तपःफलं स्यात्किमतः परं वद ॥१७॥
 मवत्यानिष्ठादपि नाम दुःसहान्मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी ।
 विचारमार्गप्रहितेन चेतसा न दृश्यते तच्च कृशोदरि त्वयि ॥१८॥
 अलभ्य शोकाभिभवेयमाकृतिर्विमानना सुधु कुतः पितुर्गृहे ।
 पराभिमर्शो न तवास्ति कः परं प्रसारयेत्पन्नगरत्नसूचये ॥१९॥
 किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्धकशोभि बल्ललम् ।
 वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥२०॥
 दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः ।
 अथोपयन्तारमलं समाधिना न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् २१
 निवेदितं निःश्वसितेन सोष्मणा मनस्तु मे संशयमेव गाहते ।
 न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥
 अहो स्थिरः कोपि तवेप्सितो युवा चिराय कर्णोत्पलशून्यतां गते ।
 उपेक्षते यः श्लथलम्बिनीर्जटाः कपोलदेशे कलमाग्रपिङ्गलाः ॥२३॥
 मुनिव्रतैस्त्वामतिमात्रकर्षितां दिवाकराष्टुष्टविभूषणास्पदाम् ।
 शशाङ्गुलेस्वामिव पश्यतो दिवा सचेतसः कस्य मनो न दूयते ॥
 अवैमि सौभाग्यमदेन वञ्चितं तव प्रियं यश्चतुरावलोकिनः ।

करोति लब्धं चिरमस्य चक्षुषो न वक्रमात्मीयमरालपक्ष्मणः ॥ २५ ॥
 कियच्चिरं श्राम्यसि गौरि विद्यते ममापि पूर्वाश्रमसंचितं तपः ।
 तदर्द्धभागेन लभस्व काङ्क्षितं वरं तमिच्छामि च साधु वेदितुम् २६
 इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना मनोगतं सा न शशाक शंसितुम् ।
 अथो वयस्यां परिपार्श्ववर्तिनीं विवर्तिता नञ्जननेत्रमैक्षत ॥ २७ ॥
 सखी तदीया तमुवाच वर्णिनं निबोध साधो तव चेत्कुतूहलम् ।
 यदर्थमम्भोजभिवोष्णवारणं कृतं तपःसाधनमेतया वपुः ॥ २८ ॥
 इयं महेन्द्रप्रभृतीनामिष्टिप्रियश्रुतुर्दिगीशानवमस्य मानिनी ।
 अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात्पिनाकपाणिं पतिमाप्नुमिच्छति २९
 यदा च तस्याधिगमे जगत्पतेरपश्यदन्यं न विधिं विचिन्वती ।
 तदा सहास्माभिरनुज्ञया गुरोरियं प्रपन्ना तपसे तपोवनम् ॥ ३० ॥
 न वेद्मि स प्रार्थितदुर्लभः कदा सखीभिरस्रोत्तरमीक्षितामिमाम् ।
 तपःकृशामभ्युपपत्स्यते सखीं वृषेव सीतां तदवग्रहक्षताम् ॥ ३१ ॥
 अगूढसद्भावमितीङ्गितज्ञया निवेदितो नैष्ठिकमुन्दरस्तथा ।
 अथीदमेवं परिहास इत्युमामष्टच्छदव्यञ्जितहर्षलक्षणः ॥ ३२ ॥
 अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताकुलौ समर्पयन्ती स्फटिकाक्षमालिकाम् ।
 कथंचिदद्रेस्तनया मितक्षिरं चिरव्यवस्थापितवागभाषत ॥ ३३ ॥
 यथा श्रुतं वेदविदां वर त्वया जनोयमुच्चैः पदलङ्घनोत्सुकः ।
 तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ ३४ ॥
 अथाह वर्णी विदितो महेश्वरस्तदर्थिनी त्वं पुनरेव वर्तसे ।
 अमङ्गलाम्यासरार्तिं विचिन्त्य तं तवानुवृत्तिं न च कर्तुमुत्सहे ॥ ३५ ॥

अवस्तुनिर्वन्धपरे कथं नु ते करोयमामुक्तविवाहकौतुकः ।
 करेण शम्भोर्वलयीकृताहिना सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् ॥ ३६ ॥
 त्वमेव तावत्परिचिन्तय स्वयं कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ।
 वधूदुकूलं कलहंसलक्षणं गजाजिनं शोणितबिन्दुवर्षि च ॥ ३७ ॥
 चतुष्कपुष्पप्रकारावकीर्णयोः परोपि को नाम तवानुमन्यते ।
 अलक्तकाङ्कानि पदानि पादयोर्विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु ॥ ३८ ॥
 अयुक्तरूपं किमतः परं वद त्रिनेत्रवक्षःसुलभं तवापि यत् ।
 स्तनद्वयेस्मिन्हारिचन्दनास्पदे पदं चितामस्मरजः करिष्यति ॥ ३९ ॥
 इयं च तेन्या पुरतो विडम्बना यदूढया वारणराजहार्यया ।
 विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥
 द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया पिनाकिनः ।
 कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥
 वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।
 वरेषु यद्वालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥
 निर्वर्तयास्मादसदीप्सितान्मनः क्व तद्विषस्त्वं क्व च पुण्यलक्षणा ।
 अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी शमशानशूलस्य न यूपसत्क्रिया ॥
 इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।
 विकुञ्चितभूलतमाहिते तया विलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ॥ ४४ ॥
 उवाच चैनं वरमार्थतो हरं न वेत्ति नूनं यत एवमात्थ माम् ।
 अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं द्विषन्ति मन्दाश्ररितं महात्मनाम् ॥
 विपत्प्रतीकारपरेण मङ्गलं निषेव्यते भूतिसमुत्सुकेन वा ।
 जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः किमेभिराशोपहतात्मवृत्तिभिः ॥

अकिञ्चनः सन्प्रभवः स संपदां त्रिलोकनाथः पितृसद्मगोचरः ।
 स भीमरूपः शिव इत्युदीर्यते न सन्ति याथार्थ्यविदः पिनाकिनः॥
 विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा ।
 कपालि वास्यादथवेन्दुशेखरं न विश्वमूर्तेरवधार्यते वपुः ॥४८॥
 तदङ्गसंसर्गमवाप्य कल्पते ध्रुवं चिताभस्मरजो विशुद्धये ।
 तथा हि नृत्याभिनयक्रियाच्युतं विलिप्यते मौलिभिरम्बरौकसाम्॥
 असंपदस्तस्य वृषेण गच्छतः प्राभेनदिग्वारणवाहनो वृषा ।
 करोति पादावुपगम्य मौलिना विनिद्रमन्दाररजोरुणाङ्गुली ॥५०॥
 विवक्षता दोषमपि च्युतात्मना त्वयैकमीशं प्रति साधु माषितम् ।
 यमामानन्त्यात्मभुवोपि कारणं कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ५१॥
 अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।
 ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥५२॥
 निवार्यतामालि किमप्ययं बटुः पुनर्वैवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।
 न केवलं यो महतोपमाषते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥
 इतो गमिष्याम्यथवेतिवादिनी चचाल बाला स्तनभिन्नवल्कला ।
 स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मितः समाललम्बे वृषराजकेतनः ॥

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गाष्टि-

निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्धहन्ती ।

मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः

शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥ ५५ ॥

कालिदासः—कुमारसंभवम् ।

Notes and Meanings.

अजिन *n.* a hide of a black antelope.

आषट् *m.* A staff made of Palās'a wood.

प्रगल्भवाच् *adj.* Bold in speech.

शरीरबद्ध *adj.* Endued with a body.

प्रथमाश्रमो यथा=ब्रह्मचर्याश्रम इव ।

बहुमानः पूर्वो यस्यास्तथा ।

विविष्टचेतमां=Of the steady-minded, of the stable-minded स्थिरचित्तानां ।

वपुर्विशेषेषु—Towards distinguished persons, great men. व्यक्तिविशेषेषु । साधवो न साम्या भिनिवेशिन इति भावः ।

साम्येपि—Even when there is equality. Though पार्वती was equal to him in point of asceticism, she shewed him due respect; because he appeared highly venerable, and had something about him which demanded her adoration.

क्षणं परिश्रमं च त्रितीय नाम Having for a moment feignedly removed his fatigue i. e. having rested a while.

अनुजिज्ञासक्रम *adj.* Not without due order, अत्यक्तोचितप-

रिपाटीकः । without giving up decorum.

शरीरं खलु आद्यं धर्मसाधनं—Verily the body is the first requisite for religious works. धर्मस्तु कायेन वाचा बुद्ध्या धनादिना च बहुभिः साध्यते, तेषु च वपुर्गैव मुख्यं साधनं, सति देहे, धर्मार्थकाममोक्षलक्षणाश्चतुर्विधाः साध्यन्ते ।

संभूत *adj.* Grown. जनितं ।

तुलामारोहति—Rises to equality.

ते दंतवाससा—With thy tooth-covering i. e. thy lower lip.

करस्थान् दर्शन् प्रणयेन स्नेहेनापहर्ततीति ते तथोक्तेषु ।

प्रचल *adj.* Rolling, tremulous.

प्रयुजते तदाक्षिसादृश्यमिव—Claims, as it were, equality with thine eyes.

रूपं पापवृत्तये न—That a handsome appearance does not tend to sin.

अव्यभिचारिन् *adj.* Unexceptionable.

उदारदर्शने—O thou with large eyes, अवबोधतज्ञाने । विवेकवर्धित्यर्थः ।

शील *m. n.* Virtue, morality, steadiness.

विकीर्णैः पर्यस्तैः सप्तर्षीणां संबन्धि-
भिर्बलिभिः पुष्पोपहारैः प्रहसन्ति
ये तथोक्तैः—Smiling with the
showered offering of the
seven *Rishis*=मगीचिः, अत्रिः,
भंगिराः, पुलस्त्यः, पुलहः, क्रतुः
and वशिष्ठः ।

सान्वयः सपुत्रपौत्रः ।

त्रयाणां धर्मकामार्थानां वर्गस्त्रिवर्गः
तत्र सागः श्रेष्ठः—The most excel-
lent of the three classes
of objects, viz. virtue,
wealth, and desire.

मनसः निर्विषयौ अर्थकामौ यस्या
स्तया—Of whose mind wealth
and desire are no objects.
मां संप्रतिपक्षमुच्यतुं नार्हसि—You
ought not to consider me
a stranger.

संगत *n.* A meeting, a friend-
ship सख्यं ।

सप्तभिः पदैरापद्यते इति सप्तपदो-
च्चारणसाध्यमुच्यते—As friend-
ship contracted by (the
utterance of) seven words
(or by seven steps)

सनतगात्रि=मनतांगि ।

द्विजातिभवात्—From the very
nature of a twice-born,
Brahmana.

उपपन्नचापलः—Being disposed
to restlessness or loqua-
city.

न चेद् रहस्यं—If it be not a
secret.

बहुक्षमा बहु क्तिसहाम्, यद्वा क्षमावती ।
उदितं= एकत्र समाहृतम्—Develo-
ped.

अमृग्यं—Does not need to be
sought

अतः परमतोऽन्यार्थिकं तपःफलं स्या-
द्बद—Say then what other or
what better fruit of asce-
ticism can there be.

दुःमहं स्मोदुमशक्यादनिष्टाद्भर्त्रादि-
कृतादिपि—From some intole-
rable evil or grievance.

नाम *ind.* Possibly.

प्रतिपत्तिः प्रवृत्तिः—Tendency, in-
clination.

अलभ्यो लब्धुमनर्हः शोकेन भर्त्रा-
द्यवमानेन दुःखनाभिभवस्तिर-
कारो यस्याः सः—Incapable of
incurring grief or disre-
gard.

विमानना *f.* Disrespect.

पराभिमर्शः परधर्षणः ।

पन्नगरत्नसूचये—For taking the
gem on the serpent's hood.

अपस्य *ger.* Having cast
away.

विभावरी यादि अरुणाय कल्पते—If

the night is adequately intended for अरुण—puts on the appearance of dawn.

देवभूमि *f* The divinesites.

उपयंतु *m* A husband, a bridegroom.

न रत्नं अन्विष्यति—A jewel does not seek an acceptor मृग्यते हि तत्—It is sought by the would-be recipient.

सोष्मन् *adj.* Warm.

न दृश्यते &c. For no one appears worthy of your desire ; how can then, there be a desired person who is unattainable.

अहो—युवा Oh there is some stern youth desired by thee.

कलमाभ्रपिङ्गलः—Tawny like the extremities of paddy.

श्लथाः शिशिलबंधना अत एव लं-
बिन्यस्ताः ।

दिवाकरेण सूर्येणामुष्टानि दग्धानि वाततपमंस्पर्शान्मृदुत्वाच्च श्यामी-
कृतानि विभूषणास्पदानि भूषण-
स्थानानि यस्यास्तां तथोक्ता ।

सचेतसः—दुग्धेन What sentient man's mind is not afflicted.

प्रियं सौभाग्यमदेन वंचितं—Thy be-
loved one, self defrauded
by his pride of beauty.

यः आत्मीयं वरकं अस्य तव चक्षुः

चिरं लक्ष्यं न करोति—Who does not make his face long an object of this eye of thine *i. e.* does not come into the range of thy sight.

तदर्धभागं लभस्व कांक्षितं वरं—
Therefore by the half of that merit receive your desired boon of a bridegroom.

अथोऽनंतरं विवर्तितं विचालितमं-
जनं प्रपन्नशृङ्गजितकज्जलं नेत्रं
ऐक्षत—Then she looked with averted eyes having the black paint defaced.

वपुः तपःसाधनं कृतं—Her body has been made a means of ascetic practice.

अंभोजं उष्णवारणमिव—Turning, as it were, the lotus itself into a parasol.

वर्णिन् *m.* An ascetic, the Brahmachári.

अधिभ्रियः *acc. pl.* The highly rich.

अरूपहार्यं—Not to be over-come by beauty *i. e.* who is not subject to personal attractions.

मदनस्य निग्रहत्—From the overthrow of Kāma.

न अपश्यत् अन्यं त्रिषि—She did

not see any other means.
तदा &c. Then by permission
of her father this our lady
betook herself to the her-
mitage in our company
for asceticism.

प्रार्थित दुर्लभः—That desired
but unattainable person.
अभ्युपसृत इमां सखीं—Will
have pity on this our
friend.

सखीभिः स्रोत्तरमीक्षितां—Look-
ed on by her companions
with tears.

इषा इव सीतां अवग्रहक्षतां—Like
Indra taking pity on
ploughed ground afflicted
by drought.

मैष्टिकमुदरः—The loving
devotee, the stranger who
had come.

अगूढसद्भावं—Manifestly in
good will.

ईगितज्ञया तया—By her (Pārva-
ti's companion) acquainted
with her inmost purpose.

अव्यंजितदर्शलक्षणः— Whose
signs of joy were not
manifested.

अयि इदमेवं, परिहासोवा—Dear
lady is this so or is it a joke.

मुकुलीकतांगुली—With the fing-

ers drawn inward.

समर्पयन्ती—Depositing.

चिरव्यवस्थापितवाक्—Her speech
long suppressed.

मिताक्षरमभाषत—Spoke in mea-
sured syllables.

उच्चैःपदस्य शिवलाम्बपोन्नतस्थान-
स्य लङ्घने आक्रमण उत्सुकः—Is
anxious or ambitious of
getting up to high dignity
i. e. the dignity of being
Śiva's consort.

मनोरथानां अगतिः न विद्यते—But
there is nothing to which
desire and hope will not
resort through delusion.

तदर्थिनी त्वं पुनरेव वर्तसे—And
you again are desirous of
him. येन त्वं प्राग्भग्नमनोरथा
कृतेतिभावः ।

ते अमंगलाभ्यासगतिं विचिन्त्य—
Considering him to delight
in evil habits.

तवानुवृत्तिं न च कर्तुमुत्सहे—I can-
not dare to follow you, I
cannot serve your purpose
in such an evil choice.

अवन्तुनि तुच्छवस्तुनि निर्वधो-
ऽभिनिविशः परं प्रधानं यस्यास्त-
स्याः संबुद्धिः—O thou whose
determination is set on a
nothing i. e. on a despic-

ble object such as S'iva.
आमुक्तविवाह कौतुकः—With the marriage—string or marriage-thread—ring set on it.
कलहंसलक्षणं—On which are pictures of the beautiful swan.
क्रोणित *n.* Blood.
यदि कदाचित्—If ever.
परोपि को नाम तवानुमन्यते—What enemy of thine can even fancy ? i. e. even they ill wishing enemies cannot imagine such a misfortune of thine as (what follows).
पद *n.* A foot-print or foot-mark.
अलक्तकांकानि लाक्षारंजितानि ।
परेतभूमि *f.* A piece of land where dead bodies are burnt.
त्रिनेत्रवक्षः सुलभं तवापि यत्—
 That S'iva's embrace will be readily attainable to thee त्र्यम्बकालिगनमित्यर्थः ।
पदं चिताभस्मरजः कल्पिष्यति—The dusty ashes of funeral pyres will form a seat. पदं निधास्यति ।
अयुक्तरूपं किमतः परं वद—Say what can be more incongruous than this.

वारणराजहायेया—Fit to be carried by a great elephant.
स्मेरमुखो भावप्यति—Will have a smiling face i. e. will laugh and ridicule you.
पिनाकिनः समगमप्रार्थनया संप्रति द्वयं शोचनीयतां गतं &c. By the desire of association with S'iva two have now got to the state of being condoled with or grieved for.
अलक्ष्यजन्मता *f.* Obscurity of origin i. e. his birth and race are unknown.
वरेषु यद् दृश्यते—What is sought or looked for in a bridegroom ; beauty, wealth, dignity &c.
तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने—Is that even partially to be found in S'iva.
असदाप्सित *n.* Evil desire.
क तद्विषः—Where such a person, as low and vile.
पुण्यलक्षणा *f.* Of meritorious sign.
स्मशानशूलस्य Of an impaling stake at the cemetery.
प्रवेशमानावर &c. By her, manifesting anger by the quivering of her nether lip.

तियेगाहिते—Were drawn oblique.

विकृचिन्तभ्रूलतं—The brow-creeper being contracted.

अलोकसामान्य &c. The dull or ignorant hate the character or acts of great men which is not the same as of the world and the causes or motives of which are incomprehensible to them.

विपत्प्रतीकारपरेण मंगलं निषेव्यते
By persons who are bent on remedying some evil are used good things. गंध-माल्यादिकं ।

निराशिषः सतः—Being without desire.

किमोभः &c. What business with these or of what use are these things by which through hope the state of the mind is disturbed, and the emotions perverted.

संपदां प्रभवः—The source of all wealth.

पितृसद्वर्गावरः श्मशानाश्रयः सन् ।

शिवः सौम्यरूपः Felicitous.

विश्वमूर्तेर्गष्टमूर्तेः शिवस्य ।

विमूषणोद्भासि—Whether it (वपुः) glitters with ornaments.

चिताभस्मरजो ध्रुवं विशुद्धये कल्पते

The dust of funeral pyre ashes serves indisputably for sanctification.

प्रभिन्नो मदस्त्रावी ।

विनिद्र &c. Makes the feet toe-red with pollen of full blown flowers of the celestial tree. विनिद्राणां विकसितानां मंदाराणां कल्पतरुकुसुमानां रजोभिः परमैररुणा अंगुल्यो ययोस्तौ तथाक्तौ करोति ।

चुतस्मना त्वया—By thee demented.

यमामनन्ति &c Whom the learned or the Vedas declare to be the cause even of the self begotten ब्रह्मा; how can he be of a known origin ?

न कामवृत्तिर्वचनयमोक्षते—A self willed actor, one who acts from his own desires, regards not what may be said against him.

ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं—But my mind is fixed on him with the one sentiment of love.

आलि O dear companion. . .
न केवलं &c. For not only he who reviles a great person ; but he too who hears

him is also a partaker of the sin.

स्वरूपमास्थाय &c. Then S'iva, whose symbol was the great bull, smiled and assuming his own form took hold of her.

सरसांगयष्टिः—Her body in a sweat.

उद्धृती उद्धतं पदं निक्षेपणाय

Holding up one foot raised for putting down i. e. taking a step.

मार्गोच्चल &c. The daughter of the king of mountains neither went on nor stood still like a river stooped in its course by the obstruction of a mountain.

TARANGA 15.

[A lively description of a cook.]

मुकुन्दः कलहंसकमयूरकां प्रति ब्रवीति ।

अथ तावदशिथिलावयवसंधिवंधमज्ञातकैतवकथागंधं, सिंधु-
मिव जडाशयं, जलदमिव पयोवाहं, जलदकालमिव घनमषीम-
लिनांबरं, प्रलयानलमिव दग्धकाष्ठावलिं, हरमिवाग्निविहारलोचनं,
नारायणमिव भक्तानुकूलव्यापारं, शेषमेवादग्रदर्शिकरं, गरुडमि-
वाधिगतमहानसं, कृष्णमिव क्षालितकंसमालिन्यं, राममिव
मारिचमथनं, भीमसेनमिव दलितज्वलितकीचकशतं, शक्रमिव
पाकशासनं, मत्तमातंगमिव करपिष्टनागरं, वैद्यकरणमिव विदि-
तस्वरसव्यंजनप्रक्रियं, वैशेषिकमिव द्रव्यगुणक्रियाजातिविशेष-
तत्समवायक्रमाभिज्ञं, मीमांसकमिव अर्थभावनास्वरूपज्ञं, मुकु-
वि-
मिव विज्ञातशिखरिणीभेदं, पंडितमिव परिचितसकलरसपरिपाकं,
कमपि कज्जलमेचकं पाचकमपश्यम् ।

काशीपातिकविराज — मुकुन्दानन्दभाणः ।

तमोवर्णनं ।

विदूषकः—भो मम करस्थापितपाणिर्मसृणनिवेशितपाद-
मुद्रः संचर । यतो बहलालिपटलनिर्मितमिव कोकिलकुलक-
लितजन्मेव तैलमार्जितकज्जलपुञ्जसंजनितमिव इन्द्रनीलचूर्ण-
संभूतमिव शितिकण्ठकण्ठसंघटितमिव नारायणतनुविनिर्गतमिव
मृगांककलंकनिष्कासितमिव कुवलयदलपरिकल्पितमिव करि-
दानप्रगतमिव तिमिरचक्रवालमविज्ञातसमविषममनिर्णीतश्यामच-
बलमपरिच्छिन्नलघुदीर्घमनधिगतदूरसंनिहितं भुवनांतरालं करोति ।

राजाः—एवमेतत् ।

तनुग्रा इव ककुभः क्षमावलयं चरणचारपात्रमिव ।

वियदपि चालिकदघ्नं मुष्टिग्राह्यं तमः कुरुते ॥ १ ॥

राजशेखरः—त्रिदशालभंजिका ।

चंद्रापीडं प्रति शुक्रनासस्योपदेशकथनं ।

आलोकयतु तावत्कल्याणाभिनिवेशी लक्ष्मीमेव प्रथमम् । इयं
हि सुभटखट्वाण्डलोत्पलवनविश्रमभ्रमरी लक्ष्मीः क्षीरसागरात्पा-
रिजातपल्लवेभ्यो रागम्, इन्दुशकलादेकान्तवक्रताम्, उच्चैःश्रवस-
श्रृङ्खलातां, कालकृटान्मोहनशक्तिं, मदिराया मदं, कौस्तुभमणेर-
तिनेष्टुर्यम्, इत्येतानि सहवासपरिचयवशाद्विरहविनोदचिह्नानि गृ-
हीत्वैवोद्गता । न ह्येवंविधमपरमपरिचितमिह जगति किंचिद-
स्ति यथेयमनार्या । लब्धापि खलु दुःखेन परिपाल्यते । लब्ध-
गुणपाशसंज्ञाननिस्पन्दीकृतापि नश्यति । उदामदर्पभटसहस्रो-

छासितासिलतापञ्जरविधृतापि अपक्रामति । मदजलदुर्दिनां च-
 कारगजघटितघनघटापरिपालितापि प्रपलायते । न परिचयं रक्षति ।
 नाभिजनमीक्षते । न रूपमालोकयते । न कुलक्रममनुवर्तते । न
 शीलं पश्यति । न वैदग्ध्यं गणयति । न श्रुतमाकर्णयति । न
 धर्ममनुबुध्यते । न त्यागमाद्रियते । न विशेषज्ञतां विचारयति ।
 नाचारं पालयति । न सत्यमनुबुध्यते । न लक्षणं प्रमाणीकरोति ।
 गन्धर्वनगरलेखेव पश्यत एव नश्यति । अद्याप्यारूढमन्दरपरि-
 वर्तावर्तभ्रान्तिजनितसंस्कारेव परिभ्रमति । कमलिनीसंचरणव्य-
 तिकरलग्नलिननालकण्टकेव न क्वचिदपि निर्भरमावभाति पदम् ।
 अतिप्रयत्नविधृतापि परमेश्वरगृहेषु विविधगन्धगजगण्डमधुगान-
 मत्तेव परिस्खलति । पारुष्यमिवोपशिक्षितुमसिधारासु निवसति ।
 विश्वरूपत्वमिव ग्रहीतुमाश्रिता नारायणमूर्तिम् । अप्रत्ययबहुला
 च दिवसान्तकमलमिव समुपचितमूलदण्डकोशमण्डलमपि मुञ्च-
 ति भूभुजम् । लतेव विटपकानध्यारोहति । गङ्गेव वसुजनन्यवि-
 तरंगबुद्बुदचञ्चला । दिवसकरगतिरिव प्रकटित विविधसंक्रा-
 न्तिः । पातालगुहेव तमोबहुला । हिडिम्बेव भीमसाहसैकहार्य-
 हृदया । प्राण्डिवाचिरशुतिकारिणो । दुष्टपिशाचैव दर्शितानेक-
 पुरुषोच्छ्राया । स्वल्पसद्वत्तमुन्मत्तीकरोति । सरस्वतीपरिगृहितमी-
 र्प्ययेव नालिङ्गति जनम् । गुणवन्तमपवित्रमिव न स्पृशति । उ-
 दारसन्धममङ्गलमिव न बहु मन्यते । सुजनमनिमित्तमिव न पश्य-
 ति । अभिजातमाहिमिव लंघयति । शूरं कण्टकमिव परिहरति ।
 वृत्तारं दुःस्वप्नमिव न स्मरति । विनीतं पातकिमिव नोपसर्पति ।

मनस्विनमुन्मत्तमिवोपहसति । परस्परविरुद्धं चन्द्रजालमिव दर्शयन्ती प्रकटयति जगति निजं चरितम् । तथा हि सततमुष्माणमारोपयन्त्यपि जाड्यमुपजनयति । उन्नतिमादधानाःपि नीचस्वभावतामाविष्करोति । तोयराशिसंभवापि तृष्णां संवर्धयति । ईश्वरतां दधानाप्यशिवप्रकृतित्वमातनोति । बलापचयमाहरन्त्यपि लब्धमानमापादयति । अमृतसहोदरापि कटुकविपाका । विभ्रहवत्यप्यप्रत्यक्षदर्शना । पुरुषोत्तमरतापि खलजनप्रिया । रेणुमयीव स्वच्छमपि कलुषीकराति ।

यथा यथा चेयं चपला दीप्यते तथा तथा दीपशिखेव कज्जलमलिनमेव कर्म केवलमृद्धमति । तथा हीयं संवर्धनवारिधारा तृष्णाविषवल्लीनां, व्याधगीतिरिन्द्रियमृगाणां, परामर्षधूमलेखा सञ्चारिताचित्राणां, विभ्रमशय्या मोहदीर्घनिद्राणां, निवासजीर्णवलभी घनमदपिशाचिकानां, तिमिरोद्गतेः शास्त्रदृष्टीनां, पुरःपताका सर्वाविनयानाम्, उत्पत्तिनिम्नगा क्रोधावेगग्राहाणाम्, आपानभूमिर्विषयमधूनां, संगीतशाला भूविकारनाटयानाम्, आवासदरी दोषाशीविषाणाम्, उत्सारणवेत्रलता सत्पुरुषव्याहाराणाम्, अकालप्रादुर्भूतकलहंसकानां, विसर्पणभूमिलोकापवादविस्फोटकानां, प्रस्तावना कपटनाटकस्य, कदलिका कामकरिणो, वध्यशाला साधुभावस्य, राहुजिह्वा धर्मेन्दुमण्डलस्य ।

न हि तं पश्यामि यो ह्यगरेचितयानया न निर्भरमुपगूढः, यो वा न विप्रलब्धः । नियतमियमालेख्यगतापि चलति पुस्तकमव्यर्पेन्द्रजालमाचरत्युत्कीर्णापि विप्रलभते, श्रुताप्यभिसंधत्ते, चि-

तितापि वक्ष्यति । एवं विधयापि चानया दुराचारया कथमपि
 दैववशेन परिगृहीता विह्वला भवन्ति राजानः । सर्वाविनयाधि-
 छाननां च गच्छन्ति । तथा ह्यभिषेकसमय एवचैतेषां मंगलकलश-
 जलैरिव प्रक्षाल्यते दाक्षिण्यम् । अग्निकार्यधूमेनेव मलिनीक्रि-
 यते हृदयम् । पुरोहितकुशाग्रसंमार्जनीभिरिवापनीयते क्षान्तिः ।
 उष्णीषपट्टवन्धनेवाच्छाद्यते जरागमनस्मरणम् । आतपत्रमण्ड-
 लेनैवापसार्यते परलोकदर्शनम् । चामरपवनैरिवापह्रियते सत्यवा-
 दिता । वेत्रदण्डैरिव उत्सार्यन्ते गुणाः । जयशब्दकलकलरवैरेव
 तिरस्क्रियन्ते साधुवादाः । ध्वजपटपल्लवैरिव परामृश्यते यशः ।

तथा हि केचिच्छ्रमवशाशियिच्छकुनिगलपुटचपलाभिः स्व-
 द्योतोन्मेषमहूर्तमनोहराभिर्मनस्विजनगर्हिताभिः संपद्भिः प्रलोभ्य-
 माना धनलवलाभावलेपविस्मृतजन्मानोनेकदोषोपचितेन दोषासृ-
 जेव रागावेशेन बध्यमानाः, विविधविषयग्रासलाभसैः पञ्चभिर-
 प्यनेकसहस्रसंख्यैरेवेन्द्रियैरायास्यमानाः, प्रकृतिचंचलतया ल-
 षधप्रसरेणैकेनापि शतसहस्रतामिवोपगतेन मनसाकुली क्रियमा-
 णा विह्वलतामुपयान्ति । ग्रहैरिव गृह्यन्ते । भूतैरिव अभिभूयन्ते ।
 मन्त्रैरिवावश्यन्ते । सत्त्वैरिवावष्टभ्यन्ते । वायुनेव विडम्ब्यन्ते ।
 पिशाचैरिव ग्रस्यन्ते । मदनशरैर्मर्माभिहता इव मुखभंगसहस्ता-
 णि कुर्वते । धनोष्मणा पच्यमाना इव विचेष्टन्ते । गाढप्रहारा-
 हिता इवाङ्गानि न धारयन्ति । कुलीरा इव तिर्यक्परिभ्रमन्ति ।
 अधर्मभ्रमगतयः पंगव इव परेण संचार्यन्ते । मृषावादविपाक-
 संज्ञातमुखरोगा इवातिकृच्छ्रेण जल्पन्ति । सप्तच्छदतरव इव

कुसुमरजोविकारैरासन्नवार्तिनां शिरःशूलमुत्पादयन्ति । आसन्नमृ-
 त्यव इव बन्धुजनमपि नाभिजानन्ति । उत्कम्पितलोचना इव तै-
 जस्विनो नेक्ष्यन्ते । कालदष्टा इव महामंत्रैरपि न प्रतिबुध्यन्ते ।
 जातुषाभरणानीव सोष्माणं न सहन्ते । दुष्टवारणा इव महामा-
 नस्तम्भनिश्चलीकृता न गृह्णन्त्युपदेशम् । तृष्णाविषमूर्च्छिताः क-
 नकमयमिव सर्वं पश्यन्ति । इषव इव पानवर्धिततैक्षण्याः परप्रेरि-
 ता विनाशयन्ति । दूरस्थितान्यपि फलानीव दण्डविक्षेपैर्महाकुला-
 नि शातयन्ति । अकालकुसुमप्रसवा इव मनोहराकृतयोपि लो-
 कविनाशहेतवः । श्मशानाग्रय इवातिरीद्वभूतयः । तैमिरिका इवा-
 दूरदर्शिनः । उपसृष्टा इव क्षुद्राधिष्ठितभवनाः । श्रूयमाणा अपि
 प्रेतपटहा इवोद्वेजयन्ति । चिन्त्यमाना अपि महापातकाध्यवसाया
 इवोपद्रवमुपजनयन्ति । अनुदेवसमापूर्यमाणाः पापेनेवाध्मातमूर्तयो
 भवन्ति । तदवस्थाश्च व्यसनशतशरव्यतामुपगता वल्मीकतृणाग्रा-
 वस्थिता जलबिन्दव इव पतितमप्यात्मानं नावगच्छन्ति ।

अपरे तु स्वार्थनिष्पादनपरैर्धनपिशितग्रासगृध्रैरास्थाननलिनी-
 धूर्तवकैर्द्युतं विनोद इति, परदाराभिगमनं वैदग्ध्यमिति, मृगयां
 श्रम इति, पानं विलास इति, प्रमत्ततां शौर्यमिति, स्वदारपरि-
 त्यागमव्यसनितेति, गुरुवचनावधीरणमपरप्रणेयत्वमित्यजितमृ-
 त्युतां सुखोपसेव्यत्वमिति नृत्यगीतवाद्यवेश्याभिसर्कितं रासिकतेति,
 महापराधावकर्णनं महानुभावतेति, परिभवसहत्वं क्षमेति, स्वच्छन्द-
 तां प्रमुत्पामिति, देवावमाननं महासत्त्वतेति, बन्दिजनरूपातिं यथा

इति, तरलतामुत्साह इत्यविशेषज्ञतामपक्षपातित्वमिति, दोषानपि मु-
 णपक्षमध्यारोपयद्भिरन्तः स्वयमपि विहसद्भिः प्रतारणकुशलेर्धूर्तैर-
 मानुषलोकोचिताभिः स्तुतिभिः प्रतार्यमाणा वित्तमदमत्तचित्ता
 निश्चेतनतया तथैवेत्यात्मन्यारोपितालीकाभिमाना मर्त्यधर्माणो-
 पि दिव्यांशावतीर्णमिव सदैवतमित्रातिमानुषमात्मानमुत्प्रेक्षमाणाः
 प्रारब्धदिव्योचितचेष्टानुभावाः सर्वजनस्योपहास्यतामुपयान्ति ।
 आत्मविडम्बनां च नुजीविना जनेन क्रियमाणामभिनन्दन्ति । म-
 नसा देवताध्यारोपणविप्रतारणादसद्भूतसंभावनेऽपहताश्रान्तःप्रवि-
 ष्टपरभुजद्वयमिवात्मबाहुयुगलं संभावयन्ति । त्वगन्तरिततृती-
 यलोचनं स्वललाटमाशंकन्ते । दर्शनप्रदानमप्यनुग्रहं गणयन्ति ।
 दृष्टिपतिमप्युपकारपक्षे स्थापयन्ति । संभाषणमपि संविभागम-
 ध्ये कुर्वन्ति । आज्ञामपि वरप्रदानं मन्यन्ते । स्पर्शमपि पावन्मा-
 कलयन्ति । मिथ्यामाहात्म्यगर्वानिर्भराश्च न प्रणमन्ति देवताभ्यः
 न पूजयन्ति द्विजातीन् । न मानयन्ति मान्यान् । नार्चयन्त्यर्चनी-
 यान् । नाभिवादयन्त्यभिवादनाहान् । नाम्युतिष्ठन्ति गुरून् ।
 अनर्थकायासान्तरितविषयोपभोगसुखमित्युपहसन्ति विद्वज्जनम् ।
 जरावैक्लव्यप्रलपितमिति पश्यन्ति वृद्धजनोपदेशम् । आत्मप्र-
 ज्ञापरिभव इत्यसूयन्ति सचिवोपदेशाय । कुप्यन्ति हितवादिने ।
 सर्वथा तमभिनन्दन्ति, तमालपन्ति, तं पार्श्वे कुर्वन्ति, तं संवर्ध-
 यन्ति, तेन सह सुखमवतिष्ठन्ते, तस्मै ददति, तं मित्रतामुपज-
 नयन्ति, तस्य वचनं शृण्वन्ति, तत्र वर्षन्ति, तं बहु मन्यन्ते,

तमाप्ततामापादयन्ति, योहर्निशमनवरतमुपरचिताञ्जलिरधिदैव-
तमिव विगतान्यकर्तव्यः स्तौति, यो वा महात्म्यमुद्गावयति ।

किं वा तेषां सांप्रतं येषामतिनृशंसप्रायोपदेशनिवृण्णं कौटि-
ह्यशास्त्रं प्रमाणमभिचारक्रियाक्रूरैकप्रकृतयः पुरोधसो गुरवः
पराभिसंधानपरा मन्त्रिण उपदेष्टारो नरपतिसहस्रमुक्तोज्झितायां
लक्ष्म्यामासक्तिर्मारणात्मकेषु शस्त्रेष्वभियोगः सहजप्रमार्द्रहृदया-
नुरक्ता भ्रातर उच्छेद्याः ।

तदेवंप्रायेऽतिकुटिलंकष्टचेष्टासहस्रदारुणे राज्यतन्त्रेऽस्मि-
न्महामोहकारिणि च यौवने कुमार, तथा प्रयतेया यथा ने.पह-
स्यसे जनैर्न निन्द्यसे सःधुभिर्न धिक्क्षिप्यसे गुरुभिर्नोपालभ्यसे सु-
हृद्भिर्न शोच्यसे विद्वद्भिः । यथा च न प्रहस्यसे विद्वद्भिर्न प्रता-
र्यसे कुशलैर्नास्वाद्यसे भुजंगैर्नावलुप्यसे सेवकदृक्कैर्न वंच्यसे धूर्तै-
र्न प्रलोभ्यसे वनिताभिर्न विडम्ब्यसे लक्ष्म्या न नर्त्यसे मदेन,
नोन्मत्तीक्रियसे मदनेन, नाक्षिप्यसे विषयैर्न विकृप्यसे रागेण,
नापाह्रियसे सुखेन । कामं भवान्प्रकृत्यैव धीरः । पित्रा च मह-
ता प्रयत्नेन समारोपितसंस्कारः । तरलहृदयमप्रतिबुद्धं च मद-
यन्ति धनानि । तथापि भवद्गुणसंतोषो मामेवं मुखरीकृतवान् ।
इदमेव च पुनः पुनरभिधीयसे । विद्वांसमपि सचेतनमपि महा-
सत्त्वमप्यभिजातमपि धीरमपि प्रयत्नवन्तमपि पुरुषमेवं दुर्विनी-
ता खलीकरोति लक्ष्मीरिति । सर्वथा कल्याणैः पित्रा क्रियमा-
णमनुभवतु भवान्नवयौवराज्याभिषेकमनेकमंगलम् । कुलक्रमाग-

तामुद्रह पूर्वपुरुषैरूढां धुरम् । अवनमय द्विषतां शिरांसि । उन्न-
मय स्ववन्धुवर्गम् । अभिषेकानन्तरं च प्रारब्धदिविजयः परि-
भ्रमन्विजितामपि तव पित्रा सप्तद्वीपभूषणां पुनर्विजयस्य वमुंघ-
राम् । अयं च ते कालः प्रतापमारोपयेतुम् । आरूढप्रतापो
हि राजा त्रैलोक्यदर्शिव सिद्धदेशो भवति इत्येतावदभिधायो-
पशशाम ।

वाणः--कादम्बरी ।

Notes and Meanings.

कैतवकथा *f.* A false tale ;
frandulent talk ; coaxing
speech.

जलाशय or जलाशय *adj.* Rest-
ing or lying in water ; or
stupid, dull, apathetic,
cold.

पयोवाह *m.* A water-bearer
or milk-bearer.

घनमषीमलिनांबर *adj.* Whose
garment was soiled by the
thick lampblack ; or the
sky was dark owing to the
clouds looking like soot
or lampblack.

दग्धकाष्ठावलि *adj.* Who has
burnt the heaps of fire-
wood ; or who has burnt

or devastated the row of
quarters or regions.

अग्निविकारलोचन *adj.* Whose
eyes were sore by the
smoke of fire ; or who has
an eye formed of fire.
S'iva's third eye is full of
fiery-elements.

भक्तानुकूलव्यापार *adj.* Whose
activity was conformable
to the preparation of the
cooked-rice, or whose ac-
tions were well-disposed
towards his devotee.

उदग्रदर्शकर *adj.* He in whose
hand there was a large
ladle ; or the serpent who
had an expanded hood.

अभिगतमहानस *adj.* Who has got a duty in a kitchen ; or who has made is abode on the महानस mountain.

क्षालितकंसमालिन्य *adj.* Who has washed off the impurity of a pot, or who has removed the sinfulness of कंस his maternal uncle.

मारीचमथन *adj.* Who has reduced the chilli into powder ; who has killed the demon मारीच.

कौचक *m.* A bamboo, or the name of a demon.

पाकशासन *adj.* Versed in cooking ; or the name of Indra.

नगर *m.* An orange ; or the नागरमोथा.

स्वरसव्यंजन *n.* Chatni or sauce of inviting flavour.

वैशेषिक *m.* A follower of the वैशेषिक doctrine ; a connoisseur.

पदार्थ *m.* The category. कणाददर्शनगतषट्पदार्थाः ।

अर्थ *m.* A thing, a substance ;

मावना *f.* Imagining, fancying ; creating, forming ; efficient cause.

मीमांसक *m.* A follower of मिमांसा.

शिशिरिणी *f.* A kind of metre or वेळ्यांची शिकरण.

कज्जलमेवक *adj.* black like collyrium.

बदल *adj.* Thick ; manifold, multifarious.

शितिकण्ठ *adj.* A peacock.

तनुलमा &c. मुष्टिना महीतु योग्यं अतिघनमिति यावत् । तमः अन्धकारं । कर्तुं । ककुभो दिशः कर्मीभूताः तनुलमा इव तनी शरीरे लमाः संवद्धा इव कुरुते । क्षमायाः पृथिव्याः वलयं मण्डलं । कर्म । चाणचारस्य पदभ्यां गमनस्य पात्रमिव कुरुते । विद्यदपि आकाशमपि । कर्म । अलकदधनं ललाटपरिमाणं कुरुते ।

कल्याणामिनिवेशी—Intent upon accumulating prosperity or good fortune. कल्याणे मंगले-ऽभिनिवेश आग्रहो ययैवंभूतस्त्वं । सुभटाः सांयुगीनाः तेषां खड्गानां कैक्षेयकाणां यन्मंडलं संघातस्तदेव कृष्णत्वसाम्यादुत्पलवनं तत्र विश्रमोऽवस्थितिस्तस्मिंश्चलत्वसाम्याद् भ्रमरी मधुकरी । For this लक्ष्मी is, as it were, a sprightly female-bee resting on (lit having her abode in) a bed of blue

lotuses composed of the clusters of swords of warriors i. e. whoever conquers his enemies by his sword and establishes his power in a kingdom, wins the favour of the Goddess of Fortune.

क्षीर &c. यदा कश्चिद्दूरदेशांतरं गंतु-
भीहते तदासौ च सहवासिस्मृति-
हेतोस्तदीयं किंचिद्वस्त्वादायैव ग-
च्छति, तथेयमपि सहवासजनितो
यः परिचयः संबंधविशेषस्तद्वशात्स-
हवासिपारिजातादीनामित्येतानि व-
स्तुति गृहीत्वैवादायैव क्षीरसागरा-
कुम्भाम्बुषेकद्वयं प्रादुर्भूता । किह-
ज्ञानि । विरहः सहवासिभिरसंब-
न्धस्तस्मिन्विनोदचिह्नानि चित्ता-
लम्बनलक्षणानि । एतानि कानीत्य-
पेक्षायामाह । पारिजातपल्लवेभ्यो
मंदारकिसलयेभ्यो रागं विषयलि-
प्तामारुप्यं च । इन्दुशकलाचन्द्र-
लेखादेकान्तवक्रतां कुटिलतां प्रा-
तिकूल्यं च । उच्चैः श्रवस इन्द्राश्वाच-
च्चलतां चित्तास्थैर्यं चाश्चर्यं च ।
कालकूटात्कालकुटनान्मो विषा-
न्मोहनशक्तिं मूर्च्छोत्पादकशक्तिम-
न्यवशीकरणशक्तिं च । मदिरायाः
कादम्बयो मदमुन्मादत्वमुन्मोहसं-
भेदलक्षणं च । कौस्तुभमणेर्नैष्ठ्यं
काठिन्यं निर्दयत्वं चेति ।

अपरिवर्तितं=निर्दाक्षिण्यं ।

इहं नहं गुणः श्रीकौटिल्यः । अथो
रज्जवः । त एव पाशास्तत्त्वज्ञानं
यस्तदानं वन्धनं तेन निस्पन्दी-
कृतापि निश्चलीकृतापि नश्यति
प्रपलायते ।

उदाम उत्कटो दर्पोऽहंकारो वेपथ्वे-
वंभूता ये भटा योद्धारस्तेषां सह-
स्रं तेनोत्थासिता ऊर्ध्वीकृता या
असिलतास्ता एव पंजरं तत्र विधु-
तापि स्थापितापि ।

मदजलं दानवारि तदेव श्यामत्वका-
धर्म्याहुर्दिनान्धकारस्तद्युक्ता ये य-
जा दन्तिनस्तैर्घटिता निष्पादित्वा
या घना निविडा घटा समूहस्तथा
परिपालितापि रक्षितापि ।

परिचयं संस्तवं ।

कुलक्रमं कुलपरिपाटीं ।

लक्षणं मधीतिलकादिसामुद्रिकल-
क्षणप्रतिपादितं ।

गन्धर्वनगरलेखा हरिश्चंद्रपुरीति व-
स्याः प्रसिद्धिः । असद्वस्तुभ्रमो वा ।
अद्यापि इदानीमप्याकूटः प्राप्तो यो
मन्दरेण मेरुणा परिवर्ततः परिभ्रम-
स्तज्जनिता य भावतः पयसां भ्र-
मस्तस्माद्या अतिभ्रमिस्तज्जनिताः
संस्कारो वेगाख्यो यस्यः ।

कमलिनी-The Goddess of For-
tune does not lay her
foot firmly somewhere on
a ground, as if its sole is
pricked with a thorn of
the lotus-stalk, on account

of her walking over a place full of lotuses.

पादभ्य-*She dwells in the edge of swords as if to practise sternness or harshness.*

विश्वं प्रविष्टं यस्मिन्नूपे तत् । अथवा विश्वेन रूप्यते निरूप्यते यद्रूपं तद्विश्वरूपं तस्य भावस्तत्त्वं तदिव प्रहीतुं नारायणमूर्तिं जनार्दनशरीरमाश्रिताधिगता ।

अप्रत्ययोऽविश्वसो बहुलो यस्यामेवंभूता सती दिवसांते यथा कमलं स्वाश्रयं मुचति तथा स्वाश्रयीभूतं भूभुजमापि । सम्यक्प्रकारेणोपाधितानि वृद्धि प्राप्तानि । अथ च समुपाधितं वर्धमानं मूलं मित्रादिमूलकंदः, दण्डो नालम्, कोशः कमलाभ्यंतरं, मण्डलं पारिमाद्वयं, एतानि यस्येति विग्रहः । दण्डः करः, कोशो भांडागारः, मण्डलं देशो यस्य ।

कृता वल्ली सेव विटा भाण्डादयस्ता-
न्पातीति विटपाः । विटपा एव
विटपकाः । पक्षे विटपा वृक्षाः ।
गंगः स्वर्धुनी सेव वसु द्वयं तज्जन-
न्यापि तरंगा भंगा बुद्धदः स्थास-
कस्तद्वर्षचला चपला । पक्षे व-
सु जलं तस्य तरंगबुद्धदाभ्यां चा-
व्यवहती च ।

विवस्करः सूर्यस्तस्य या गतिर्गमनं
केव प्रकटिताविष्कृता विविधाने-

कप्रकारा संक्रातिर्वस्तुनेच्छासंब-
धो यथा सा । पक्षे राशिषु सूर्य-
संबधः

पातालं वहवामुखं तस्य गुहा कन्द-
रा सेव तमोगुणस्तेन बहुला दृढा ।
पक्षे तमोन्धकारः ।

हिडम्बेव घटोत्कचप्रसुरिव भीमसा-
हसेनातिकठिनकर्मणैकमद्वितीयं हा-
र्यं हृदयं यस्याः । पक्षे भीमस्य वृ-
कोदरस्य यः साहसगुणः ।

अचिरा स्वल्पकालीना या युतिः
प्रकाशस्तत्कारिणी । पक्षे अचिर-
युतिर्वियुत् ।

प्रदर्शितः प्रकटीकृतोऽनेकपुरुषा-
णामुच्छ्रायोऽभ्युन्नतिर्यथा सा । पक्षे
उद्धाकृतभुजापाणिनरमानं पुरुषं ।

स्वल्पसत्त्वं=अल्पसाहसं ।

अनिमित्तमिव निष्पलामिव ।

अभिजात *adj.* Born of a
noble family. कुलीनमिव ।

उन्मत्तमिव प्रथिलमिव ।

इन्द्रजालमिव कुहकमिव ।

उष्माणं तापं दयं वा । जाड्यं शैत्यं ।

अशिवप्रकृतित्वं=अनीश्वरप्रकृतित्वं ।

ईश्वरतां प्रभुतां । अशिवमशुभं ।

बलोपचयं सैन्यसमूहं । लघिमानं
कार्पण्यं ।

विग्रहवती मूर्तिमती कलहवती वा ।

रेणुमयीव रजोगुणमयीव ।

कज्जलवन्मलिनं कश्मलं कर्मोद्गम-

त्युद्गरति । दीपाशिखापि कज्जलल-
क्षणं यन्मलिनं कर्म तदेवोद्गमति ।

तृष्णा लोभस्तल्लक्षणानः विषवल्लीनां
संवर्धने विस्तारणे वारिधारा ज-
लध्रेणिः । अत्र श्रोत्रलधारयोर्वृद्धि-
हेतुत्वेन साम्यं । छेदयोग्यतया त-
ष्णावस्थोः साम्यं ।

इन्द्रियमृगानामक्षहरिणानां । गानलु-
ब्धाश्च मृगा हन्यन्ते इति सर्व-
प्रसिद्धं ।

सच्चरितानि सदाचरणानि तान्येव
चित्राणि तेषां परामर्श आचमनं
तदर्थं धूमलेखा धूमपंक्तिः । लोकैः
कफनैवत्यर्थं द्रव्यांतरस्य धूम्रपानं
कृत्वा पश्चात्स एवोद्गीर्यते । तस्त्व-
र्णादेवालेख्यं विनश्यतीति भावः ।

विभ्रमशय्या=विलासशयनं.

निवासजीर्णवलभी f. An old
roof or balcony for an
abode.

तिमिरस्य नेत्रयोगविशेषस्योद्गतिः
प्रादुर्भावः ।

क्रोधस्य कोपस्य ये आवेगाः संभ्र-
मास्ते एव प्राहा जलजंतवस्तेषामु-
त्पत्तिनिम्नगा तटिनी ।

व्यवहारानां=आचरणानां ।

अकाल &c. An un-timely
rainy-season to the swans
of virtues. प्रावृषि हंसा न-
श्यति ।

लोकेषु ये अपवादा निरोधोक्तयस्ते
एव । विस्फोटकाः शिलीन्द्राणि
तेषां विसर्पणभूमिविस्तरणस्थलं ।
साधुभावस्य शोभनाध्यवसायस्य व-

ध्यशाला सूनास्थानम् ।

अपरिचितयासंनिहितया निर्भरमाते-
शयं नोपगूढः नाश्लिष्टः ।

पुस्तकमद्यपि ज्ञानमद्यपि इन्द्रजा-
लवज्जालमाचरति ।

अभिसंबन्धे संशयं करोति ।

सर्वाविनया &c. Because the
abode or place of all
immodesties.

दाक्षिण्यमनुकूलता ।

पुरोहितः पुरोधास्तस्य कुशाग्रणि-
दर्भाग्राणि एव संमार्जन्या बहुधा-
र्यस्तामिरिव क्षांतिः क्षमा दूरी-
क्रियते ।

उष्णीषो मूर्धवेष्टनं स एव पट्टबन्ध-
स्तेनेव जरा विस्रसा तस्या भाग-
मनस्य स्मरणं आच्छाद्यते आ-
श्रियते ।

साधुवादाः ख्यातयस्तिरक्रियंते न्य-
क्लिप्यंते ।

श्रमवशेन प्रयासाधिक्येन शिथिलः
श्लथोऽदृढः शकुनेर्मयूरस्य । वा प-
क्षिविशेषस्य । यो गलः कण्ठः त-
स्य यत्पुटं तद्वच्चपलाभिः । मयूरस्य
कण्ठः श्रमवशेन चात्यंतं चपलः
स्यादिति तदुपमानं ।

खद्योतो ज्योतिरिगणस्तस्य यः उ-
न्मेषोऽवभासस्तद्वन्मुहूर्तं मनोहरा-
भिः । उपचितेनः व्याप्तेन ।

रागः आरुण्यं च तेषामावेशस्तन्म-
योभावस्तेन बाध्यमानाः पीडयमा-
नाः । केनेव । शेषं दुष्टं यद्वद्व्यप-
क्रांतिः ।

तेनैव । तत्रापि रागो भवत्येवेति
साम्भ । Being afflicted by
the force or velocity of
passion.

विविधा येऽनेके विषया गोचरास्ते
एव प्राप्ता गुडेरकास्तत्र लालसै-
लम्पटैः ।

प्रसरः अवकाशः ।

विह्वलता=उत्पिजलता ।

अवष्टभ्यन्ते=हठेन गृह्यन्ते ।

विचम्ब्यन्ते=इतस्ततो विक्षिप्यन्ते ।

विचेष्टन्ते=विविधा चेष्टा कुर्वन्ती-
त्यर्थः ।

कुलीरा इव=ककटा इव ।

गतिर्गमनं सत्कर्मणि वृत्तिश्च ।

पंगव इव=खञ्जा इव ।

सप्तच्छदतरव इव विषमच्छदवृक्षा
इव कुसुमानि नेत्राणि तेषां ये र-
जोभिर्गुणैर्विकारा विह्वलतस्तैः ।

पक्षे कुसुमरजोविकारैः पुष्पपरा-
गविकृतिभिः । सप्तपर्णकुसुमरजः-
शिरःशूलोत्पादकत्वं वैद्यके प्रसिद्धं ।
This tree is noted for its
bad smell.

तेजस्विनः प्रतापवतः पुरुषाभिरुष्ट-
हान् ।

काकदृष्टः &c. निषिद्धकाले संध्यादि-
रूपे दृष्टा । सर्पेणेति शेषः । एवं-
विश्व इव महामन्त्रैर्जागुलीप्रभृति-
भिः बाहुभ्यादिभिरपि न प्रतिमु-
च्यन्ती न प्रपद्ये प्राप्नुवन्ति ।

जातुषाभरण n. The ornaments
made of lac.

महामानस्तंमनिश्चलीकृता &c.
These princes, like infur-
iated elephants made stock-
still by a post consisting of
very great self-conceit, do
not listen to good in-
structions.

मूर्च्छिताः भ्राताः ।

पानं मधुपानं निषानघर्षणं च ता-
भ्यां वर्धितं तैक्ष्ण्यं मदक्रौर्यं प्रहा-
रशक्तिश्च येषामेवं विधा इषव इव
परोऽन्यो मन्त्री च ताभ्यां प्रेरिता
नोदित विनाशं जनयति ।

दण्डो यष्टिर्भोग्येयश्च तयोर्विक्षेपाः
प्रहारादीनानि च तैर्दूरस्थितान्ब-
पि दविष्टदेशवर्तिन्यपि फलानीव
सस्यानीव महाकुलानि महामि-
जनानि शातयन्ति पीडयन्ति पा-
तयन्त्यपि च ।

अकाले अक्रतौ कुसुमप्रसवा इव ।

“ द्रुमौषधीविशेषाणामकाले कुसु-
मोद्गमः । फलप्रसवयोरैवं महो-
त्पातं विदुर्बुधाः ” ।

अतिरौद्राः अन्येषां भयोत्पादिका
भूतिः संप्रयेषां ते तथा । पक्षेऽति-
क्रूरा भूतिर्मस्म येषु ते ।

रिमिरं नेत्ररोगः स संज्ञातो येषां सौ
तैमिरिकास्ते इवादूरदर्शिनः । अत-
र्विषं दोषं न पश्यतीत्यर्थः । दूरं पर-
लोकं न पश्यतीत्यर्थोवा । यक्षेभ्यः-

रक्षार्थः समीपस्थितवस्तुविज्ञो-
क्तिः ।

उपसृष्टाः बहिष्कृता इव क्षुद्धैर्विटे-
रविष्टितं भवनं येषां ते ।

“ कस्मिंश्चिदेवे मृतकाणां पुरस्त-
ङ्गाद्यानि वाच्येते इति देशाचारः ” ।

अध्यवसाया इव अभिप्राया इव ।

आपूर्वमाणाः=भियमाणाः । आध्मा-
कमूर्तयः स्थूलदेहाः ।

व्यसन्नानां सुतादीनां अतः तस्य अ-
रव्यं लक्ष्यं तस्य भावस्तत्त्वमुपगता
इत्यर्थः । Who become the
aim of or exposed to hun-
dreds of difficulties.

ज्ञानार्थे &c. स्वस्यात्मनः योऽर्थः प्र-
क्षोजनं तस्य निष्पादनं करणं तत्र
परैः तत्परैः । धनं द्रव्यं तदेव पि-
क्षितं मांसं तस्य प्राप्तौ प्रदुषणं त-
स्मिन् । गृध्रैर्दूरेदृग्भिर्यथा तथा ।
द्रव्यार्जनपरैरित्यर्थः ।

अस्थानं नृपोवेशनस्थलं तदेव न-
लिनी कमलिनी तस्यां बकैर्धूर्तैः ।
यस्य बका नलिनीमाभित्य तदाभ-
यवलेन स्वात्मानमाच्छाद्य येन केन
प्रकारेण परान्वंचयित्वा अकस्मा-
देव परान्वक्ष्यंति तद्वदास्थानवले-
न परान्वंचयित्वा स्वानि भक्ष्यंति ।

वैदग्ध्यं=चातुर्यमित्यर्थः ।

अव्यसनिता=अनासक्ता ।

अपरप्रवेक्ष्यत्वं=अन्यवदव्यत्वं । “ बहवः
प्रवेक्ष्यः ” इति कोट्यः । गुरुवचन-
वर्धारेणेन कुरीय प्रभुरिति भिन्न-

परे सामंतादयो वदन्तं प्रतिपादयते
इति तेषामाशयः ।

अजित &c. शिक्षार्थं ताडिता भूत्वा
यस्य राज्ञः सम्यक्तेषां कुर्वन्ति च
जितभृत्यस्तस्य भावस्तत्ता=जित-
भृत्यता तद्विपरीतकर्म=अजितभृत्य-
ता । इदं च नृपतेर्दूषणं । वैकुण्ठे
भृत्यानामवश्यं शिक्षा प्रदात्यव्येति
राजचिह्नं । तदुक्तं—“ अठदमन-
मशठपालनमाश्रितभरणं च राज-
चिह्नानि ” इति ।

महापराभावकर्णनं=Listening
(without resentment) to
plans of crime. महापराधानं
कौरवयुद्धादीनां भवकर्णनं श्रवणं ।
महानुभावता महाधर्मिष्ठता ।

प्रभुत्वमैश्वर्यं ।

महासत्कता=महाधैर्यता ।

तरलता=चपलता । उस्ताहः प्र-
गल्भता ।

अविशेषज्ञता=विशेषविशेषानभिज्ञता
अपक्षपातित्वं माध्यस्थ्यं ।

दोषानपि गुणपक्षमध्यासेप्यभिः-
Who represent even faults
as merits or virtues.

प्रसारणा=वचना ।

निश्चेतनतया=निर्गता चेतना क्लान्त
यस्मात्तस्य भावस्तत्ता तथा ।

दिव्या देवसंपन्धिनी योऽश्वा आगा-
स्तैरवसर्षे उत्पन्नमिव ।

प्रारब्धा या दिव्योचिता देवजनयो-
ग्यामेवा क्रियास्त्राणिः अनुभावी

महात्म्यं येषां ते तथा ।

आत्मविदम्बनां = असद्गुणारोपलक्ष-
णां ।

देवताया हरिहरादेरध्यारोपणं आरो-
पणं तेन विप्रतारणं वचनं तस्मा-
दिति । असद्गुतासद्गुण या संभाव-
ना देवरूपत्वेन निश्चयस्तेनोपहृता
विनष्टबुद्धयः ।

संविभागः पारितोषिकं दानं तन्म-
ध्ये कुर्वति ।

मिथ्या वृथा यो महात्म्यगर्वो महा-
त्म्याभिमानस्तेन निर्भरा भूता दे-
वताभ्योऽहंद्भ्यो न प्रणमति ।

नाभ्युतिष्ठते गुरून्-Do not get
up from their seats to re-
ceive their elders (as is
customary).

अनर्थको निष्फलो यः आयासः प्र-
यासः श्रौतस्मार्तकर्मणि क्लेशस्तेना-
तरितं व्यवहितमुपभोगोऽगनादिक-
स्तज्जनितं सुखं यस्येति ।

तत्र वर्षति तस्मिन्पुंस पुनः पुनः
प्रदानं कुर्वति ।

तमाप्ततामापादयति-Regard or
consider him as their kind-
red or relative. आप्ततां-
क्षिप्तां ।

अनवरतं निरंतरं विगतमन्यकर्तव्यं
यस्यैवभूत उपरचितांजलिः संयो-
जितकरसंपुटोऽधिदेवताभिवेष्टदेव-
मिव स्तौति ।

यो वा महात्म्यमुद्गादयति-Or who

creates (false) greatness.
किं वा तेषां सांप्रतं &c.

Or what is likely pro-
per for them to whom
the crooked policy, which
is for the most part, con-
sisting of mischievous
instructions terminating
in heartlessness, is an
authority or evidence ?

अभिचारक्रिया कृत्याप्रतिकृत्यादिरू-
पक्रिया-The employment of
spells for a malevolent
purpose.

पराभिसंचानपरा परेषामितरेषां
अभिसंचानं निरोधस्तत्र परास्त-
प्तरां मंत्रिणः-Adept in deceiv-
ing others.

अभियोग m. Exertion, at-
tempt, application.

तदेव प्राये राज्यतन्त्रे &c. Such
being, for the most part,
the policy (or mode of
administration) which is
impenetrable by reason of
its innumerable crooked
actions and troubles.

महामोहकारिणि — Producing
many temptations.

भुगजैर्गणिकापतिभिर्नास्वायसे गणि
कार्यं द्रव्यवितरणद्वारा नोपभू-
ज्यसे ।

अप्रतिबुद्धं=बोधरहितं ।

मुखरीकृतवान्-Has prompted
me to address.

महासत्त्व *adj.* Adventurous.

प्रतापमारोपयितुं- To display
your valour or spread your

glory.

त्रैलोक्यदर्शीव सिद्धादेशो भवति-
Becomes like a सिद्धादेश (a
person who has the power
to see every thing in this
world) the seer of all things.

TARANGA 16.

[Lavanaprasāda's dream.]

श्रीवीरधवलस्तस्य सूनुर्वीरशिरोमणिः ।

युद्धे जयश्रियं धन्वज्यारावैराजुहाव सः ॥ १ ॥

आत्मानमात्मजे तस्मिन्नशेषगुणभूषणम् ।

स पिता दर्पणप्राये संक्रान्तमिव पश्यति ॥ २ ॥

बाहुभ्यामिव विक्रान्तो दन्ताभ्यामिव कुंजरः ।

अघृण्यः पितृपुत्राभ्यां वंशस्ताभ्यां बभूव सः ॥ ३ ॥

कृतविश्वमुदानेन दानेन प्रतिवासरम् ।

सुतेन जनता तेन तातेन च समृध्यते ॥ ४ ॥

अप्यरातिशराघातजातव्रणनतोद्धते ।

वीरलक्ष्मीश्रिरं यस्य वासं वक्षसि वाञ्छति ॥ ५ ॥

वीरः समरकासारे शिरोभिः सह वैरिणाम् ।

करीव पुण्डरीकाणि कन्दयुक्तानि योम्रहीत् ॥ ६ ॥

अरातिराजन्यशराभिघातैः प्रघातभूमौ पतितोत्थितो यः ।

गभीरविरेन्द्रबलाम्बुराशेर्लब्धेव गाधं पुनरुन्ममज्ज ॥ ७ ॥

अथैकदा कन्दलितप्रतापसंतापिताशेषविपक्षपक्षः ।

निशावसाने स निशातबुद्धिः प्राबुध्यत श्रीलवणप्रसादः ॥ ८ ॥
 मबुद्धमात्रोपि कुमारपुत्रमाकारयामास नृपावतंसः ।
 पुरोधसे तत्किल रात्रिदृष्टं शिष्टाय तस्मै विनिवेदयिष्यन् ॥ ९ ॥
 समेत्य सोमेश्वरदेवनामा नमस्यते स्वस्ति निगद्य चास्मै ।
 प्रसन्नमूर्तेः पुरतः स तस्य दृष्टादरो विष्टरमासंसाद ॥ १० ॥
 पुरस्कृतस्यास्य पुरः पुरारिप्रसादलब्धं लवणप्रसादः ।
 बीरेण तेनानुगतः सुतेन तं स्वप्नमित्थं कथयांबभूव ॥ ११ ॥
 जानेद्य विद्याधरसुन्दरीभिर्दरीगृहद्वारविहारिणीभिः ।
 शृङ्गारितं शृङ्गमहं महाद्वेराकूटवानूढवृषध्वजस्य ॥ १२ ॥
 कृतासनं तन्मणिवेदिकायां जायांकितामर्षतनुं दधानम् ।
 प्रसन्नवक्त्राब्जमहं सिताब्जैर्जगत्पतिं पूजयितुं प्रवृत्तः ॥ १३ ॥
 विसृज्य पूजामथ मन्मथारेः समाधिमुद्रां विदधामि यावत् ।
 तावत्पुनः कामपि वामनेत्रां राकामिवाकारवतीमपश्यम् ॥ १४ ॥
 श्वेतांशुतुल्यं वदनं वहन्तीं श्वेतांशुकां श्वेतविलेपनां ताम् ।
 श्वेतां कराग्रे दधतीं च मालामालोक्य बालामतिविस्मितोस्मि ॥
 कस्यासि कासि त्वमिहासि कस्मादिति ब्रुवे यावदुपागतां ताम् ।
 तावत्तथैवाभिहितोस्मि कान्तदन्तश्रुता दत्तसितातपन्नः ॥ १५ ॥
 हे वीर वैरिध्वजिनीगजेन्द्रगण्डस्थलीमण्डनखण्डचण्ड ।
 प्रत्यर्थिसार्थेन कदर्यमानां जानीहि मां गूर्जरराजलक्ष्मीम् ॥ १६ ॥
 दिवं गतास्ते वत्त गूर्जरेन्द्रास्ते कुञ्जरेन्द्राश्च हतः सपत्नैः ।
 येषां क्षमाभूद्वदनक्षमेषु भुजेषु दन्तेषु च मे निवासः ॥ १७ ॥
 यो वर्तते संप्रति चक्रवर्तिपदेन बालः स बलान्वरीणाम् ।

क्षमः समग्राणि न निग्रहीतुं दीपस्तमासीव तदस्थितानि ॥१९॥
 ये मन्विणो थेत्र च मण्डलीकास्तेषु क्रमो नास्ति पराक्रमोस्ति।
 प्रतिक्रिया कास्तु ततोस्ति येषां कामो मयि स्वामिपरिग्रहेषि ॥
 आस्ते सहस्तः स पुमान्कोपि यो मामिमामुद्धरते निमग्राम् ।
 ग्रहीतुमेते हि सतां विभूर्तिं शतं वितन्वन्ति नराः कराणाम् ॥२१॥
 सौवस्तिको नास्ति स आमशर्मा वर्मायितं येन सुधर्मणा मे ॥
 गतः स मुञ्जीलसुतश्च मन्त्रैर्यः क्षत्रसर्पानकरोद्विदर्पान् ॥२२॥
 न राष्ट्रकूटान्वयकैटभारिः प्रतापमल्लोस्ति मृधैकमल्लः ।
 गन्धोपि मत्तारिमतङ्गजानां गन्धद्विपेनेव न येन सेहे ॥ २३ ॥
 विनाजगदेवामिमामवस्थां नीता निजैरेव परैरिवाहम् ।
 यत्र स्थिते वेत्रिणि शङ्कितैर्न द्विष्टैः प्रविष्टं पुरि गूर्जराणाम् ॥२४॥
 अवाप्तवेदाम्बुधिरोधसा च पुरोधसा तेन कुमारनाम्ना ।
 विनाद्य चैद्यक्षितिपाललक्ष्मी को मे करिष्यत्यपरः सपत्नीम् ॥
 या मूलराजान्वयजातराजतेजोभिरासीद्विरजत्तमस्का ।
 निशागमे सांप्रतमुद्रसायां तस्यां न दीपोपि नरेन्द्रपुर्याम् ॥२५॥
 निरंतरं संचरतां गजानां या डिण्डिमैरुडमरा ध्वनद्विः ।
 एकाकिनी रात्रिषु गूर्जराणां साफूत्करोतीव शिवारुतैः पूः ॥
 क्रीडावतीनां नगराङ्गनानां वक्त्रैः सदा यत्र सरोजसत्ता ।
 सरस्तदश्रूणि किरत्यनाथं वातास्तपाथः कणकैतवेन ॥ २८ ॥

मुण्डेव खण्डितनिरन्तरवृक्षसङ्घा

निष्कण्डलेव वलितेज्जलवृक्षवत्तवम् ।

दूरादपास्तविषया विधेवैव दैन्य—

मन्येति गूर्जरधराधिपराजघानो ॥ १९ ॥

तस्मात्स्वचक्रपरचक्रहतावशेषां

निःशेषिताखिलसपत्न समुद्धरस्व ।

यस्मादमानवचारित्रपवित्रितेन

संभावनात्र भवता भुवनेर्जितासौ ॥ २० ॥

एकेन कोशिरिपुणा विधृतं यदुच्चै—

भारेण भंगुरमिवासुरभूपतीनाम् ।

तद्दीर वीरधवलेन मुतेन भूयः

संभूय भुवलयमुद्धर संप्रति त्वम् ॥ २१ ॥

व्याहृत्य कृत्यमिति सा सहसा च कण्ठ—

पीठे निवेश्य विशदामिह पुष्पमालाम् ।

कुत्रापि तत्र भवती सह निद्रया मे

याताथ यूयमिह जरूपत नः किमेतत् ॥ २२ ॥

इत्थं वदन्नथ हरिप्रतिहस्तकोसौ

सौवस्तिकेन जगदे जगदेकवीरः ।

स्वभोयमर्थमकदर्थतया ददानो

व्याख्यानमिच्छति भवानिव नैव देव ॥ २३ ॥

राजन्यधन्यतममन्यमहं न मन्ये

अस्तारिवीरभुजवैभवतो भवत्तः ।

या न स्पृशत्युपनतानपरान्कदापि

यत्वाभुपेन्द्रमिव सा दृणुते स्वयं श्रीः ॥ २४ ॥

युष्मादशामसदृशान्वयसंभवानां

न श्लाघ्यते जगति केन कुलार्गलासौ ।

अग्रेसरी भवति दुश्चरितप्रवृत्तौ

या संगरव्यतिकरापसृतौ तु पश्चात् ॥ १९ ॥

उद्वच्छस्तव रवेरिव संपराये

छायेव संमुखमुपैति न शत्रुसेना ।

दीपांकुरा इव दशान्तमुपेयिवांस-

स्तेजो निजं मुकुलयन्ति च मण्डलीकाः ॥ २० ॥

आनीतवानासि गुणैर्गुरुभिः स्वकीयै-

र्बद्धा नृपश्रियमिमां सुभटोपभोग्याम् ।

सन्मन्त्रिभिस्तदनुरञ्जय मञ्जुमूर्ते

व्यावर्तते न हि यथा त्वदवस्थितासौ ॥ २१ ॥

दृप्यकुजाः क्षितिभुजः श्रियमर्जयन्ति

नीत्या समुन्नयति मन्त्रिजनः पुनस्ताम् ।

रत्नावलीं जलधयो जनयन्ति किं तु

संस्कारमत्र मणिकारगणः करोति ॥ २२ ॥

पित्रा विचित्ररचितानुकृताच्युतेन

तेनाथ वीरधवलौ बलवान्नियुक्तः ।

युक्तश्च भूभरसमुद्धरणे विधात्रा

चिन्तां चकार सचिवेषु शुचिक्रियेषु ॥ २३ ॥

अथ दशरथकल्पस्त्यक्ततन्पः प्रभाते

स च नृपतिरपत्यं तच्च रामोपमेयम् ।

स च परिचरणीयो गूर्जराणां विविध—

प्रतिकृतिरुदतिष्ठत्कर्म साध्यं विधातुम् ॥ ४० ॥

सोमेश्वरदेवः—कीर्तिकौमुदी

हम्मीरदेवदिग्विजयवर्णनम् ।

पदप्रपातप्रोद्धूतैरभितोपि रजोव्रजैः ।

छायार्थमिव सैन्यस्य प्रतेने दिवि मंडपः ॥ १ ॥

केचिद्रजानां केचिच्च पत्नीनां केऽपि वाजिनां ।

रथानां केचनाबोचन् सैन्ये तस्य प्रभूततां ॥ २ ॥

परःसहस्रैर्गर्ध्वैः परोलक्षैश्च पक्षिभिः ।

क्रमात्क्रामन्धरां धीरो प्रापद्भीमरसं पुरं ॥ ३ ॥

तत्र श्रिताभ्यमित्त्रत्वं गर्भहर्जुनभूमतिं ।

बुद्ध्यित्वासिदण्डेन स्वनिदेशवशं व्यधात् ॥ ४ ॥

ततो मंडलकृद्बुर्गात्करमादाय सत्वरं ।

ययौ धारां चरास्तरां चारां राशिर्महौजसां ॥ ५ ॥

परमारान्वयप्रौढो भोजो भोज इवापरः ।

तत्राभोजमिवाग्नेन राज्ञा म्लानिमनीयत् ॥ ६ ॥

ततोतिबलभारेण कासारितमहीतलः ।

व्यधादवंतीं दंतीं ब्रह्माक्तप्रांतकाननां ॥ ७ ॥

शिप्रां विप्रांजलित्यक्तैः सिक्तवप्रां पयःकणैः ।

छद्वा तस्याऽमयन् सैन्याः सञ्जा मज्जनहेतवे ॥ ८ ॥

विमुक्तबंधनास्तत्र कृतमज्जनकौतुकः ।

नासन् रेवातदीप्तेषां हेमाकिड्वया मयः ॥ ९ ॥

धुन्वंतः कंधराकेशान् वाजिनः स्नातभिर्गताः ।
 आसारं तेमिरे तीरे तटिन्याः पटुकांतयः ॥ १० ॥
 नृपोपि निर्मितस्नानो हितदानैकतानघाः ।
 तत्रानर्घं महाकालं कालं दुष्कर्मवैरिणां ॥ ११ ॥
 प्रविश्य मध्ये मेघ्वश्रीविशालां तां निभालयन् ।
 नैकशो विक्रमादित्यं सस्मार स्मेरविक्रमः ॥ १२ ॥
 विनिवृत्तस्ततो विश्वां विश्वां स्वकरवर्तिनीं ।
 सृजन् शौर्यवतां धुर्यश्चित्रकूटमकुट्टयत् ॥ १३ ॥
 ततः स्फुटं नटन्मेदपाटपाटनपाटवे ।
 प्राप्त्वाबुद्धार्तिं सांद्रश्रीस्तत्रावासाद्वयवेशयत् ॥ १४ ॥
 प्रतीभबुद्ध्या विबान् खान् स्फाटिकीषु शिलास्निह ।
 संपश्यतोऽभवं स्तस्य सिंधुराः प्रधनोद्धुराः ॥ १५ ॥
 हरिन्मणिगणस्यात्र प्रोच्छसंत्यो मरीचयः ।
 मवदूर्वावगभ्रांतिं तद्धयानामजीजनन् ॥ १६ ॥
 श्रमेण वर्धभिः सैन्यैरधिशास्त्रं निवेशितैः ।
 रेजिरे शैलराजस्य सुभटा इव शास्त्रिनः ॥ १७ ॥
 तत्र विश्रम्य विश्रम्य पादपानां तले तले ।
 गीयमानानि भिच्छीभिः स्वयशांस्यशृणोन्मृपः ॥ १८ ॥
 घनधीध्याततन्नागप्रमोदिशिखिकूजितैः ।
 जग्माविबार्बुदोऽमुष्य दिग्जयप्रभवं यद्यः ॥ १९ ॥
 कुंभिकुंभवदांभोभिर्द्विगुणीकृतनिर्झरः ।
 अक्षरं पृष्ठमस्वाग्नेश्वातिमानमलोकत ॥ २० ॥

वसतौ विमलात्मायं विमलस्याऽर्धमप्रभुं ।
 ननाम नोत्तमानां हि चित्ते स्वपरकल्पना ॥ २१ ॥
 तत्र श्रीवस्तुपालस्य कीर्तनं कलिकर्त्तनं ।
 दृष्ट्वासौ विस्मितो नैकवेलं मौलिमकंपयत् ॥ २२ ॥
 प्रणम्य महती भक्तिः सर्वदामर्बुदां ततः ।
 आश्रमेऽरुंधतीजानेर्विशश्राम क्षणं नृपः ॥ २३ ॥
 मंदाकिन्यां विधायोच्चैः स्नपनं शमनं रुजां ।
 अपूजयज्जगत्पूज्यमथासावचलेश्वरम् ॥ २४ ॥
 साक्षाद्धनंजयस्येह धारातर्षस्य धन्वितां ।
 निरीक्ष्य नृपतिर्जज्ञे विस्मयोत्तानलोचनः ॥ २५ ॥
 प्रचलद्बलपाथोधिमैनाकीकृतवैरिणः ।
 अत्राभूत्स्वर्वादो गर्वः सर्वदोस्यार्बुदेश्वरः ॥ २६ ॥
 ततोवतीर्य वर्यश्रीर्निर्धनं वर्धनं पुरं ।
 चंगामपि गलद्रंगां चक्रे चक्रेरिविक्रमः ॥ २७ ॥
 अजयोपपदं मेरुं मध्येकृत्य स कृत्यवित् ।
 पुष्करं तीर्थमासाद्य दुष्करं पुण्यमर्जयत् ॥ २८ ॥
 आनर्च भूपस्तत्रादिवराहारुयाधरं हारिं ।
 चिन्नं दशावतारोपि न यो दाहात्मतां गतः ॥ २९ ॥
 प्रयाणपटहध्वानप्रतिध्वनितकंदरान् ।
 पश्यन्स्वकीर्तिगानैकतानानिव धराधरान् ॥ ३० ॥
 ततः शाकंभरीद्वारि वारस्त्रीवारलोचनैः ।
 अभून्निपीतलावण्यसर्वस्वो वसुधेश्वरः ॥ ३१ ॥

अदसीयारिपुस्त्रैणगलछोचनवारिभिः ।

तदादिलवणस्येह मन्ये खानिरजायत ॥ ३२ ॥

ध्वस्तराष्ट्रं महाराष्ट्रं खंडिलं खंडितप्रभं ।

चंपां च विस्फुरत्कंपां भूपस्तदनु तेनिवान् ॥ ३३ ॥

ककरालं करालश्रि कृत्वाथास्यात्र तस्थुषः ।

श्रीमौस्त्रिभुवनार्द्राद्रो मिलद्धत्तमहोपदः ॥ ३४ ॥

चतसृष्वपि दिक्ष्वेवं स्वाज्ञां राज्ञां स मौलिषु ।

मौलिलीलायितां बिभ्रन् स्वपुरोपांतमासदत् ॥ ३५ ॥

Notes and Meanings.

धन्वस्य धनुषः ज्यारावैः ज्यानि-
नादैः—By the twanging of
the bowstring.

श्रीवीरचवल *m.* A राजा of
बोल्का.

दर्पणप्राये—Like a mirror; con-
strue with तस्मिन्नात्मजे.

संक्रांतमिव—As if reflected in
the mirror in the form of
that son of his.

विक्रांत *adj.* Stepped or passed
beyond ; valiant, mighty,
victorious ; (*m*) a hero,
a warrior.

कुंजर. *m.* An elephant.

अधृष्यः अजय्यः ।

कृता विश्वरिमन् अथवा विश्वस्मै मुद्
येन तेन ।

सम्बन्ध *conj.* 4. 5. P. To be

fully furnished with, be
completely successful, be
fulfilled or accomplished ;
succeed, prosper ; to share
in abundantly.

अराति *m.* An enemy.

अरातीनां शत्रूणां शराघातैः बाण-
प्रहारैर्जाता ये व्रणाः क्षतानि तैर्न-
तं अत एवोन्नतं तस्मिन् वक्षसि.

पुण्डरीकाणि—Is intended to be
taken in a double sense.
It means a lotus and also
an umbrella.

कन्दयुक्तानि Together with the
bulbous or tuberous root
of the lotuses. It also signi-
fies the double sense. It
means the bulbous root
and also the throne.

With the heads of his enemies he took off their thrones and the white umbrellas.

भराति &c. Who, having fallen down on the battle-field by the blows of the arrows of hostile kings and got up again seemed to emerge after finding out the bottom of the deep ocean of that army of great warriors.

कंदलित *adj.* Put forth, emitted hence manifested, shown.

निशात *adj.* Sharp, whetted, sharpened.

कुमारपुत्रं सोमेश्वरं । आकारयामास आजुहाव ।

सोमेश्वरदेव *m.* The author of this poem, who was *Lavan-aprasāda's* religious preceptor and a contemporary to him.

It is laid down that a dream should be related to the preceptor or some holy person ; it should not be related to a low or unbelieving person.

श्विष्यस्तु शुचिराचान्तः पुण्यहस्तो

**मुकुलमम् । प्रणम्य शिरसा दृष्टा-
स्मै स्वप्नं निवेदयेत् । नारदपंचरात्रं ।
काश्यपे दुर्गते नीचे देवब्राह्मणनिद-
के । मूर्खे वैवाज्यभिज्ञे च न च स्व-
प्नं निवेदयेत् । अश्वत्थे गणके विप्रे
पितृदेवासनेषु च । आर्धे च वैष्णवे
मित्रे दिवा स्वप्नं प्रकाशयेत् । ब्रह्मा-
ण्ड० । *Cf.* तदद्भुतं संसदि रात्रिदृष्टं
प्रातर्द्विजेभ्यो नृपतिः शशंस । श्रुत्वा
त एनं कुलराजचान्धा साक्षात्पति-
त्वे वृतमभ्यनन्दन् । रघुवंशम् ।**

विष्टरमाससाद—Took his seat.

पुरारिपसादलब्धं—Got through the favour of Pura's enemy *i. e.* S'iva.

विद्याधरसुंदरीभिः—By *Vidyādhara* females.

दरी *f.* A valley ; a natural or artificial ex-cavation in a mountain ; a cave, a cavern.

शृंगारित *adj.* Adorned, decorated, embellished.

उदवृषध्वजस्य—Is clear. It is to be solved as a **दृतीयापह्नु** ग्रीहि. उदः वृषध्वजो येन ।

मणिवेदिका *f.* A quadrangular open shed in the middle of a courtyard purely made of jewels.

जायांकित &c. Having a body the half of which was made of

ed or occupied by his spouse.

प्रसन्नवक्त्राब्जं जगत्पति—The lord of the Universe wearing a pleasing lotus-like face or look.

सिताब्जैः &c. I was prepared to worship him with white lotuses.

समाधिमुद्रां &c. As I was about to employ my mind to the perfect absorption of thought leading to one object of meditation, I saw instantly a female having eyes of transcending charms like the presiding Goddess of moon-light night in the bodily form.

कान्तदन्तद्युत् *f.* Shining with polished ivory-like-teeth ; construe with तया.

दत्तं अपितं सितातपत्रं श्वेतातपवारणं यस्य सः—Presenting me a large white umbrella of silk. (a symbol of royalty).

Cf. का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा किं वा मदभ्यागमकारणं ते । आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति । रघुः ।

वैरिणां शत्रूणां ध्वजिन्यः सेनाः तासां ये गजेन्द्रा दन्तिवरास्तेषां ग-

ण्डस्थलीषु कपोलमस्तिषु यस्मि मण्डनानं रेखाभूषणानि तेषां खण्डेषु विदारणेषु चण्डः भीषणः तत्संबुद्धिः ।

प्रत्यर्थिसार्थेन कदर्थ्यमानां—Being greatly tormented by the hoards of enemies or hostile kings.

जानीहि &c. Know me to be the Royal Fortune of the Gûrjara Kings. *Cf.* तमब्रवीत्सा गुरुणानवद्या या नीतिपौरा स्वपदोन्मुखेन । तस्याः पुरः संप्रति वातनाथां जानीहि राजन्नधिदेवतां मां । रघुवंश ।

दिवं गताः &c. भुजेषु and दन्तेषु are to be taken with गूर्जरेन्द्राः and कुजरेन्द्राः respectively. The adjective क्षमाभृदलनक्षमेषु qualifies both the locatives भुजेषु and दन्तेषु, क्षमाभृत् being in the first case taken for kings and in the second for mountains.

सप्तनैः वैरिभिः । निवासः वसतिः । यः संप्रति अत्र चक्रवर्तिपदे वर्तते स बालः समग्राणि तटस्थितानि अरीणां बलानि निश्चितीतुं न क्षमः दीपस्तमांसीव इत्यन्वयः । तटस्थित *adj.* Situated on a

decivity; or on a bank or shore; standing near.

कर्म *m.* The hereditary descent; an undertaking, enterprise; intention; manner, method; power strength; uninterrupted or regular progress; order; series; a step, course.

प्रतिक्रिया *f.* A remedy; counteracting; opposition; requital, retaliation, revenge; recompense; defence; protection; succor, help; care; a fence.

गण्डलीक or **गण्डलिक** *m.* The Governor of a province.

कृतीऽस्ति &c. What help can I get from them whose intention is to get me (who love me) though I am the wife of their lord. **ततः** may be taken to mean either from them or against them. In the latter case we must translate, what help can I get against them.

सहस्त *adj.* Dexterous or skilled in handling weapons.

एते हि नराः सतां विभृतिं प्रीतुं करानां क्षतं वितन्वन्ति—For

these men (of the above description) will stretch forth hundreds of their hands to take possession of (to appropriate) the property of the good.

भामशर्मन् *m.* A proper name, a Jaina minister of **कुमारपाल**.

सौवस्तिक *m.* A family Brāhmaṇa or priest. (*adj.*) Bene-dictive, salutatory.

वर्मायित *adj.* Well mailed; strongly protected.

सुधर्मन् *adj.* Keeping well to duty; attentive to duties; (*m.*) an assembly of the gods; the hall or palace of Indra.

मुञ्जलिमुतः Written as **मुञ्जाल-मुत** also. Some old statesman of **अणहिलवाडपट्टण** । **मुञ्जाल** was a minister of **कर्ण**.

राष्ट्रकूट *m plu.* Name of a race=राठोड.

कैटभारि *m.* An epithet of Vishnu.

प्रतापमल्ल *m.* A proper name. A राठोड prince.

सृष *n.* A combat, fight, war, battle.

मल्ल *m.* An athlete, a very

strong man.

गन्धः *m.* Pride, arrogance and smell, odour, fragrance, scent.

गन्धद्विप *m.* 'scent-elephant', an elephant of the best kind or class, very much feared by other elephants (supposed to emit a peculiar smell).

“ यस्य गन्धं समाग्राय न तिष्ठति प्रतिद्विपाः । तं गन्धहस्तिनं प्राहुर्नृपतेविजयावहं ” इति पाठकाव्ये । Hemādri and Chāritra vardhana quoted in my edition of Raghu.

जयदेव *m.* The name of an adventurous परमार prince of Dhārā, who, prior to his accession to the throne served सिद्धराजचौहान् of अण्विश्रवाडपट्टण.

वेष्टि *m.* A staff-bearer, mace bearer, porter, door-keeper.

द्विष *adj.* Hostile, hated, odious; an enemy.

अत्राप्तवेदां कुचिरोचसा च तेन कुमारनाम्ना पुरोधसा विना अथ कः अन्तः चैव्यक्षितिपाललक्ष्मी मे स-
ज्ज्नीं करिष्यति इत्यन्वयः ।

अत्राप्तवेदां कुचिरोचसा— By him

who has got to the other shores of four oceans, or who has reached the other shore *i. e.* the other end of the ocean consisting of the Vedas *i. e.* who has mastered the Vedas.

कुमार *m.* The Name of the father of सोमेश्वरदेव, the poet.

चैय *m. plu.* The name of the people of the country called चेदि or Bundelkhand.

विनाय &c. Without कुमार, who will now make me the fellow-wife with the Goddess of Fortune of the Kings of the चैय people? This verse refers to the joining under one rule of Soreth and Gujerat.

मूलराज *m.* The name of a King.

विरजत्तमस्का *f.* Free from (the qualities of) passion and ignorance.

उद्धता *f.* Deserted, abandoned.

या (पूः) मूल राजान्वयजातराजतेजाभिः (पुरा) विरजत्तमस्का

आसीत् तस्या उद्वसायां नरेन्द्र-
पुण्यां संप्रतं निशागमे दीपा-
पि न (दृश्यते) इत्यन्वयः ।

Cf. राजावनाविष्कृतदीपभा-
सः कान्तामुखश्रीवियुता दिवापि ।
तिरस्क्रियते कृमिस्तुजालैर्विच्छि-
न्नैधूमप्रसरा गवाक्षाः । रघुवंशम् ।
हिण्डिम *m.* A kind of small
drum or tabor.

उडुमरा *f.* Terrifying an enemy
by shouts and gestures.

फूत्करोति=Making a blowing
or crackling noise ; shout-
ing loudly, shrieking,
screaming.

शिवारुतैः By the howlings of
female jackals. *Cf.* निशासु-
भास्वत्कलनूपुराणां यः संचरोभूद-
भिसारिकाणां । नदन्मुखैर्काव-
चितामिषाभिः स बाह्यते राजपथः
शिवाभिः । रघुवंशम् ।

सराजसत्ता *f.* The existence of
lotuses or the excellence
of lotuses.

यत्र सरासे पुरा सरोजानां कमला-
नां सत्ता सत्त्वं सद्भावा वा सदा स-
र्वेष्वपि ऋतुषु क्रीडावतीनां वि-
लसनशीलानां नगरांगनानां पौरा-
गनानां वत्कैर्मुखैः परिकल्प्यते संप-
द्यते वा । तदेव सरः कासारः
संप्रतं अनाथं वातनाथं । अर्थाद्रा-
जरहितं सत् । वातैर्वायुभरस्ताः

उत्क्षिप्ताः ये पाथसां जलानां कणः
विद्वस्तेषां केतवेन व्याजेन अश्रूणि
बाष्पाणि किरति । अथ वा अनाथं
यथा स्यात्तथा अश्रूणि प्रकिरति ।
पुरा सरासे जलकेलिसक्तानां पौ-
रांगनानां सुंदरमुखान्येव दलदरवि-
दानि ऋतुषुऽपि विकचान्या-
सन् । संप्रति वारिविहारसक्तांग-
नामुत्सारविहाभावात् तत्सरः स-
मोरणोत्क्षिप्तजलतुषारच्छन्नना प्र-
मुक्तकण्ठं रोदित्येवेति यावत् । *Cf.*
मुखेन सा पद्मसुगंधिना निशि प्र-
वेपमानाधरपत्रशोभिना । तुषार-
वृष्टिक्षतपद्मसंपदाः सरोजसंचान-
मिवाकरोदपां । कुमार ० । आ-
स्फलितं यत्प्रमदाकाराग्नैर्मृदंगधी-
रध्वनिमन्वगच्छत् । वन्द्यैरिदानीं
महिषैस्तदमः शृगाहतं क्रोशति
दीर्घिकाणां । रघु ० ।

मुण्ड *adj.* One with a shaved
head, bald pate; stripped
of top-leaves or branches.
खण्डिताः लूनाः निरन्तराः सान्द्राः
वृक्षाणां खण्डाः यस्याः सा ।

निर्गते कुण्डले कर्णभूषणे यस्याः सा ।
दलितोज्ज्वलवृत्तत्रया *f.*—whose
two beautiful circles of
ramparts have been heaped
in ruins.

दूरादपास्तविषया *f.* Who has
long left off the objects of
sense or who has long

given up the trade-business or transactions.

अस्मत्स्वचक्रपरचक्रहतावशेषां—

I For this reason I who am still surviving the seizure of the army of the hostile princes of other countries, as well as of the army of my own people.

अमानवचरित्रपवित्रितेन भवता—

By thee made holy by the actions transcending the mortal capacities.

संभावना *f.* Ability; celebrity, fame, honour, regard, esteem, distinction.

अर्जित *adj.* Acquired, gained, got.

केशिन् *m.* Name of an Asura slain by कृष्ण.

संभूय *ger.* Being united, being joined with,

संगुर *adj.* Apt to break, fragile, brittle; frail, transient, perishable; crooked, bent.

व्याहय &c. Having thus told what I had to do, and having all at once placed around my neck this white garland of flowers, the lady suddenly vanished with

my sleep. Now, tell us what this is.

प्रतिहस्तक *m.* A deputy, substitute, proxy.

जगदेकवीर *m.* The sole or pre-eminent hero or warrior of the world.

अकदर्थतया— In a way in which the meaning is not hard to find.

अकदर्थता *f.*—The state of usefulness or goodness; the high estimation or value.

राजन्यचन्यतम *adj.* Very fortunate of all Kshatriyas.

प्रस्ताः गिलिताः । विनाशिता इति यावत् । अरीणां ये वीरास्तेषां भुजाः बाहवः तेषां वैभवं सामर्थ्यं येन सः=प्रस्तारिवीरभुजवैभवः तस्मात् । प्रस्तारिवीरभुजवैभवतः । पञ्चम्यास्तसिल् ।

यत् *adv.* For this reason.

उपेन्द्र *m.* Name of visnu, as the younger brother of Indra

असहशान्वयसंभवानां—Born in a family to which no equal can be found.

दुश्चरितप्रवृत्तौ अप्रेसरी भवति and संगरव्यतिकरापहतौ पश्चाद्भवति— Which comes forward when one feels an inclina-

tion to do a wrong act, and which places itself behind when one thinks of running away from the throng of the battle-field. Being forward in bad acts and backwards in war, which are in themselves bad, are here applied to **भर्गला** and the whole verse therefore contains praise of the heroes. The poet means that high birth stands before a man when he feels inclined to rush towards an evil act, and stands behind him when he thinks of retiring ignobly from the battle-field and thus saves him from both the evils.

कुलर्गला *f.* A bar of high birth.

संपराय *m.* Meeting together in strife or encounter, conflict, contention, war battle; calamity, adversity.

दीपांकुरा इव दशान्तमुपेषिवांसः—

Flames of light which have gone to the end of their wicks.

मुकुलय *nom. P.* To close, cause to close.

भानीतवान् &c Mark the double sense of **गुणैः** virtues and strings. The poet hints that a conqueror who seizes a country by force should make it happy by good government, as one who forcibly takes away a young woman from her parents, tries to keep her pleased when she becomes his wife.

सुभटोपभोग्यां— Fit to be enjoyed by distinguished heroes.

मञ्जुमूर्ते —O prince of agreeable form; of lovely shape.

इप्सद्भुजाः &c. The lords of the earth, who are very proud of their arms, acquire wealth or gain the (favour of the) Goddess of Fortune; whereas, the ministers bring it up by their political wisdom.

संस्कारमस्य मणिकारगणः करोति—
The jewellers or lapidaries give them polish by boring holes in them.

विचित्ररचितामुकुताच्युतेन— The

was firm in his compliance or execution of wonderful performance or accomplishment.

दुस्तश्च &c— Looking upon himself as one destined by providence to lift up the burden of the world, he thought of (appointing) ministers of faithful character or actions.

परिचरणीय—*adj.* To be served or attended on.

विशिष्टप्रतिकृति—*m.* An eminent substitute to the sovereignty of Gujerat.

साध्यं कर्म विधातुमुदातिष्ठत्—Got up to execute the business that was within the reach of accomplishment.

पदानां चरणानां प्रपातात् निक्षेपणात् प्रोद्धृतैरुद्धतै रजसां धूलीनां अजैर्जातैः &c.

छायार्धमिव &c— As if to have a shade for the army a bower of dust was raised in the sky.

प्रभूतता *f.* Abundance, plenty; multitude, great number—तस्य सैन्ये केचिद्भजानां केचिच्चरतीनां केऽपि वाजिनी केचन रथानां प्रभूततां अवोचन् *Of.*

उद्यच्छमाना गमनाय पश्चात्पुरो निवेक्षे पथि च ब्रजन्ती । सा ययसेना ददत्ते नृपस्य तत्रैव सामन्वमति चकार । रघुवंशे ।

क्रमात् &c. Gradually travelling on the land the warrior came to the city of भीमरस or सरसपुर.

श्रिताभ्यमित्रत्वं *n.* Who had cherished an idea of making an assault on an enemy.

कुट्टयित्वा=ताडयित्वा ।

स्वनिदेशवशं व्यधात्— Forced him to be obedient to his command.

अर्जुन *m.* Name of a king.

मण्डलकुटुर्ग *m.* Name of a fort=गढमण्डल ।

कर *m.* A tribute.

धरासारा *f.* The essence of the world.

महीजसां वारां राशिः— The ocean of greatest valour or might.

परमारान्वयप्रौढः— Best of the family of the परमार kings.

म्लानि *f.* Dejection, sadness.

कासारितमहीतलः— Who has made the ground of the earth a lake.

व्यधादवंती &c. And reduced

अवन्ती to a forest the boundaries of which were smeared with ichor (exuding from the temples) of great elephants in rut, by the vast bulk of his army.

तस्य सैन्याः मज्जनहेतवे सज्जाः अभवन्—His soldiers were ready to plunge into the water of the शिप्रा; सैन्य *m.* A soldier (*n.*) an army.

वप्र *m. n.* The bank of a river.

कृतमज्जनकौतुकाः—Who had already satisfied their curiosity by plunging into the water or who were pleased or delighted by bathing in the water.

रेवानदीसेवाहेवाकिहृदयाः Whose hearts were anxiously desirous to attend on the river रेवा *i. e.* who were not willing to plunge again in the water of the रेवा, having already satisfied their curiosity by bathing in the water of the शिप्रा.

आसार *m.* Food, provisions of eating such as grass &c.

मटिनी *r.* A river.

ज्ञातनिर्गताः=भादौ ज्ञाताः कृत-
मज्जनाः पश्चात्निर्गताः बहिर्गताः।
पटुकान्तयः—Very beautiful,
very clever.

हितदानैकतानवीः—Whose mind was fixed on one object of giving gifts beneficial or salutatory to himself; or whose mind was directed to the sole object of gifts to the worthy recipients.

दुष्कर्मवैरिणां कालं महाकालं तत्ता-
नर्च &c. He worshipped there the Mahākāla, the destroyer (यम) of enemies on account of their wicked actions; or he worshipped there the Mahakala, the destroyer of those who commit wicked actions and the enemies (of mankind); or he worshipped there the Mahakala, a Kala of the enemies of the wicked actions. काल personified is also a देवर्षि in Indra's court, and a son of ध्रुव; hence it means any deity or god worth propitiation and who bestows favours on those who do not swerve from the right

path दुष्कर्मणः (हेतुः) वैरिणस्तेषां ; दुष्कर्माणश्च वैरिणश्च तेषां ; दुष्कर्मणां वैरिणस्तेषां ।

मेध्यश्रीविशाला— Eminent or illustrious on account of the sacredness of ceremonial purity; or the city of विशाला celebrated for its sacredness of ceremonial purity.

निभालयन् *p. p.* Perceiving, seeing.

एकशः *ind.* One by one, singly.

स्मेरविक्रमः— Whose might or valour was apparent or evident; proud of his valour or might

विक्रमादित्य *m.* Name of a king.

विश्वा *f.* Troops, forces, hence an army

शौर्यवतां धुर्यः— The chief of warriors or heroes.

सञ्ज *conj.* 6. P. To quit, leave, abandon; to let go, let loose; send forth, let flow pour out, shed; to let off, throw, cast.

विनिवृत्तः &c. Thence he returned sending forth the whole of his army obedient to his command.

विश्वा *f.* Troops, forces, army.

मेदपाट *m.* Name of a country, the modern मेवाड़.

पाटन *n.* Destroying; tearing up, breaking, cutting to pieces.

पाटव *n.* skill cleverness, dexterity; talent; quickness. (*m.*) A descendant of पटु; a pupil of पटु.

नट् *conj.* I. P. To act, injure; to injure by any deceptive trick; to speak or shine; to dance or perform as an actor; to effect, produce.

स्फुट *adv.* Distinctly; manifestly, evidently, certainly.

स्फुटं नटन्—Making a shew of ostentatious pride; acting so as to betray his pompous pride; or making a particular business of destroying &c.

सद्ग्रीः—Of a pleasing or agreeable majesty or royalty; of a pleasing grace or loveliness or beauty; of a very great fame or renown.

अर्बुदाद्रि *m.* The mountain of Abu.

आवास *m.* A tent, पटगृहं ।

सिधुग *m.* An elephant.

इह स्फटिकीषु शिलासु स्वान् वि-
वान् संपश्यतस्तस्य सिधुगाः प्रती-
मकुध्या प्रथनोद्गुराः अभवन् इत्य-
न्वयः ।

प्रतीमकुध्या—Under the idea
or impression of a hostile
elephant standing opposite
to him. इभः—नजः..

प्रथनोद्गुराः—Who had shaken
off their yokes for fight-
ing or combating.

हरिन्मणिगणस्य—Of a green
multitude of pearls.

मरीचि *f. m.* A ray of light.

प्रोलसंत्यः—Shining brightly,
glittering.

वर्मन् *n.* A defensive armour,
a coat of mail, an armour.

अधिशालं *adv* On the bran-
ches of trees, शाखायामिति ।

गीयमानानि मिल्लीभिः—Being
chanted by the मिल्ल fema-
les.

घनधीध्यात &c. The mountain
Arbuda as if chanted
his glory or fame
arising from the conquest
of quarters by the cooing
or warbling of peacock
delighted at the sight of
king's elephants under the

idea or impression of a
cloud.

कुम्भिकुम्भ *m.* The frontal globe
or the upper part of the
forehead of an elephant
(there are two of these
projections which swell
in the rutting season).

निर्झर *m.* A rivulet, a
mountain-torrent.

चारिमान्=चारिणां मानस्तं or
चारिणश्च मानाश्च तेषां समाहारः ।
The dwellings of the
soldiers, or the soldiers and
the dwellings. Or चारिणां
मानं= The extension of the
roads or army. Or he saw
there footpaths and the
buildings.

आर्षमप्रभुं=ऋषभस्यायं आर्षमः स-
चासी प्रभुश्च ! ऋषभदेव *m.*
Name of the first Arhat
of the present अवसधिणी,
a son of नाभिः and मरुदेवा.

विमल *m.* An Arhat or Jaina
deified sage.

उत्तमानां हि चित्ते स्वपरकल्पना न-
For the great do not
make invidious distinc-
tions.

वस्तुपाल *m.* Name of the
minister of लवणप्रसाद, the

king of Gujerat.

महती भक्तिर्यस्य=महती भक्तिः In forming बहुव्रीहि compounds with Adjectives, the special feminine terminations are rejected, but not if they are used as *substantives denoting females* or as special Names. Panini gives different rules under VI. 3. 35. to 45: “दृढ-भक्तिः” (not दृढाभक्तिः); but “आतिदूतीसहाया, पाचिका-भार्यः”।

अरुंधतीजानि m. Arundhati's husband. अरुंधती जाया यस्य सः। “जायावा निङ्” जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः स्यात्=जाया the last member of a बहुव्रीहि: compound becomes जानि; हतजानिः, युवजानिः=having a young wife.

अर्बुदा f. Name of the goddess of the mountain Abu.

महाकिनी f. Name of a river flowing near the mountain Abu.

स्नपन n. Bathing, ablution.

अपूजयत् &c. After which he paid his devotions to भव-
लेश्वर adorable to the world.

वनंजय m. Arjuna's name.

तर्ष m. The ocean; the sun; a raft or float; Desire personified as a son of अर्क and वासना; desire, wish; thirst.

धारा f. A shower, any continuous line or series; fame, excellenc, pre-eminence.

धारातर्षस्य—Of the ocean of fame or renown.

विस्मयोत्तानलोचनः—Whose eyes were spread out through wonder or amazement.

पाथोधि m. The ocean.

मैनाक m. Name of a mountain.

अत्र सर्वदोषुद्देश्वरः सर्वदो मर्वः अभूत्—On this mountain the all-giving king of अर्बुद was brought down or abased of his haughtiness or pride, i e. the king of Abu was a famous warrior but his prowess little availed him at this juncture, and he was obliged to submit to Hammira.

वधेश्रीः—To be solicited by the Goddess of Fortune.

चर्धनपुर *n.* Name of a town.

चंगा *f.* Name of a town.

चंगामपि गलद्रंगां चक्रे — Made
चंगा void of its mirth ; or
made चंगा destitute of its
battle-fields.

अभिविक्रमः — Exhibiting his
valour or might to the
hoards of his enemies.

अजयोपपदं मेरुः = अजयमेरुः = Aja-
mer, name of a city in
Marwada.

पुष्कर *n.* Name of a celebra-
ted place of pilgrimage
now called Pokur in the
district of Ajmere, about
five miles from the city
of Ajmere, consisting of
a small town on the bank
of a lake, said to be one
of the most sacred in
India ; in this sense also
पुष्कराणि.

आनर्च &c. There the king
paid his devotions to हरे
known by the title of आदि-
वराह. Wonder ! though
there was the tenth incar-
nation of Vishnu, he has
not put his self to decay.

मयाज &c. Looking at the
mountains whose caves

were resounding with the
echoes of his marching-
drums(*i. e.* at the time of
the march of his army).

स्वकीर्तिगानैकतानानिव — The
mountain-caves producing,
as it were, the musical
harmony of the songs, —
the theme of his glory.

शकंभरी *f.* Name of a town.

वारस्त्री *f.* A courtesan. वार-
स्त्रीणां वाराः समूहाः तेषां लोच-
नानि तैः ।

वार *m.* A multitude, quan-
tity, heap ; a flock, herd
trcop.

निर्णीतलाप्यसर्वस्वः — Whose
symmetrical body contain-
ing all treasures of loveli-
ness or beauty was drunk
up by the multitudes of
eyes of courtezans &c.

अदसीयारेपुष्पैर्गलच्छोचनवारिभिः =
अदो भवाः अदसीयाः, By the
tears dropping down from
the eyes of the multitudes
of women of enemies of
that king *i. e.* Hammira.

तदादिलवणस्य &c. From that
day I think a mine of the
first salt has been produc-
ed here.

महाराष्ट्र *n.* The Mahratta Country ; the land of the Mahrattas in the west of India ; a town of the Mahrattas.

खंडुल *m.* A town of the Khanddillas.

चंपा *f.* A town of the Champas.

तन् *conj.* 8 P. A. To ravage, to plunder.

ककराल *n.* Name of a town ; the modern Kánkroli.

करालभ्रि *adj.* Of great riches,

or wealth ; or कराल भवति तत् solely depending on the exploits achieved by the strength of sword.

त्रिभुवनाद्रीद्र *m.* Name of a King.

अमिलहस्तमहोपदः—Met him and presented him many rich gifts.

मौलिहलायित *adj.* Sportively carried by their heads i. e. implicitly obeyed. मौलिहलायितां ।

TARANGA 17.

[The story of वीरवर.]

आसीत् सकलराजलक्षणोपेतः सार्वभौमो राजा शूद्रको नाम । एकदा अमात्यगणपरिवृतस्य परिषदमभिष्ठितस्य राज्ञः पुरद्वारि देशान्तरादागत एको राजपुत्रः पुत्रभार्यासमेतो वर्तनार्थी दौवारिकमब्रवीत् । भो दौवारिक, मामवेहि राजपुत्रम्, अहं पुत्रभार्यासहायः शूद्रकमहाराजस्य यशः श्रुत्वा वर्तनार्थी समागत्य तिष्ठामि । मम वृत्तान्तं राज्ञे विज्ञापय । श्रुत्वैतत् प्रतीहारी राजानं विज्ञापयामास । अथ दौवारिकेण आनीयमानं तमवलोक्य राजा पप्रच्छ, को भवान्, किमर्थमिहागत्य मिलित इति । स ब्रूते, देव, वीरवरनामा क्षत्रियोऽहं सेवाकांक्षी समागत्य

निष्कामि । राजा वदति, किं जीवनं कर्तव्यं तद् वद । वीरवरे-
णोक्तं, प्रत्यहं सुवर्णशतञ्च त्रयं ददातु देवः । राजाब्रवीत्, अ-
हो, अत्र बहवो गुणवन्तः सन्ति, केषामपि एतावज्जीवनं
न विद्यते । तत् श्रुत्वा वीरवरः प्रणम्य चलितः । ततः सा-
न्निविग्रहि केणोक्तं, देव, एतेन मा कातरो भव, दिवसकति-
पथं एतावज्जीवनं दत्त्वा वीरवरः परीक्ष्यताम् । बहुलधनमपि
विनष्टं न भाविष्यति । ततो राज्ञा पुनराबीय यथामिलाषितं
कर्तनं दत्त्वा स्थापितोऽयं वीरवरो वर्तनधनस्यार्धं ब्राह्मणेभ्यो
दत्त्वा चतुर्थांशमन्धपंगुजनेभ्यो दत्त्वा अवशिष्टचतुर्थांशेना-
त्मानं वर्धयति । एवं राजसेवां कुर्वन्नास्ते ।

अथैकदा दक्षिणस्यां दिशि रात्रौ एका स्त्री करुणस्वरेण
रोदिति । तच्छ्रुत्वा राजा वदति, कोऽत्र द्वारि तिष्ठति । वी-
रवरेणोक्तं, देव, अहमस्मि । नृपेणोक्तं, वीरवर, का रोदिति,
त्वं निश्चित्य मां ज्ञापय । ततोऽयं गतः । राजापि तस्य तत्त्वं
ज्ञातुमनुपलक्षितो जगाम ।

वीरवरस्तत्र गत्वा रुदतीं काञ्चित् स्त्रियमालोक्याब्रवीत् ।
मातः, भवती किमर्थमेकाकिनी रोदिति । सा तु यत्नेन पृष्टा
ब्रूते, वत्स, अहं शूद्रकस्य लक्ष्मीः । स महात्मा प्रातःकाले
नशं गमिष्यति । तदहमिदानीं कुत्र स्थास्यामि, इति रोदिमि ।
तत् श्रुत्वा वीरवरेणोक्तं, मातः, भगवती यथा धिरस्थायिनी
राजा च चिरजीवी भवति, तदुपायं वदतु भवती, अहं तावत्
करोमि । लक्ष्मीर्ब्रूते, वत्स, तदुत्करं कर्म कः करिष्यति ।

भीष्मरेणोक्तं, मयाशक्यमपि कर्तव्यमिति वदतु भवती । लक्ष्मी-
कृते, यदि द्वात्रिंशलक्षणेपेतं पुत्रं समनीय तन्मातामगिन्यै
वच्चरणौ दधाते, स्वयमपि स्वेच्छया पिता तं कात्यायन्यै बलिं
दधाति, तदा राज्ञः शोभनं भवति । केषाकर्षणशिरच्छेदं यदि
पुत्रः स्वीकरोति, तदैव, नान्यथा, इति भिगद्य लक्ष्मीरन्तर्हिता
चभूव । राजा सर्वं श्रुत्वा तदनुसरणं करोति ।

अथ वीरवरः सहसा स्वगृहं गत्वा पत्न्यां पुत्रे दुहितरि च
सर्वमकथयत्, प्राबोधयच्च । तच्छ्रुत्वा पत्नी वदति, यद्येतद्
दुष्करं कर्म न कर्तव्यं तदा परलोके निस्तारः कथं भविष्यति ।
तत्पुत्रः शक्तिवरः सानन्दं ब्रूते, धन्योऽहं, यन्मरणे राजा
स्मिरजीवी, राज्यस्य च निस्तारो भविष्यति । दुहिता चाभिनन्द-
ति । राजा सुगुप्तः सर्वं श्रुत्वा अनुपलक्षितस्तिष्ठति ।

ततो वीरवरः सपरिवास्तत्र गत्वा तेनैव विधिना राज्ञो विप-
त्तिक्षयहेतवे स्वपुत्रं भगवत्यै बलिं दत्त्वा तच्छोकं परिहर्तुं राज्ञो
दीर्घायुष्यकामस्तेन खड्गेनात्मनः शिरश्चिच्छेद । गुरुतरशो-
केन वीरवरपत्नी दुहिता च नृपतेर्दीर्घायुष्यकामा स्वशिरश्चिच्छे-
द । सर्वमेतदवलोक्य सपरिवारवीरवरस्य सात्त्विकत्वमधिगम्य
साश्चर्यं चिन्तयामास,—

जायन्ते च म्रियन्ते च मद्विधाः क्षुद्रजन्तवः ।

अनेन सदृशो लोके न भूतो न भविष्यति ॥

एतत्परित्यक्तेन राज्येनापि किं प्रयोजनम् । ततः स्वशिरच्छे-
चमुच्छसितः खड्गः शूद्रकेणापि । अथ भगवत्सा कात्यायन्या प्र-

त्यसीभूतया राजा करे धृतः । राजा साष्टांगं प्रणम्योवाच, देवि,
 न मे राज्येन जीवितेन वा प्रयोजनमस्ति । यदि मय्यनुकम्प
 क्रियते, तदा मदायुःशेषेणाप्ययं सपरिवारो वीरवरो जीवतु ।
 अथ देवीप्रसादाद्वीरवरे सपरिवारे जीविते राजाऽनुपलक्षितः
 सहसा स्वगृहमागतः । प्राप्तजीवनश्च वीरवरः पत्नीं पुत्रं दुहि-
 तरं च स्वगृहं प्रस्थाप्य नृपद्वारमागतः । तमायातमालोक्य रा-
 जा वदति, वीरवर, का रोदितोति रहस्यं कथय । स इति
 पृष्टो ब्रूते, देव, एका स्त्री दुःखिनी रोदिति, तां निःसार्या-
 गतोऽस्मि । राज्ञोक्तं, वत्स, स्वगृहं गच्छ । अथापरदिने
 राजा सर्वामात्यान् समानीय वीरवरस्य सपरिवारस्य सात्त्विकत्वं
 निगदितवान् । ततः सर्वे विस्मिता बभूवुः । तदा वीरवरप्रसादाद्
 राजा सार्वभौमो बभूव । तेन च बहुतरहयहस्तिधनजनमणिरत्ना-
 नि दत्त्वा वीरवरः शेखरदेशे राजा कृतः ।

जम्बलदत्तः—वेतालपंचविंशतिः ।

स्यमन्तकोपाख्यानम् ।

निघ्नस्य राज्ञो द्वौ पुत्रौ बभूवतुः प्रसेनः सत्राजितश्च । एक-
 दा तु अम्भोधेस्तीरसंश्रयः सूर्य सत्राजितस्तुष्टाव । तन्मनस्क-
 तया च भास्वानभिष्टूयमानोऽग्रतस्तस्य तस्थौ । अस्पष्टमूर्तिधरं
 चैनमालोक्य सत्राजितः सूर्यमाह, यथैव व्योम्नि त्वां वद्विपिण्डो-
 पममहमपश्यम् तथैवाद्याग्रतो गतमप्यत्र न काञ्चिद् भगवता
 प्रसादीकृतं विशेषमुपलक्षयामि ।

इत्येवमुक्ते, मयकृतं सूर्येण निजकण्ठादुन्मुखं स्वमन्तकवामा-
मभिरवतार्य एकान्ते न्यस्तः । ततस्तमाताम्रोज्ज्वलवपुषमीषदा-
भिभ्रलत्रयनमादित्यवप्राप्तीत् । कृतप्रणिपातस्तवादिकं च सत्रा-
जितमाह भगवान्, वरमस्मत्तोभिमतं वृणीष्वेति । स च तदेव म-
भिरत्नमवाचत । स चापि तस्मै तद् दत्त्वा विद्यति स्वधिष्ण्य-
मारुरोह ।

सत्राजितोऽपि अमलमभिरत्नसनायकण्ठतया सूर्य इव ते-
जोभिरशेषदिगन्तराणि उद्भासयन् द्वारकां विवेश ।

द्वारकावासिजनपदस्तु तमायान्तवेत्य भगवन्तं पुरुषोत्तमं
प्रणिपत्याह, भगवन्, भगवन्तमयं नूनं द्रष्टुमायात्यादित्यः ।
इत्याकर्ण्य ग्रहस्य च तानाह भगवान्, नायमादित्यः, सत्राजि-
तोऽयमादित्यदत्तं स्यसन्तकाख्यं महामणिं विभ्रदत्रोपायाति, त-
देनं विश्रब्धाः पश्यत, इत्युक्तास्ते ययुः ।

स च तं स्यमन्तकाख्यं महामणिमात्मनिवेशने चक्रे । प्रति-
दिनं च तन्मभिरत्नमष्टौ कनकभारान् स्रवति । तत्प्रभावाच्च सक-
लस्यैव राष्ट्रस्यानाट्टाष्टिव्यालाभिचौरदुर्भिक्षादिभयं न भवति ।

अच्युतोपि, तद्वत्नमुग्रसेनस्य भूपतेर्योग्यमेतदिति लिप्साञ्चक्रे
गोत्रमेदमयाच्च शक्तोऽपि न जहार ।

सत्राजितोऽप्यच्युतो मामेतद् याचिष्यते इत्यवगतरत्नलोभः
स्वभ्रात्रे प्रसेनाय तद्वत्नं दत्तवान् । तच्च शुचिना ध्रियमाणमशे-
षसुवर्णस्त्रावादिकं गुणमुत्पादयति, अन्यथा य एव धारयति तमेव
हन्तीति । असावपि प्रसेनः स्यमन्तकेन कण्ठासक्तेनाश्वमारुरोह-

मृगवामगच्छत् । तत्र च सिंहाद्वयमाय । साश्वं च तं
विहस्य सिंहोऽप्यमलमभिरत्नमास्याग्नेनादाय गन्तुमुद्यत ऋक्षा-
भियतिना जाम्बवता दृष्टो घातितश्च । जाम्बवानप्यमलं तन्मणि-
रत्नमादाय स्वबिलं प्रविवेश, सुकुमारकसंज्ञाय च बालकाव
क्रीडनमकरोत् ।

अनागच्छति च तस्मिन् प्रसेने, 'कृष्णो मभिरत्नमभिलषि-
तवान् न च प्राप्तवान्, नूनमेतदस्य कर्म नान्येन प्रसेनो हन्यते,'
इत्यखिल एव यदुलोकः परस्परं कर्णाकर्ण्यकथयत् ।

विदितलोकापवादवृत्तान्तश्च भगवान् यदुसैन्यपरिवारः प्रसे-
नाश्वपदवीमनुससार, ददर्श चाश्वसमेतं प्रसेनं निहतं सिंहेन ।
अखिलजनपदमध्ये सिंहपददर्शनकृतपरिशुद्धिः सिंहपदमनुससार ।
ऋक्षविनिहतं च सिंहमप्यरूपे भूमिभागे दृष्ट्वा तद्रत्नगौरवादृप्त-
स्यापि पदान्यनुययौ । गिरितटे च सकलमेव यदुसैन्यमवस्थाप्य
तत्पदानुसारी ऋक्षबिलं प्रविवेश । अर्धप्रविष्टश्च धात्र्याः सुकु-
मारकमुल्लापयन्त्या वाणीं शुश्राव,—

सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।

सुकुमारक, मा रोदीस्तव श्लेष स्यमन्तकः ॥

इत्याकर्ण्य लब्धस्यमन्तकोदन्तोऽन्तःप्रविष्टः कुमारक्रीडन-
क्रीकृतं च धात्रीहस्ते तेजोभिर्जाज्वल्यमानं स्यमन्तकं ददर्श । तं
च स्यमन्तकाभिलषचक्षुषमपूर्वं पुरुषविशेषमागतमवेक्ष्य धात्री
अहि त्राहीति व्याजहार ।

तदार्तनादश्रवणानन्तरं चामर्षपूर्णहृदयः स जाम्बवान्

नाम । तयोश्च परस्परं युध्यतोर्द्वयोर्मुद्मेकविंशतिदिनान्यभवत् ।
 ते च यदुसैनिकास्तत्र सप्ताष्टदिनानि तस्मिन्क्रान्तिमुदीक्षमाणा-
 स्तस्थुः । अनिष्क्रममाणे च मधुरिषौ, असाववश्यमत्र बिलेऽख्य-
 न्तनाशमाप्तौ भविष्यति, अन्यथा तस्य कथमेतावन्ति दिनानि
 शत्रुजये व्याक्षेपो भवति, इति कृताध्यवसाया द्वारकामागता
 'हतः कृष्णः' इति कथयामासुः । तद्वान्धवाश्च तत्कालोचित-
 मखिलमुपरतक्रियाकलापं चक्रुः । तत्र चास्य युध्यमानस्याति-
 श्रद्धादत्तान्नतोयादिना कृष्णस्य बलमाणपुष्टिरभूत् । इतरस्य
 चाशुदिनमतिगुरुपुरुषभिद्यमानस्यातिनिष्ठुरप्रहारपीडितासिलाक्य-
 वस्थ निराहारतया बलहानिः । निर्जितश्च भगवता जाम्बवान्
 प्रणिपत्याह, असुरसुरयक्षगंधर्वराक्षसादिभिरपि भगवान् न जेतुं
 शक्यः, किं पुनरवनिगोचरैरल्पवीर्यैरस्मद्विधैः । अवश्यं भगवतो-
 ऽस्मत्स्वामिनो नारायणस्यांशेन भगवता भवितव्यम् । तं च
 भगवान् प्रीत्या करतलस्पर्शेनैवापगतयुद्धस्वेदं चकार । स च प्र-
 णिपत्यैनं पुनरपि प्रसाद्य जाम्बवन्तीं नाम कन्यां गृहागमना-
 र्ध्यभूतां ग्राहयामास । स्यमन्तकमणिमप्यसौ प्राणिपत्य तस्मै प्र-
 ददौ । अच्युतोऽप्यतिप्रणतात्तस्मादग्राह्यमपि तन्मणिरत्नमात्म-
 शोधनाय भ्राह्मणः, सह जाम्बवंत्या च द्वारकामाजगाम ।

भगवदागमनोद्भूतहर्षोत्कर्षस्य द्वारकावासिजनस्य कृष्णाक-
 लौकनानुक्षणमेवातिपरिणतवयसोऽपि नवयौवनमिवामवत् । अ-
 नन्दमुन्मुषि च दिष्ट्या दिष्ट्येति सकलयादवाः स्त्रियश्च समा-
 नयामासुः ।

भगवानपियथानुमृतमशेषयादवसमञ्जे यथावदाचक्षते । स्व-
मन्तकं च सत्राजिताय दत्त्वा मिथ्यामिशस्तिविशुद्धिमवाप,
जाम्बवती चान्तःपुरे निवेशयामास ।

व्यासः—विष्णुपुराणं ।

इक्ष्वाकुवंशः ।

ब्रह्मणश्च दक्षिणांगुष्ठजन्मा दक्षः प्रजापतिः । दक्षस्याप्य-
दितिः । अदितेर्विवस्वान् । विवस्वतो मनुः । क्षुवतश्च मनोरिक्ष्वा-
कुर्माणतः पुत्रो जज्ञे । स चेक्ष्वाकुः, अष्टकायाम् 'उत्पाद्य श्रा-
द्धार्हं मांसमानय' इति स्वपुत्रं विकुक्षिमाज्ञापयामास । स 'तथा'
इति गृहीताज्ञो वनमध्येत्य, अनेकान्मृगान् हत्वा, अतिश्रान्तोऽ-
तिक्षुत्परीतो विकुक्षिरेकं शशमभक्षयत्; शेषं च मांसमानीय
पित्रे निवेदयामास ।

इक्ष्वाकुणापीक्ष्वाकुकुलाचार्यस्तत्प्रोक्षणाय वशिष्ठः प्रणोदितः
ब्रूह, —अलमनेनामध्येनामिषेण । दुरात्मनानेन ते पुत्रेणैतन्मांसं
समुपहतं, यतोऽनेन शशको भक्षितः ।

ततश्चासौ विकुक्षिर्गुरुणैवमुक्तः शशादसंज्ञामवाप, पित्रापि
च परित्यक्तः, पितर्युपरते चाखिलामेतां पृथ्वीं धर्मतः शशास ।
शशादस्य च पुरञ्जयो नाम पुत्रोऽभवत् ।

इदं चान्यत्—पुरा हि त्रेतायां, देवासुरमतीवभीषणं युद्धमा-
सीत् । तत्र चातिबलिभिरसुरैरमराः पराजिता भगवन्तं विष्णु-
माराधयान्वचक्रुः ।

प्रसन्नश्चैवानामनादिनिधनः सकलजगत्परायणो नारायणः
 प्राह,— ज्ञातमेव मया, युष्माभिर्यदभिलषितं, तदर्थमिदं श्रूयतां,
 पुरञ्जयो हि नाम शशादस्य च राजर्षेस्तनयः क्षत्रियवर्यः । त-
 च्छरीरेऽवाहमंशेन स्वयमेवावतीर्य, तानशेषानसुरान् निहनि-
 ष्यामि, तद्भवद्भिः पुरञ्जयोऽसुरवधार्थमिह कार्योद्योगः कार्य इति ।

एतच्छ्रुत्वा, प्रणम्य भगवन्तं विष्णुममराः पुरञ्जयसकाश-
 माजगमुखचुश्र्वन्,—भो भोः क्षत्रियवर्य, अस्माभिरभ्यर्थितेन भवता-
 स्माकमरातिवधोद्यतानां साहायकं कृतमिच्छामस्तद्भवतास्माक-
 मभ्यागतानां प्रणयमंगो न कार्यः ।

इत्युक्तः पुरञ्जयः प्राह,—सकलत्रैलोक्यनाथो योऽयं यु-
 ष्माकमिन्द्रः शतक्रतुरस्य यद्यहं स्कन्धमारूढो युष्मदरातिभिः
 सह योत्स्ये, तदाहं भवतां सहायः ।

इत्याकर्ण्य समस्तदेवैरिन्द्रेण च 'बाढम्' इत्येवमन्वीप्सितम् ।

ततश्च शतक्रतोर्दृषभरूपधारिणः ककुत्स्थो हर्षसमन्वितो
 भगवतश्चराधरगुरोरच्युतस्य तेजसाप्यायितो देवासुरसंग्रामे सम-
 स्तानेवासुरान् निजघान । यतश्च दृषभककुत्स्थेन राज्ञा निषूदितम-
 सुरबलं, ततश्चासौ ककुत्स्थसंज्ञामवाप ।

ककुत्स्थस्याप्यनेनाः पुत्रोऽभूदनेनसः पृथुः । तस्य च सन्ता-
 नपरम्परयाघस्तनो द्वादशो युवनाश्वोऽभवत् ।

तस्य चापुत्रस्यातिनिर्वेदान्मुनीनामाश्रममण्डले निवसतः, क-
 माकुम्भिर्त्सुनीभिरेषत्वोत्पादनायेष्टिः कृता । तस्यां च मध्यसञ्जनि-

वृतावा मंत्रपूतजलपूर्णकलशं, वेदिमध्ये निवेश्य, ते मुखयः सुप्रपुः ।

तेषु च सुतेष्वतितृपरीतः स भूपालस्तमाश्रमं विवेश, सुता-
श्च तानृषीन्नेवोत्थापयामास । तच्च कलशजलमपरिमेयमाहात्म्यं
मन्त्रपूतं पपी ।

प्रबुद्धाश्च ऋषयः प्रपच्छुः,—केनैतन्मन्त्रपूतं वारि पीतम् ।
अत्र हि पीते राज्ञोऽस्य पत्नी महाबलपराक्रमं पुत्रं जनयिष्य-
ति । इत्याकर्ण्य स राजा, 'अजानता मया पीतम्' इत्याह ।

गर्भश्च युवनाश्वस्योदरेऽभवत्, क्रमेण च वटवे, प्राप्तसमयश्च
दक्षिणकुक्षिमवनीपतोर्निर्मिद्य निश्चक्राम । न चासौ राजा ममार ।

'जातो नाम एष कं धास्यति' । इति मुनयः प्रोचुः ।

अथागम्य देवराष्ट्रवीत्,—'मां धास्यति' इति । ततो
मान्धाता नामतोऽभवत् । वत्के चास्य प्रदेशिनी देवराजेन न्यस्ता,
तां पपी । तां चामृतस्त्राविणीमासाद्य पीत्वा चाह्ना एव व्यवर्धता ।

स तु मान्धाता चक्रवर्ती सप्तद्वीपां महीं बुभुजे । भवति
चात्र श्लोकः—

यावत् सूर्य उदेति स्म यावच्च प्रतितिष्ठति ।

सर्वं तद्यौवनाश्वस्य मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते ॥

स मान्धाता शशबिन्दुदुहितरं बिन्दुमतीमुपयेमे । पुरुकुत्स-
मम्बरीषं मुचुकुन्दं च तस्यामपत्यत्रयमुत्पादयामास, पञ्चाशच्च
दुहितरस्तस्य नृपतेर्बभूवुः ।

बहुचश्च सौभरिर्नाम ऋषिमन्तर्जले द्वादशाब्दं कालमुवास ।
तत्र चान्तर्जले संमदनामातिबहुप्रजोऽतिप्रमाणो मीनाधिपतिश्च-

सीत् । तस्य पुत्रपौत्रदौहित्राः पार्श्वतः पृष्ठतः वक्षःपुच्छाशिरसां
 चोपरि भ्रमन्तस्तेन सहार्मिशमतिनिर्वृता रेभिरे । स चापि तत्स्प-
 र्शोपचीयमानहर्षप्रकर्षस्तस्य ऋषेः पश्यतः, तैरात्मजपौत्रदौहि-
 त्रादिभिः सहानुदिवसं बहुप्रकारं रेमे ।

अथान्तर्जलावस्थितः स सौमरिरैकाग्रतासमाधानमपहायानुदिनं
 तत्तस्य मात्स्यस्यात्मजपौत्रदौहित्रादिभिः सहातिरमणीयं लल्लि-
 तमवेक्षमाचिन्तयत्,—अहो, बन्धोऽयमीदृशमप्यनभिमतं योन्व-
 न्तरमवाप्य, एभिरात्मजपौत्रादिभिः सह रममाणोऽतीवास्माकं
 स्थहामुत्पादयति । वयमप्येवं पुत्रादिभिः सह रंस्यामहे ।

इत्येवमभिसमीक्ष्य स तस्मादन्तर्जलाग्निष्कस्य निर्वेष्टुकामः क-
 न्वार्थं मान्धातारं राजानमगच्छत् । आगमनश्रवणसमनन्तरं चो-
 त्प्राप्य तेन राज्ञा सम्बगर्थादिना पूजितः कृतासनपरिग्रहः सौ-
 मरिरुवाच,—

निर्वेष्टुकामोऽस्मि नरेन्द्र कन्यां प्रयच्छ मे मा प्रणयं विमांसीः॥
 न ह्यर्थिनः कार्यवशम्युपेताः ककुत्स्थगोत्रे विमुखाः प्रयान्ति
 अन्येऽपि सन्त्येव नृपाः पृथिव्यां क्षमापाल येषां तनयाः प्रभूताः
 किन्त्वर्थिनामर्थितदानदीक्षाकृतव्रतं श्लाघ्यामिदं कुलं ते ॥
 शतार्धसंख्यास्तव सन्ति कन्यास्तासां ममैकां नृपते प्रयच्छ ।
 वत्समर्थेनाभंगमवाहिमेभि तस्माद्वहं राजवरातिदुःखात् ॥

इति अभिवचनमाकर्ण्य स राजा चराजर्जरितदेहं तमृषि-
 मालोक्य प्रत्यक्षवानकस्तरस्तस्माच्च भगवतः शापतोषिभ्यस्तु
 निजिदमोमुखाग्रं ब्रूयौ । अवरुवाच,—

नरेन्द्र, कस्मात्समुपैषि चिन्ताम्
 अशक्यमुक्तं न मया च किञ्चित् ।
 याऽ वश्यदेया तनया तथैव
 कृतार्थता नो यदि, किं न लब्धम् ॥

अथ तस्य शापमीतः सप्तश्रयमुवाचासौ,—राजा भगवन्मम-
 कुलस्थितिरीदं य एव कन्याया अभिरुचिर्तोऽभिजनवान् परः
 तस्मै कन्या प्रदीयते, भगवद्वाच्या चास्मन्ममोरयानामध्यगो-
 चरवर्तिनी, कथमप्येषा संजाता । तदेवमवस्थिते, नमिषः,—किं
 कुर्मः, इति तन्मया चिन्त्यते ।

इत्याभिहिते तेन भूभुजा मुनिरचिन्तयत्,—अहो, अयमन्वोऽ-
 स्मत्प्रत्यारूढानोपायः, वृद्धोऽयमनभिमतः स्त्रीणाम्, किमुत कन्या-
 नामित्यमुना संचिन्त्य एवमभिहितम् । एवमस्तु, तथा करिष्यामि ।

इति संचिन्त्य मान्धातारमुवाच,—यद्येवं, तद्विश्वतामस्माकं
 प्रवेशाय कन्यान्तःपुरवर्षधरः । यदि कन्यैव काचिन्मामभिल-
 षिष्यति, तदाऽहं दारसंग्रहं करिष्यामीति । अन्यथा चेत्, त-
 दलमस्माकमेतेनात्तीतकालारम्भेण । इत्युक्त्वा विरराम ।

ततश्च मान्धात्रा मुनिशापशङ्कितेन कन्यान्तःपुरवर्षधरः स-
 माज्ञसः ।

कन्यान्तःपुरं प्रविशन्नेव भगवानलिलसिद्धगन्धर्वमनुष्येभ्यो-
 ऽतिह्वयेन कमनीयं रूपमकरोत् । प्रवेश्य च तन्मृषिन्, अन्तःपु-
 र्वर्षधरस्ताः कन्यकाः प्राह,—भवतीनां जगन्विता महाराजः समा-
 शापयति,—‘अयमस्मान् ब्रह्मर्षिः कन्यार्थी सप्तभ्यगात्ते ममाऽप्यस्य

प्रतिज्ञातं,—अदि अस्मत्कन्यका कोचिद्भवन्ति वरदिष्यन्ति, तत्
कन्यायाः छन्दे नाहं परिपन्थितां करिष्यामि ।

इत्याकर्ण्य सर्वा एव ताः कन्यकाः सानुरागाः, करेणव इव
यूषयति, तमृषिमहमंहमिकया वरयाम्बभूवुरुचुश्च,—

अलभगिन्योऽहमिमं वृणोमि क्षुभो मया नैव तवानुरूपः ।

ममैव भर्ता विधिनैव सृष्टः सृष्टाहमस्योपशमं प्रयाहि ॥

वृतो मयायं प्रथमं मयायं गृहं विशस्त्रेव विहन्यसे किम् ।

मया अयेति क्षितिपात्मजानां तदर्थमत्यर्थकलिर्बभूव ॥

यदा तु सर्वाभिरतीवहार्दाद् वृतः स कन्याभिरनिन्धकीर्तिः ।

तदा स कन्याधिकृतो नृपाय यथामवदाषष्ट विनम्रमूर्तिः ॥

तदवगमात्, किमेतत्, कथय किं करोमीति, किं मयामिहि-

तमित्याकुलमतिरनिच्छन्नपि कथमपि राजानुमेने । कृतानुरूप-

विवाहश्च महर्षिः सकलास्ताः कन्यकाः स्वमाश्रममनयत् ।

तत्र च शेषशिखिपशिखमणेतास्य, विधातारमिबान्वं, विश्व-

कर्माणमाहूय, 'सकलकन्यागामेधैकरथाः, प्रोक्तुष्टुर्बकनकूजती-

लहंसकारण्डवादेविहंगमाभिरामजलाशयाः सोषवन्तः सप्तकाशतः

सप्तशुश्रूष्यासनपारिच्छदाः प्रासादाः क्रियन्ताम्' इत्यादिदेश ।

तत्र तथैवानुष्ठितमशेषशिखिपविशेषाचार्यस्त्वष्टा दर्शितवान् ।

ततश्च परमर्षिणा सौमरिणाज्ञप्तस्तेषु गृहेष्वनपायी नन्दनस्य

श्रितमिभिरासंभवे । ततोऽनन्तरतश्चर्यमोक्षलेहाक्षुषभोगैराग्रता-

नुमतमृत्वाचीनहर्निशमशेषगृहेषु ताः क्षितीशकुक्षिहरो भोजना-

नियुक्ताः ।

एकस्मिन् तु कुहिलेहाकुल्लद्वयः स महीपतिरतिदुःखितास्ताः
सुखिता वेति विचिन्त्य तस्य महर्षेराश्रममुपेत्य, स्फुरदंशुमाकां
स्फटिकमयीं प्रासादमालामतिरम्योपवनजलाशयां ददर्श ।

प्रविश्य चैकं प्रासादमात्मजां परिष्वज्य कृतासनपरिव्रजः
प्रवृत्तस्नेहाम्बुगर्भनयनोऽब्रवीत्,—अप्यत्र वत्से भवत्याः सुखं
उत किञ्चिदसुखम् । अपि ते महर्षिः स्नेहवान् । उत संस्मर्यते-
ऽस्मद्गृहवासस्य ।

इत्युक्त्वा तत्तनया पितरमाह, तात, अतिशयरमणीयः प्र-
सादोऽत्र, अतिमनोज्ञमुपवनम्, अतिकलषाक्यविहगाभिरुक्तः
प्रोत्फुल्लपद्माकरा जलाशयाः, मनोऽनुकूलमद्यभोज्यानुलेपनवस्त्र-
भूषणादिभोग उपभोगः, मृदूनि शयनानि, सर्वसम्पत्समवेतमे-
तद्गार्हस्थ्यम्, तथापि केन वा जन्मभूमिर्न स्मर्यते । त्वत्प्रसादादि-
दमशेषमतिशोभनम् ।

किन्त्वैतन्ममैकं दुःखकारणं, यदस्मद्गर्तोस्मद्गृहात्त्र निःस-
रति, ममैव केवलमतिप्रीत्या समीपवर्ती, नान्यासां मद्गिनीवा-
मेवं च मम सहोदरा दुःखिताः इत्येवातिदुःखकारणम् ।

इत्युक्तस्तत्रा द्वितीयं प्रासादमुपेत्य, स्वतनयां परिष्वज्यो-
पविष्टस्तथैव पृष्टवान् । तथापि तथैव सर्वमेतत्प्रासादाद्युपभोगसु-
खमाख्यातम् ।

ममैव केवलं पार्श्ववर्ती, नान्यासामस्मद्गिनीनामीत्येवमादि-
स्मृत्वा समस्तप्रासादेषु राज्ञा प्रविवेश, तनयास्तथैवापृच्छत् । ततः
मिश्र तथैवाभिहितः परितोषविस्मयानिर्भरविवशद्वयो भगवन्

सौभरिमेकान्तावस्तिमुपेक्ष्य कृतपूजोऽवधीत्, दृष्टस्ते, भवन्तः
सुमहानेष सिद्धिप्रभावः, नैवविषमन्यस्य कस्यचिदस्माभिर्विभू-
तिविलसितमुपलसितम् । कियदेतद्भगवंस्तपसः फलम् । इत्यभि-
पूज्य तद्दार्पणं, तत्रैव तेन ऋषिवर्येण सह कश्चित्कालमभिमतोपभो-
गं बुभुजे, स्वपुरं च जगाम ।

कालेन गच्छता तस्य राजतनयासु तासु पुत्रशतं सार्धमभवत् ।
तदनुदिमानुरुद्धस्नेहः स तत्रातीवममताकृष्टदयोऽभवत्, अ-
प्येतेऽस्मत्पुत्राः कलभाविणः पद्भ्यां गच्छेयुः । अप्येते यौवनिनौ
भवेयुः । अपि कृतदारानेतान् पश्येयम् । अप्येतेषां पुत्रा भवेयुः ।
अप्येतेत्पुत्रान् पुत्रसमन्वितान् पश्येयम् । एवमादिमनोरथमनुवि-
नसमृद्धमवेत्येतत्संचिन्तयामास, अहो मे मोहस्यातिविस्तारः ।
मनोरथानां न समाप्तिरस्ति वर्षायुतेनापि तथादुल्लसैः ।
पूर्णेषु पूर्वेषु पुनर्नवानामुत्पत्तयः सन्ति मनोरथानाम् ॥
पद्भ्यां गता यौवनिनश्च जाता दारैश्च संयोगमिताः प्रसूताः ।
दृष्टाः सुतास्तत्तनयप्रसूतिं द्रष्टुं पुनर्वाञ्छति मेऽन्तरात्मा ॥
द्रक्ष्यामि तेषामपि चेत्प्रसूतिं मनोरथो मे भविता ततोऽन्यः ।
पूर्णेपि तत्राप्यपरस्य जन्म निवार्यते केन मनोरथस्य ॥
आ मृत्युतो नैव मनोरथानामन्तोऽस्ति विज्ञातमिदं मयाद्य ।
मनोरथासक्तिपरस्य चित्तं न जायते वै परमात्मसंगे ॥
स मे समाधिर्जलवासमित्रमत्स्यस्य संगत्सहसैव नष्टः ।
परिग्रहः संगकृतो ममायं परिग्रहोऽप्यश्च महाविधित्ताः ॥
तुः संशयवैकल्यरीत्यस्मिन् कृतार्थसंशयं तद्विदं प्रसूतम् ॥

परिग्रहेण सिद्धिमात्मजानां सुतेरेनेकैर्बहुकीकृतं तत् ॥
 सुनात्मनैस्तत्तनयैश्च भूयो भूयश्च तेषां च परिग्रहेण ।
 विस्तारमेप्यत्यतिदुःसहेतुः परिग्रहो वै ममतानिधानम्
 चीर्णं तपो यत्तु जलाश्रयेण तस्यधिरेषा तपसोऽन्तरायः ।
 मत्स्यस्य संगदभवच्च यो मे सुतादिरागो मुषितोऽस्मि तेन ॥
 निःसंगता मुक्तिपदं यत्तीनां संगदशेषाः प्रभवन्ति दोषाः ।
 अकूटयोगोऽपि विमात्यतेऽधः संगेन योगी किमुतारूपसिद्धिः ॥
 अहं चरिष्यामि तथात्मनोऽर्थे परिग्रहग्राहगृहीतबुद्धिः ।
 यथा न भूयः परिहीणदोषो जनस्य दुःखैर्भवितास्मि दुःखी ॥
 सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमणोरणीयांसमतिप्रमाणम् ।
 सितासितं चेश्वरमीश्वराणामाराधयेष्ये तपसैव विष्णुम् ॥
 तस्मिन्नशेषौनसि सर्वरूपिण्यव्यक्तविस्पष्टतनावनन्ते ।
 ममाचलं चित्तमपेतदोषं सदास्तु विष्णावभवाय भूयः ॥
 समस्तभूतादमलादनन्तात्सर्वेश्वरादन्यदनादिमध्यात् ।
 यस्मान्न किञ्चित्तमहं गुरूणां परं गुरुं संश्रयमेमि विष्णुम् ॥

इत्यात्मानमात्मनैवाभिधायासौ सौभरिरपहाय पुत्रगृहासनप-
 रिबर्हादिकमशेषमर्थजातं, सकलभार्यासमवेतो वनं प्रविवेश । त-
 त्राप्यनुदिनं वैखानसनिष्पाद्यमशेषक्रियाकलापं निष्पाद्य क्षयि-
 तसकलपापः परिपक्वमनोवत्तिरात्मन्यग्नीनारोप्य भिक्षुरभवत् ।

व्यासः—विष्णुपुराणम् ।

कञ्जुविनययोः ।

अपिबर्बस्य क्रश्यमस्य भार्ये भक्षपसितुते अग्निन्वापकुले

रूपेण समुपेते पुरा देवयुग आस्ताम् । कदाचित्कश्यपो महाप्र-
 भावस्ताभ्यां वरं ददौ । कद्रूस्तुल्यवर्षसो नागान्सहस्रं पुत्रान्वव्रे ।
 विनता च तेजसा वपुषा विक्रमेण च कद्रूपुत्राधिकौ द्वावेव वव्रे ।
 “एवमस्तु” इति कश्यपस्ताभ्यामुभाभ्यामाह । कालेन महता
 कद्रूरण्डानां शतीर्दश जनयामास । द्वे अण्डे च विनता । ततः
 पञ्चशते काले कद्रुपुत्रा अण्डेभ्यो विनिर्गताः । विनतायास्त्व-
 ण्डाभ्यां मिथुनं न व्यदृश्यत । पुत्रार्थिनी व्रीडिता साण्डमेकं
 विभेद । तत्र चाध्यर्धकायसंपन्नं पुत्रमपश्यत् । स पुत्रश्च क्रोध-
 संरब्ध एनां शशाप—“मातः, योऽहं लोभपरीतया त्वया शरीरेणा-
 समग्रेणैवं कृतस्तस्मादासी भविष्यसि । अपि च यथा सह विस्पर्ध-
 से तस्या एव दासी पञ्चवर्षशतानि भविष्यसि । मातः, यद्येनमपि
 तपस्विनं त्वं मामिवाण्डाविभेदनादनंगं वा व्यंगं वा न करिष्यसि,
 एष च सुतो दासीत्वान्मोचयिष्यति । त्वया धीरया विशिष्टं ब-
 लमीप्सन्त्या पञ्चवर्षशतात्परोऽस्य जन्मकालः प्रतिपालयितव्यः” ।
 एवं विनतां शप्त्वा ततः पुत्रोऽन्तरिक्षगोऽभवत् । आदित्यरथं
 सोऽद्याप्यध्यास्ते । तस्य सारथ्यं समकल्प्यत ।

एकदा समायाते ते भगिन्या उच्चैःश्रवसमपश्यताम् । स तु
 दृष्टमात्रः स्वस्थानं जगाम । तमधिकृत्य कद्रूर्विनतामब्रवीत्—
 ‘उच्चैःश्रवा हि किंवर्णो भद्रे प्रब्रूहि मा चिरम् ।’

विनतोवाच—

‘श्वेत एवाश्वराजोऽयं किं वा त्वं मन्यसे शुभे ।
 ब्रूहि वर्णं त्वमप्यस्य ततोऽत्र विपणावहे ॥’

कङ्कुरुषाच—

‘कृष्णबालमहं मन्ये हयमेवं शुचिस्मिते ।

एहि सार्धं मया दीव्य दासीभावय भामिनि ॥’

एवं ते दासीभावाय मिथः समयं कृत्वा “श्वो द्रव्यावः”
कृति स्वगृहानेव जग्मतुः । ततो जिह्वां विकीर्षन्ती कष्टस्तदा
पुनसहस्रमाज्ञापयामास—“पुत्राः, यूयमञ्जनप्रभा बाला भू-
त्वा क्षिप्रं हयमाविशध्वं यथाहं दासी न स्याम्” इति । ये
तस्या वाक्यं नावपद्यन्त तान्भुजंगमान्सा शशाप—

सर्पसन्ने वर्तमाने पावको वः प्रघट्टयति ।

जनमेजयस्य राजर्षेः पाण्डवेयस्य धीमतः ”

ततो रजन्यां व्युष्टायां प्रभातेऽभ्युदिते रवौ द्वे अपि भ-
गिन्यावमर्षिते सुसंरब्धे दास्ये कृतपणे तदा तुरंगमुच्चैःश्रव-
त्प्रान्तिकादद्गुं जग्मतुः । नागाश्चापि “माता संप्राप्तमनोरथा
निःस्नेहा वै दहेत्, प्रसन्ना तु शापादस्मान्मोचयेदिति तद्वचः
कर्तव्यम्” इति संविदं कृत्वा गत्वा तुरंगमस्य पुच्छं कृष्ण-
मकार्षुः । पणिते सपत्न्यौ महोदधेः परं पारं गत्वा तुरंगाम्बा-
शे न्यपतताम् । तत्र ते उभे हयं शशांककिरणप्रख्यकालवा-
लमपश्यताम् । कङ्कुरुषाच विनतां दास्ये न्ययोजयत् ।

आगते काले विना मात्राण्डं विदार्य गरुडोऽजायत ।
सोऽपि जातमात्रो विनतां परित्यज्य क्षुधितो विधात्रा विहित-
मस्य भोज्यमादास्यन्समाविशत् । अथ केनापि दीर्घेण कालेन
महासत्त्वबलोपेतो गरुडो मातुरान्तिकमगच्छत् । ततः कङ्कुरुषा-

गानामालयं भिगमिषन्ती दासीभूतां विनतामाह—“ विनते, मां तत्र नय ” इति । ततः सुपर्णमाता सर्पमातरं मातुर्वचनचोदितो गरुडोऽपि पन्नगानवहत् । सुपर्णेनोद्यमानास्ते पन्नगा उद्दिष्टं द्वीपं जग्मुः । तत्र गत्वा ते सुपर्णमाहुः—“ त्वं पक्षी भूत्वा बहून्रम्यान्देशान्पश्यसि । अस्मानप्यपरं द्वीपं वह ” इति । ततो गरुड एकान्ते मातरं विनतामप्युवाच—“ मातः, किं कारणं यथा सर्पमाश्रितं कर्तव्यम् ” इति विनतोवाच—“ पुत्रक सर्पैरुपधिना कृतं वितथं पणमास्थायाहं दुर्योगात्सपत्न्या दासीभूतास्मि ” । तस्मिन्कारणे कथिते तेन दुःखेन दुःखितः सुपर्णः सर्पानुवाच—

“ किमावृत्य विदित्वा वा किं वा कृत्वेह पौरुषम् ।

दास्याहो विप्रमुच्येय तथ्यं वदत लेलिहाः ॥ ”

श्रुत्वा सर्पा अब्रुवन्—“सुपर्ण, आहरामृतम् । ततो दास्यात्तव मोक्षो भविष्यति ” । महाबलोऽसौ स्वर्गलोकादमृतमाहरत् । कुशसंस्तरे च तत्स्थापयित्वा सर्पानाह—“ भोः सर्पाः स्नाता मंगलसंयुक्ता एतत्प्राशनीत । यथोक्तं भवतां वचो मे प्रतिपादितम् । अद्यप्रभृति मम मातेयमदास्यस्तु ” इति । तच्छ्रुत्वा सर्पाः स्नातुं गताः । एतस्मिन्नन्तरे शक्रोऽप्यमृतमाक्षिप्य त्रिदिशं गतः । स्नाता यावदमृतं न पश्यन्ति तावत्ते दर्भाञ्जलिहः । तेन कर्मणा सर्पाणां जिह्वा द्विधा कृताः । अमृतस्पर्शादर्भाः पवित्रेणोऽभवन् । ततः सुपर्णः परमप्रहर्षवान्विदित्य कानने भुजंगमक्षो मातरमनन्दयत् ।

व्यासः—विष्णुपुराणं ।

सहजयमसमये देव्या वक्ष्येभ्यस्तु

हर्षवर्धनं प्रति उपदेशकचनं ।

वत्स, नासि मे विप्रियो निर्गुणो वा परित्यागार्हो वास्तन्ये-
नैव सह त्वया पीतं मे हृदयं आस्मिस्तु समये प्रभूतप्रभुप्रसादा-
न्तरितं त्वान्न पश्यति दृष्टिः । अपि च पुत्रक पुरुषान्तरविलो-
कनव्यसानेनो राज्योपकरणमकरुणा वा नास्मि लक्ष्मीः क्षमा
वा । कुलकलत्रमस्मि चारित्रधना धर्मधवले कुले जाता किम्-
स्मरसि मां समरशतशौण्डस्य पुरुषप्रकाण्डस्य केसरिण इव के-
सरिणीं गृहिणीम् । वीरजा वीरजाया वीरजननी च मादृशी
पराक्रमक्रीता कथमन्यथा कुर्यात् । एवंविधेन ते पित्रा
भरतभगीरथनाभागप्रतिमेन नरेन्द्रवृन्दारकेण गृहीतः पाणिः,
आसेवितः सेवासम्भ्रान्तानन्तसामन्तसीमन्तिनीसमावर्जितजाम्बू-
नदघटाभिषेकः सिरसा, लब्धो मनोरथदुर्लभो महादेवीपट्टबन्धस-
त्कारलामो ललाटेन, धीतौ युष्मद्विधैरपत्यैरमितकलत्रबन्दीवृन्द-
विधूयमानचामरमुच्चलचीनांशुकधरौ पयोधरौ, सपत्नीनां शि-
रःसु निहितं नमस्त्रिखिलकटककुटुम्बिनीकिरीटमाणिक्यमालार्चि-
तचरणयुगलं, एवं कृतार्थसर्वावयवा किमपरमपेक्षे क्षीणपुण्या ।
मर्तुमविधवैव वाञ्छामि । दग्धे भर्तर्यार्यपुत्रविरहिता रतिरिव
निरर्थकान् प्रलापान् न च शक्नोमि कर्तुम् । पितुश्च ते पादधू-
लिरिव प्रथमं गगनगमनमावेदयन्ती बहुमता भविष्यामि शूरानु-
रागिणीनां सुरांगनानां, प्रत्यग्रदृष्टदारुणदुःखदग्धायाश्च मे किं
वक्ष्यति धूमध्वजः । मरणाच्च जीवितमेवास्मिन् समये साहसं

अतिशीतलः पतिशोकानलादक्षयस्नेहेन्धनादस्मादनलः, कैलास-
कल्पे च प्रवसति जीवितेश्वरे जरत्तृणकणिकालधीयसि जीविते
लोभ इति क घटते ।

अपि च मां जीवन्तीमपि नरपतिमरणावधीरणमहापातकि-
नीं न स्पृक्ष्यन्ति पुत्र पुत्रराज्यसुखानि । दुःखदग्धानाञ्च भूतिः
अमंगला चाप्रशस्ता च निरुपयोगा च भवति । वत्स , विश्व-
स्तानां यशसा अवस्थातुमिच्छामि लोके न वपुषा । तदहमेव
त्वां तावत् तात , प्रसादयामि न पुनर्मनोरथप्रातिकूल्येन क-
दर्थनीयास्मि इत्युक्त्वा पादयोरपतत् । स तु ससम्भ्रममपनीय
चरणयुगलमवनमिततनुरुभयकरविधृतवपुषमवनिगतशिरसमुदनम-
यत् मातरम् । दुर्निवारताञ्च शुचः समवधार्य, कुलयोषिदुचि-
ताञ्च श्रेयसीं तामेव मन्यमानः क्रिशां, कृतनिश्चयाञ्च तां ज्ञा-
त्वा तूष्णीमधोमुखोऽभवत् ।

अभिनन्दति हि स्नेहकातरापि कुलीनता देशकालानुरूपम् ।
देव्यपि यशोमती समाधाय शिरसि निर्गत्य च चरणाभ्यामेवा-
न्तःपुरात् पौराक्रन्दप्रतिशब्दनिर्भराभिरुपरुध्यमानेव दिग्भिः सर-
स्वतीतीरं ययौ । तत्र च स्त्रीस्वभावकातरैर्दृष्टिपातैः प्रविकसि-
तरक्तपंकजपुञ्जैरिवार्चयित्वा भगवन्तं भानुमन्तमिव मूर्तिरैन्दवी
चित्रभानुं प्राविशत् । इतरोऽपि मातृमरणाविद्वलौबन्धुवर्गपरिवृतः
पितुः पार्श्वं प्रायात् ।

अपश्यच्च स्वल्पावशेषप्राणवृत्तिं परिवर्त्यमानतारकं तारक-
राजमिवास्तमभिलषन्तं जनयितारम् । असह्यशोकोद्वेगाभिभूतश्च

त्याजितः स्नेहेन धैर्यमाश्लिष्य सकलदुर्मदमहीपालमौलिलालि-
तौ पादपद्मौ, अन्तस्तापात् मुखचन्द्रमिव द्रवीभवन्तं, दन्तज्यो-
त्स्नाजालमिव जलतामापाद्यमानं, लोचनलावण्यमिव विलीयमानं,
मुखसुधारसमिव स्यन्दमानमच्छाच्छमश्रुस्रोतसां सन्तानं, महा-
मेघमयविलोचन इव वर्षन्नितरवद्विमुक्तरावश्चिरं रुरोद ।

राजा तु तमुपरिरुध्यमानदृष्टिरपि अविरतरुदितशब्दाश्रित-
श्रवणः प्रत्यभिज्ञाय शनैः शनैरवादीत् । पुत्र , नार्हस्येवं भवि-
तुं । भवद्विधा न मुह्यन्ति महासत्त्वाः । महासत्त्वता हि प्रथमम-
वलम्बनं लोकस्य पश्चाद् राजवीजिता । सत्त्ववतां चाग्रणीरासि ।
सर्वातिशयाश्रयः क्व भवान् क्व वैल्लव्यम् ।

तथा हि कुलप्रदीपोऽसीति दिनकरसदृशतेजसस्ते लघूकर-
णमिव, पुरुषसिंहोसीति पटुप्रज्ञोपब्रंहितपराक्रमस्य निन्देव, क्षि-
तिरियं तवेति लक्षणाख्यातचक्रवर्तिपदस्य पुनरुक्तमिव, गृह्यतां
श्रीरिति स्वयमेव श्रिया गृहीतस्य विपरीतमिव, अध्यास्यतामयं
लोक इति उभयलोकविनिगीषोरपुष्कलमिव, स्वीक्रियतां कोषा-
गारमिति शशिकरनिकरनिर्मलयशःसञ्चयैकाभिनिवेशिनो नि-
रुपयोगमिव, आत्मीक्रियतां राजकमिति गुरुगुणगणात्मीकृतज-
गतो गतार्थमिव, उह्यतां राज्यभार इति भुवनत्रयभारोचितस्यानु-
चितनियोग इव, प्रजाः परिरक्ष्यन्तामिति दीर्घदोर्दण्डार्गलितदि-
ङ्मुखस्यानुवाद इव, परिजनः पालयतामिति लोकपालोपमस्यानुष-
ङ्गिकमिव, शस्त्राभ्यासः कार्य इति धनुर्गुणकिणकलंककालीकृतप्र-
कोष्ठस्य किमादिश्यते, निग्राह्यताञ्चापलजातमिति नूतनतरवय-

सि निगृहीतेन्द्रियस्य निरवकाशेव मे वाणी, निरवशेषतां शत्र-
वो नेया इति सहजस्य तव तेजस इव केयञ्चिन्ता इत्येवं वदन्ने-
वापुनरुन्मीलनाय निमिमिल राजसिंहः लोचने ।

राजस्वर्गगमनादूर्ध्वं प्रजावस्थान्तरस्य ।

राजवल्लभा भृत्याः सुहृदः सचिवास्तु तस्मिन्नेवाहनि निर्गत्य
प्रियं पुत्रदारं उत्सृज्य उद्धाप्यैः वार्यमाणा बन्धुभिः अपि बहु-
नृपगुणगणहृतहृदयाः, केचिदात्मानं भृगुषु बभञ्जुः, केचित्तत्रैव
तीर्थेषु तस्थुः, केचिदनशनैरास्तीर्णतृणकुथाः कथन्मनसः शुचम-
समामशमयन्, केचित् शलभा इव वैश्वानरं शोकावेशविवशा वि-
विशुः, केचिद्धारुणदुःखदहनदह्यमानविग्रहा गृहीतवाचस्तुषार-
शिखरिणं शरणमुपययुः, केचिद्विन्ध्योपत्यकासु वनकरिकुलकर
शीकरासारसिच्यमानतनवः पल्लवशयनशायिनः सन्तापमशमय-
न्, केचित् सन्निहितानपि विषयानुत्सृज्य सेवाविमुखाः परिच्छि-
न्नैः पिण्डकैरटवीभुवः शून्या जगृहुः, केचित् पवनाशना धर्मध-
नाः धमद्धमनयो मुनयो बभूवुः, केचित् गृहीतकाषायाः कापिलं
मतमधिजगिरे गिरिषु, केचिदाच्छोटितचूडामणिषु शिरःसु शरणी-
कृतधूर्जटयो जटा जघटिरे, अपरे परिपाटलप्रलम्बचीवराम्बरसंवी-
ताः स्वाम्यनुरागमुज्ज्वली चक्रुः, अन्ये तपोवनहरिणजिह्वातलो-
च्छिद्यमानमूर्तयो जरां जग्मुः । अपरे पुनः पुनः पाणिपल्लवप्रमृष्टै-
राताम्ररागैः नयनपुटैः कमण्डलुभिश्च वारि वहन्तो गृहीतव्रता
महीतले मुण्डा विचेरुः ।

देवमपि हर्षं तदवस्थं पितृशोकविह्वलीकृतं श्रियं शाप इ-

ति, महीं महापातकमिति, राज्यं रोग इति, भोगान् भुजगा इति, निलयन्निरय इति, बन्धून् बन्धनमिति, जीवितं अयश इति, देहं द्रोह इति, कल्यतां कलंक इति, आयुरपुण्यफलमिति, आहारं विषमिति, विषमममृतमिति, चन्दनन्दहन इति, कामं क्रकच इति, हृदयस्फुटनमभ्युदय इति मन्यमानं सर्वासु क्रियासु विमुखं पितृपितामहपरिग्रहागताश्चिरंतनाः कुलपुत्राः वंशक्रमाहितगौरवाश्च ग्राह्यगिरो गुरवः, श्रुतिस्मृतीतिहासविशारदाश्च जरद्विजातयः, अधिगतनिखिलजनवचनविदितविपरीतभवस्थितयो धर्मदेशनापटीयांसः पाराशरिणः, श्रुताभिजनशीलशालिनो मूर्द्धाभिषिक्ताश्च मान्या राजानो, यथावदधिगताध्यात्मतन्त्राश्च संस्तुता मस्करिणः, समदुःखसुखाश्च समाश्रिताः सनाभयः, चित्तज्ञाश्च प्रधानसचिवाः निष्कारणबान्धवाश्च मुनयः संसारासारकथनकुशलाश्च ब्रह्मवादिनः शोकापनयननिपुणाश्च पौराणिकाः पर्यवारयन् । अस्वतन्त्रीकृतश्च तैर्मनसापि नालभत शोकानुप्रवणमनुचरितुं अनुनीयमानश्च कथं कथमपि आहारादिकासु क्रियास्वाभिमुख्यमभजत । भ्रातृगतचित्तश्चाचिन्तयत् अपि नाम तातस्य मरणं महाप्रलयसदृशमिदमुपश्रुत्यायौ बाष्पजलस्नातो न गृह्णीयाद्वल्कले, नाश्रयेद्वा राजर्षिराश्रमपदं, न विशेद्वा पुरुषसिंहो गिरिगुहां, अश्रुसलिलनिर्भरभरितनयनयुगलः पश्येद्वानाथां पृथिवीं प्रथमव्यसनविषमविषविह्वलः स्मरेद्वात्मानं पुरुषोत्तमः, अनित्यतया जनितवैराग्यो वा न निराकुर्यात् उपसर्पन्तीं राजलक्ष्मीं, दारुणदुःखदहनप्रज्वलितदेहो वा प्रतिपद्येताभिषेकं, इहागतो वा

राजभिरभिधीयमानो न पराचीनमाचरेत् । अतिपितृपक्षपाती स्व-
 स्वार्थः सर्वदा तातश्चाधायामभिषत्ते तात हर्ष, कस्यचिदभूत्
 भविष्यति वा पुनर्वपुः काञ्चनतालतरुप्रांशुप्रमाणमिदं, इदञ्च
 दिवसकरप्रीत्या दिवसमुन्मुखं विकसितं मुखकमलं एतौ च वज्र-
 स्तंभभासुरौ भुजकाण्डौ एते च हसितमदालसहलधरविभ्रमा वि-
 लासाः, कोऽन्यो मानी विक्रान्तो वदान्यो वा एतानि चान्यानि
 चिन्तयन् दर्शनोत्सुकहृदयो भ्रातुरागमनमुदीक्षमाणः कथं कथ-
 मप्यतिष्ठत् ।

बाणः—हर्षचरितम् ।

कन्दर्पकेतुं प्राति मरुदस्योपदेशवादः ।

अथ तस्य प्रियसखो मकरन्दो नाम कथमपि लब्धप्रवेशः
 कन्दर्पसायकप्रहारपरवशं कन्दर्पकेतुमुवाच । सखे किमिदमसांप्र-
 तमसाधुजनोचितमध्वानमाश्रितोऽसि तवैतच्चरितमालोक्य वितर्क-
 दोलासु निवसन्ति सन्तः खलाः पुनस्तदनिष्टमनुचितमेवावधार-
 यन्त्यनिष्टोद्गावनरसोत्तरं हि खलहृदयं को नामास्य तत्त्वनिरू-
 पणे समर्थः ।

तथा हि भीमोऽपि न बकद्वेष्याश्रयाशोऽपि मातरिश्वा-
 तिकटुरपि महारसः सर्षपस्नेह इव करयुगललालितोऽपि शिर-
 सा धृतोऽपि न कटुत्वं जहाति तालफलरस इवापातमधुरः परि-
 णामविरसस्तिक्तश्च पादपराग इवावधूतो मूर्धानं कषाययति वि-
 षतरुप्रसव इव यथा यथानुभूयते तथा तथा मोहमेव द्रढयति न
 वारिविरहोऽस्य जायते नीचदेशस्येव निदाघदिवस इव बहुमत्स-

रो वहति तापं सुमनसामन्धकार इव दोषानुबन्धचतुरो विश्वकर्मा-
 बलोपनोद्यतश्च विरूपाक्षोपि चक्रधरः शक्राश्च इवोच्चैःश्रवा
 नदेशजप्रशंसी च शरस्येव विभिन्नस्यापि सतः स्नेहं दर्शयतो-
 ऽपि तक्राट इव हृदयं विलोडयति यक्षबलिरिवात्मघोषमुखरो
 मण्डलभ्रमणाकथकश्च मत्तमातङ्ग इव स्ववशालोलमुखोऽधरीकृ-
 तदानश्च वृषभ इव सुरभियानविकलः कामीव गोत्रस्वलनवि-
 धुरो वामाध्वानुरक्तश्चाजीर्णविकार इव कलेवरे वचसि मन्दिमा-
 नमावहति वश्वक इव कटपले रक्तो विभावरीरक्तश्च परेत इव
 बन्धुतापदर्शनः परशुरिव भद्रश्रियमपि खण्डयति कुदाल इव
 दलितगोत्रः क्षमाभाजः प्राणिनो निरुन्तति रतकील इव जघन्य-
 कर्मलग्नो ह्येपयति साधून् दुष्टशूर्पश्रुतिरिव काननरुचिरनुगतमपि
 यवसं ततं नानुमोदते । अबीजादेव जायन्तेऽकाण्डादेव प्ररोहन्ति
 खलव्यसनांकुरा दुरुच्छेदा भवन्त्यसतां हि हृदि प्रविष्टो दोषलवः
 करालायते । सतां तु हृदि न विशत्येव यदि कदाचिद्विशति
 पारद इव क्षणमात्रमपि नावतिष्ठते साधवो मृगा इव विनोदवि-
 न्दोः श्रवणवशगाः सुखं जनाः शरत्समया इव भवादृशा मित्र-
 स्य हृदयं हरन्ति न च सचेतना विसदृशमुपदिशन्त्यचेतनाना-
 मपि मैत्री समुचितपक्षे निक्षिप्ता । तथा हि माधुर्यशैत्यशुचित्वस-
 न्तापशान्तिभिः पयः पय इवेति मित्रतामुपगतस्य दुग्धस्य त-
 त्संगमाद्वर्धितस्य काथेन ममैव पुरो युक्तः क्षय इति विचिन्त्येष
 वारिणापि क्षीयते । तदिदमसाम्प्रतमाचिरतं सखे गृहाण साधु-
 जनोचितमध्वानं साधवो हि दिङ्मोहात् परमुत्पथप्रवृत्ता भव-

न्तीत्यादि वदति तस्मिन् कथमपि स्मरशरानिकरप्रहारपरवशः
परिमिताक्षरमुवाच कन्दर्पकेतुः । वयस्य दितिरिव शतमन्युस-
माकुला भवति मनोवृत्तिः । नायमुपदेशकालः पच्यन्त इवांगानि
क्थ्यन्त इवेन्द्रियाणि भिद्यन्त इव मर्माणि निःसरन्तीव प्राणा
उन्मूल्यन्त इव विवेका नष्टा स्मृतिः । तदधुना यदि त्वं सहपां-
शुक्राडनसमदुःखसुखोऽसि तदा मामनुगच्छेत्युक्त्वा परिजनाल-
क्षितस्तेन सह नगरान्निर्जगाम । सुबन्धुः—वासवदत्ता ।

राजानं प्रति सोमशर्मसंवादः ।

कदाचिद्वामदेवाशिष्यः सोमशर्मनामा कंचिदेकं बालकं राज्ञः
पुरो निशिष्याभाषत । देव रामतीर्थे स्नात्वा प्रत्यागच्छता मया
काननावनौ वनितया कयापि धार्यमाणमेनमुज्ज्वलाकारं कुमारं
विलोक्य सादरमभाणि । स्थविरे, का त्वमेतस्मिन्नटवीमध्ये बाल-
कमुद्ब्रह्न्ती किमर्थमयासेन भ्रमसीति । वृद्धयाप्यभाषि । मुनि-
वर, कालयवननाम्नि द्वीपे कालगुप्तो नाम धनाढ्यो वैश्यवरः
कश्चिदस्ति । तन्नन्दिनीं नयनानन्दकारिणीं सुवृत्तां नामैतस्माद्वीपा-
गतो मगधनाथमन्त्रिसंभवो रत्नोद्भवो नाम रमणीयगुणालयो भ्रा-
न्तभूवल्यो मनोहारी व्यवहार्युपयम्य सुवस्तुसंपदा श्वशुरेण संमा-
नीतोभूत् । कालक्रमेण नतांगी गर्भिणी जाता । ततः सोदरविलोकन
कुतूहलेन रत्नोद्भवः कथंचिच्छ्वशुरमनुनीय उपललोचनया सह
प्रवहणमारुह्य पुष्पपुरमभिप्रतस्थे । कञ्जोलमालिकाभिहतः पो-
तः समुद्राम्भस्यमज्जत् । गर्भभरालसां तां ललनां धात्रीभावेन

कश्चिपताहं कराभ्यामुद्धहन्ती फलकमेकमाधिरुह्य दैवगत्या तीर-
 भूमिमगमम् । सुहृज्जनवृत्तो रत्नोद्भवस्तत्र निमग्नो वा केनाप्युषा
 येन तीरमगमद्वा न जानामि । क्लेशस्य परां काष्ठामधिगता
 सुवृत्तास्मिन्नटवीमध्ये सुतमसूत । प्रसववेदनया विचेतना सा
 प्रच्छायशीतले तरुतले निवसति । विजने वने स्थातुमशक्यतया
 जनपदगामिनं मार्गमन्वेष्टुमुद्युक्तया मया विवशायास्तस्याः स-
 मीपे बालकं निक्षिप्य गन्तुमनुचितमिति कुमारोप्यनायीति ।
 एतस्मिन्नेव क्षणे वन्यो वारणः कश्चिददृश्यत । तं विलोक्य
 भीता सा बालकं निपात्य प्राद्वत् । अहं समीपलतागुल्मे
 प्रविश्य परीक्षमाणोतिष्ठम् । निपातितं बालकं पल्लवकवलमि-
 वाददति गजपतौ कण्ठीरवो भीमरवो महाग्रहेण न्यपतत् ।
 भयाकुलेन दन्तावलेन झटिति वियति पात्यमानो बालको
 न्यपतत् । चिरायुष्यतयासन्नोन्नतरुशाखासमासीनेन वानरेण
 केनचित्पक्वफलमनीषया परिगृह्य फलेतरतेया विततस्कंधमूलं
 निक्षिप्तोभूत् । सोऽपि मर्कटः कचिदगात् । बालकेन सत्त्वसंप-
 न्नतया सकलक्लेशसहेनाभावि । केसरिणा करिणं निहत्य कु-
 त्रचिदगामि । लतागृहान्निर्गतोहमपि तेजःपुञ्जं बालकं शनै-
 रवनिरुहादवतार्य वनान्तरे वनितामन्विष्याविलोक्यैनमानीय गुरवे
 निवेद्य तन्निदेशेन भवन्निकटमानीतवानस्मीति । सर्वेषां सुहृदामे-
 कदैवानुकूलदैवाभावेन महदाश्चर्यं बिभ्राणो राजा रत्नोद्भवः कथ-
 मभवदिति चिंतयंस्तस्मिन् दनं पुष्पोद्भवनामधेयं विधाय तदुदन्तं व्या-
 ख्याय सुश्रुताय विषादसंतोषावनुभवस्तदनुजतनयं समर्पितवान् ।

अन्येद्युः कंचन बालकमुरासि दधती वसुमती वल्लभमभि-
गता तेन कुत्रत्योयमिति पृष्टा समभाषत । राजन्, अतीतायां
रात्रौ काचन दिव्यवनिता मत्पुरतः कुमारकमेकं संस्थाप्य नि-
द्रामुद्रितां मां निबोध्य विनीताब्रवीत् । देवि, त्वन्मन्त्रिणो धर्म-
पालनन्दनस्य कामपालस्य वल्लभा यक्षकान्ताहं तारावली नाम
नन्दिनी मणिभद्रस्य यक्षेश्वरानुमत्या मदात्मजमेतं भवत्तनुज-
स्याम्भोनिधिवलयवेष्टितक्षोणीमणलेश्वरस्य भाविनो विशुद्धयशो-
निधे राजवाहनस्य परिचर्याकरणायानीतवत्यस्मि । त्वमेनं मनो-
जसंनिभं वर्धयेति । विस्मयविकसितनयनया मया सविनयं स-
त्कृता स्वक्षी यक्षी साप्यदृश्यतामयासीदिति । कामपालस्य
यक्षकन्यासंगमे विस्मयमानमानसो राजहंसो रंजितमित्रं सुमि-
त्रमाहूय तदीयभातृपुत्रमर्थपालं विधाय तस्मै सर्वं वार्त्तादिकं
व्याख्यायादात् ।

दण्डी—दशकुमारचारितं ।

Notes and Meanings.

सकलराजलक्षणोपेतः— Endued
with all the auspicious marks
of royalty. राजः लक्षणानि=
राजलक्षणानि, सकलानि राजलक्ष-
णानि तैरुपेतः । राजलक्षणानि च
सामुद्रिकोक्तानि, पुंसः पाणिपाद-
तलादिषु स्थितानि रेषाकाराणि
पद्मशंखचक्रध्वजांकुशच्छत्रतोरणा-
दिकानि चिह्नानि । उक्तं च “ य-
स्य पादतले पद्मं चक्रं वाप्यथ तोर-

णं । अंकुशं कुलिशं वापि स राजा
भवति ध्रुवं ” ।
सार्वभौम *m.* An universal
monarch. सर्वस्याः भूमेः ईश्व-
रः इति सार्वभौमः ।

अमात्यगणपरिवृतस्य—Surround-
ed by his ministers. अमा
(अव्ययं) समीपे तिष्ठतीति अ-
मात्याः तेषां गणाः समूहाः तैः
परिवृतः तस्य ।

परिषद् *f.* An assembly composed of learned men. परिषी-
दति अस्यामिति ।

वर्तनाश्रिन् *adj.* One wishing to secure maintenance वर्तयति जीविकासंपादनं करोति अनेन इति वर्तनं वृत्तिं जीवनोपायं इति यावत् अर्थयते याचते इति वेतनाभिलाषी ।

दीवारिक *m.* A warder. द्वारपालः ।

राजपुत्र *m.* A Rajputa.

प्रतीहारी=सिंहद्वारपालः ।

वीरवर *m.* A proper name.

वीरेषु शूरेषु वरः श्रेष्ठः ।

किं जीवनं कर्तव्यं तद्वद—Say what stipend dost thou demand, said the king.

सुवर्णशतपंचत्रयं—Fifteen hundred pieces of gold a day.

सुवर्णानां षोडशमाषपरिमितानां स्वर्णमुद्राणां शतानि तेषां पंचावृत्तं त्रयं ।

अत्र=अस्मिन् राजसंसारे ।

केषामपि एतावज्जीवनं न विद्यते—But no one receives such an amount of stipend.

साधिविप्रहिक *m.* A minister.

संधिः साम च विप्रहो युद्धं च संधिविप्रहौ तौ जानातीति, सन्धिविप्रहोदितत्वज्ञः मंत्रीति यावत् । (who decides upon peace and war.)

देव, एतेन मा कातरौ भव—

My lord, you need not shrink from this matter. .

बहुलधनमापि विनष्टं न भविष्याति—And that will not bring you much loss of wealth.

वर्तनधनस्यार्थं &c. Then the king again called back वीरवर who being placed in the service, used to give away half of his pay to Brāhmanas, one-fourth to the blind and lame and to maintain himself by the one-fourth that still remained.

करुणस्वरेण रोदिति—Was heard to lament piteously. तस्य रोदनव्यापारस्य तत्त्वं कारणादिकं ।

अनुपलक्षित *adj.* Unperceived. यत्नेन—Affectionately.

तच्छ्रुत्वा&c. On hearing this, वीरवर said oh mother! pray tell me the means by which thou the divine goddess mayst stay forever, and the king may live long, so that I may act accordingly.

मयाशक्यमपि कर्तव्यं—I will do it though hard to perform

द्वात्रिंशलक्ष्मणोपेतं = द्वात्रिंशत्संख्या-
कैः शास्त्रोक्तैः शुभलक्षणैरन्वितं ।
शोभनं = उपस्थितविषमिवारणरूपं मं
गलं ।

केशाकर्षणशिरश्छेदं &c. If the
son also wilfully submit to
his hair being pulled and
head severed ; then and
not till then.

परलोके निस्तारः कथं भविष्याति—
How do you hope to be
saved in next world ?

बन्धोहं &c. Glorious, indeed
am I become ! who am the
instrument of procuring
long life to the king and
saving his dominions by
the sacrifice of my life.

अभिनन्दति = प्रीत्या अनुमादते ।

दीर्घायुष्यकामः = चिरजीवनार्थी ।

विपत्तिक्षयहेतवे—To avert the
evil impending over the
king.

सात्विकत्वमधिगम्य—Impressed
with the disinterested de-
votion. अतिविशुद्धं चित्तभावं ।

उल्लसित *adj.* Up-lifted.

मदायुःशेषेणापि—In exchange
for the remaining portion
of my life's duration.

निगदितवान्—Related.

बहुतरहयहस्तिधनजनमणिरत्नानि द

त्वा—Having presented him
with great many elephants,
horses, attendants, and
also with immense riches,
gems and jewels.

निघ्न *m.* Name of a king of
the यदु family.

प्रसेन *m.* Name of निघ्न's
son.

सत्राजित *m.* Name of the son
of निघ्न .

अंभोधेस्तीरसंश्रयः—Took up
his abode in the sea-
coast.

मनस्कतया—Intently.

यथैव व्योम्नि &c. Now, not
withstanding your per-
sonal appearance before me,
I see in you the same
globe of fire that crests
the welkin.

अत्र न कंचिद् &c. Lord! there
you have shown me no
mark of favour that I may
see you distinctly. विशेषं
प्रभेदं, उपलक्षयामि पश्यामि ।
अत एव विशेषं उपलक्षयामि त-
था कुरु इति भावः ।

आताम्रोऽज्जलवपुषं—आताम्रं ईषद्-
क्तं उज्ज्वलं प्रदीप्तं च वपुः शरीरं
यस्य सः तं तथोक्तं ।

अस्मत्तः अभिमतं वरं वृणीष्व—Do

you ask from me a boon
that you desire.

धिष्ण्यं-स्थानम् ।

अमलमणिरत्नसनाथकण्ठतया-अम-
लेन उज्ज्वलेन मणिरत्नेन मणि-
श्रेष्ठेन सनाथकण्ठतया अलंकृतक-
ण्ठतया ; Satrājita, on the
other hand, on wearing
the best of gems over his
neck, illumined, like the
sun &c.

उभ्दासयन्-आलोकयन् ।

जनपदोऽत्र जनसमूहवाचकः ।

पुरुषोत्तमं=श्रीकृष्ण ।

विश्रब्धाः=निःशंकाः ।

आत्मनिवेशने स्वगृहे चक्रे रक्षि-
तवान् ।

प्रतिदिनं &c. This matchless
gem produced every day
eight Bhāras of gold.

भारप्रमाणं यथा ; ५ गुंजाः = १
माषः ; १६ माषाः = १ कर्षः ;
४ कर्षाः = १ पलः ; १०० पला-
नि = १ तुला ; २० तुलाः =
१ भारः

तत्प्रभावाच्च &c. Through its
magical influence, the
whole kingdom became
free from draught, ser-
pents, conflagration, thiev-
es, famines and other
dangers.

उमसेनः-कंसराजपिता यदुवंशीयो
राजा ।

लिप्सांचक्रे=प्रहीतुं लोभमकरोत् ।

गोत्रभेदभयात्=जातिविरोधाशंकया-
The fear of family feud
restrained him from doing
so.

अवगतरत्नलोभः-अवगतः ज्ञातः
रत्ने स्यमंतकमणौ लोभः कृष्णस्य
आकांक्षा येन सः ।

तच्च शुचिना &c. When worn
by a clean man it produces
immense quantity of gold
and many other blessings,
if otherwise, it indubitably
proves fatal to any one
who wears it.

कण्ठासक्तेन स्यमंतकेन उपलक्षितः।
उपलक्षणे तृतीया ।

ऋक्षाधिपतिना=भङ्गूकराजेन । क्री-
डनं=क्रीडासाधम् ।

नूनं=निश्चितं, एतत्=प्रसेनवधरूपं,
अस्य=कृष्णस्य ।

कर्णाकर्णि=कर्णे कर्णे । कर्ण्याकर्ण्या
=कर्णपरंपरया इत्यर्थः । All the
Yādavas began to whisper
into each others ears &c.

सिंहपददर्शनकृतपरिशुद्धिः — By
showing the prints of the
lion's paws to all the peo-
ple, he exculpated himself
from the blame &c. सिंहप-

ददर्शनेन कृता परिशुद्धिः आत्मनः
कलंकक्षालनं येन सः, सिद्ध्यैव
प्रसेनो हतः न कृष्णेन इति अधु-
ना जनपदेन ज्ञातत्वात् ।

अल्पे भूमिभागे—क्रियदूरे ।

तद्रत्नगौरवात्—तस्मिन् रत्ने स्थमं-
तकमणौ यत् गौरवं बहुमानबुद्धिः
तस्मात् ।

धात्र्याः=उपमातुः ।

उल्लापयंत्याः—आकांक्षाजनकं वचनं
उल्लापनं, तत् कुर्वंत्याः सांत्वयंत्याः
इत्यर्थः ।

लब्धस्यमंतकोदंतः—लब्धः ज्ञातः
स्यमंतकस्य उदंतः वार्ता येन सः ।

जाज्वल्यमानं—अतिप्रकाशमानं ।
स्यमंतकाभिलाषसूचकं चक्षुर्यस्य
सः तं; सस्पृहदृष्टिपातेन स्यमंतक-
लाभेच्छां सूचयंतमित्यर्थः ।

तन्निष्क्रान्तिमुदीक्षमाणाः—विलात्त-
स्य निर्गमनमपेक्षमाणाः ।

व्याक्षेपः—विलंबः ।

कृताध्यवसायाः—कृतनिश्चयाः ।

उपरतक्रियाकलापं—प्रेतकृत्यं, आ-
द्धादिकं ।

अतिगुरुपुरुषभिद्यमानस्य-अतिगुरुणा
असीमबलशालिना पुरुषेण कृष्णेन
भिद्यमानस्य आह्वयमानस्य ।

अतिनिष्ठुरैः अतिकठिनैः प्रहारैः
आघातैः पीडिताः व्यथिताः अ-
स्त्रिला अवयवाः सर्वांगानि यस्य
सः तस्य तथोक्तस्य ।

अर्थः पूजाविधिः, स च पुज्याय गृ-

हागताय दीयते । अत्र तु कन्या-
रूपं अर्घ्यं कृष्णाय इत्तवान् इति-
भावः ।

आत्मशोधनाय—लब्धमापि मणिं
क्वचित् निधाय आगतः इति दुर्ज-
नवचनपरिहाराय ।

भगवतः श्रीकृष्णस्य आत्मनेन उ-
द्धूतः संजातः हर्षोत्कर्षः आनंदा-
तिशयो यस्य सः तस्य तथोक्तस्य ।

कृष्णावलोकनानुक्षणमेव—कृष्णद-
र्शनानंतमेव, कृष्णं दृष्ट्वैव ।

आनकदुंदुभिः—श्रीकृष्णपिता वसु-
देवः । आनयति सर्वान् सोत्साहा-
न् करोति=आनकः प्रोत्साहकः दुं-
दुभिः वाद्यविशेषो यस्य सः । यद्वा
आनकैः दुंदुभिश्च इति द्विविधै-
र्वाद्यभाण्डभेदैः उपलक्षितः । वसु-
देवजन्मनि देवैः आनकदुंदुभिवा-
दनात् वसुदेवस्य तथा नाम, उक्तं
च हरिवंशे—वसुदेवो महाबाहुः पू-
र्वमानकदुंदुभिः जज्ञे यस्य प्रसूतस्य
दुंदुभ्यः प्राणदन् दिवि । आनका-
नां च संज्ञादः सुमहानभवीदिव
इति ।

दिष्ट्या दिष्ट्या—भद्रं भद्रं, इति आ-
नंदेन । सभाजयामासुः पूजयामासुः ।
यथानुभूतं-यथावृत्तम् ।

यथावत्—आनुपूर्व्या ।

मिथ्याभिरास्तिविशुद्धि—मिथ्यापवा-
दमोचनं ।

क्षुवत् *adj.* Sneezing, cough-
ing, &c.

घ्राणतः—From the nose.
अष्टकायाम् —श्राद्धोपयोगिन्यामष्ट-
म्याम् ।

अमेध्येन—अपवित्रेण ।

उपहत *adj.* Polluted.

शशादसंज्ञा—शशमत्तीति शशादः ।

इदं चान्यत्—पुरजयस्य नामान्तर-
कारणं प्रासंगिकेतिवृत्तमपरमेतदि-
त्यर्थः ।

अनादिनिधनः—आदिर्जन्म, निध-
नं मृत्युः जन्ममृत्युरहितः ।

सकलजगत्परायणः—सकलानां ज-
गतां परं उत्कृष्टं अयनं आश्रय-
णं यस्मिन् सः सर्वाश्रयः ।

इह—इदानीं । कार्योद्योगः कार्यः
विधेयः उद्योगः युद्धाय आयोजनं
येन सः तथोक्तः ।

बाढं *ind.* Yes.

अन्वीप्सितं—अंगीकृतम् ।

आप्यायितः—वर्धितः लब्धसामर्थ्यः ।

युवनाश्वस्य संतानपरंपरा—१ वि-
श्वश्वः २ आर्द्रः ३ युवनाश्वः ४
श्रावस्तः ५ बृहदश्वः ६ कुवल-
याश्वः ७ दृढाश्वः ८ हर्षश्वः ९
निकुम्भः १० कृशाश्वः ११ प्रसेन-
जित् १२ युवनाश्वः (पश्य ९
स्क० ६ भ०) । विष्णुपुराणे
“ ततश्च कृशाश्वः ” इत्यस्य ‘ततो
निकुम्भात् कृशाश्वश्च’ इति लक्ष्म-
णदेवकृता श्रीधरस्वामिव्याख्या-
नुसारिणी व्याख्या अत्रानुस-
रन्त्या ।

अतिनिर्वेदात् —सातिशयादात्मनि
अवज्ञानात् ।

निश्चक्राम—संतानरूपेण इति शेषः ।

ममार—मुनीनां प्रभावादिति भावः ।

घास्यति—पास्यति । पातव्यस्त-
नाभावादिति शेषः ।

प्रदेशिनी—तर्जनी, अंगुलिः ।

अद्भु—दिनेन; झटिति, शीघ्रमिति
तात्पर्यार्थः ।

स्म—स्मशब्दोत्र चार्थः ।

मांघातुः क्षेत्रम्—मांघातूक्षेत्रनाम्ना
सर्वं भूतलं तावत् व्यवह्रियते
इत्यर्थः ।

बहुचः—ऋग्वेदी ।

ललितं—विलासं ।

निर्वेष्टुः कामः—गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुका-
मः, उद्बोद्धुकामः ।

अर्थितदानदीक्षाकृतव्रतं—अर्थितस्य
दानरूपायां दीक्षायां यज्ञकर्मणि
कृतं व्रतं नियमः येन तत् ।

राजवरातिदुःखात्—राजवर, नृपते,
यत् यस्मात् अतिदुःखात् प्रार्थना-
भंगभयात् अहं विभेमि, तस्मात्ता-
सां एकां कन्यां मम प्रयच्छेत्यन्व-
यः ।

यावश्यदेया &c. कन्या यस्मैकस्मै-
चिदपि अवश्यं दातव्या एव, तथा
अवश्यदातव्ययापि यदि अस्मा-
कं कृतार्थता स्यात्, तदा अस्मदा-
शिषा तव श्रेयो लाभो भविष्यतीति
भावः ।

सप्रश्रयं—सानुनयं ।

कुलस्थातिः—कुलनियमः ।

अभिजनवान्—सत्कुलीनः ।

एवं—य एव कन्याया अभिरुचितः
तस्मै प्रदीयते इति ।

वर्षधरः—रक्षकः, षण्डः ।

अतीतकालारंभेण—असमये चेष्टया
वार्धक्ये विवाहोद्योगेन । छन्दे इ-
च्छायां । परिपंथितां प्रतिकूलताम् ।

अहमहमिकया—अहं पूर्वमहं पूर्व-
मिति संरंभक्रियया ।

सृष्टाहम् &c.—अस्य पत्नीरूपेण अ-
हं सृष्टा, अतः उपशमं प्रयाहि व्रज,
एतदर्थं यत्नं मा कार्षीरित्यर्थः ।

विहन्यसे किं &c मया त्वं किं विह-
न्यसे हिंस्यसे, गृहं विशन्नेव अयं
मया वृतः इति मया तव हिंसा
नैव कृतेति भावः ।

हार्दात्—प्रणयात् ।

सावकाशाः—साम्यंतरस्थानाः सप्तां-
गणाः ।

आगताः—अतिथयः ।

प्रवृत्तस्तेहाम्बुगर्भनयनः—प्रवृत्तं स्ने-
हाम्बु यत्र तादृशो गर्भो ययोः ते-
नयने यस्य सः ।

अहो मे मोहस्यातिविस्तारः—Now
great is the growth of my
folly.

परिग्रहः—विवाहः गृहस्थाश्रमस्वी-
कारो वा ।

विधित्ताः—चिकीर्षाः संपदसंपाद-
नेच्छाः ।

शतार्धसंख्यं—पंचाशत् । स्त्रीसमसं-
ख्यं दुःखं जातमित्यर्थः ।

चीर्णम्—तप्तम् । एषा क्रद्धिः संपत्
तस्य तपसोन्तरायः विघ्नः इत्यन्वयः ।
अपहृतः—वंचितः ।

परिग्रहमाह &c. परिग्रहेण ग्राहेण
जलजंतुविशेषेण गृहीतबुद्धिरपि भू-
यः परिहीणदोषः सन् जनस्य प-
रिजनस्य दुःखैः दुःखी अहं यथा
न भवितास्मि तथा आत्मनोर्ये
चरिष्यामि इत्यन्वयः ।

अशेषौजसि—सर्वशक्तिमति ।

अभवाय—अजन्मने, संसारनिरोधाय।
यस्मात् &c. यस्मात् अन्यत् किं-
चिन्नास्ति, तं विष्णुमहं संश्रयं श-
रणं एमि गच्छामि इत्यन्वयः ।

परिवर्हः—परिच्छदः वसनभूषणादिः ।

वैखानसः—वानप्रस्थः ।

अमीनारोप्य — अभिसमारोपणाख्यं
कर्म कृत्वा । मिश्रुः यतिः ।

तुल्यवर्धसः—Of equal might.

अण्डानां &c Produced one
thousand eggs.

अध्यर्धकायसंपन्नं &c. Having
half formed body.

उच्चैःश्रवाः—Indra's horse.

दासीभावय—मां वा दासीकर्तुं त्वं
वा दासी भवितुं ब्रूहीत्यर्थः । Say
that I shall be your slave
or you shall be my slave.

समय m. An agreement.

जिह्वा adj. Fraud.

व्युद्धायां—Having passed.

संविद् *f* Consultation.

सर्पैरुपधिना कृतं—The serpents have played deceit or guile.

दुर्योगात्—From the adverse-ness of fortune.

लेलिह *m.* A serpent.

स्तन्येनैव &c. किम्बहुना त्वया शै-
शवे स्तन्यं पिबता पीयमानेन ते
नैव सह मे हृदयमेव दुग्वरूपेण
परिणतं पीतं गृहीतमित्यर्थः—You
have drunk my heart with
the milk of my breast.

प्रभूत &c. प्रभूतैरसंख्येयैः पत्युः प्र-
सादैरनुग्रहैः अंतरितं तिरोहितं त्वां
मे दृष्टिर्न पश्यति। At the pre-
sent time my eyes do not
see you, hidden as you are
from me by the immense
favour of my lord.

पुरुषान्तर &c. हे प्रियपुत्र, लक्ष्मीः
श्रीः संपदित्यर्थः क्षमा भूमिर्वा
नास्मीति अन्वयः । राज्यस्य-
स्वाम्यमायसुहृत्कोशराष्टदुर्गबला-
नि चेत्युक्तसप्तागात्मकस्य उपक-
रणं सामग्री नास्मि यथा ते
उभे स्तः । अन्ये पुरुषाः पुरुषा-
तराणि तेषां विलोकनं अंगीकरणं
एव व्यसनं आसंगः अस्या अ-
स्तीति सा तथोक्ता, सर्वधनीति-
वदिन्यंतो बहुव्रीहिः । ते उभे एव
तादृशी अहं तु पतिव्रतात्वात् पर-

पुरुषदृष्टिकामा नास्मि । शूरसमाग-
मैकव्यसनिन्या लक्ष्म्या इति का-
दंबरी । किं च अकुरुया लक्ष्मीः
क्षमा इव वा नास्मि अकुरुया नि-
ष्ठुरा तादृशतत्त्वपतिप्ररित्यागसमये
ययोर्हृदये दयया नोदीयते अहं तु
न तथा येन प्रियेण भर्त्रा परिर-
क्षिता तद्विपत्तौ तस्यानुगमनं न
कुर्वीय इति । Moreover, O
child, I am unlike Laksh-
mī or the Earth, and I
cannot be so cruel as to feel
a desire to see another per-
son rule, and take part in
the administration.

कुलकलत्रं &c कुलस्य सत्कुलस्य
कलत्रं नारीजनोस्मि । सत्कुले प्र-
सूता सत्कुले विवाहिता चेत्यर्थः ।
चारित्र्यं सद्गुणं पातिव्रतमिति या-
वत् धनं यस्याः सा तादृशी धर्मे-
ण धवले विमले कुले वंशे जाता
उत्पन्ना समराणां शतेषु शौडस्य
दक्षस्य समरशतविजयिनः शूरस्ये-
ति यावत् प्रशस्तः पुरुषः पुरुषप्र-
कांडं तस्य । अस्त्री प्रकाण्डो वि-
टपे तरुस्कंधप्रशस्तयोरितिरभसः ।
प्रशंसावचनैश्चेति नित्यसमासः ।
केसरिणः सिंहस्य केसरिणीं नित्य-
संनिहितामित्यर्थः । वीरात् पितुः
जाता वीरजा वीरस्य जाया पत्नी
वीरयोर्धुनयोर्जननी जन्मदात्री प-
राक्रमेण शूररूपेणेत्यर्थः श्रुता ।

स्वपितुः पराक्रमगुणैर्मुग्धाहं तस्य
करे आत्मानं समर्पितवती । माद-
क्षी मत्समा स्त्री कथं केन प्रका-
रेण अन्यथा विपरीतं कुर्यादाच-
रेत् न कदापीत्यर्थः ।

भरतभगीरथनाभागप्रतिमेन &c. भ-
रतश्च भगीरथश्च नाभागश्च ते ते
प्रतिमा उपमानं यस्य स तेन त-
थोक्तेन । नरेन्द्रो वृंशारक इवेति
नरेन्द्रवृन्दारकः । वृंदारकनागकुं-
जरैः पूज्यमानमिति समासः वृंदा-
रकशब्दः प्रशंसायामिति शंकरः ।
My hand has been accep-
ted in marriage by an ex-
cellent king your father
who resembles भरत, भगीरथ
and नाभाग.

आसेवितः &c.—सेवायां संभ्राताभिः
ससंभ्रसाभिः । सादराभिरित्यर्थः ।
अनंताभिः असंख्येयाभिः सामंता-
नां करदभूपानां सीमंतिनीभिः प-
त्नीभिः समावृजतैः समाहृतैः
स्नपनसमये अवनमितमुखैरिति
वा जांबूनदस्य स्वर्णस्य घटैः क-
रणैः अभिषेकः शिरसा आसेवितः
अनुभूतश्च महिषीत्वे च वृताहं ते-
नेत्यर्थः । I have enjoyed a
coronation in which water
was poured on me from
golden jars by the wives
of innumerable feudatory

chiefs who were anxious
to serve me.

लब्धो मनोरथदुर्लभः &c.—मनोर-
थस्य मनोरथस्यापीत्यर्थः । दुर्लभः
अन्यासां मनोरथानामप्यविषयः ।
महादेव्या महिष्याः शिरसि यः
पट्टस्य राजमहिषात्वसूचकस्य कि-
रीटाकारस्य शिरोभूषणविशेषस्य
बन्धो योजनं एव सत्कारः आदरः
तस्य लाभो ललाटेन लब्धः । अ-
न्यवनितादुर्लभेणाधःकृताशेषांतः-
पुरेण हेमपट्टलाङ्घनेन छत्रवत्स-
चामरचिह्नेन महादेवाशब्देन परं
प्रीतः प्रसादमकरोदिति कादम्बरी ।
युयं विधा येषां ते तैस्तथोक्तैः अप-
त्यैः अभिवाणां शत्रूणां कलत्राणि
भार्या एव बंधो रणे बंदीकृत्यानी-
तास्तासां वृद्धैः विधूयमानानां सं-
चार्यमाणानां चामराणां मरुद्भिः
पवनैः चलः सकंपः । चीनस्य
चीनदेशनिर्मितमित्यर्थः अंशुकं ची-
नांशुकमिति पटवस्त्रस्य संज्ञा । तस्य
धरौ पयोधरौ स्तनौ पीतौ । स्त्री-
णाभिदमेवाधिकमभीष्टं यत् पत्या
सत्कारः सत्पुत्रस्य प्रसवश्च । नर्म-
तीनां अभिवादाने पादौ स्पृशंतीनां
निखिलस्य सर्वस्य कटकस्य सैन्य-
स्य कुटुंबिनीनां पत्नीनां किरीटेषु
मुकुटेषु यानि माणिक्यानि उत्कृ-
ष्टमणयः । माणिक्यमुत्कृष्टो मणि-
रिति शंकरः । तेषां मालाभिः
श्रेणिभिः अर्चितं पूजितं चरणयोः

बुगलं सपत्नीनां प्रतियुवतीनां शि-
रस्सु निहितं अपितं । एवमुक्तेन
प्रकारेण कृतार्थः अधिगतसाफ-
ल्या ऐहिकसर्वसुखभोगेनेत्यर्थः ।
सर्वे अवयवाः अंगानि यस्याः सा
तथोक्ता । अपरं पर्याप्तसर्वसुख-
त्वात् किमन्यत् अपेक्षे कांक्षामि ।
क्षीणानि भोगेन निःशेषितानि पु-
ण्यानि राज्यसुखोपलभकानि सु-
कृतानि यस्याः सा ।

मर्तुमविधवैव &c. अविधवैव पति-
पत्नी एव मर्तुं अग्निप्रवेशं कर्तुं-
मित्यर्थः वांछामि । मर्तरि पत्नौ
दग्धे भस्मीभूते आर्यपुत्रेण भर्त्रा
विरहिता विनाकृताहं भर्तरि स्वा-
मिनि कामे दग्धे शिष्येन्नाभिने-
त्यर्थः । निरर्थकान् विफलान् प्रला-
पान् करुणरोदनानि कर्तुं न श-
क्नोमि नाभ्युत्सहे । ते पितुः पा-
दधूलिरिव गगनगमनं स्वर्गप्रस्थानं
आवेदयन्ती यथा पथि गंतुः पादहता
धूलिरे प्रतिष्ठते तथा प्रथममग्नि-
प्रवेशं कृत्वा स्वर्गारूढामित्यर्थः ।
यद्वा गम्यते अनेनेति गमनं पंथाः ।
तथा च पत्युः गमनस्य पंथानं द-
र्शयन्ती । शूरैष्वनुरज्यते इति शू-
रानुरागिण्यः इदं च विशेषणं हे-
तुर्गर्भे शूरे पत्नौ मे अनुरागं दृष्ट्वा
प्रीताः सुरांगनाः मयि बहुमानं
करिष्यन्तीत्यर्थः । कथं च स्वर्ग-
गमनोन्मुखस्य देवस्य रुदितेन
अमंगलं करोमि कथं वा पाद-

धूलिरिव पादावनुगंतुमुद्यता हर्ष-
स्थाने रोदिमि इत्युत्तरकादंबरी ।
प्रत्यक्षं नूतनं दारुणत्वस्यातिशय-
द्योतनार्थमिदं विशेषणं । दृष्टं अनु-
भूतं यद्दारुणं दुःखं तेन दग्धाया मे
धूमध्वजो वह्निः किं धक्ष्यति नहि
सर्वथा दग्धाया दाहपीडानुभवसं-
भावनास्तीति भावः । दहनज्वा न
पृथुर्देवथुव्यथा विरहजैव पृथुर्गदि
नेदृशम् । दहनमाशु विंशति कथं
त्रियः पतिमपासुमुपासितुमुत्सुका
इति नैषधं । अस्मिन्नेतादृशे समये
मरणात् मरणापेक्षया जीवनधारण-
मेव साहसं धाष्टर्यम् । पत्नौ मृते
या कुलस्त्री सहानुगमनं न करोति
सा एव धृष्टा न तु कृतान्वारोह-
नाणां साहसं वक्तुमुचितं इत्यर्थः ।
अस्मिन्स्तु समये मरणमेव श्रेयो न
जीवितं मे सर्वप्रकारलज्जाकरं तु
जीवितं न पुनर्मरणमित्युत्तरकादं-
बरी । अनिवार्यं वह्निर्दाहदुःखं कथं
न भवेदित्याशंक्याह । अक्षयः स्नेह
एव इंधनं यस्य स तस्मात् पति-
शोकानलात् अनलः लौकिकः प्र-
सिद्धोभिः अतिशीतलः सुतरां शि-
शिरः जीविते धार्यमाणे सुदुःसहः
पतिशोकदुःखदाहः सोढव्यः यस्य
उपशमसंभावनापि नास्ति अक्षयै-
धनत्वात् निरंतरदहनशीलः । अथ
दाहस्तु क्षणिकः इत्यर्थः । अथ वा
परमार्थत एव दाहदुःखं नानुमधि-
ष्यामि यतः पतिव्रतासु अमेः स्त्री-

तलतया वृत्तिर्हिमोपमा । तस्य परी-
क्षणक्षणे सतीषु वृत्तिः शतशोऽव-
लोकिता इति नैषधम् । पतिव्रता-
याः सीतायाः प्रार्थनेन हनूमतं प्रति
भग्नेः शीतलत्वं जातं तच्च प्रसिद्धं
तथापि अतिक्रष्टासु दशास्वपि जी-
वितनिरपेक्षा न भवति सलु जग-
ति प्राणिनां वृत्तयः नास्ति जीवि-
तादन्यदभिमततरामिह जंतूनामिति
पुत्रेण वक्तव्यमाशंक्य निराकरोति ।
ईषडूनः कैलासः कैलासकरुषः
कैलाससदृश इत्यर्थः । करुषादी-
नां दण्डिना औपम्यवाचकैश्च भि-
षानात् । शुद्धे तीर्थस्वरूपे इत्यर्थः
जीवितस्य प्राणानां ईश्वरे प्रभौ ।
अनेन नाहमात्मजीवितस्य प्रभवा-
मि अपि तु स एव इति गम्यते ।
अतो यतस्तस्य गमनं तत्र ममा-
पीति भावः । जरती जीर्णा या तृ-
णस्य कणिका क्षुद्रांशः सेव अति-
शयेन लघु तुच्छं तस्मिन् तथोक्ते
जीविते लोभस्तृष्णा क कदा घट-
ते उपपद्यते । सर्वथा सा अनुपपन्ना
या पतिहीनाया मे जीविताकांक्षा
इति भावः । Un-fortunate as
am, I wish to die without
becoming a widow. I can-
not make up my mind to
survive my lord and make
useless lamentation like the
bereaved रति when her
lord was burnt to ashes.

When I reach heaven be-
fore hand like the dust of
your father's feet, and in-
form the celestial nymphs
who love bravery, about
his going there, they will
greatly approve of my con-
duct. What more can the
fire burn of me already
consumed as I am with
the fire of terrible and
unusual grief. It would
be an audacity to live at
the present time rather
than to die. Real fire is
cool compared with the
fire of grief for my lord—
the fire which is fed by
the inexhaustible fuel of
affection. When my belo-
ved lord is going away,
it is absurd that I should
love my own life which
is as insignificant as a bit
of rotten straw. &c.

जीवन्तीमपि &c. अपि च नरपते
मरणस्य यदवधीरणं अभिप्रवेश-
करणात् उपेक्षणं तदेव महापातकं
पातित्यापादकं गुरुतरदुष्कृतं पति-
व्रतानां कलङ्करूपं अस्यस्या इति
तां तथोक्तां जीवन्तीमपि मां हे
पुत्र पुत्रस्य राज्ये यानि सुखानि

तान न स्पृक्ष्यंति राज्यसुखसंप-
षर्क एव विषवाया मे न संभा-
व्यते इत्यर्थः । Moreover
even if I were to live, I
could not derive any plea-
sure from my son's rule
great sinner as I should
prove [myself to be for
neglecting the death of
the king.

दुःखदग्धानां च &c. यथा दग्धानां
चित्तानले भस्मीभूतानां भूतिर्भस्म
अमंगला अपवित्रा च अप्रशस्ता
अशुभा च निरूपयोगा च कचि-
दापि लोके वेदे च तस्या उपयोगो
न दृष्टः तथा दुःखेन पतिवियोग-
रूपेण वैधव्येनेत्यर्थः । दग्धानां
भूतिर्विभवोऽमंगला अशोभना
च अप्रशस्ता निदिता च निरूपयो-
गा निरर्थका च सर्वसुखमूलस्य
भर्तुरभावादेवेत्यर्थः । अतस्तेभ्यः
सुखेभ्यो न स्पृह्ये इति भावः ।
विश्वस्तानां विधवानां, विश्वस्ता-
विधवे समे इत्यमरः । तासां मध्ये
यशसा स्थातुमिच्छामि यशोभा-
जनं भवितुमिच्छामीत्यर्थः । प्रसा-
दयामि आत्मनः । अभिप्रवेशाभ्यु-
पपत्तये आर्जवयामि । प्रातिकूल्येन
प्रतिलोमवृत्त्या अननुमोदनेनेत्यर्थः ।
कदर्थनीया उद्वेजनीया । त्वं मे
प्रतिकूलाचरणं कर्तुं नार्हसि इत्य-
र्थः । यशःशरीरे भव मे दयालुः

एकान्तविष्वसिषु मद्रिधानां पिण्डे
ष्वनास्था खलु भौतिकेष्विति र-
घुः । अपनीय पश्चात् प्रतिसार्य ।
अवनमिता चरणप्रहणयागच्छं-
त्या मातुर्वर्जनाय प्रद्वीकृता तनुः
शरीरं येन सः । उभाभ्यां कराभ्यां
घृतं वपुर्यस्याः सा तां तथोक्ता ।
उदनमयत् उत्थापयामास । शुचः
शोकस्य दुर्निवारतां अप्रतिविषे-
यतां, समवधार्य नेयमस्मात् व्यव-
सायात् चालयितुं शक्येति संप्रधा-
र्य । तामेव पत्युः पूर्वस्मरणरूपां
क्रियां श्रेयसीं प्रशस्ततरां । तूष्णीं
मौनेन अधोमुखः चिंतावनमित-
मुखः मौनेनानिषेधरूपं उत्तरं द-
त्वा तां मरणायानुमेने इत्यर्थः ।
अभिनन्दति हि &c. स्नेहेन हेतुना
कातरा दुःखसहनभीष्टः कुलीनता
आभिजात्यं कुलपुत्रतेत्यर्थः । अ-
नुरूपं योग्यं, अभिनन्दति अनुमोद-
ते । पौराणां पुरे भवानां आक्रन्द-
स्य रोदनध्वनेः प्रतिशब्देन प्रतिष्व-
निना निर्भराभिर्भरिताभिः उपरु-
ध्यमाना अनुरोधवचनैः प्रतिनिव-
र्त्यमाना इव । एतावदुत्तत्वा विरते
मृगेंद्रे प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन
शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः प्री-
त्या तमेवार्थमभाषतेव । द्विरिव
प्रतिशब्देन व्याजहार हिमालयः
इति च कालिदासः । चरणाभ्या-
मिति पादगमने पुण्यविशेषाम्ना-
नात् । इंदोरियमैन्दवी चान्द्रमसी

भूर्तिः भानुमंतं सूर्यमिव । अमावा-
स्यायामिदुर्भानुमंतं प्रविशतीति प्र-
सिद्धं । स्त्रीस्वभावेन कातरैः न तु
मरणभयादितभावः । चित्तिभ्रष्टा तु
या नारी मोहाद्विचलिता भवेत्
प्राजापत्येन शुद्धेत तस्माद्वै
पापकर्मण इति आपस्तम्बेन
दोषस्मरणात् । कातरैः अधिरैः
दृष्टिपातैः विप्रेक्षितैः प्रविकासिता-
नां प्रस्फुटितानां रक्तपंकजानां
पुञ्जैर्निकरैरर्चयित्वेव । प्राविशत् ।
क्षत्रियादीनां पृथक्चित्तेरनिषिद्ध-
त्वात् पृथक्चितिः कृतेति ज्ञेयम् ।
तदुक्तमुद्यनसा प्रथक्चितिं समारुह्य
न विप्रो गंतुमर्हति अन्यासामेव
नारीणां स्त्रीधर्मेयं परः स्मृतः इ-
ति । मृच्छकटिके च । एषा आर्य-
चारदत्तस्य वधूराया धूता पदे व-
सनांचले विलपंतं दारकमाक्षिपन्ती
बाष्पभरितनयनैर्निवार्यमाणा प्रज्व-
लिते पावके प्रविशति । धूता ।
जात मुञ्च मां मा विघ्नं कुरुष्व
विभेमि आर्यपुत्रस्यामंगलाकर्णना-
त् । रोह० । मातरार्ये प्रतिपालय
मां त्वया विना न शक्नोमि जी-
वितं धारयितुं । विदू० । भक्त्या
स्तावद्वाङ्मया भिन्नस्त्वेन चित्ताधि-
रोहणं पापमुदाहरति ऋषयः । धूता ।
वरं पापाचरणं न पुनरार्यपुत्रस्या-
मंगलाकर्णनमिति । गारुडे च । प-
तिं कंठगतप्राणो दृष्टा चैव पतिव्रता
संकल्प्य चात्मनः प्राणानिदं वचन-

मन्त्रवीत् (ब्रूयात्) । देवैः संपादि-
तो मया पतित्वे सर्वदेवते स्वया
सह गमिष्यामि भर्ता त्वं चान्यज-
न्मनीति ।

अपश्यच्च &c. स्वल्पा अवशेषा प्रा-
णानां वृत्तिर्व्यापारः श्वासक्रियेति
यावत् यस्य स तं तथोक्तं परिवर्त्य-
माने तारके कर्त्तानिके यस्य स तं
पक्षे परिवर्त्यमानाः अस्तगमनसम-
ये इत्यर्थः तारकास्तारा येन स तं
तथोक्तं तारकराजं चंद्रमिव । अ-
स्तमिति मांतमव्ययं । अथ वा अस्तं
अवसानं भावे क्तः । मरणमित्यर्थः ।
पक्षे तिरोधानं पश्चिमाचलगमन-
मित्यर्थः अभिलषंतं मरणासन्नं पक्षे
अस्तगमनोन्मुखमित्यर्थः । जनयि-
तारं पितरं । असह्येत्यादौ चिरं रु-
रोद इत्यन्वयः । असह्यस्य सोढु-
मशक्यस्य शोकस्य उद्रेकेण आ-
धिक्येन अभिभूतो विवशः । स्नेहे-
न हेतुकर्त्ता धैर्यं त्याजितः । त्य-
जेर्ष्यन्ताद्विकर्मकात् अप्रधाने कर्म-
णि क्तः द्विकर्मसु पचादीनां चोपसं-
ख्यानमिष्यत इति पचादित्वात्
त्यजेद्विकर्मकत्वं । दुर्दुष्टो मदो ये-
षां ते दुर्मदा आत्तदर्पाः । सकला
नां दुर्मदानां महीपालानां मौलि-
भिः किरीटैः लालितौ सादरं गृ-
हीतौ । पादौ पद्माविवेति पादप-
द्मौ । आश्लिष्य दृढमुपगुह्य अंतर्म-
नसि यस्तापः शोकोष्मा तस्माद्धे-
तोः द्रवीभवतं द्रव्यभावमापद्यमानं

मुखचन्द्रमिव । जलतामापद्यमानं
अधिगच्छत् तद्रूपेण परिणमतदि-
त्यर्थः । दंतानां दशनानां ज्यो-
त्स्नायाः प्रभायाः जालं पटल-
मिव । विलीयमानं द्रवीभूय विग-
लत् लोचनयोः नेत्रयोः लावण्यं
सौन्दर्यं । स्यंदमानं क्षरंतं मुख-
स्य सुधासदृशं रसं द्रवमिव । अ-
च्छाच्छं स्वच्छधवलं अश्रूणां स्रो-
तसां धाराणां संतानं वर्षन् मुचन्
महांतो मेघः प्रकृता इति महामे-
घमये, तादृशे विलोचने नयने य-
स्य स तथोक्त इव । अश्रुवृष्टेराधि-
क्यादित्यर्थः । इतरवत् प्राकृतजन-
वत् विमुक्तो रावः शब्दो येन स
तथोक्तः ।

उपरिदृश्यमानदृष्टिः— With his
eyes turned upwards.

अविरत—श्रवणः &c. And the
unremitting sound of weep-
ing constantly ringing in
his ears. अविरतैरविच्छिन्नैः रु-
दितस्य शब्दैराश्रिते व्याप्ते अनु-
जिज्ञस्ते इत्यर्थः श्रवणे कर्णौ यस्य
सः प्रत्यभिज्ञाय कण्ठस्वरेणेत्यर्थः ।

भवद्विधा महासत्त्वा न मुह्यन्ति—
Persons like yourself poss-
essed of great strength of
mind do not lose heart.
एवं शोकपरवश इत्यर्थः । महत् सत्त्वं
वैर्यं येषां ते तादृशाः भवद्विधाः
त्वादृशाः न मुह्यन्ति । इतरवद्वैर्यमु-

सुज्य मनसा नावसीदिति विपादे-
वैर्यस्य महत्त्वलक्षणेभ्यो उक्तत्वात् ।
किमिवावसादकरमात्मवतामिति भा-
वः । यदि दुःखमिदं प्राप्तं काकुस्थ
न सहिष्यते प्राकृतश्चाल्पसत्त्वश्च-
इतरः कः सहिष्यति । इति वाल्मी-
कीये ।

महासत्त्वता हि &c. People attach
great importance to the
power (of mind), and next
to it they look to nobleness
of birth. You occupy a fore-
most place among firm-
minded persons, you are
the receptacle of all the
good qualities. Yourself and
the bewilderment caused
by grief—Oh ! What an
inconsistency between the
two (lit. where are you and
where is the bewilderment).
चलन्ति गिरयः कामं युगांतपवना-
हताः कृच्छ्रेऽपि न चलत्येव धीराणां
निश्चलं मनः इति चण्डकौशिकं ।

तथा हि—लघूकरणमिव &c. दिनक-
रस्तद्वशतेजसः सूर्यसमानवर्चसः कु-
ले प्रदीप इव वंशोद्योतकः आसी-
इति वचनमिति शेषः । प्रदीपेन स-
ह औपम्यदर्शनं लघूकरणमरूपीक-
रणमिव भवतीति शेषः । नातिगौ-
रवपदमित्यर्थः ।

पुरुषसिंहोऽसीति—निदेव &c. पदु-

प्रज्ञया कुशाभीयभिया उपबृंहितो
वर्धितः पराक्रमः यस्य स तस्य त-
थोक्तस्य सहजः पराक्रम एव यदा
विभूतिहेतुस्तदा किमु वक्तव्यं स
यदि बुद्धिबलेन एषितः स्यादिति-
भावः । पुरुषः सिंह इवेति पुरुषसि-
ंहः । उपमितं व्याघ्रादिभिरित्यादि-
ना समासः । असि इति निंदा इव
प्रतिभातीति शेषः । सिंहस्य पशुत्वे-
न वा निंदास्पदत्वं इति भावः ।
तथा च माघः । प्रज्ञोत्साहावतः
स्वामी यतेताधातुमात्मनि तौ हि
मूलमुदेष्यन्त्या जिगीषोरात्मसंपदः
इति ।

क्षितिरियं—पुनरुक्तमिव &c. लक्ष-
णैः स्वचिह्नैः सामुद्रिकोक्तैस्त्रयैश्च-
ष्टैरिति शेषः । चक्रवर्तिलक्षणं यथा
सामुद्रिके । अतिरक्तः करो यस्य
ग्रथितांगुलिको मृदुः चापांकुशां-
कितः सोऽथ चक्रवर्ती भवेद् भुवं
इति । आख्यातं चक्रवर्तिपदं सा-
र्वभौमप्रतिष्ठा यस्य तस्य तथोक्तस्य
ते इयं क्षितिः गृह्यतामिति वचनं
पुनरुक्तमिव निष्प्रयोजनमित्यर्थः ।
पुनरुक्तवचनस्य वक्तृदोषाख्यापक-
त्वात् सर्वथा एतद्वक्तुमनर्हमि-
त्यर्थः ।

गृह्यतां—विपरीतमिव &c. श्रीलं-
क्ष्मीगृह्यतां स्वीक्रियतामिति वचनं
लक्ष्म्या स्वयं गृहीतस्य आश्रयतया
स्वीकृतस्य ते विपरीतमिव कर्मणि
कर्तृधर्मारोपेण वैपरीत्यं । न खलु

गृहीतायाः पुनस्त्यागं विना प्रहर्षं
संभवतीति भावः

अध्यास्यतामयं लोक—अपुष्कलमि-
व &c. अयं लोकः मध्यमलोकः
अध्यास्यतां आत्मीक्रियतां इति
उभयलोकविजिगीषोस्तव अपुष्क-
लमिव अपर्याप्तमिव ।

स्वीक्रियतां—निरुपयोगमिव &c.
शशिनश्चंद्रस्य करनिकराः राश्मि-
प्रकरा इव निर्मलानि तेषां यशसां
संचये उपार्जने एको मुख्यः अव-
श्यमिदं कर्तव्यमित्यामठातिशयोऽभि-
निवेशः अस्य अस्तीति तथोक्तस्य
“सर्वस्व फलिनः” इति वदिन्यतो
बहुव्रीहिः । कोषागारं धनागारं स्वी-
क्रियतां गृह्यतामिति वचनं निरुप-
योगं यशोधनस्य ते निरर्थकमेव ।

आत्मीक्रियतां—गतार्थमिव &c. रा-
ज्ञां समूहो राजकं आत्मीक्रियतां
स्ववशमानीयतां इति वचनं, गुरु-
णां महतां गुणानां शौर्यसौजन्या-
दीनां गणैरात्माकृतं वशीकृतं जग-
येन स तस्य तथोक्तस्य ते गतार्थं
निखिलं जगदेव तव गुणैर्वशीभवति
तदा तदंतर्गतं राजकं अर्थात् स्वय-
मेव वशीभूतं स्यात् तस्य पुनर्वशी-
करणाय प्रवर्तनस्यानवकाशादित्यर्थः
To advise you to establish
your rule over feudatories
is to bid you do something
which is useless, because
when you have made the

world your own 'by the excellent qualities you are possessed of the feudatories necessarily come under the term—world.

उद्यतां—अनुचितनियोग इव &c. भुवनानां त्रयस्य भारे भारसहने उचितस्य योग्यस्य ते राज्यस्य भारः उद्यतां धार्यतामिति अनुचितः असमंजसः नियोगो व्यादेश इव न शोभते इत्यर्थः । न खलु सामान्ये कार्ये कश्चिन्महान् नियुज्यते इति भावः ।

प्रजाः—अनुवाद इव &c. दीर्घाभ्यां प्रलंबाभ्यां । दोषौ बाहू एव दंष्ट्रा ताभ्यां अर्गलितानि अर्गलवीत कृ. तानि विष्कम्भितानि इति यावत् दिशां मुखानि द्वाराणि येन स तस्य तथोक्तस्य निखिलदिग्दिगन्तरिक्षितुरित्यर्थः ते त्वद्विषये इत्यर्थः । प्रजाः परिरक्ष्यतामिति निदेशोऽनुवादः सिद्धस्योपन्यास इव भवति । To tell you to protect the people is but a reiteration, because you have with your long arms bolted the entrance of several quarters.

परिजनः—आनुषंगिकमिव &c. लोकपाला उपमा यस्य तस्य तथोक्तस्य ते परिजन आश्रितोजनः प्राप्यतामिति अनुषंगत्वात् प्रस्तावादा-

गतमानुषंगिकमिव । अन्योद्देशेनारब्धस्य सति संभवे अन्यत्रापि प्रसज्जनमनुषंगः । तथा हि लोकपालैरिव तानि तानि महाति कर्माणि कुर्वता त्वया परिजना अपि पालनीया इत्यनुषंगेण प्रवर्तनमिव भवति ।

शस्त्राभ्यासः—आदिश्यते &c. धनुर्गणस्य मौर्व्या यः किणः आघातप्रथिः स एव कलंको लाञ्छनं तेन कालीकृतः कृष्णिमानं नीतः प्रकोष्ठः कूर्परादधोदेशो यस्य तस्य तथोक्तस्य ते किमादिश्यते आदेशस्य प्रसर एव नास्तीत्यर्थः ।

निग्राह्यतां—वाणी &c. नूतनतरे वयसि नवयौवने निगृहीतानि संयतानि इन्द्रियाणि येन स तस्य तथोक्तस्य ते चपलस्य भावाः कर्माणि वा चापलानि तेषां जातं बाहुल्यं निग्राह्यतां नियम्यतां ज्ञानेनेति प्रयोज्यकर्तुं अध्याहर्तव्यं । इति मे वाणी निनीस्ति अवकाशः प्रवृत्तियस्या सा तादृशीव वर्तते तत्र नास्ति मे वचनावकाश इत्यर्थः । A word of advise to keep the senses in check is uncalled for, when you have already restrained them in your youthful days.

निरवशेषतां—लोचने &c. अत्र बोधेरिणः नास्ति अवशेषो येषां ते निरवशेषा तेषां भावस्तत्तां उद्देश-

मित्यर्थः । नेयाः प्रापणीयाः इति सहजस्य नैसर्गिकस्य तेजस इव ते का चिन्ता विचारः ते स्वयमेवागत्य तव प्रतापाम्नौ शलभतां प्राप्स्यन्ति तेषां समुच्छेदो न खलु त्वदायाससापेक्ष इत्यर्थः । अत्र प्रशंसामुखेन तत्तदवश्यकर्तव्यानां करणायोत्साहयितुं पुत्रं पिता तत्कालोचितमुपदिदेशतिज्ञेयम् । To say that you ought to extirpate your enemies is unnecessary, because it is a matter not worth serious attention, being an easy task for your natural bravery,— with these words the powerful king closed his eyes not to open them again.

राजवल्लभाः—विश्वेशुः &c. राज्ञो वल्लभा राजा वल्लभो येषामिति वा । निर्गत्य गृहादिति शेषः । पुत्राश्च दाराश्चैतेषां समाहारः पुत्रदारवभूवरमिति वत् । जातिरप्राणिनामिति निषेधस्तु प्राणिवाचिन्याः प्रधानजातेरेव । इतरेतरद्वन्द्वेनापि अनयोः समाप्तो दृश्यते, तथा हि, स्मृतं स्यात्पुत्रदारानामिति मुद्राराक्षसे । पुत्रदारस्य चाप्येनं शिस्तंसि स्पष्टयेत्पृथगिति तु मनुसंहितायां समाहारप्रयोगः । उद्धतञ्जितौ बाभ्यो नेत्रजलं येषां तैर्व-

न्धुभिर्वार्यमाणा निषिध्यमानाः बहुभिर्नृपस्य गुणैर्हेतमायत्तीकृतं हृदयं येषां ते तथोक्ताः । भृगुषु अतटेषु उच्चस्थानेषु तेभ्यो निपत्येत्यर्थः बभञ्जुः । तत्रैव भृगुस्थानेषु एव तार्थेषु तस्थुः तीर्थवासमंगीचक्रुः । कथत् संतप्यमानं मनो येषां ते तथोक्ताः । असमां विषमां शुचं भूपतेर्विरहदुःखं अशमयन् व्यपानयन् । विश्वानरो नाम ऋषिस्तस्यापत्यं वैश्वानरोमिः ।

केचिद्—जगृहुः &c. दारुणेन दुःखरूपेण दहनेन दह्यमानो विषहो देहो येषां ते तथोक्ताः । गृहीता निगृहीता वाक् यैस्ते वाच्यमाः । तुषारशिखरिणं हिमशैलं शरणमुपययुः तत्राश्रयं जगृहुः । वनस्य कारिणां गजानां कुलानां यूथानां करेषु शुण्डासु ये शीकराः अम्बुक्रणाः तेषामासारेः संपातेः सिच्यमाना आर्क्षीक्रियमाणा तनुः कलेवरं येषां ते तथोक्ताः । उपत्यकान्मु उपकंठेषु संतापं शोकखेदं उष्माणं चेति गम्यते । सन्निहितान् अनायाससाध्यान् विषयान् इन्द्रियसुखानि उत्सृज्य त्यक्त्वा सेवाविमुखाः नृपांतरस्येत्यर्थः । तादृशः प्रभुरपरो जगति दुर्लभ इत्यनुचित्येति भावः । परिच्छिन्नैः परिमितैः पिढकैर्प्राप्तैरुपलक्षिताः चाश्रयणादिव्रतपरा इत्यर्थः । अथ वा यावता जीवनधारणं भवेत् तावन्मात्राहारा इत्यर्थः ।

अटवीभुवः वनप्रदेशान् जगृहुर्नि-
वासत्वेनांगीचक्रुः । वानप्रस्थाः व-
भूवुरित्यर्थः ।

कोचित्पवनाशनाः—विचेरुः &c. ध-
मस्यः कृशसंतताः इत्यर्थः । धमन्यो
नाड्यो येषां ते तथोक्ता अतिकृश
इत्यर्थः । मुनयः तापसाः । गृहीतं
काषायं गैरिकादिरंजितं वस्त्रं यै-
स्ते तथोक्ताः संन्यासिनः इत्यर्थः ।
कापिलं कापिलमुनिना प्रोक्तं
सांख्यं प्रकृतिपुरुषविवेकोपलभकं
शास्त्रमित्यर्थः । अधिजगिरे पठितव-
तः । आच्छादितः अपवर्जिताः चूडा-
मणयो येष्वः तेषु तादृशेषु शिरस्सु
दूराकृष्टघनगुणाच्छोऽनटंकारेणेति
वेण्यां । जटाः जघाटेरू चूडामणि-
स्थाने जटा बबन्धुरित्यर्थः । किं भू-
ताः शरणाकृत आश्रिता धूर्जटिः
शिवो यैस्ते तथोक्ताः । परिपाटलेन
शोणवर्णेन प्रलेखेन दीर्घेण चीवरेण
वल्कलरूपेण मुनिवाससा संवीताः
संवृताः शशमिनि प्रभौ योऽनुराग-
स्तं उज्ज्वलीचक्रुः सविशेषं प्रक-
टयांचक्रुरित्यर्थः । तपसो वनस्य
हरिणानां जिह्वातलैरुल्लिख्यमाना
मूर्तयो येषां ते तथोक्ताः । जरां
वार्धक्यं जग्मुः मुनिव्रता एव का-
लमतिवाह्यांचक्रुः । गृहीतं व्रतं
दीक्षा यैस्तथोक्ताः मुण्डाः न्युत्त-
शिरसः पाणी पल्लवौ इवेति पा-
णिपल्लवौ ताभ्यां प्रमृष्टैः प्रोच्छितै-
राताम्रा अरुणा रागा येषां तेस्त-

थोक्तैः उभयपक्षेऽपि समानं नयनपु-
टैः नेत्रोदरैः कमण्डलुभिः करकै-
श्च वारि अभ्रजलं अन्यत्र किं-
यानिमित्तजलं वहंतः विचेरुः प-
र्यटन्ति स्म ।

देवमपि—पर्यवारयन् &c. देवमि-
त्यादौ देवमपि हर्षे एवं विधाः
जनाः पर्यवारयन् इत्यन्वयः । पि-
तृशोकेन विद्वलीकृतं व्याकुली-
कृतं, श्रियं शाप इत्यादौ मन्यमा-
नमित्यनेन सम्बंधः । शापवत्
अनभिमतता श्रीर्बभूवेत्यर्थः । मही
महापातकवत् जुगुप्सापदं बभूवे-
त्यर्थः । राज्यं रोगो रोगवत्क्लेशकरं
विषयविद्वेषादिति भावः । भोगान्
भुजगा इति मुग्धवदुद्वेगकरानि
त्यर्थः । निलयं गृहं निरय इति
नरको यातनाभोगस्थानमिव तस्मै
नरोचतेऽस्मेत्यर्थः । बन्धून् भ्रात्रादी-
न् बन्धनमिति निगडवत् स्वातं-
त्र्यनाशकत्वाद्दुःखाकरानित्यर्थः ।
जीवितं पितृमरणेऽपि जीवनधार-
णं अकीर्तिकारमित्यर्थः । देहं क्षो-
ह इति शरीरधारणं अनिष्टोत्पत्ति-
कारणं अतः अनाशास्यमित्यर्थः ।
कल्यतां आरोग्यं कलंको दोषः ।
आयुरपुण्यस्य दुष्कृतस्य फलं का-
मं क्रकच इति क्रकचवत् हृदय-
दारण इति । हृदयस्फुटने हृदय-
विदारणं अभ्युदयः संपादिति । सु-
स्तिनो जनस्य यानि यान्यभीष्टानि
जगति तान्येव दुःखितस्य तस्य

दुःखकारणान्यभूवन्निति तात्पर्यम् ।
 पित्रा पितामहेन च यः परिग्रहः
 स्वीकरणं अधिकारपदेषु नियोग
 इत्यर्थः तस्मादागताः । कुलपुत्राः
 उदात्तान्वयप्रसूताः । वंशस्य क्रमे-
 ण परंपरया आहितं कृतं गौरवं
 आदरातिशयो येषु ते तथोक्ताः ।
 ग्राह्याः अनतिक्रमणीया गिरो वा-
 चो येषां ते तथोक्ताः आदेयवाच
 इत्यर्थः । गुरवो वेदाध्यापयितारः
 श्रुतिषु वेदेषु स्मृतिषु मन्वादिप्रणी-
 तेषु धर्मशास्त्रेषु इतिहासेषु भारता-
 दिपुरातनकथानकेषु विशारदाः
 विचक्षणाः । जरद्विजातयो वृद्धब्रा-
 ह्मणाः । अधिगतैर्गुरुपदेशाल्लब्धैर्नि-
 स्खिलौजनस्य सुगतस्य वचनैर्विदि-
 ता ज्ञाता विपरीता लोकस्य यथा
 सुखे दुःखबुद्धिः दुःखे च सुखबुद्धि-
 रित्यादिमका भ्रान्तिमयीति यावत्
 स्थितिः यैस्ते तथोक्ताः । धर्मस्य
 इतिकर्तव्यताया देशनायां अनुशा-
 सने पटीयांसः सुदक्षाः । पाराश-
 र्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते पारा-
 शरिणो भिक्षवः । पाराशर्यशिला-
 लिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोरितिणिनिः ।
 श्रुतेन शास्त्रज्ञानेन अभिजनेन पि-
 त्त्रादिपूर्वसंबन्धेन अभिजात्येनेत्यर्थः ।
 शीलेन सत्स्वभावेन सदाचारेण वा ।
 यद्वा श्रुताभ्यां अभिजनशीलाभ्यां
 शालंते इति तथोक्ताः । मूर्धाभिषि-
 क्ताः सत्क्षत्रियवंशजाः । आरमनि
 इत्यध्यात्म आत्मानमधिकृत्योपक्रांतं

वेदात् इत्यर्थः । तत् यत् तत्र ज्ञा-
 त्वम् । तत् यथावदधिगतं यैस्ते
 तथोक्ताः संस्तुताः परिचिताः म-
 स्करिणः परिव्राजकाः । सनाभयः
 ज्ञातयः चित्तज्ञाः आशयज्ञाः ।
 निष्कारणं स्वार्थाभिसंधिरूपं का-
 रणमंतरेणैव बांधवाः द्वितैषिणो मु-
 नयः । संसारासारस्य संसारासार-
 त्वस्य कथने कुशलाः । यद्वा असार
 इति कथनं असारकथनं संसारस्य
 असारकथनमिति विग्रहः । ब्रह्म वेदं
 वदंति उपदिशंतीति ब्रह्मवादिनः
 अभीतवेदांताः अध्यात्मज्ञानोपदे-
 शदक्षा इत्यर्थः । शोकस्य अपनय-
 ने दूरीकरणे ज्ञानगमैरुपदेशैरित्य-
 र्थः । पुराणानि, सर्गश्च प्रतिमर्गश्च
 वंशो मन्वंतराणि च वंशानुचरितं
 चैव पुराणं पंचलक्षणमित्युक्तलक्ष-
 णान् धर्मग्रन्थान् विदुरिति पौराणि-
 काः पर्यवारयन् परिवृत्य तस्थुः ।
 अस्वतंत्रीकृतश्च—अतिष्ठत् &c. तैः
 पूर्वोक्तैः जनैरस्वतंत्रीकृतः संयन्त्रि-
 तः शोकस्य अनुप्रवणं अनुरूपं रो-
 दनादीत्यर्थः । अनुचरितं मनसा-
 पि नालभत अनुक्षणं तैः परिवृतः
 ज्ञानगमैः प्रबोधवचनैः परिसंतिव-
 तः स मनसि दुःखप्रसरं दातुमव-
 सरं न लेभे इत्याशयः । अनुनीय-
 मानः प्रार्थनादिना अभिमुखः क्रि-
 यमाणः । अभजत स्वीचकैः । भ्रा-
 तरि राज्यवर्धने गतं तत्क्षणं भ्रा-
 तुभित्तपथारूढतया तदनुष्ठानपर-

मित्यर्थः । चित्तं यस्य सः तथोक्तः । उपश्रुत्य जनमुखादाकर्ण्य बाष्पजलस्नातः वल्कले न गृहीयात् वानप्रस्थो न भवेत् स्नानपूर्वकस्य मुनिव्रतधारणस्याम्नातत्वात् । पुरुषः सिंह इवेति पुरुषसिंहः सिंहस्य गिरिगुहाप्रवेशः स्वाभाविक एव । अभ्रुसलिलेन निर्भरं भृशं भारितं परिपूरितं नयनयोर्युगलं यस्य स तथोक्तः पृथिवीं अनाथां नाथरहितां न पश्येद्वा । बाष्पपरिप्लुतदृष्टेर्दर्शनशक्तिः प्रतिहता भवत्येवेति भावः । प्रथममापतितं व्यसनं दुःखाभिषेग एव यत् त्रिषमं घोरं विषं तेन विद्वलः मूर्च्छितः । अत एव स्मरणशक्तिलोपसंभावेति भावः । आत्मानं स्मरेदात्मनः इतिकर्तव्यतां चित्तेत्येत् । अतो गृहमागत्य राज्यग्रहणेन पृथ्वीं सनाथां कुर्यादिति भावः । अनित्यतया सर्वभावानां क्षणभंगुरत्वेन जनितं उत्पादितं वैराग्यं विषयवैमुख्यं यस्य स तथोक्तो वा उपसर्पितो स्वयं समीपमुपगच्छन्तीं राजलक्ष्मीं राजसंपदं निराकुर्यात् प्रत्यादिशेत् । दारुणेन दुःसहेन दुःस्वरूपेणाग्निना प्रज्वलितः संतप्तो देहो यस्य सोभिषेकं राज्याभिषेकं प्रतिपद्येत स्वीकुर्यात् । दाहदुःखांतये जलावगाहनं युज्यत एवेति व्यज्यते । अभिषीयमानः स निर्दोषं राज्यग्रहणाय कथ्यमानः

पराचीनं पराङ्मुखत्वं नाचरेत् । निपुणं पर्यालोच्य राज्यं गृहीयाद्वा । तात वत्स कांचनस्य सुवर्णस्य तालतरुरिव प्रांशु उन्नतं प्रमाणं यस्य तत् । दिवसकरप्रीत्या सूर्यभक्त्या । प्रभाकरवर्द्धनः सूर्योपासक आसीत् । दिवसं रात्रिदिवमित्यर्थः । उन्मुखं प्रसादप्रवर्णं कमलपक्षे सर्वं सुगमं । वज्रस्य स्तम्भौ इव भासुरौ दीप्तिमंतौ भुजौ कांडाविव भुजकांडौ हसितः उपहसितः तिरस्कृत इत्यर्थः । मदेनालसस्य मंथरस्य हलधरस्य बलभद्रस्य विभ्रमः शोभा यैस्ते तथोक्ताः । मदालसहलधरविभ्रमसदृशा इत्यर्थः । मानी अभिमानघनः । विक्रांतः पराक्रमी । वदान्यो दानशौण्डः दर्शनाय उत्सुकं उत्कंठितं हृदयं यस्य सः अतिष्ठत् राजधान्यामेव कालं गमयामासेत्यर्थः ।

कथमपि — कृपाटविघटनादिमहाशाल्लब्धप्रवेशः ।

कन्दर्प &c. — कन्दर्पस्य मदनस्य सायकेन बाणेन प्रहारः आघातः तस्मात् परवशः पराधीनः तं तथोक्तं । At the end of this interval, his confidant, मकरंद, obtaining, with great difficulty, an access to him, expostulated with the lovesick कन्दर्पं केतुः ।

सखे &c.—सखे वयस्य किमिदम-
सांप्रतं अनुचितं असाधुजनोचितं
प्राकृतजनानुसर्गायं अश्वानं पंथानं
व्यवहारमित्यर्थः आश्रितोसि।

तत्रैतच्चारितं &c.—संतः विवेकिनः
तव प्रज्ञासत्वयोरितिभूमेः एतच्चरि-
तं अवस्थांतरगतमीदृशं ते चेष्टित-
मालोक्य वितर्कदोलासु संशयदो-
लासु । निवसन्ति संशयिता भवं-
तीति भावः।

खलाः &c—खलाः दुर्जनाः पुन-
स्तदनिर्वाच्यमनिष्टमनभिमतमेवा-
वधारयन्ति निश्चिन्वाति । अनिष्टो-
द्भावेऽनभिमत प्रकाशने यो रसः
अनुरागः तदुत्तरं प्रधानं यस्य
तादृक् । अस्य खलस्य ।

तथाहि&c—भीमोऽपि युधिष्ठिरानुजो-
पि वकद्वेषी वकद्वेष्टा न इति विरोधः।
भीमो भयानकोऽपि न वकान् स्तु-
त्यान् द्वेष्टि तादृक् । अपि चार्थे ।
इत्यविरोधः । आश्रयाशो वहिरीप
मातरिश्वा वायुरिति विरोधः। आश्र-
यमश्राति तादृशः । यमाश्रयति
तस्यैव भक्षकः इत्यर्थः । मातारि
जनन्यां तत्सदृशे पोषके । श्वा
कुक्कुरः । अनुचिताचरणत्वात्तत्स-
दृश इति भावः इत्यविरोधः ।

अतिकटुरपि &c.—अतिकटुर्महा-
रसः । अतिकटोर्महारसत्वं विरोधः
अतिकटुरतिकटुप्रकृतिर्महोश्वासा-
वरसश्चेति महारसः । सर्वपस्नेह
इव करयुगललालितोपि शिरसा

धृतोपि पादप्रणामादिना । पक्षे, अ-
र्षिकरण्यस्य करणत्वेन वर्णनं ।
शिरसि धृतोपि कटुत्वं न जहाति ।
तालफलरस इव &c.—तालफलरस
इवापातमधुरो भोजनप्रारंभ एव
मधुरः परिणामविरसस्तित्तश्च ।
पक्षे । पातो दोषस्तमभिव्याप्यापा-
तं मधुरं । हिताभासाचरणेन मधु-
रः । परिणामे दोषज्ञानोत्तरं विर-
स उदासीनः । तित्तः प्रतिजनं
मर्मप्रकाशकः । पादपगग इव च-
रणरेणुरिवावधूतः क्षिप्तास्तरस्कृत
श्च । मूर्धनं शिरः कषाययति धूव
रयति पीडयति च । विषतरुप्रस-
न्न इव यथा यथानुभूयते सेव्यते तथा
तथा मोहमेव मूर्च्छा वैचित्यं वा
ब्रूयति स्थिरीकरोति।

नीचदेशस्येव &c. नीचदेशस्येव नि-
म्नभूभागस्थेव वारिविरहो जल-
विरहो न जायते। पक्षे। अव्यया-
नामनेकार्थत्वाद्वा शब्द एवार्थे ।
न वा नैवास्य खलस्यारिविरहः
शत्रुविरहो जायते सर्वनाशोद्यत-
त्वादिति भावः ।

निदाघदिवस इव &c— ग्रीष्मर्तुं
दिवस इव बहुमत्सरो बहुमक्षिकः।
सुमनसां पुष्पाणां तापं वहति -
पक्षे । बहुमत्सरो बहुमात्सर्यवान्
क्रोधी वा । सुमनसां शुद्धांतःकरा
णानां ।

अन्धकार इव &c—अन्धकार इव
दोषा रात्रिस्तस्या अनुबन्धे चतुरः।

विश्वकर्मा &c-विश्वकर्मादित्यस्तस्या
 वलोपनमस्तमनं तन्नोद्यतः । पक्षे ।
 दोषस्यानुबन्ध आरोपे चतुरः ।
 विश्वेषां कर्म क्रिया तस्या अव-
 लोपनं छेदनं तन्नोद्यतः ।
 विरूपाक्षोपि &c-विरूपाक्षः शिव-
 श्चक्रधरो विष्णुरिति विरोधः ।
 विरूपाक्षो विषमव्यवहारः । चक्र-
 धरो दंभभेदधरः ।
 शक्राश्च इव &c-इन्द्राश्च इवोच्चैः-
 श्रवा उच्चैःश्रवः संज्ञकः । न देशात्
 समुद्राज्जातस्तादृशश्चासौ प्रशंसा-
 वान् तथाभूतः । पक्षे । उच्चैः
 श्रवा बाधिरः । परकीयकार्यश्रवणे
 देशजान् प्रशंसितुं शीलमस्य ता-
 दृशो न भवति तथाविधः ।
 शरस्येव &c. दध्यप्रभागस्येव वि-
 भिन्नस्यापि संगतस्यापि सतः सा-
 धोविद्यमानस्य च स्नेहमनुरागं
 चैक्यं दर्शयतोपि तस्मात् इव मं-
 थान इव हृदयं विलोडयति ।
 यक्षबलिरिव &c. यक्षबलिरिवात्म-
 घोषेण काकेन मुखरः काकशब्दे-
 न सशब्दः । मंडलभ्रमणं कुकुर-
 भ्रमणं तत्कथकस्तत्सूचकः । पक्षे ।
 आत्मघोषेणात्मस्तुत्या मुखरः ।
 मंडले देशादौ भ्रमणं तत्कथकः ।
 मत्तमातंग इव &c. स्ववशायां नि-
 जकरिण्यामालोलं मुखं यस्य सः ।
 अधरीकृतदानः । मदजलस्याति-
 वर्षणादधरीकरणं । पक्षे । सुष्ठु-
 समवाच्यवाचित्वादालोलं मुखं य-

स्य सः । अधरीकृतं दानं ।
 वितरणं येन ।
 वृषभ इव &c. सुरभेर्गोचीनेन गम-
 नेन विकलो विह्वलस्तदनुधावनेन
 वा विह्वलः । पक्षे । सुरभिया दे-
 वभयेन न विकलः ।
 कामीव &c. कामीव गोत्रस्खलनं
 नामस्खलनं तेन विधुरः । वामा-
 नां स्त्रीणामध्वा मार्गस्तत्रानुरक्तः ।
 पक्षे । गोत्रस्खलनं वंशजस्खलनं ।
 वामाध्वा विपरिताचरणं ।
 अजीर्णविकार इव &c.-कलेवरे श-
 रीरे वचासि वचने मांदिमानमावह-
 ति । पक्षे । कले अव्यक्तमधुरे व-
 रे श्रेष्ठे वचासि वचने मांदिमानमा-
 वहाति वाचाट इति भावः ।
 वंचक इव &c.-शृगाल इव श्वेव वा
 कटपले मृतमांसं रक्तः । विभाव-
 र्यां रात्रौ रक्तश्च । पक्षे । कटे
 समयबंधे पलः प्रतारणं तस्मिन्
 रक्तः । शपथपूर्वकप्रतारक इति
 भावः ।
 परेत इव &c.-बन्धुताया बन्धुसमू-
 हस्यावगतं दर्शनं यस्य । पक्षे ।
 बंधून् तापयति तादृशं दर्शनं यस्य ।
 परशुरिव &c. भद्राश्रियं चंदनं स्नानं
 यति । पक्षे । भद्रं कल्याणं । श्रियं
 लक्ष्मी । यद्वा । भद्राश्रियं साधुसं-
 पदं ।
 कुहाल इव &c.-दलिता गोत्रा पृ-
 थ्वी येन । क्षमां पृथ्वी भजति
 तादृशान् प्राणिनो वृक्षादीन् नि-

कुतति चिन्तित । वृक्षादीनां प्रा-
णित्वं “ भक्षरहिंसार्थस्य न ” इति
वार्तिके आकरे स्पष्टं । कुदल इति
भाषायां । पक्षे । दलितगोत्रो ना-
शितवंशजः क्षमामाजः शांतियुतान्
प्राणिनो मनुष्यान् ।

रतकील इव &c.—कुक्कुर इव जघन्य-
कर्मलग्नो मार्ग एव सुरतादौ प्र-
वृत्तः । ह्रेषयति साधुन् । पक्षे ।
जघन्यकर्म नीचकर्म ।

दुष्टशूर्पभृतिरिव &c. दुष्टगज इव
कानने वने रुचिर्यस्य । अनुगतं ।
तत्तं विस्तृतं । यवसं तृणं । ना-
नुमोदते । पक्षे । केषदानरुचिर्व-
दनकांतिर्यस्य । लोकानां धिक्कारा
त् हीनकांतिरिति भावः । अनुगत-
मपि वयसं दक्षं तत्तं वीणादिवाद्यं
च नानुमोदते ।

अबीजादेव &c.—स्रलव्यसनांकुरा
अबीजादिवाकारणादेव जायते । अ-
काण्डा देवाप्रस्तावादेव प्ररोहति ।
अत एव दुरुच्छेदा भवति । यो
हि बीजाज्जायते काण्डात् स्कंधा-
त् प्ररोहति स सूच्छेदो भवति
मृतेत्वादिति भावः ।

असतां &c. असतां हृदि प्रविष्टो
दोषलवः करालाच्यते भयावहो भ-
वति । सतां हृदि तु न विशत्येव ।
दोषलव इति शेषः पूर्वोत्तरयोरपि ।
यदि कदाचिद्विशति । पारद इव
क्षणमात्रमपि नावतिष्ठते । हृदय
इति शेषः ।

साधवः मृगा इव &c.—साधवः
संतो मृगा इव हरिणा इव विनोद-
विदोविनोदवैदितुमृगरमणपटोः पुं-
सः श्रवणेनाकर्णनेन वशगा भव-
ति । पक्षे । विनोदोविदोर्ज्ञातुः ।
श्रवणेन समुपदेशश्रवणेन वशगा-
स्तदधीनास्तादृशाः शरत्समया इव
भवादृशा जनाः सुखं जनयति । पि-
ण्डीमित्यादौ भक्षणादिक्रियाक्षेपव-
त् सुखमित्यनेन जननक्रियाक्षेपः ।
अत एव मित्रस्य हृदयं हरति ।
पक्षान्तरे । शरत्समयाः सुखं जनाः
शोभनाः खंजनाः येषु तादृशाः ।
सचेतना मित्रस्येति शेषः । विस्म-
दशमयोग्यं नोपदिशति । अचेत-
नानामपि मैत्री समुचितपक्षे यो-
ग्यपक्षे निक्षिप्ता तर्हि सचेतनमै-
व्याः का कथ्येति भावः । समान-
शीलव्यसनेषु सख्यमितीममर्थ
योतयन्नुभयसाधारणानि विशेषणा-
न्याह ।

तथा हि &c.—माधुर्यशैत्यशुचित्व-
संतापशांतिभिर्गुणैः पयो जलं पथ
इव दुग्धमिवेति मित्रतामुपगतस्य
तत्संगादुग्धसंगाद्बधितस्य बहुमूल्य-
तामापन्नस्य पुरः पूर्वं ममैव क्षयो
युक्त इति विचार्य वारिणा क्षीयते ।
तदितं &c. तत् तस्मादिदं आचरितं
असांप्रतमयुक्तं । सखे साधुजनो-
चितमध्वानं व्यवहारं गृहाण ।
साधवो हि दिङ्मोहाद्वरं केवल-
मुत्पद्यप्रवृत्ता उन्मार्गप्रवृत्ता भवति

न त्वसव्यवहार इत्यर्थः । इत्यादि
तस्मिन् मकरंदे वदति सति । स्म-
रशरानिकरप्रहारपरवशः कामबाण-
व्यथाव्याकुलः । कथमपि महाक्ले-
शात्परिमिताक्षरमुवाच ।

वयस्य &c. वयस्य सखे चित्तवृत्ति-
दितिरिव दैत्यजननीव शतमन्युने-
न्द्रेण समाकुला व्याकुला भवति-
पक्षे । शतसंख्याका मन्यवस्तैः स-
माकुला । शाकपार्थिवादिः । दि-
तेर्गर्भेनाशाय दितिप्रमादात् दिति-
गर्भे प्रविष्टः शक्रः एकं गर्भं सप्त-
धा विभज्य सप्तधा विभक्तं प्रति-
व्यक्ति सप्तधा बभंजेति । त एवान
पंचाशद्वाता बभूवुरिति पुराणे प्र-
सिद्धं ।

रामतीर्थे—एतन्नाम्निक्षेत्रे ।

काननावनौ—अरण्यभुवि ।

वनितया—योषिता ।

उज्ज्वलाकारं—दीप्तिमच्छरीरं ।

आयासेन—कष्टेन ।

स्थविरे—वृद्धे ।

कालयवन—By this term pro-
bably Zanzibar or the coast
of Arabia is meant.

धनाढ्यो धनसमृद्धः ।

वैद्यवरः—वणिक्श्रेष्ठः ।

मांत्रिसंभवो मांत्रिणः पुत्रः ।

भ्रातृभूवल्लयः—भ्रातृ भुवो वल्लयं च-
र्चयेनेति तथा ।

व्यवहारी—वाणिज्यकर्ता ।

उपयम्य—विवाहं कृत्वा ।

सुवस्तुसंपदा—शोभनवस्तुसमृद्ध्या ।
संमानितः पूजितः सत्कृत इति या-
वत् ।

नतांगी—नतानि अवनम्राणि अंगा-
नि यस्यास्तथा ।

प्रवहणं—नावम् ।

कल्लोलमालिकाभिहतः—कल्लोला म-
हातरंगाः तेषां मालिकाः परंपराः
ताभिरभिहतस्ताडितः ।

पोतः—नौः ।

गर्भभरालसां—गर्भस्य भरो भारस्ते
नालसां जडां ।

धात्रीभावेन—उपमातृत्वेन ।

परां काष्ठां—अतिशयं ।

विचेतना—निःसंज्ञा । नष्टचेष्टेत्यर्थः ।

विजने—निर्जने ।

विवशा—विह्वला । विकलेत्यर्थः ।

वन्ध *adj.* Wild.

वारण *m.* An elephant.

निपात्य—प्रच्याव्य ।

लता व्रततिः । गुल्मकेऽप्रकाण्डे ।

कवलं—प्रासं ।

कण्ठीरवः—सिंहः ।

महामहेण—महतावेशेन ।

फलेतरतया— Because (he
found that the child was)
not a fruit.

वितते विस्तृते स्कन्धस्य प्रकाण्डस्य
मूले ।

सकलक्लेशसहेन—अखिलक्लेशसाहि-
ष्णना ।

एकदैव-एकस्मिन्नेव काले । सम-
मित्यर्थः ।

उदंतं-वार्ताम् ।

उरसि दधति-लालयंती ।

निद्रामुद्रितां-निमीलितनेत्रां ।

यक्षकांता-A Yaksha-woman.

अभोर्निधिः समुद्रः स एव वलयः

कटकस्तेन वेष्टितं क्षोणीमंडलं त-
स्येश्वर ईशिता तस्य ।

भाविनो नाद्यापि भूतस्य ।

परिचर्या-शुश्रूषा ।

स्वक्षा-शोभननयना ।

रंजितानि मित्राणि येन तं ।

TARANGA 18.

[Sentimental verses, Rāma's grief for Sītā.]

अयं कथं स्यादिति बाष्पगर्भमालोक्यमानो वनदेवताभिः ।

विलोकयन् केवलपर्णशालां विलीनचेता विललाप रामः ॥ १ ॥

हा कष्टमत्र नहि सा किमिदं प्रवृत्त-

मालोकयामि चटुलामिह पादमुद्रां ।

मां वीक्ष्य नूनमगृहीतमृगं मुहूर्त-

मंतर्हिता तरुषु रोषवतीव सीता ॥ २ ॥

त्वदभिलषितपूर्त्यै वंचितः पंचवट्या-

मचरमचरमोऽहं मोहभाजां प्रजानाम् ।

तदिह सरलबुद्धे नैष रोषस्य कालः

सुमुखि मम मुखं किं सोढसीतावियोगं ॥ ३ ॥

यद्यस्ति कौतुकमपूर्वमृगे मृगाक्षि

चांद्रं हरामि हरिणं मम सन्निधोहि ।

यावन्न मुंचसि मया हतमेणमेनं

तावद्धधातु तव वक्रतुलां मृगांकः ॥ ४ ॥

सप्राणाचेज्जनकतनया किं न तिष्ठेत मह्यं

हिंस्रैः सत्वैर्न किल विहता रक्तसिक्ता न भूमिः ।
 गोदावर्याः पुलिनविहतिं रामशून्या न कुर्यात्
 युक्तं नक्तंचरकवलनात् संस्थिता सर्वथा सा ॥ ९ ॥

लोकान्तरप्रणयिनं श्वशुरं प्रणन्तु-
 माज्ञाप्तकालमतिलंघ्य यदि प्रयासि ।
 विज्ञाप्य मामपि समाह्वय साध्वि तस्मै
 सौमित्रिरेव भरते निदधातु राज्यं ॥ ६ ॥
 इत्थं विलप्य दयितां विपिने विचिन्वन्
 रामो न तत्र धृतिमान्न च लक्ष्मणोपि ।
 तादृग्विधामपि दशां कथयन् स्ववाचा
 वल्मीकजन्ममुनिरेव कठोरचेताः ॥ ७ ॥

रामं प्राप्ति ताराप्रलपनं ।

कारुण्यं निरवधि यत्तव प्रसिद्धं
 शीतांशोः सहजमिवार्तिहारि शैत्यं ।
 तत्सर्वं मनुकुलनाथ रम्यकीर्ते

मत्पापात् कथय कथं त्वया निरस्तं ॥ ८ ॥

एवं विधे प्रियतमेप्यनपेतजीवां मां राक्षसीति रघुपुंगव साधु बुध्वा ।
 बाणं विमुञ्च मयि संप्रति ताटकारे श्रेयो भवेद्दयितसंगमकारिणस्ते ॥
 साधारणी क्षितिभुजां मृगयेति पूर्वमुक्तं त्वयैव जनसंसदि सत्यवादिन्
 शाखामृगीं तदिह मारय मां शरेण को नाम राम मृगयुर्दयते मृगीणां
 संत्रस्त्य पूर्वममुतस्तव बंधुरेष भजे यथाद्रिमकुतोभयमृश्यमूकं ।
 भर्ता ममायमपि रामशरैरभेद्यं प्राप्तो मदीयहृदयस्थलमग्निदुर्गं ॥

नाहं सुकेतुतनया न च सप्तसाली
वाली न च त्रिभुवनप्रथितप्रभावः ।
तारास्मि वज्रहृदया विशिखैरभेद्या
धन्वी कथं भवासि राघव मामविध्वा ॥ १२ ॥

क्षितिपतितनयानां हंत गर्भेश्वराणां
किमु निरवधि मौग्ध्यं शौर्यवज्जन्मसिद्धं
मम हृदि निरपाये वर्तमाने कर्पीद्रे
रघुवर यदमुष्मै तिष्ठसे चापपाणिः ॥ १३ ॥

श्रीलक्ष्मणः—चंपूरामायणं ।

गणदासः—

पात्रविशेषन्यस्तं गुणान्तरं व्रजति शिल्पमाधातुः ।
जलमिव समुद्रशुक्तौ मुक्ताफलतां पयोदस्य ॥ १४ ॥

गणदासः—

शिष्टा क्रिया कस्यचिदात्मसंस्था संक्रातिरन्यस्य विशेषयुक्ता ।
यस्योभयं साधु स शिक्षकाणां धुरि प्रतिष्ठापयितव्य एव ॥ १५ ॥

प्रथमोक्तः

परिभाषिकाः—

अंगैरन्तर्निहितवचनैः सूचितः सम्यगर्थः
पादन्यासो लयमनुगतस्तन्मयत्वं रसेषु ।
शास्त्रायोनिर्मृदुरभिनयस्तादृक्कल्पानुवृत्तौ
भावो भावं नुदति विषयाद्रागबन्धः स एव ॥ १६ ॥

द्वितीयोक्तः

राजाः—

स्मयमानमायताक्ष्याः किञ्चिदभिव्यक्तदशनशोभि मुखं ।
असमग्रलक्ष्यकेसरमुच्छ्रसादिव पंकजं दृष्टम् ॥ १७ ॥

राजाः—

कालिदासः—मौलविकाभिभिन्नं—तृतीयोक्तः

नवजलधरः संनद्धोयं न दृप्तनिशाचरः
सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न नाम शरासनम् ।
अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरंपरा
कनकनिकषस्निग्धा विद्युत्प्रिया न ममोर्वशी ॥ १८ ॥

राजाः—

पश्चात्सरः प्रति गमिष्यसि मानसं तव
पाथेयमुत्सृज विसं ग्रहणाय भूयः ।
मां तावद्बुद्धर शुचो दयिताप्रवृत्त्या
स्वार्थात्सतां गुरुतरा प्रणयिक्रियैव ॥ १९ ॥

राजाः—

तरंगभ्रूमंगा क्षुभितविहगश्रेणिरसना
विकर्षन्ती फेनं वसनमिव संरम्भाशिथिलम् ।
पदा विद्धं यान्ती स्खलितमभिसंधाय बहुशो
नदीभावेनेयं ध्रुवमसहना सा परिणता ॥ २० ॥

राजाः—

चतुर्थोक्तः

आश्वासितस्य मम नाम सुतोपलब्ध्या
सद्यस्त्वया सह कृशोदारि विप्रयोगः ।
व्यावर्तितातपरुजः प्रथमाभ्रवृष्ट्या
वृक्षस्य वैद्युत इवाग्निरुपस्थितोयम् ॥ २१ ॥

कालिदासः—विक्रमोर्वशीयं—पंचमोक्तः

काश्यपः—

यास्यत्यद्य शकुंतलेति हृदयं संपृष्टमुत्कण्ठया
कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।

वैक्लव्यं मम तावदीदृशमपि स्नेहादरण्यौकसः

पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥ २२ ॥

राजाः—

चतुर्थोक्तः

अस्मात्परं बत यथाश्रुति सम्भृतानि

को नः कुले निवपनानि नियच्छतीति ।

नूनं प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तं

धौताश्रुशेषमुदकं पितरः पिबन्ति ॥ २३ ॥

राजाः—

षष्ठोक्तः

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासै-

रव्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।

अंकाश्रयप्रणयिनस्तनयान्वहन्तो

धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥ २४ ॥

राजाः—

सप्तमोक्तः

सुतनु हृदयात्प्रत्यादेशव्यलीकमपैतु ते

किमपि मनसः सम्मोहो मे तदा बलवानभूत् ।

प्रबलतमसामेवम्प्रायाः शुभेषु हि वृत्तयः

स्वजमपि शिरस्यन्धः क्षिप्तां धुनोत्यहिशंकया ॥ २५ ॥

कालिदासः—अभिज्ञानशाकुंतलं—सप्तमोक्तः

राजाः—

अम्मोजगर्भसुकुमारतनुस्तदासौ

कण्ठग्रहे प्रथमरागघने विलीय ।

(१९८)

सद्यःपतन्मदनमार्गणरन्ध्रमार्गे-

र्मन्ये मम प्रियतमा हृदयं प्रविष्टा ॥ १६ ॥

राजाः—

प्राणाः परित्यजत काममदक्षिणं मां

रे दक्षिणा भवत मद्भजनं शृणुध्वम् ।

शीघ्रं न यात यदि तन्मुषिताः स्थ मूढा

याता सुदूरमधुना गजगाभिनी सा ॥ १७ ॥

श्रीहर्षः—रत्नावली—चतुर्थोक्तः

राजाः—

हृत्वा पद्मवनद्युतिं प्रियतमेवेयं दिनश्रीर्गता

रागोऽस्मिन्मम चेतसीव सवितुर्बिम्बेऽधिकं लक्ष्यते ।

चक्राद्बोहमिव स्थितः सहचरीं ध्यायन्नलिन्यास्तटे

संजाताः सहसा ममेव भुवनस्याप्यन्धकारा दिशः ॥ १८ ॥

सौकुल्यायनीः—

द्वितीयोक्तः

आभाति रत्नशतशोभितशातकुम्भ-

स्तम्भावसक्तपृथुमौक्तिकदामरम्यम् ।

अध्यासितं युवतिभिर्विजिताप्सरोग्भिः

प्रेक्षागृहं सुरविमानसमानमेतत् ॥ १९ ॥

राजाः—

तृतीयोक्तः

संजात सान्द्रमकरन्दरसां क्रमेण

पातुं गतश्च कलिकां कमलस्य भृङ्गः ।

दग्धा निपत्य सहसैव हिमेन चैषा

वामे विधौ नहि फलन्त्यभिवाञ्छितानि ॥ २० ॥

श्रीहर्षः—प्रियदर्शिका—चतुर्थोक्तः

चाणक्यः—

आस्वादितद्विरदशोणितशोणशोभां
संध्यारुणामिव कलां शशलाञ्छनस्य ।
जृम्भाविदारितमुखस्य मुखात्स्फुरन्तीं
को हर्तुमिच्छति हरेः परिभूय दंष्ट्राम् ॥ ३१ ॥

प्रथमोक्तः

राक्षसः—

पृथिव्यां किं दग्धाः प्रथितकुलजा भूमिपतयः
पतिं पापे मौर्यं यदासि कुलहीनं वृतवती ।
प्रकृत्या वा काशप्रभवकुसुमप्रान्तचपला
पुरन्ध्रीणां प्रज्ञा पुरुषगुणाविज्ञानविमुखी ॥ ३२ ॥

द्वितीयोक्तः

विराडगुप्तः—

किं शेषस्य भरव्यथा न वपुषि क्षमां न क्षिपत्येष यत्
किं वा नास्ति परिश्रमो दिनपतेरास्ते न यन्निश्चलः ।
किं त्वङ्गीकृतमुत्सृजन्कृपणवच्छ्लाघ्यो जनो लज्जते
निर्व्यूढं प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेतद्धि गोत्रव्रतम् ॥ ३३ ॥

द्वितीयोक्तः

राजाः—

भर्तुस्तथा कलुषितां बहुवल्लभस्य
मार्गे कथंचिदवतार्य तनूभवन्तीम् ।
सर्वात्मना रतिकथाचतुरेव दूती
गङ्गां शरन्नयति सिंधुपतिं प्रसन्नाम् ॥ ३४ ॥

द्वितीयोक्तः

कंसुकीः—

भेतव्यं नृपतेस्ततः सचिवतो राज्ञस्ततो वल्लभा-
दन्येभ्यश्च वसन्ति येऽस्य भवने लब्धप्रसादा विटाः ।
दैन्यादनुमुखदर्शनापलपनैः पिण्डार्थमायस्यतः
सेवां लाभकारिणीं कृतधियः स्थाने श्वर्त्तुं विदुः ॥ ३९ ॥

विशाखदत्तः—मुद्राराक्षसं—तृतीयोऽंकः

नारदः—

आदाय चापमधिरोपितषट्पदज्यं
तस्मिन्हिमाचलमुपेयुषि पञ्चबाणे
वेलातिलंघि किमपि प्रणयातिरेकात्
द्वन्द्वानि लौल्यमभजन्त विमोहितानि ॥ ३९ ॥

नारदः—

चूताः कोरकिता विनापि सुदृशां हस्तांबुजामर्शना-
त्तत्पादांबुजताडनैरपि विना कंकलयः पुष्पिताः
तत्संगीतकमन्तरेण हासिता रम्याः प्रियालद्रुमा ।
मुक्त्वा तद्वदनासवं मुकुलिता गंधोत्तराः केसराः ॥ ३७ ॥

महेंद्रः—

संचारिणीव बल्ली विद्युल्लतिकेव चापलोन्मुक्ता ।
मोहनकलेव मूर्ता कास्विदियं कमलपत्राक्षी ॥ ३८ ॥

वैतालिकः—

आधूय प्रणयं विवस्वति गते देशान्तरे पद्मिनी
सोढुं तस्य वियोगमक्षमतया म्लायत्सरोजानना ।
संन्यावस्कलिनी द्विरेफपरिषद्द्रुद्राक्षमालावती

तत्प्राप्तिस्पृहयेव संप्रति तपःसक्ता समालक्ष्यते ॥ ३९ ॥

वाणः—पार्वतीपरिणयं—तृतीयोक्तः

महामात्यः—

कूराः केसरिणस्तुषारशिखरिद्रोणीषु संशेरते
नागेन्द्रा अपि संचरन्ति विकटे विन्ध्याटवीकोटरे ।
घत्तेऽसौ भुजगेश्वरोऽपि धरणि पातालमूलेवस-
न्प्रायः पौरुषभूषणा नयविदो जातु प्रमाद्यन्ति न ॥ ४० ॥

प्रथमोक्तः

भक्रूरः—

असारे संसारे विषविषमपाके नृपसुखे
कृतान्तेनाक्रान्ते प्रकृतिचपले जीवितबले ।
भ्रुवापाये काये विषयमृगतृष्णाहतद्वदः
परप्राणैः प्राणानहह परिपुष्णन्ति कुधियः ॥ ४१ ॥

भक्रूरः—

राजाराधनतत्परेण सहसा स्वीकुर्वता शासनं
कृत्याकृत्यविचारवञ्चितधिया धर्मोऽपि नापेक्षितः
स्पृष्टा नैव घृणा तृणाय च मतो लोकस्त्रपाप्युज्झिता
धिक्षुक्षिभरिणा मयाद्य कृपणाः प्राणाः परं पोषिताः ॥ ४२ ॥

शेषकृष्णः—कंसवधं—तृतीयोक्तः

(नेपथ्ये) :—

द्वित्रैर्व्योम्नि पुराणमौक्तिकमणिच्छायेः स्थितं तारकैः ।
ज्योत्स्नापानमदालसेन वपुषा सुप्ताश्चकोरांगनाः ।
यातोऽस्ताचलचूडमुद्गसमधुच्छत्रच्छविश्वन्द्रमाः ।
प्राची बालविडाललोचनरुचां जाता च पात्रं ककुप् ॥ ४३ ॥

(२०२)

भिन्दानः सुंदरीणां पतिषु रुषमयं हर्म्यपारावतेभ्यः ।
वाचालत्वं ददानः कचयितृषु गुणं प्रातिभं संदधानः ।
प्रातस्त्यस्तूर्यनादः स्थगयति गगनं मांसलः पांसुतल्पा-
दावेगादुत्थितानां नरवरकरिणां शृंखलार्शजितेन ॥ ४४ ॥

राजशेखरः—विद्वत्शालभजिका—प्रथमोक्तः

विदुरः—

तत्रोत्सर्पिणि राजसूयसमये राज्ञः पृथाजन्मनो
द्वीपेशैर्विनयान्वितैरुपाचितं चित्रैर्महाप्राभृतैः ।
प्रत्यक्षीकृतवान्यदस्मि विभवं कोषाधिकारे स्थित-
स्तेनाद्यापि निरौषधो मनसि मे दाहज्वरो वर्तते ॥ ४५ ॥

विकर्णः—

अस्मिन्महासदसि कौरवपाण्डवीये
क्षोभं गते द्रुपदजाचिकुराञ्चनाभिः ।
दुर्योधनेन भृकुटी कुटिलीकृता च
जाताश्च भूमिपतयो लिखिता इवैते ॥ ४६ ॥

राजशेखरः—बालभारतं—द्वितीयोक्तः

दशरथः—

कच्चित्कान्तारभाजां भवति परिभवः कोऽपि शौवापदो वा
प्रत्यूहेन क्रतूनां न खलु मखभुजो भुञ्जते वा हवींषि ।
कर्तुं वा कच्चिदन्तर्वसति वसुमतीदक्षिणः सप्ततन्तु-
र्यत्संप्राप्तोऽसि किं वा रघुकुलतपसामीदृशोऽयं विवर्तः ॥ ४७ ॥

शिष्यः—

प्रथमोक्तः

जाताः पक्षपलांडुपांडुमधुरच्छायाकिरस्तारकाः
प्राचीमंकुरयन्ति किंचन रुचो राजीवजीवातवः ।

सूतातन्तुवितानवर्तुलमितो बिम्बं दधच्चुम्बति

प्रातः प्रोषितरोचिरम्बरतलादस्ताचलं चंद्रमाः ॥ ४८ ॥

मुरारिः—अनर्घराघवं—द्वितीयोक्तः ।

वाचदत्तः—

दारिद्र्यात्पुरुषस्य बांधवजनो वाक्ये न संतिष्ठते
सुस्तिग्धा विमुखीभवन्ति सुहृदः स्फारीभवन्त्यापदः ।
सत्त्वं ह्रासमुपैति शीलशशिनः कान्तिः परिम्लायते
पापं कर्म च यत्परैरपि कृतं तत्तस्य संभाव्यते ॥ ४९ ॥
संगं नैव हि कश्चिदस्य कुरुते संभाष्यते नादरात्
संप्राप्तो गृहमुत्सवेषु धनिनां सावज्ञमालोक्यते ।
दूरादेव महाजनस्य विहरत्यल्पच्छदो लज्जया
मन्ये निर्धनता प्रकाममपरं षष्ठं महापातकम् ॥ ५० ॥

दारिद्र्यं शोचामि भवन्तमेवमस्मच्छरीरे सुहृदित्युषित्वा ।
विपन्नदेहे मयि मन्दभाग्ये ममेति चिंता क्व गमिष्यसि त्वम् ॥ ५१ ॥

दारिद्र्यान्मरणाद्वा मरणं मम रोचते न दारिद्र्यं ।
अल्पक्लेशं मरणं दारिद्र्यमनंतकं दुःखम् ॥ ५२ ॥
एतत्तु मां दहति यद्वृहमस्मदीयं
क्षीणार्थमित्यतिथयः परिवर्जयन्ति ।

संशुष्कसान्द्रमदलेखमिव भ्रमन्तः
कालात्यये मधुकराः करिणः कपोलम् ॥ ५३ ॥
सत्यं न मे विभवनाशकृतास्ति चिंता
माग्यक्रमेष्व हि धनानि भवन्ति यान्ति ।
एतत्तु मां दहति नष्टधनाश्रयस्य ।

यत्सौहृदादपि जनाः शिथिलीभवन्ति । ५४ ॥
 दारिद्र्याद्दीयमेति ह्रीपरिगतः प्रभ्रश्यते तेजसो
 निस्तेजाः परिभूयते परिभवान्निर्वेदमापद्यते ।
 निर्विण्णः शुचमेति शोकपिहितो बुध्या परित्यज्यते
 निर्बुद्धिः क्षयमेत्यहो निधनता सर्वापदामास्पदं ॥ ५५ ॥
 निवासश्चिन्ताया परपरिभवो वैरमपरं
 जुगुप्सा मित्राणां स्वजनजनविद्वेषकरणम् ।
 वनं गन्तुं बुद्धिर्भवति च कलत्रात्परिभवो
 हृदिस्थः शोकाग्निर्न च दहति संतापयति च ॥ ५६ ॥

शूद्रकः—मृच्छकटिकं—प्रथमोऽंकः

अवस्थायाः—

महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्तक—
 प्रचण्डघनगर्जितप्रतिरवानुकारी मुहुः ।
 रवः श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकन्दरः
 कुतोऽद्य समरोदधेरयमभूतपूर्वः प्लवः ॥ ५७ ॥
 दग्धुं विश्वं दहनकिरणैर्नोदिता द्वादशार्का
 वाता वाता दिशि दिशि न वा सप्तधा सप्त भिन्नाः ।
 छन्नं मेघैर्न गगनतलं पुष्करावर्तकाद्यैः
 पापं पापाः कथयत कथं शौर्यराशेः पितुर्मे ॥ ५८ ॥

छपः—

धिक् सानुजं कुरुपतिं धिगजातशत्रुं
 धिग्भूपतीन् विफलशस्त्रभृतो धिगस्मान् ।
 केशग्रहः खलु तदा ह्रुपदात्मजाया

द्रोणस्य चाद्य लिखितैरिव वीक्षितो यैः ॥ १९ ॥

भश्वत्यामाः—

प्रत्यक्षमात्तधनुषां मनुजेश्वराणां

प्रायोपवेशसदृशं शममास्थितस्य ।

तातस्य मे पालितमौलिनिमीलिताक्षे

व्यापारितं शिरसि शस्त्रमशस्त्रपाणेः ॥ ६० ॥

भट्टनारायणः—वेणीसंहरणं—तृतीयोक्तः

नारदः—

यत्पारे विरजं विराजि परमव्योमेति यद्वीर्यते

नित्यं चिन्मयभूमिचिन्मयलताकुञ्जादिभिर्मञ्जुलम् ।

सान्द्रानन्दमहोमयैः खगमृगव्रातैर्वृतं सर्वत-

स्तद्वृन्दावनमीक्ष्यते किमपरं सम्भाव्यमक्षणोः फलम् ॥ ६१ ॥

स्नातकः—

विततिरपि गिरीणां मुञ्चतीवाश्रुधाराम्

पलकयति तरूणां वीरुधाञ्चैष वर्गम् ।

विदधति सरितोऽपि स्रोतसः स्तम्भमुच्चै-

हरि हरि हरिवंशीनाद एवोज्जिहीते ॥ ६२ ॥

कविकर्णपूरः—चैतन्यचंद्रोदयं—तृतीयोक्तः

(नेपथ्ये ध्रुवा गीयते.)

कुर्वन्कोपाद्दुदञ्चद्रविकिरणसटापाटलैर्दृष्टिपातै-

रद्यापि क्षत्रकण्ठच्युतरुधिरसरित्सिक्तधारं कुठारम् ।

तीव्रैर्निश्वासपातैः पुनरपि भुवनोत्पातमासूचयद्भि-

र्गजन्मौर्वीकचापस्त्रिभुवनविजयी जामदग्न्यः समेति ॥ ६३ ॥

जामदग्न्यः—

यस्योद्यद्वोरधाराञ्चलदलितगलद्वाहुशाखासहस्र-
 प्रोद्गच्छद्रक्तधारा निवहजितनवोन्मीलदर्काशुजालः ।
 इमापालः कार्तवीर्यः सुरपुरसदृशां पुष्पिताशोकशाखि-
 भ्रान्ति दत्त्वापि चित्ते निजपुरसदृशां शोकशाखी बभूव ॥ १४ ॥

जयदेवः—प्रसन्नराघवं—चतुर्थोक्तः

जामदग्न्यः—

यत्क्षेत्रियेष्वपि पुनः स्थितमाधिपत्यं
 तैरेव संप्रति धृतानि पुनर्धनूषि ।
 उन्माद्यतां भुजबलेन मयापि कष्ट-
 मुच्छृङ्खलानि चरितानि पुनः श्रुतानि ॥ १५ ॥

जामदग्न्यः—

भ्रातुं लोकानिव परिणतः कायवानस्त्रवेदः
 क्षात्रो धर्मः श्रित इव तनुं ब्रह्मकोशस्य गुप्त्यै ।
 सामर्थ्यानामिव समुदयः संचयो वा गुणाना-
 माविर्भूय स्थित इव जगत्पुण्यनिर्माणराशिः ॥ १६ ॥

जामदग्न्यः—

प्रहर नमय चापं प्राक्प्रहारप्रियोऽहं
 मयि तु कृतनिघाते किं विदध्याः परेण ।
 घगितिविततवन्द्वाद्वारभास्वत्कुठार-
 प्रविघटितकठोरस्कन्धबन्धः कबन्धः ॥ १७ ॥

द्वितीयोक्तः

रामः—

न्यकारो इदि वज्रकील इव मे तीव्रं परिस्पन्दते
 घोरेऽन्धे तमसीव मज्जति मनः संमीलितं लज्जया ।

शोकस्तातविपत्तिजो दहति मां नास्त्येव यस्मिन्क्रिया ।
मर्माणीह पुनर्भिनत्ति करुणा सीतां वराकीं प्रति ॥ ६८ ॥

भवभूतिः—महावीरचरितं—पंचमोऽंकः

कर्मवर्षीः—

बहिःसर्वाकारप्रगुणरमणीयं व्यवहर-
न्पराभ्यूहस्थानान्यपि तनुतराणि स्थगयति ।
जनं विद्वानेकः सकलमभिसंधाय कपटै-
स्तटस्थः स्वानर्थान्घटयति च मौनं च भजते ॥ ६९ ॥

भाषवः—

संतापसंततिमहाव्यसनाथ तस्या-
मासक्तमेतदनपेक्षितहेतु चेतः ।
प्रायः शुभं च विदधात्यशुभं च जन्तोः
सर्वकषा भगवती भवितव्यतैव ॥ ७० ॥

मकरन्दः—

व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु-
र्न खलु बहिरुपाधीन्प्रीतयः संश्रयन्ते ।
विकसति हि पतंगस्योदये पुण्डरीकं ।
द्रवति च हिमरश्मावुद्गते चंद्रकान्तः ॥ ७१ ॥

भाषवः—

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।
विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो
विकारः कोप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥ ७२ ॥

परिच्छेदव्यक्तिर्भवति न पुरःस्थेऽपि विषये ।
 भवत्यभ्यस्तोऽपि स्मरणम तथाभावविरसम् ।
 न संतापच्छेदो हिमसरसि वा चंद्रमसि वा ।
 मनो निष्ठाशून्यं भ्रमति च किमप्यालिखति च ॥ ७३ ॥
 भवभूतिः—मादृतीगाधवं—प्रथमोक्तः

रामः—

प्रश्नचोतनं नु हरिचन्दनपल्लवानां
 निष्पीडितेन्दुकरकन्दलजो नु सेकः ।
 आतप्तजीविततरोः परितर्पणो मे
 सञ्जीवनौषधिरसो नु हृदि प्रसिक्तः ॥ ७४ ॥

तमसाः—

अन्तःकरणतत्त्वस्य दम्पत्योः स्नेहसंश्रयात् ।
 आनन्दग्रन्थिरेकोऽयमपत्यमिति बध्यते ॥ ७५ ॥
 पुरोत्पीडे तडागस्य परीवाहः प्रतिक्रिया ।
 शोकक्षोभे च हृदयं प्रलापैरेव धार्यते ॥ ७६ ॥

रामः—

दलति हृदयं गाढोद्वेगं द्विधा तु न भिद्यते
 वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।
 ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्
 प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न कृन्तति जीवितम् ॥ ७७ ॥
 आलिम्पन्नमृतमयैरिव प्रलेपै-
 रन्तर्वा बहिरपि वा शरीरधातून् ।
 संस्पर्शः पुनरपि जीवित्यन्तकस्मा-
 दानन्दादपराविधं तनोति मोहम् ॥ ७८ ॥

तमसाः—

एको रसः करुण एव निमित्तभेदा-

द्विन्नः पृथक् पृथगिवाश्रयते विवर्तान् ।

आवर्तबुद्बुदतरंगमयान् विकारा-

नम्भो यथा सलिलमेव तु तत्समग्रम् ॥ ७९ ॥

भवभूतिः—उत्तरचरितं—तृतीयोक्तः

Notes and Meanings.

अयं कथं रयाद् &c.—अयं रामः
संप्रति कथं वर्तेत, सीतया विनेति
शेषः । देव्या देवयजनसंभवायाः
विरहादस्य दाशरथेः कीदृग्विचोष्टि-
तं भवदिति भावः ।

बाष्पगर्भं *adv.* Having the in-
terior filled with tears,
full of tears, streaming
with tears. सबाष्पं ।

वनदेवता *f.* Sylvan deity, a
forest goddess, Dryad.

विलीनचेताः—With low spi-
rits, with drooping mind,
with dejected heart.

चटुलां—सुदरां, शोभनां ।

पादमुद्रा *f.* A foot-print.

त्वदभिलषितपूर्त्यै—In order to
fulfil thy wished for-object.

अचरमः—Not last *i. e.* first.
प्रथमः ।

सरलबुद्धिः *f.* Of sincere mind,
of artless mind, simple-
hearted.

रोष *m.* Anger,

सोढः सीतायाः वियोगः यस्य तत् ।
चांद्रं हरिणं हरामि—I will take
away the figure of the
deer marked on the sur-
face of the moon.

एण *m.* Deer.

तावन्मृगांकस्तव वक्तुलां दधातु-
Let the moon enjoy the
equality with thy face till
then.

पुलिनविहृति *f.* Sports on the
sand-banks of a river.

नक्तंचर *m.* A night-roaming
demon.

कवलन *m. n.* A mouthful.

संस्थित *adj.* Dead, deceased.

मह्यं किं न तिष्ठेत्—Why should
she not wait for me. स्या
conj. I. P. and in some
special significations also,
Atm. Ep. P. A.

सर्वथा *adv.* In all probabili-

ties.

लोकांतरप्रणयिनं—Feeling affection for you though he lives in another world.
प्रणतुं *inf.* To prostrate, to salute, to bow to.

आज्ञप्तकालमतिलंघ्य यदि प्रयासि—
If you go (for ever) notwithstanding the proper time, that is assigned to your death. If you die untimely.

हे साध्वि, तस्मै श्वशुराय विज्ञाप्य मामपि समाह्वय—O virtuous lady, requesting thy father-in-law do thou call me thither.

वल्मीकजन्ममुनिः—वल्मीकिः ।
कारुण्य *n.* Compassion, kindness, tenderness.

निरवधि *adj.* Without bounds or boundaries, unlimited.

सहज *adj.* Natural.

आतिहारिन् *adj.* Destroying pain.

मनुकुलनाथ—मनोरिक्ष्वाकुजनकस्य कुलं वंशः तस्य नाथः श्रेष्ठः तत्संबुद्धिः । रघुकुलवंशावतंसस्य रामभद्रस्येदं विशेषणं । रम्या शोभना कीर्तिः यशः यस्य सः तत्संबुद्धिः रम्यकीर्तिः ।

अनपेतजीवां—Whose breath is

not gone off, not past, not separated ; possessed of breath.

दयितसंगमकारिणः—Effecting or bringing about the union or meeting of my husband.

साधारणी *f.* Applicable to many, common to many, general, universal, common.

शास्त्रामृगी *f.* A monkey, an ape.

हे राम को नाम मृगयुः मृगीणां दयते—O Rāma, what huntsman, I should like to know, is going to take pity on female deer or does. “अधीगर्थदयेशां कर्मणि” Verbs implying ‘to have mastery over,’ ‘to control,’ ‘to rule,’ like ईश्, भू with प्र; दय् to pity, to have compassion on, and words implying ‘remembering’ (with regret), ‘to think of,’ like स्मृ, इ with अधि, govern the object of these actions in the Genitive case.

अमुतः *ind.* From this place from that place, from this

or that.

भेजे &c. Resorted or repaired to the mountain कर्यमूक, not threatened from any quarters.

मेतुमशक्यं अभेद्यं ।

प्राप्तः &c. Repaired to the mountain-fort built on the surface of my heart.

सुकेतुतनया—ताडका ।

सप्तसाली—तप्तानां सालानां समाहारः—A group of seven Sal-trees, said to be cut off by Rāma with one stroke of an arrow.

त्रिभुवनप्रथितप्रभावः— Whose might or prowess was known to the three worlds.

विशिख *m.* A sharp arrow.

मामविध्वा *Ger.* Without killing me.

गर्भेश्वराणां क्षितिपतितनयानां शौर्यवज्जन्मासिद्धं मौढ्यं हंत किमु निरवधि । यत् मम निरपाये हृदि कपीन्द्रे वर्तमाने सति हे राघव अमुष्मै वालिने चापपाणिः सन् तिष्ठसे इत्यन्वयः ।

निरपाय *adj.* Imperishable. Free from destruction or decay; eternal, infalible; free from harm or evil.

पात्राविशेषन्यस्तं—Put in a cost-

ly vessel *i. e.* imparted to a distinguished pupil.

गुणांतरं व्रजति—Assumes a different quality *i. e.* becomes a thing quite different from its original nature.

शिल्प *n.* Skill, art, instruction.

आधातृ *m.* A teacher.

समुद्रशुक्ति *f.* A sea-shell.

शिष्टा *f.* Excellent, well, distinguished.

क्रिया *f.* Education, learning; composition.

आत्मनि संस्था यस्या सा; कस्यचिदध्यापकस्य आत्मसंस्था स्वनिष्ठा क्रिया अभिनयादिव्यापारः शिष्टा विशिष्टा उत्तरत्र विशेषयुक्तेति दर्शनात् तथार्थत्वं । अन्यस्य कस्यचित् संक्रातिः स्वशिक्षिते शिष्ये क्रियासंक्रमः प्रतिफलनं विशेषयुक्ता विशिष्टा यस्याध्यापकस्योभयं स्वगता शिष्यसंक्रातिश्चेत्युभयं एतयोर्द्वयं साधु शोभनं, स शिक्षकाणां धुरि अग्रे प्रतिष्ठापितव्यः सर्वशिक्षकाप्रगण्यत्वेन स्वीकार्य इत्यर्थः ।

संक्राति *f.* Transference, imparting, teaching.

यस्योभयं—He of whom both is excellent should be ap-

pointed at the head of the teachers.

अंगैरन्तर &c - अंतर्निहितवचनैः वचनमंतरेणापि विक्षेपविशेषेण अंतर्गतवचनैरंगैरर्थः अभिनेयपदार्थः सम्यक् सूचितः । पादन्यासः पादोविक्षेपो लयं मानं तालसाम्यमिति यावत् । अनुगतः अनुसृतः रसेषु अभिनेयगतरसेषु तदाविर्भावव्यजनाय तन्मयत्वं तत्स्वरूपत्वमस्या इति शेषः । शास्त्रायोगिनिः शास्त्रातुल्यपाणिरेव योनिरुत्पत्तिसाधनं यस्य हस्ताश्रित इत्यर्थः । अभिनयः मृदुः स्वरूपः । तद्विकल्पानुवृत्तौ तस्य अभिनेयनायकादेः विकल्प्यते इति विकल्पाः देहादिचेष्टादयस्तेषामनुवृत्तौ अनुसरणे भावस्तद्गतोऽवस्थाभेदः स एव अभिनेयनायकादिगत एव रागबन्धः अनुरागसंबन्धः विषयादन्यस्मादिति शेषः । भावं हृदयं नुदति प्रचोदयाति अर्थादाकर्षेति विषयांतरसंसर्गराहित्येन स्वप्रवर्णकरोतीत्यर्थः ।

स्मयमानं &c.-आयताक्ष्याः विशालनेत्रायाः मालविकायाः उच्छ्वसत् प्रकाशमानं असमग्रं यथा तथा लक्ष्यं केशरं यस्य तादृशं पंकजं पद्ममिव किञ्चिदभिव्यक्तेन दशनेन दंतेन शोभि, स्मयमानं ईषत् हसत् मुखं दृष्टम् ।

नवजलधरः &c.-संनद्धः संनाहवा-

नयं पुरोवर्ती नवजलधरः नूतनमेघः एव । हसः उद्धतः स चासौ निशाचरश्च स न भवति । दूराकृष्टं इदं पुरोवर्ति सुराधनुरिन्द्रायुधमेव । शरासनं कार्मुकं न भवति नाम । नामेति संभावनायाम् । पटुस्तीव्रः अयं पुरोवर्त्यपि धारासारः धारासंपात एव । बाणपरंपरा न भवति । कनकस्य सुवर्णस्य निकषा घृष्टरेखा तद्वत् स्निग्धा रुचिरा इयं पुरोवर्तिनी च तद्वित्सीदामिन्येव । मम प्रियोर्वशी न भवति ।

दूराकृष्टं—greatly bent.

संनद्धः—girded in armour.

अयमपि पटुः &c.—This thing here too that is so sharp is a shower of rain, not a volley of arrows, and this thing here that is as bright as a line of gold on a touch stone is the lightning, not my dear उर्वशी.

पश्चात्तरः &c. Thou shalt go to the lake मानस presently; throw away that lotus-stalk, the provision for thy journey; thou shalt have it again; meanwhile save me from sorrow by giving me some news of my beloved one. For in the esti-

mation of the good, service to the supplicant is more important than their own affairs.

पाथेयं विसमुत्सृज—*for the bird cannot with the stalk in its beak speak so as to give the king the news he wants—तावत्* meanwhile, before going.

स्वार्थात् &c. To the good the business of a petitioner is more important and not their own affairs.

उद्धर—The figure implied is taken from the state of a man that is being drowned in water

तरंगभ्रमंगा &c.—Having the waves for the broken eye-brows, the series of frightened birds for the jingling zone, collecting the foam like the garment disordered through hurry, and going on foot much interruptedly owing to the thought of my fault—this one here is surely that offended उर्वशी transformed into the river. The sense is that the river with its

waves gently flowing one after another seemed to resemble उर्वशी who when in anger would have her eye-brows gently and slowly raised up in frown. आश्वासितस्य &c. Scarcely am I comforted by the obtaining of a son when I instantly, O delicate one, experience the separation from thee &c. नाम—mark the force of this particle, which is that ‘the सुतोपलब्धेराश्वासनं has only just commenced,’ has commenced yet, as it were, only in name and not yet begun to be enjoyed, when’. It is this feeling of want of son that is impliedly compared to the आतपहज्, the सुतोपलब्धेराश्वासनं to प्रथमाभ्रवृष्टि (the dropping in a shower of the first rain-cloud after the end of the burning hot season) and the विप्रयोग to the stroke of lightning that suddenly and almost immediately after the shower falls upon the tree.

यास्यत्यथ &c. This very day will अकुन्तला depart, at such a thought, my heart is smitten with melancholy suppressing the flow of tears; my sight is paralysed by anxious thought. So great indeed through affection is the mental agitation even of me a hermit. How much more then, are householders afflicted by new pangs at separation from their daughters.

अस्मात्परं &c. Who, alas ! after this man, in our family, will offer us the oblations prepared according to scriptural precept? in all probability &c.

औतानि गलितानि अश्रूणि बाष्पाणि एव शेषः यस्य तत् *cf.* त्वगास्थिशेषः Having nothing left but skin and bone. नामशेषः Having nothing surviving but a name.

आलक्ष्य &c. Happy (those parents who), carrying their little- sons fondly soliciting-a-refuge-in-their-lap, having- buds-of-teeth-just-visible by their innocent

smiles, while attempting-charming--prattle--in-in-distinct- accents; are soiled by the dust of their limbs.

सुतनु &c. O fair one ! let the unpleasant-feeling of my repudiation of thee depart from thy heart. Somehow or other at that time the infatuation of my mind was strong. For such, for the most part is the behaviour of those over whom (the quality of)-darkness-has-the-mastery, on happy--occasions. A blind man shakes off even the garland thrown on his head suspecting it to be a snake.

व्यलीकं विप्रियं, किमपि अनिर्वचनीयरूपं यथा स्यात्तथा, तदा प्रत्यादेशकाले, प्रबलतमसां प्रबलमज्ञानं येषां ते तथोक्ताः, शुभेषु सत्कर्मसु, वृत्तयः व्यवहाराः, धुनोति निरस्यति। भर्तुः प्राणिपतने भरतः “काकुभिः प्राणिपातैश्च भाग्यनिदादिभिस्तथा एवं कृते च नारीणां पुरुषोक्तिप्रियो भवेत्”।

अंभोजगर्भं &c.—Whose body is delicate like the interior

of a lotus (lit. water born).

कण्ठमह *m.* An embrace.

प्रथमः आदिमश्वासौ रागः प्रेमबन्धनं च तेन घनः सांद्रस्तरिम्बु कण्ठमहे ।

विलीय *Ger.* Having melted.

सद्यः पतन्—Quickly falling or dropping, frail. Construe with हृदयं.

मदनमार्गणरन्ध्रमार्गैः—By the way through the aperture made by the arrows of Madana.

काम *ind.* Granted.

अदक्षिण *adj.* Cruel, ruthless.

दक्षिणाः—सरलाः ।

पद्मवनद्युति—Having taken away the beauty or the splendour of the lotus-forest.

दिनश्रीः—The beauty of the day.

राग—Seemes to have used in the double sense. It means love and redness.

चक्राहः—रथांगनामा, चक्रवाकः ।

सहचरी *f.* A mate.

नलिनी *f.* A pond in which lotuses grow.

विम्ब—Disc.

अन्वकार—Used here as an adjective.

प्रेक्षानृह *n.* प्रेक्षागार *m. n.* A play-house, a theatre.

आभाति &c. This play-house looks beautiful or pleasing on account of the garlands of big pearls hung over the golden pillars set with (lit. made splendid by) the innumerable jewels.

अध्यासित *adj.* Occupied, युवति—young women. अप्सरसु—the nymphs of the Svarga सुरविमान—a palace of gods.

संजात &c. The bee in his course proceeded to lick the bud of the lotus-flower laden with thick honey produced (in the interior of the lotus-flower).

दामे विवौ &c. When the fate is adverse nothing that one desires bears fruit.

दुग्धा—हिमेन—The phrase हिमेन दुग्धा would appear either strange or impossible. Every sentence should have आकांक्षा, योग्यता, संनिधि &c, to make its sense complete. The example of योग्यता विरह as stated by

अञ्जमट्ट in his तर्कसंग्रहदीपिका is ' वह्निना सिचेदिति न प्रमाणं योग्यताविरहत्. So at first sight this sentence wants, it appears, in योग्यता. It is nevertheless a fact and an undoubted one. Cold produces the same effect as heat on plants, trees, foliage, flowers &c and above the Ghāts it is a common saying 'हि-वाने शेते करपल्ले.' Because crops and the plants do present a scorched appearance.

आस्वादित &c. Having subdued him who can wish to pluck out the tusk of a lion? brilliant by reason of the crimson colour of the blood of an elephant (only lately) devoured, like the digit of the moon red at the time of twilight &c.

स्फुरती *f* Flashing.

जुम्भा *f*. Yawning, gaping.

को नाम-इति राक्षसस्य साहसक-त्वदुःसाध्यसाधकत्वादयो गुणाः सूचिताः ।

हरेर्दंष्ट्रा-इति मौर्यश्रियो दुस्स्वरत्वं

सूचितं ।

आस्वादित-इति अचिरकृतनन्दवं-शवधरोषोद्यापि न शांत इति सू-चितं ।

संध्यारुणचन्द्रकलादृष्टातेन मौर्यश्री-रभिनवा वद्धिष्णुविश्वामिनंदेति च सूचितं ।

जुम्भाविदारितमुखस्य-इति स्वस्या-स्मिन्निवषयेति जाग्रता ध्वनिता ।

स्फुरती-इति समप्रागतया लक्ष्म्या वैरिदुःसाध्यत्वमुक्तं । एवं जाग्र-तोपि मम पौरुषं परिभूय अवज्ञाय मौर्यलक्ष्मीं हर्तुं यतत इति अहो अतिशूरो दंडनीतिपारदश्चा स्वा-मिकार्यधुर्यो राक्षसोऽवश्यं संप्राप्य इति चाणक्योत्सुक्यमात्ररूपा बी-जस्यारंभावस्थार्थतः सूचिता ।

प्रथितकुलज *adj.* Born of a noble family, of a noble descent.

प्रथितकुलजा भूमिपतयः पृथिव्यां दग्धाः नि यद् (यस्मात्कारणात्) हे पापे त्वं कुलहीनं मौर्यपतिं वृत्-वती असि इत्यन्वयः ।

कुलहीन *scil.* he being a वृषल. प्रकृत्या &c. Or rather, the intellect of women, agile or sprightly like the upper ends of the flower sprung from काश grass, is, as rule, apposed to the wisdom resulting from the

(excellent) qualities of men.

किं शेषस्य &c.—That the शेष does not throw off the earth—is it because the burden of it does not afflict his body? Or that the sun does not sit down unmoved—is it because he is not fatigued? Not so. But a praiseworthy man is ashamed to throw up, like a wretched helpless man, what he has taken charge of.

निर्व्यूढ—Completed, carried to a proper end. कृपण-वत् नीचवत्, कुलव्रतं—कुलधर्मः, A family-vow.

भर्तुः &c. बहुवल्लभस्येति हेतुगर्भ-विशेषणं । बहुवल्लभत्वादिव कलुषितामिति कालुष्यहेतुस्त्रेक्षा । सा च वाचकाभावाद्रम्या । वर्षात्ययेन कृशीभवती स्वच्छसलिलां गंगां भर्तुः समुद्रस्य मार्गे पथि कथंचिद्वतार्य शरत् सिधुपति उदांभि नयति । भत्रोपमा । रतिकथाचतुरादूतीवेति दूतीदृष्टान्तानुगेषान्नायकापरावकुपितो विहङ्गशो नायिकां प्रसादमुखीं कृत्वा नायकं प्रति यथा चतुरादूतीवातिगभीराचाणक्यनीतिः सागरवदतिगभीरा-

शयं चन्द्रगुप्तं सर्वात्मना सर्वप्रका-
रेण प्रापयतीति रूपकातिशयोक्त्य'
सूचितं ।

कलुषितः *f.* Offended, whose jealousy is roused.

सर्वात्मना—Should be construed with प्रसन्ना, and interpreted to mean completely pleased, or reconciled to her lord the ocean. As applied to the river, the sense is that the water becomes quite clear, the mud and detritus being no longer mixed with the water in the शरद् season. *Cf.* भावावबोधकलुषा दयितेव रात्रौ निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव । रघु. ।

लब्धप्रसादाविटाः— Voluptuous companions who have obtained the favour of the king.

उन्मुख &c. Looking upwards as in case of entreaty, and concealments, *scil.* of his own feelings, I think, not of the king's secrets as the commentator takes it.

पिण्ड—Food, sustenance. लाघवकारिणी— Degrading,

humiliating, कृतधियः—men of refined intelligence, wise men.

श्ववृत्ति *f.* The life of a dog; condition of a dog; service, servitude (which a Brāhmana ought not to engage in).

भादाय &c. —When काम came to the mountain हि-माचल, with his bow to which the string made of bees is fixed &c.

प्रणयातिरेकात्—Through the excess of love.

विमोहित *adj.* Smitten द्वंद्वानि-स्त्रीपुरुषयुग्मानि ।

चूताः—Even without the touch of the lotus-like-hands of beautiful women, the mango trees burst into blossoms; the कंकलि trees (भञ्जक) put forth flowers without receiving the kick from their lotus-like-feet; the प्रियाल trees began to laugh (*i. e.* were laden with sprouts) without having heard their music &c.

संचारिणीव &c. As if a moving creeper.

चापलोन्मुक्ता विद्युलतिकेव—As if a flash of lightning that has left off the natural swiftness.

मोहनकला *f.* A practical art that has the power of fascinating. मूर्ता in bodily form.

संध्यावस्त्रकलिवी *f.* Wearing a matted dress made of twilight.

द्विगेफ &c. Putting on the neck a garland of रुद्राक्ष made of multitudes of bees.

म्लायत्सरीजानना — Whose lotus-like-face is fast fading.

तुषारशिखरिद्रोणीषु—The formidable lions lie on a tub beneath the pointed tops of the water-sprouts.

विकटे विन्ध्याटरीकोटरे—The large elephants too roam over the frightful caves of the विन्ध्य mountain.

भुजगेश्वर *m.* The king of the serpents,—शेषः ।

प्रायः &c Generally men skilled in polity and who look upon valour as their ornament, do not at all

err (from duty).

विषविषमपात्रे—विषमेव विषमः दुः-
खदः अर्थात्केशरूपः पाकः परिणा-
मो यस्य तादृशे ।

कृतांतेनाक्रान्ते कृतांतेन पूर्वजन्माच-
रितेन कर्मणा, यद्वा दैवविलसितेन,
यमेन वा आक्रान्ते अभिभूते ।

प्रकृतिचपले—निसर्गचापलत्वे विद्यते
अस्य तादृशे ।

ध्रुवापाये—ध्रुवः निश्चयेन घटनीयः
अपायो नाशरूपः यस्मिन् तादृशे ।

विषयाः—रूपरसगन्धश्चन्द्रप्रमदादयः
मृगतृष्णाः आंतिजनकानि मृगज-
लानि तैर्हृतं हृदयं येषां ते तथो-
क्ताः कुधियो दुर्जना परप्राणैः
परेषां अन्येषां प्राणैः असुभिः
स्वप्राणान् अहह पुष्पंति वर्ष-
न्ते किल । परप्राणापव्ययेन स्व-
शरीराणि पुष्पंति इति तात्पर्यार्थः ।
Cf. येऽमी मानवराक्षसाः पर-
हितं स्यार्थाय निदन्ति ये । ये तु
घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न
जानीमहे । नीतीशतकं ।

राजाराधन &c.—राज्ञः आराधनं
तस्मिन् तत्परेण नृपसर्वैकबुद्धिना
सहसा तत्क्षणं शीघ्रमिति यावत् ।
शासनं आज्ञां स्वीकुर्वता अंगीकु-
र्वता मयेतिशेषः । कृत्यं च अकु-
र्वन् च कृत्याकृत्यं तस्मिन् यो विचा-
रः तेन वंचिता विप्रलब्धा धीर्यस्य
सः तेन तथोक्तेन । इदं करणीयं
इदं चाकरणीयं इत्येवं विषये यो

विचारस्तारतम्यज्ञानं तस्मिन् वं-
चिताधिया । धर्मोऽपि नापेक्षितः
नादृतः नोपार्जित इति यावत् ।
घृणा भूतानुकंपा नैव स्पृष्टा । न
कदापि भूतानुकंपया हृदयं द्रवी-
भूतमित्यर्थः । लोकश्च जनः तृणा-
य मतः धिक्कृतः ' तृणवत्तच्छीकृ-
त इति यावत् । त्रपा जनलज्जा
उज्जिता परित्यक्ता । अतो धिक्-
मो यत् कुक्षिभरिणा उदरभरिणा
मयाद्य कृपणाः दुर्जाता मे प्राणाः
परं चिरं पोषिता पुष्टिं नीताः किल ।
द्वित्रैर्व्योम्नि &c. Two or three
stars having a color of
old pearls, have remained
in the sky. The चकोर
females, with their bodies
languid from (or on ac-
count of) intoxication
caused by drinking moon-
beams, have gone to sleep.
The moon having the
color (or appearance or
complexion) of a bee-hive
devoid of honey), has re-
paired (or has gone) to
the summit of the western
mountain ; and the east-
ern quarter has become
the recipient (or holder)
of the lustre of the eyes
of the young cats. i. e.

has a colour resembling that of the lustre in the eyes of the young cats, or resembles in colour the eyes of the young cats. *Cf.* यात्येकतोस्तशिश्रं पतिरोषधीनां ।
आविष्कृताङ्गपुरःसरमेकतोऽर्कः ।
&c. शाकुंतलं ।

भिन्दानः सुंदरीणां &c. Moreover, the morning trumpet-sound deepened by the tinkling (gingling noise) of the chains of the royal elephants hastily got up from their (spacious) bed of dust, pervades the sky removing (lit. breaking) the anger of the women towards their husbands (or lovers), setting the pegions in the mansion a chattering and inspiring (or imparting or infusing) in the poets the quality of brilliant (or bright, or vivid) conception (or imagination).

प्रातिभं—That quick state of mind which grasps difficulties and tries to remove them. **प्रातस्त्याः** compare **अत्रत्याः**, **कुत्रत्याः**, **तत्रत्याः** &c.

here the termination **त्या** gives the sense of belonging or pertaining to a definite place or spot.

राजसूयसमये उत्सर्पणि सति—when the time of celebrating राजसूय sacrifice was moving or gliding upwards or fleeing away.

पृथाजन्मन् *m.* Born of पृथा, son of पृथा.

द्वीपेश *m.* Lord of continent or island i.e. feudatory prince.

उपचित *adj.* Collected, gathered.

चित्र *adj.* Various, different; excellent, distinguished; wonderful, surprising.

महाप्राभृत *adj.* With rich or munificent presents, with large gifts or donations.

तेनाद्यापि &c. The inflammatory fever sprung from that and having no cure for it, is still burning in my heart.

अस्मिन्महासदसि &c. When this great assembly composed of the Kauravas and Pāṇḍavas was enraged at (seeing) the curling-braid-of-hair of द्रौपदी held by दुर्योधन, the

kings appeared as if drawn in a picture with their eyebrows bent in a curve &c. कञ्चित्कांतारभाजां &c. कञ्चित्कथय कांतारभाजां महारण्यवासिनां कोऽपि शौवापदः श्वापदकृतः परिभवोऽभिभवो भवति यस्माद्धेतोः संप्राप्तोसीति सर्वत्र प्रश्ने योज्यं । यद्वा, कांतारभाजां दुर्गवर्मसेविनाम् । दस्यूनामिति यावत् । परिभवोऽभिभवः कोऽप्यनिर्वैचनीयोऽस्ति । शौवापदो वाभिभवोऽस्ति । अथ वा क्रतूनां यज्ञानां प्रत्युद्देन विद्नेन मखभुजो देवा हवींषि हवनीयद्रव्यं घृतादिन खलु भुञ्जते न वा भक्षयन्ति खलु । जिज्ञासामाह । अयं न खलुशब्दो वितर्के वा । वसुमती पृथ्वी दक्षिणा यस्य तादृशः सप्ततुर्थ्यंशो वान्तर्मनासे वर्तते । किमर्थमित्यपेक्षायामाह-कर्तुमिति । अत्र कर्तुमित्यस्यापेक्षया यज्ञस्य यद्यपि कर्मत्वं तथा चानभिहिते कर्मणि द्वितीयायां सप्ततंतुमिति युज्यते । तथापि वसतीति प्रधानक्रियया प्रथमसंबन्धात्तदपेक्षया यज्ञस्य कर्तृत्वेऽभिहिते कर्तारि प्रथमैव भवति । प्रधानक्रियान्वयस्याभ्यहितत्वादित्यवधेयं । तथा च आचार्यकारिकाप्यत्र-“यदेवोक्तं विशेष्येण तिङा वा यदि वा कृता । विशेषणक्रियानुक्तमप्युक्तं तद्भवेदिति ” । आनीय

गुरुः पूज्यते, आमन्त्र्य ब्राह्मणो भोज्यते इत्यस्योदाहरणं । पृथ्वी दक्षिणं यज्ञं वा कर्तुं मनो वलते इति तात्पर्यं । किं वा न परिभवः, न वा क्रतुप्रत्यूहः, न वा येज्ञारंभः, किं च रघुवंशतपसामीदृशः परिणामो-यत्त्वमस्मद्बृहमागतोसीति भावः । जाताः &c.-पक्वो यः पलाण्डुः ‘कान्दा’ इति प्रसिद्धस्तद्वत्पाण्डुर्धूसरा मधुरा मनोहरा च या कर्तिस्तदक्षेपिकास्तारका जाता वृत्ताः । किंचन रुचः किंचिद्दीप्तयः प्राचीं पूर्वा दिशमंकुरयन्त्युद्भेदयन्ति । अंकुरयुक्तां कुर्वन्तीत्यर्थः । यद्वा किं चापि चेत्यर्थः । रुचो दीप्तयः पूर्वा दिशं नांकुरवतीं कुर्वन्ति । तथा चाद्याप्यरुणोदयो न वृत्तः इत्यर्थः । कीदृशः । राजीवानां पद्मानां जीवातवो जीवनीषधानि । आदित्यसंबन्धिन्य इत्यर्थः । कींचनशब्दोऽव्ययं किंचिदर्थे । चन्द्रमा इतोऽम्बरतलादाकाशात् । गत्वेति शेषः । अस्ताचलमस्तपर्वतं चुम्बत्यालिङ्गति । चुम्बि वत्क्रसंयोगे’ इति वत्क्रपदमुपलक्षणं । ‘अंगारचुम्बितमिव व्यथमानमास्ते’ इति भवभूतिप्रयोगदर्शनात् । तलं स्वरूपं । यद्वाम्बरतलं दितो गतश्चुम्बति । लूता मर्कटकुम्भिः । मर्कटसूत्रविस्तारवद्वर्तुलं बिम्बं मण्डलं दधत् । प्रोषितरोचिः । अपगततै-जी इत्यर्थः ।

वाक्ये न संतिष्ठते—Disregard his request. वाक्यं न प्रतिपालयतीत्यर्थः ।

स्फारीभवन्ति—Grow extensive, increase, विस्तृता भवन्ति ।

पापं कर्म &c.—The wicked action even if it be perpetrated by others, is indubitably attributed to him. तत्कर्म तस्य दरिद्रस्य संभाव्यते दरिद्रतया इदमनेनैव कृतमिति निश्चायते अनुमीयते वा, नाकार्यमस्ति दरिद्राणामिति भावः ।

आदरान्न संभाष्यते—None talks to him with respect.

सावज्ञमालोक्यते—He is looked upon with contempt.

दूरादेव &c. With unfashionable dress (to cover his body) he shuns, from a distance, the meeting of great men through shame.

महापातकं—महापातकं नाम पातित्यजनकपापविशेषः । तच्च पंचविधं यदुक्तं मनुना, 'ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वगनागमः । मर्दाति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह इति । दारिद्र्यं तु तदतिरिक्ततया षष्ठत्वेन परिगणितं ।

सुहृदिति—सुहृदयं मम बन्धुरिति मनसि कृत्येत्यर्थः । विपन्नदेहे, मृते ।

अल्पक्लेशं—अल्पः क्लेशो दुःखं य-

स्मिन् तत् । मरणस्याल्पक्षणस्थायित्वादल्पक्लेशप्रदत्वं । दारिद्र्यस्य तु जीवनकालव्यापित्वादनन्तदुःखप्रदत्वं ज्ञेयं ।

एतत्तु मां दहति—My friend, my affliction does not proceed from want of money; but this thing particularly consumes my body, that the guests leave this house of mine under the impression that the wealth has departed from it—क्षीणार्थं धनरहितं इति बुध्वा अतिथयः न विद्यते तिथिद्वितीया येषां ते, एकदिनमात्रस्थायिन इत्यर्थः । अत्र तिथिशब्दो दिनपरः । अस्मदीयं गृहं यत्परिवर्जयन्ति परित्यज्यान्त्र गच्छन्ति । यदिति क्रियाविशेषणं । कालात्यये मदक्षरणसमयापगमे धनलाभसमयापगमे च ।

सत्यं न मे &c.—विभवनाशकृता धनक्षयजनिता मे मम चिंता सत्यं नास्ति । सत्यमिति क्रियाविशेषणं । कुत इत्यत आह । भाग्येति । भाग्यक्रमेण भदृष्टवशेनैव धनानि भवन्ति याति च । धनस्य सत्त्वासत्त्वयोः पुरुषस्य शुभाशुभादृष्टहेतुकतया तन्नाशे कापि चिंता नैव कर्तव्येति भावः । तर्हि का चिन्तेत्यत आह एतदिति । नष्टं धनं यस्य तादृश आश्रय आलयो यस्य

सः निर्धन इत्यर्थः । तथाभूतस्य लोकस्येति शेषः । सौहृदात् मैत्रीतोऽपि जना यत् शिथिलीभवन्ति विमुखा भवन्ति एतत्तु एतदेव मां दहति तापयति । निर्धनजनेन सह जातामपि मैत्रीं प्रयोजनाभावात् सर्वे परित्यजन्तीत्यर्थः । दारिद्र्याद्ध्रियमेति—द्वयं लज्जा । निस्तेजास्तेजोहीनः परिभूयते यावत्तावत् कारणेन लोकैर्निर्भयं तिरस्क्रियते । निर्वेदं स्वावमाननं ! शुचं शोकं मानापगमाद् वृथा मे जीवनाभित्याकाररूपां । शोकापिहितः शोकेन दुःखेन पिहित आच्छादितः अभिभूत इति यावत्, बुद्ध्या विवेकशक्त्या परित्यज्यते । निर्बुद्धिर्जनः क्षयं नाशमेति प्राप्नोति । बुद्धिनाशात्प्रणश्यतीति गीतोक्तेः । अत एव निधनता निर्धनता सर्वासामापदां लज्जादीनामास्पदं स्थानं । अहो इति खेदे अव्ययं ।

निवासः &c. चितायाः कथं मे निर्वाहः स्यादित्येवंरूपाया निवासः । परस्य परिभवः परपरिभवः परकर्तृकपरिभव इत्यर्थः । परोऽधिकः परिभवो वा, अविश्वास्यतयेति भावः । मित्राणां जुगुप्सा प्रत्युपकरणेऽसमर्थत्वादिति भावः । स्वजना बन्धवः । जना अपरे लोकाश्च, तेषां विद्वेषस्य कारणं कृतिः । बान्धवादयोऽपि दरिद्रं द्विषन्ती-

त्यर्थः । सति दारिद्रे वनं गुंतुं बुद्धिरिच्छा भवति, यतः कलह्नात् भार्यातोऽपि परिभवो भवति । भार्यापि वसनाभरणादिकमप्राप्य तिरस्करोतीत्यर्थः । एतच्च वनगमनेच्छायां हेतुः ।

महाप्रलय &c. महाप्रलयस्य प्रलयकालस्य मारुतेन वायुना क्षुभितौ चालितौ आलौकितौ पुष्करावर्तकौ तन्नामानौ प्रलयकालस्य मेघौ तयोः प्रचण्डं भयंकरं घनं निबिडं गंभीरं गर्जितं शब्दः तस्य प्रतिरवः प्रतिध्वनिस्तस्यानुकरोति यः सोऽनुकारी सदृशः श्रवणयोः कर्णयोः भैरवः भयंकरः स्थगितः आच्छादितः पूरितः रोदस्योः द्यावापृथिव्योः कन्दरो गह्वरं अन्तरालस्थानं येन सरवः शब्दः श्रूयते इति शेषः । अद्यास्मिन् दिवसे समरोदधेः युद्धसागरस्य भयं अभूतपूर्वः पूर्वमभूतः प्लवः क्षोभः जलौच्छ्वसः प्रवाह इति यावत् कुतः कस्माद्भवतीति शेषः । अश्रुत्यामिश्रेतसि इति विकल्पोऽजायत इति भावः ।

दग्धुं विश्वं &c. द्वादशांकाः द्वादशसूर्याः । ते च यथा । धाता, मित्रः, अर्यमा, रुद्रः, वरुणः, सूर्यः, भगः, विवस्वान्, पृषा, सविता, त्वष्टा, विष्णुः, । दहनकिरणैः दाहकैः दहनसमर्थैः करैः विश्वं जगत् दग्धुं भस्मीकर्तुं नोदिताः ।

सप्तवाता वायवः सप्तधा भिन्नाः
गुणिताः ऊनपंचाशत्प्रकाराः सन्तः
दिशि दिशि प्रतिदिशं न वाता न
वनुः । श्वसनः स्पर्शनो वायुरित्या-
दिनामानः ऊनपंचाशत्संख्यका
वाताः हेमाद्रौ सलक्षणाः प्रदिशि-
ता इति । पुष्करः आवर्तकस्तौ
आदी येषां तैः पुष्करावर्तकसंवर्त-
द्रोणाः प्रलयकाले मिलिता वर्षन्ति ।
“ पुष्करावर्तकास्तेन कारणेनेह वि-
श्रुताः । नानारूपधरास्ते तु महा-
घोरस्वनास्तथा । कल्पान्ते वृष्टि-
कर्तारः संवर्तमिनिधामकाः ”
इति ब्रह्मांडपुराणे । मेघैर्गगनतलं
आकाशमडलं न छन्नं नावृत्तं ।
रे पापाः शौर्यराशेः शूरस्य मे मम
पितुः पापमनिष्टं मरणं कथं कथ-
यत । प्रलयं परिहाय मम तातस्य
मरणमसंभवमिति ।

धिक् सानुजं &c. अनुजैर्भ्रातृभिः
सह वर्तमानं कुरुपति दुर्योधनं
धिक् । न जातः शत्रुर्यस्य तं अ-
जातशत्रुं युधिष्ठिरं धिक् । भूपतीन्
राज्ञः धिक् । विफलं शस्त्रं बिभ्रति
ये तान् निष्फलशस्त्रधारिणोऽ-
स्मान् धिक् अस्तु । यैः तदा त-
स्मिन् काले द्रुपदात्मजायाः द्रौप-
द्याः कृष्णायाः केशप्रहः अद्यास्मि-
न्नहनि द्रोणस्य केशप्रहः लिखि-
तैश्चित्रापितैरिव वीक्षितो दृष्टः ।
अन्यायनिवारणायान्नग्रहणं, यैः
अज्ञाणि गृहीत्वा तत् प्रत्यक्षीकृत-

मनेकशः अतस्तेषां शस्त्रग्रहणं नि-
ष्फलमेवेत्यर्थः ।

प्रत्यक्षमात्तधनुषा-आत्तानि गृहीता-
नि धनुषि यैस्तेषां धनुर्धारिणां न नि-
रस्त्राणां इत्यर्थः । एतेन तेषामुपेक्षणम-
नुचितं सूचितं । मनुजैश्चराणां रा-
ज्ञां नेतराणां जनानां असमर्थानां
उपेक्षा न दोषाय उत एतेषां दो-
षाय । प्रत्यक्षं समक्षं न तेषामगो-
चरे इति सूचितं । प्राणान् त्यक्ष्या-
मीति निश्चिन्त्याहारपरित्यागः प्रा-
यस्तत्र उपवेशः प्रायोपवेशः प्राण-
त्यागाय अनशनव्रतमवलम्ब्याव-
स्थितिः तस्य सदृशं तुल्यं शर्म
शांति आस्थितस्य अवलम्ब्याव-
तिष्ठमानस्य नास्ति शस्त्रं पाणौ य-
स्य तस्य परित्यक्तास्त्रस्य । एतेन
निरस्त्रजनहननरूपो दोष सूचितः ।
मे मम तातस्य जनकस्य पलिताः
शुक्ला मौलयः केशाः यस्य तत् ।
निमीलिते अक्षिणी यस्य तत् तच्च
तत् पलितमौलि निमीलिताक्षमि-
ति कर्मधारयः तस्मिन् शिरसि म-
स्तके शस्त्रं व्यापारितं प्रयुक्तं ।

विरज *adj.* Free from dust.

विराज् *conj.* I P. A. To shine
forth, shine out, glitter,
to appear to advantage.

परमव्योमेति यद्वीयते—Which is
sung as Supreme heaven.

नित्यं &c.—And which is
constantly sung in rap-

turous notes or melodious tunes by the all-intelligence-land abounding with all-intelligence-plants, arbours and others. सान्द्रानन्दमहैमयैः &c.—Expl.

And which is all-around surrounded with the multitudes of birds and beasts elate with great pleasure consequent on ecstatic joy.

वृन्दावन n. Name of the sacred place near गोकुल at the distance of ten miles from मथुरा.

भक्षणोः किमपरं फलं संभाव्यं—What other fruit than this is produced or effected or possible to the eyes.

विततिरपि &c. Even the expansion of the mountains sheds, as it were, the tear drops or shower of tears.

एषः (अयं ब्रजराजकुमारस्य वंशी-निनादः) तरुणां वीरुधा च वर्गं पलकयति—Yonder the sound of the flute of the son of the lord of the Vraja distinguishes the

class of trees from that of the plants.

विदधाति &c. The rivers too hold high or upwards the suppression or arresting of the force of their currents.

कुर्वन् जामदग्न्यः कोपात् भयापि-क्षत्रकण्ठच्युतरुधिरसरित्सक्तचारं कुठारं कुर्वन् समेति—Here comes the son of जमदग्नि still making the edge of his axe red with blood-streams gushing out from the severed necks of the Kshatriyas through spite &c. उदचत्—coming above the horizon, glowing. सटा—clotted hair. पाटल—red and white. तीव्र—Hard. उत्पात—Calamity. मौर्वी—Bow-string. गर्जती—Twanging. गर्जन्ती मौर्वी यस्य तादृशश्चापो यस्य सः qualifies जामदग्न्यः। At the end of the first compound क is added. त्रिभुवन-विजयी—Conqueror of the three words.

यस्योद्यत् &c. यस्य refers to the axe. भञ्जल—End, border—द-लित cut off, lopped. बाहुशस्त्रा- Arms compared to so many

branches of trees. प्रोद्गच्छत्-
Issuing. निवह- Collection,
stream, current. जित-
Rising. अर्काशु—A collec-
tion of solar rays. क्षमापाल-
Protector of the earth.
सुरपुर—The city of the
gods. सुदृश्— Women
having beautiful eyes.
अशोकशाखन्— The अशोक
tree. भ्रांति False, wrong,
mistaken appearance,
likeness. शोकशाखी— Mark
the pun on the words शोक-
शाखी and अशोकशाखी in the
previous line.

यत्क्षत्रियेष्वपि &c. यद् आधिपत्यं
पृथिवीपालनरूपं प्रभुत्वं पुनरपि
भूयोपि क्षत्रियेषु स्थितं आहितं ।
मया तु तेषां हस्तादाच्छिद्य कश्य-
पाय मही दत्तेत्याशयः । संप्रति
साप्रतं तैरेव पुनः धनूंषि कार्मुका-
णि धृतानि गृहीतानि । मया तु
निःशेषीकृतास्ते इत्याशयः । कष्टं
अहह मयापि पुनर्भुजबलेन उन्मा-
द्यतां व्यभिचारिणां दृष्यतामिति
यावत् । क्षत्रियाणां उच्छृंखलानि
अनिर्यंत्रितानि चरितानि आचर-
णानि भुतानि ।

जातुं &c. लोकान् भुवनानि जातुं
रक्षितुं परिणतः आविर्भूतः प्राप्त
इति यावत् इव कायवान् मूर्तिमा-

न् अस्त्रवेदः धनुर्वेदः । ब्रह्मकोश-
स्य वेदरूपस्य भांडारस्य गुप्त्यै
रक्षायै तनुं देहं श्रितः गृहीत इव
क्षात्रो धर्मः क्षत्रियधर्मः । साम-
र्थ्यानां समुदयः समप्राः शक्तय
इव अथवा गुणानां संचयः राशिः
आविर्भूय प्रादुर्भूय स्थित इव ज-
गतां पुण्यानां निर्मायते अनेनेति
निर्माणं सारः तस्य राशिः ।

प्रहर &c.—प्रहर । चापं धनुर्नैमय
आकर्षं सज्जीकुर्वित्यर्थः । अहं प्रा-
क्प्रहारस्य पूर्वघातस्य प्रियः । य-
द्वा पूर्वं प्रहारः ताडनं प्रियः यस्य
सः तथोक्तः । मयि तु कृतनिघा-
ते कृतप्रहारे 'धक्' 'धक् धक्'
इति दादशब्देन सह विततः वि-
स्तृतः यो वह्युद्गारः वह्नेः अग्नेः
उद्गारः उद्गमनं निष्क्रमणमिति या
वत् तेन भास्वता दीप्तिमता कु-
ठारेण परशुना प्रविघातितः वि-
श्लेषितः विच्छिन्नः इत्यर्थः कठोरः
कठिनः स्कन्धबन्धः स्कन्धयोर-
संयोगबन्धः सन्धिः कण्ठः इत्यर्थः
यस्य तादृशः कबन्धः शिरःशून्य-
देहः कबन्धमात्रावशिष्टः इत्यर्थः
सन् त्वं परेण पश्चात् परतः इति
यावत् किं विदध्याः कुर्याः । मम-
प्रहारानंतरं तव प्रहारावसरो न
भविष्येति भावः ।

न्यकारो हृदि &c. न्यकारः सीता-
हरणरूपावमानना परिभवः इति
यावत् वज्रीनिर्मितः कीलः शंकुः

इव मम हृदि हृदये तीव्रं तक्षिणं
परिस्पन्दते परिस्फुरति चरतीत्य-
र्थः। लज्जया व्रीडया संमलितं
संकुचितं किंकर्तव्यतामूढमिति मा-
वः। मनः घेरे दारुणे अन्धे तमसि
महान्धकारे मज्जाति निमग्नं भ-
वति इव । यस्मिन् क्रिया प्रति-
क्रिया प्रतिविधानोपायः इत्यर्थः ।
नास्ति तादृशः तातस्य दशरथस्य
विपत्तिजः मरणजनितः शोकः मां
दहीत । वराकीं दीनां । कुरुणाव्य-
जकोयं शत्रुः । सीतां प्रति कुरुणा
दया पुनः मम मर्माणि एव भिन-
सि विदारयति ।

बहिःसर्वाकार &c. Expl. A wise
man behaving externally
in an unobjectionable (fa-
vourable) and consequently
pleasant manner conceals
even minute points, from
which others may infer
his thoughts, and deceivi-
ing all men by his schemes
and looking unconcerned
effects his own purpose
and observes silence. सर्वा-
कारिः प्रगुणमत एव रमणीयं ।

संतापसंतति &c. Expl. My
heart becomes, as it were,
attached to her without hav-
ing any regard to reason
(regardless of any reason)

in order to bring about
a great calamity in the
shape of series of affliction
(continued sufferings).
Generally the revered
destiny that conquers
every thing bestows good
as well as evil on creatures;
व्यतिषजाति &c. Expl. Some
(indescribable or mysteri-
ous) internal cause or in-
nate motive joins together
(brings together) objects,
and affection does not at
all depend on external
circumstances (i. e. out-
word qualities or super-
ficial form), for पुण्डरीक
lotus blooms or expands
at the rise of the sun, and
the चन्द्रकान्त (the moon-
stone) oozes (becomes wet
or streams) when the cold-
rayed-moon appears.

परिच्छेदातीत &c.-Expl. Some
mysterious perturbed men-
tal change or affliction which
is beyond discernment,
which no words can suffi-
ciently express, which never
before in my life came
within the range of my

experience and which became deep in consequence of great infatuation enhanced by the destruction of sober reflection, stupifies and afflicts me at the same time.

परिच्छेदव्यक्तिः &c. Expl. I cannot clearly discern any object even that is before me; my remembrance is unpleasant on account of its unreality as regards things to which I have already become accustomed; my feverishness cannot be removed either in a cold lake or by the moon; and my mind devoid of fixity (attention on any particular object) wanders and is vacant (i. e. thinks about some useless aspirations). किमपि मनोरथमालिखति आलिङ्गति इत्यर्थः ।

प्रक्षयोतनं नु &c. Can this be a sprinkling of ambrosial dew from the leaves of the yellow sandle wood tree of Paradise (हरिचन्दनस्य तदाख्य इव देवतरोः पल्लवानां किसलयानां प्रक्षयोतनं रसज्ञावः निःसारितो

रसः इति यावत्), can this be a shower of the essence extracted by bruising from the stream of rays emitted by the moon (निष्पीडितात् रसनिःसारणार्थं मर्दितात् इन्दुकरकन्दलात् चन्द्रकिरणकलापात् जायते इति तथोक्तः निष्पीडितेभ्यः चन्द्रकिरणेभ्यो निःसृतेन रसेन निष्पन्नः इत्यर्थः), can this be a revivifying elixir poured over my heart gladdening the withered sapling of my life.

अन्तःकरणं &c. Expl. What men call offspring is really the one bond of delight framed by the Creator to bind together, by being a resting place of affection, the heart, the internal principle of the two parents.

पुरोत्पीडे &c. Expl. For when the flood of a lake has swelled to the full, an emissary is a remedy; and in the agitation of sorrow the heart is supported by lamentation. परीकषाः जलनिर्गमः प्रतिक्रिया जलवृद्धिनिषेधनसेतु-भंगादिदोषप्रशमनोपायः ।

दलति हृदयं &c. Expl. My much agitated heart is bruised, but it is not riven asunder; my shattered frame suffers distraction, but does not lose its conscious mind; an inward burning inflames my body, but does not reduce it to ashes; destiny strikes me, piercing my vitals, but cuts not off my life. दलति निष्पष्टं भवति । विकलः विवशः दुःसहशोकसंतापाभिभवेन निश्चेष्ट इत्यर्थः ।

आलिम्पन् &c. Expl. This touch anointing as if with ambrosial unguents the internal or it may be the external elements of my body, though it brings me back to life, suddenly diffuses

through my frame a numbness of a different kind arising from joy. आलिम्पन् साकल्येन लिप्तान् कुर्वन् । शरीरधातून् शरीरवर्तिनः धातुसंज्ञया निर्दिष्टान् त्वगस्थिमांसशोणितादीन् पदार्थान् ।

एकोरसः &c. Expl. The pathetic sentiment, though one in itself, being modified by various occasions, assumes different forms, as water assumes the various modifications of eddies, bubbles, and waves, in all of which it never ceases to be the same element. यथा जलस्य आवर्तादयो रूपभेदाः न पदार्थान्तराणि तथैव शोकस्य सीतायां लक्षिता हर्षविषादादयो भावा रूपभेदा एवेत्यर्थः ।

TARANGA 19.

[The origin of the Yavanas &c.]

अंबष्ठनिषादादिजातिवच्छकयवनचीनादिजातयोपि ब्राह्मणादिवर्णेभ्य एवोद्भूता इत्यार्या मन्यन्ते । यथाह मनुर्देशमेऽध्याये । शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः । वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च । पौण्ड्रकाश्रोढद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः । पारदाः पङ्गुवाश्रीनाः किराता दरदाः खशा इ-

ति । मुखबाहूरुपञ्जानां या लोके जातयो बहिः । म्लेच्छवाच-
 श्रार्यवाचस्ते सर्वे दस्यवः स्मृता इति च । इदमत्र विचारणीयं ।
 राज्यादिलोभेन देशान्तरं प्रति संक्रान्तानां शक्यवनादीनां भाषा-
 स्वरूपतारतम्यपरीक्षणे क्रियमाणे पितृमातृस्वमृभ्रातृदुहितृप्रभृतयो-
 ऽनेके गर्वाणिभाषाशब्दा अपभ्रष्टाः सन्तः स्वल्पयाऽनुपूर्व्या वि-
 भिन्नास्तत्तद्भाषासूपलभ्यन्ते । ततश्चानुमातुं शक्यते यथा सर्वेषा-
 मेषां कदाचित्समये मूलकुटुम्बमेकमेव भावितुमर्हतीति । तदेवमनुमि-
 तार्थस्योदाहृतमिदं मानववचनद्वयं संवादकमिति । तथा चातुर्वर्ण्या-
 तिरिक्ताः सर्वा अपि मनुष्यजातयो व्यभिचारादिदोषसम्भवाः सा-
 मान्यतो वर्णसंकरपदेनाभ्यधीयन्त दशमेऽध्याये मनुना । व्याभि-
 चारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च । स्वकर्मणां च त्यागेन जायन्ते व-
 र्णसङ्करा इति । एवं च पृथिव्यां सर्वेपि मानवा आर्यकुलत एव
 समुद्भूताः परन्तु यैर्दुर्दैववशात् स्वकर्माणि तत्त्यजिरे तेषामा-
 र्यत्वं प्रलुप्तं बभूवेति ध्येयं । अत एव ब्राह्मणादय आर्यजना
 यत्र न निवसन्ति ते जनपदा निदितेन कीकटादिशब्देन व्य-
 पादिश्यन्ते वेदे यथा किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गाव इति । व्या-
 रूयातश्चायं मन्त्रो नैरुक्तग्रन्थे षष्ठाध्यायस्य द्वात्रिंशे खण्डे या-
 स्केन, किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः । कीकटा नाम देशोऽनार्यनि-
 वासः कीकटाः किंकृताः किं क्रियाभिरिति प्रेप्सा वेति ।

अथार्यप्रजोत्पत्तेः क्रियान् कालः समतीयायेति चेन्नासौ कालनि-
 यमः परिच्छेत्तुं शक्यते । प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानामनुपलम्भात् ।
 अनुमानतोपि वर्षसंख्यां समधिगन्तुं सद्धेतुरन्वेषणीयः । सोपि न

कश्चिद्यथावस्थितो निर्दोषः प्रसरतिवेदेऽपि हि ब्राह्मणानामार्य-
पदव्यपदेश्यता श्रूयते तथा च ऋग्वेदे तृतीयाष्टकस्य षष्ठेऽध्याये ।
अहं भूमिमददामार्यायाहं दृष्टिं दाशुषे मर्त्यायेति । अत्र वामदेव-
ऋषिर्निजतपोबलेन स्वात्मनि सर्वात्मनामनुभूय प्रोवाच, अहं प्र-
जापतिरूपः आर्यायांगिरसे भूमिं दत्तवान् । अहमिन्द्ररूपः सन्
दाशुषे हविर्दत्तवते मर्त्याय दृष्टिं दत्तवानिति तदर्थः । एवं च
ऋग्वेदकालेपि आर्याणां प्रासिद्धत्वात्ततोपि पुरातनं किञ्चित्प्रमाण-
मार्योत्पत्तिप्रदेशकं यद्युपलभ्येत तर्हि चिकीर्षितानुमानं सिध्येत्,
तदेव तु नोपलभामहे ।

रामानुजाचार्यस्येतिहासः ।

रामानुजाचार्यस्येतिहासः सम्प्रदायप्रदीपे प्रदर्शितो यथा ।
अस्ति कश्चित् द्रविडदेशे भूतपुरीनामको ग्रामो यः सम्प्रति प्रे-
मधुलेत्यभिधीयते । तत्र निवसतः केशवाभिधविप्रस्य भार्यायां
मतिनामिकायां रामानुजः समजनि । ततः शङ्करमतानुयायिना
यादवनाम्ना मातुलेनाध्यापितोऽयं रामानुजोऽभिनववैष्णवसम्प्र-
दायप्रवर्तको बभूव । अयमाचार्यो विष्णुस्वामिशिष्यसन्ताने
गृहीतजन्मनो ब्रह्ममङ्गलस्य पश्चान्मध्वाचार्यस्य च पुरस्तात्
समभवदिति ।

मध्वाचार्यस्येतिहासः ।

विक्रमशककालस्य त्रयोदशे शतके मध्वाचार्यः समभवत् ।
गुर्जरधराधिपतेः कुमारपालाभिधस्य राज्ञो राज्यसमये सम्प्र-
दायप्रदीपकृता मध्वाचार्यस्य समुद्भववर्णनात् । विक्रमार्कसम-

यात् प्रगतेषु ११९९ नवनवत्यधिकैकादशशतीमितेषु संवत्सरेषु कार्तिकशुक्लदशम्यां कुमारपालस्य राज्याभिषेको बभूवेति प्रबन्धचिन्तामणिग्रन्थे मेरुतुङ्गाचार्येण लिखितत्वाच्च ।

सम्प्रदायप्रदीपे मध्वाचार्यसम्प्रदायप्रवृत्तिकथा यथा । गुर्जरदेशे जयसिंहापरनामधेयस्य सिद्धराजस्यानन्तरं कुमारपालाभिषो राजा हेमचन्द्राभिषेन जैनाचार्येण जैनधर्म ग्राहितः । ततः स्वीकृतधर्माभिमानेन स राजा स्वराष्ट्रवर्तिनीभिः प्रजाभिर्बलात्कारेण जैनधर्मं स्वीकारयामास । अथास्य राज्ञः काचित् प्रियवधूर्वैष्णवसम्प्रदायवर्तिन्यासीत् । सा प्रत्यहं कदाचित्समयविशेषे निजभवनवायनं तिरोधानकटालंकृतमासेवमाना घण्टापथे संचरतः शुभ्रपटावगुण्ठितवपुषो जैनधर्मपुषो यतीन् बकानिवान्तःकुटिलान् बहिरुपदर्शितविनयसौजन्यान् समालोच्य सोद्वेगमिदं पद्यार्धं पठति स्म 'किं करोमि क्व गच्छामि को वेदानुद्धरिष्यतीति' । अथैकदा गौडदेशीयो वेदप्रबोधनामा कश्चिद्विप्रो वाराणसीमागतः शुश्राव यथा गुर्जरदेशे जैनानामतीव प्राबल्यमभवदिति । ततः स भट्टाचार्यः केनचिद्विदुषा मित्रेण सह कुमारपालनरपते राजधानीमागत्य जैनमुनिवेषेण नगरचर्यावलोकनाय संचरमाणो राजवधूः सौधसविधमाजगाम ।

ततस्तया राजवध्वा पठ्यमानं किं करोमि क्व गच्छामि को वेदानुद्धरिष्यतीति पद्यार्धं श्रुत्वा मन्दस्वरेणोदीरयामास । 'मा विषीद वरारोहे भट्टाचार्योऽस्ति भूतले' इति । एतदाकर्ण्य तया समाहूतस्य भट्टाचार्यस्य संगतं बभूव । ततोऽचिरादेव प्रमा-

णवादयुक्तचनुभवदृष्टान्तैः स कुमारपालो भट्टाचार्येणोपदिष्टः
 पुनर्वैदिकमार्गमनुससार । तस्मिन्नेव काले कश्चिच्छंकराचार्य-
 शिष्यवंशीय आचार्यो दक्षिणदेशे गोकर्णक्षेत्रमधिष्ठितो निजान्
 विद्वत्तमान् शिष्यानाज्ञापयामास । यथा भवन्तः श्रीमच्छंकराचा-
 र्यप्रतिष्ठापितं सनातनधर्मं समर्थयन्तः सर्वासु दिक्षु संचरतेति ।
 एवमाज्ञप्तानां शिष्याणामन्यतमो मध्वाभिदः पण्डितो निजचेतसि
 विचारयामास यथाहं नव्यं कमपि संप्रदायं प्रवर्तयिष्यामीति ।
 तादृशो मध्वाशयो गुर्वाज्ञाव्यतिक्रमादिभिर्लिंगैस्तदानीमेव कै-
 श्विदुर्नीतः । ततोऽसौ देशान्तरं गत्वा वैष्णवसंप्रदायं रामानुज-
 संप्रदायाद्भिन्नं समुद्भावितवान् । कालेन संप्राप्तप्रतिष्ठो भूत्वा द-
 क्षिणदेशे उडुपीप्रश्नाभिधग्रामे स्वधर्मसंस्थापनां चक्रे इति ।

वल्लभाचार्यमतदिग्दर्शनस्य ।

अथात्र वल्लभाचार्यमतं प्रदर्श्यते । कश्चिदांध्रदेशे कांकरवा-
 मिधग्रामे निवसन् कृष्णयजुर्वेदीयापस्तम्बशाखाध्यायी लक्ष्मण-
 भट्टनामा ब्राह्मण आसीत् । स कदाचित् निजपत्न्या सह वा-
 राणसीं प्रतस्थे । तस्य पत्नी एलमागारनाम्नी मार्गे एव विक्रमा-
 र्कसमयात् शरवद्धिबाणेन्दुमिते १९३९ संवत्सरे वैशाखकृष्णै-
 कादश्यां पुत्रं प्रासूत । ततः प्रोक्तकाले कृतोपनयनोऽयं वल्ल-
 भाचार्यो विष्णुस्वामिमतानुसारेण पुष्टिमार्गापरनामधेयं वैष्णव-
 संप्रदायं प्रवर्तयामास ।

यज्ञेश्वरदीक्षितः—आर्यविद्यासुधाकरः ।

चार्वाकदर्शनं ।

अथ कथं परमेश्वरस्य निःश्रेयसप्रदत्वमभिधीयते । बृहस्पति-
मतानुसारिणा नास्तिकशिरोमणिना चार्वाकेण दूरोत्सारितत्वात् ।

दुरुच्छेदं हि चार्वाकस्य चेष्टितम् । प्रायेण सर्वप्राणिनस्तावत् ।
'यावज्जीवं सुखं जीवेन्नास्ति मृत्योरगोचरः । भस्मीभूतस्य देहस्य
पुनरागमनं कुतः' । इति लोकगाथामनुरुन्धाना नीतिकामशास्त्रा-
नुसारेणार्थकामावेव पुरुषार्थौ मन्यमानाः पारलौकिकमर्थमपह्नु-
वानाश्चार्वाकमतमनुवर्तमाना एवानुभूयन्ते । अत एव तस्य चार्वा-
कमतस्य लोकायतमित्यन्वर्थमपरं नामधेयम् ।

तत्र पृथिव्यादीनि भूतानि चत्वारि तत्त्वानि । तेभ्य एव देहा-
कारपरिणतेभ्यः किण्वादिभ्यो मदशक्तिवत् चैतन्यमुपजायते ।
तेषु विनष्टेषु सत्सु स्वयं विनश्यति । तच्चैतन्याविशिष्टदेह
एवात्मा । देहातिरिक्त आत्मनि प्रमाणाभावात् । प्रत्यक्षैकप्रमा-
णवादितयानुमानादेरनङ्गीकारेण प्रामाण्याभावात् । अंगनालिंग-
नादिजन्यं सुखमेव पुरुषार्थः । न चास्य दुःखसंभिन्नतया
पुरुषार्थत्वमेव नास्तीति मन्तव्यम् । अवर्जनीयतया प्राप्तस्य
दुःखस्य परिहारेण सुखमात्रस्यैव भोक्तव्यत्वात् । तद्यथा
मत्स्यार्थी सशल्कान्सकण्टकान्मत्स्यानुपादत्ते । स यावदादेयं ता
वदादाय निवर्तते । यथा वा धान्यार्थी सपलालानि धान्यान्या-
हरति । स यावदादेयं तावदादाय निवर्तते । तस्मादुःखभयान्ना-
नुकूलवेदनीयं सुखं त्यक्तुमुचितम् । न हि मृगाः सन्तीति शालयो
नोप्यन्ते । न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थान्यो नाधिश्रीयन्ते । यदि

कश्चिद्भीरुर्दृष्टं सुखं त्यजेत्तर्हि स पशुवन्मूर्खो भवेत् । अत एव कण्टकादिजन्यं दुःखमेव नरकम् । लोकसिद्धो राजा परमेश्वरः । देहोच्छेदो मोक्षः । देहात्मवादे च कृशोऽहं कृष्णोऽहमित्यादिसा-मानाधिकरण्योपपत्तिः । मम शरीरमिति व्यवहारो राहोः शिर इत्यादिवदौपचारिकः ।

स्यादेतत् । स्यादेष मनोरथो यद्यनुमानादेः प्रामाण्यं न स्या-त् । अस्ति च प्रामाण्यम् । कथमन्यथा धूमोपलम्भनानन्तरं धूम-ध्वजे प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरुपपद्येत । नद्यास्तीरे फलानि सन्तीति व-चनश्रवणसमनन्तरं फलार्थिनां नदीतीरे प्रवृत्तिरिति । तदेतन्मनो-राज्यविजृम्भणम् ।

माधवाचार्यः—सर्वदर्शनसंग्रहः ।

परमात्मनः समसदयत्वस्य ।

नेश्वरो जगतः कारणमुपपद्यते । कुतः । वैषम्यनैर्घृण्यप्रसं-गात् । कांश्चिदत्यन्तसुखभाजः करोति देवादीन् । कांश्चिदत्यन्त-दुःखभाजः करोति पश्वादीन् । कांश्चिन्मध्यमभोगभाजो मनुष्या-दीनिति । एवं विषमां सृष्टिं निर्ममाणस्येश्वरस्य पृथग्जनस्येव रागद्वेषोपपत्तेः श्रुतिस्मृत्यवधारितस्वच्छत्वादीश्वरस्वभावविलोपः प्रसज्येत । तथा खलजनैरपि जुगुप्सितं निर्घृणत्वमतिक्रूरत्वं दुः-खयोगविधानात्सर्वप्रजोपसंहरणाच्च प्रसज्येत । तस्माद्वैषम्यनैर्घृ-ण्यप्रसंगाच्चेश्वरः कारणमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः ।

वैषम्यनैर्घृण्ये नेश्वरस्य प्रसज्येते । कस्मात् । सापेक्षत्वात् । य-दि हि निरपेक्षः केवल ईश्वरो विषमां सृष्टिं निर्मिमीते स्यातामेतौ

दोषौ वैषम्यं नैर्घृण्यं च । न तु निरपेक्षस्य निर्मातृत्वमस्ति । सापेक्षो हीश्वरो विषमां सृष्टिं निर्भिमीति । किमपेक्षत इति चेद्धर्माधर्मावपेक्षत इति वदामः । अतः सृज्यमानप्राणिधर्माधर्मापेक्षा विषमा सृष्टिरिति नायमीश्वरस्यापराधः । ईश्वरस्तु पर्जन्यवदृष्टव्यः । यथा हि पर्जन्यो ब्रीहियवादिसृष्टौ साधारणं कारणं भवति ब्रीहियवादिवैषम्ये तु तत्तद्वीजगतान्येवासाधारणानि सामर्थ्यानि कारणानि भवन्ति । एवमीश्वरो देवमनुष्यादिसृष्टौ साधारणं कारणं भवति । देवमनुष्यादिवैषम्ये तु तत्तज्जीवगतान्येवासाधारणानि कर्माणि कारणानि भवन्ति । एवमीश्वरः सापेक्षत्वाच्च वैषम्यनैर्घृण्याभ्यां दृश्यति ।

शंकराचार्यः—ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ।

Notes and Meanings.

अम्बष्ठ *m.* (छा, छी *f.*) The offspring of a man of the Brāhmana and a woman of the Vais'ya tribe, a man of the medical caste.

शक *m. plu.* The Tartars or Scythians. In Manu X. 44. they are mentioned together with पौण्ड्रकाः, ओड्राः, द्रविडाः, काम्बोजाः, यवनाः, पारदाः, पङ्गवाः, चीनाः, किराताः, दरदाः, खशाः; the Rāmāyana (*kish.*) adds, वर्षराः, म्लेच्छाः, पारसीकाः, ताम्राः, बि-

डालाक्षाः, शवराः, हूणाः, तुङ्गकाः जवनाः, and many more.

शनकैस्तु क्रियालोपादिमा &c. इमाः वक्ष्यमाणाः पौण्ड्रकादयो मूलतः क्षत्रियजातय एव राज्यलोभवशाद् दूरदेशान्तरं पराक्रान्ताः सन्तः क्रियालोपेन उपनयनादिसंस्कारकर्मलोपेन याजनाध्यापनप्रायाश्चित्ताद्यर्थं ब्राह्मणानां दर्शनाभावेन च शनैः शनैर्लोकैः शूद्रतां प्राप्ताः इत्यर्थः । पौण्ड्रका इत्यादिः पौण्ड्रादिदेशोद्भवाः इत्यर्थः ।

तारतम्य *n.* Gradation, pro-

portion, the state or condition of more or less.

आनुपूर्व्या *ind.* One after the other, in due order.

अप्रविचार *m.* Following improper courses, doing what is prohibited or wicked; vice; sin; adultery.

वर्णसंकर *m.* Mixture or confusion of castes through intermarriage with different castes; a tribe of different origin.

अवेद्य *adj.* Not to be married; not to be known, unascertainable, secret.

आवेदन *n.* A representation, stating complaint.

यास्क *m.* Name of a sage, the author of निरुक्त.

परिच्छेत्तु *inf.* To ascertain, define.

संप्रदायप्रदीप *m.* Name of a work.

भूतपुरी *f.* Name of a town.

प्रेमघुला *f.* Name of a town.

संप्रदाय *m.* An established doctrine transmitted from one teacher to another; any peculiar or schismatical system of religious teaching.

संतान *m. n.* Lineage, race, family.

वित्त्वमंगल *m.* Name of a religious teacher.

प्रबन्धचिंतामणि *m.* Name of a work.

मेरुतुंगाचार्य *m.* Name of a man.

तिरोधान *n.* The being hidden or the act of hiding, concealing &c; a covering, veil; disappearance.

कट *m.* A straw mat, a screen of straw.

वायन *n.* sweatmeats or cakes which may be eaten during a religious fast, presents of sweatmeats &c.

आसेवमाना *f.* To enjoy, indulge in, practise, perform, carry out, accomplish.

तिरोधानः गुप्तः दृष्टिपथादक्षितः इति यावत् यः कटः तदभ्यन्तरे अलंकृतं निजभवनवायनमासेवमाना इत्यन्वयः ।

घण्टापथ *m.* A chief road through a village, a highway; (*i. e.* the bell-road or that by which elephants &c., decorated with tinkling ornaments, proceed).

वेदप्रबोध *m.* Name of a man.

नव्य *adj.* New.

उन्नीत *adj.* Inferred.

उडुपीप्रश्न *m.* Name of a town.

अथ-तावत्, But how can we attribute to the Supreme Being the giving of supreme felicity, when such a notion has been utterly abolished by चार्वाक, the crest-gem of the atheistical school, the follower of the doctrine of बृहस्पति ? The efforts of चार्वाक are indeed hard to be eradicated, for the majority of living beings hold by the current refrain-यावज्जीवं &c.

लोकगाथी-भनुमयन्ते, The mass of men, in accordance with the Śāstras of policy and enjoyment, considering wealth and desire the only ends of man, and denying the existence of any object belonging to a future world, are found to follow only the doctrine of चार्वाक.

अन्वर्थपरं नामधेयं-A name well

accordant with the signified.

तत्र-विनश्यति, In this school the four elements, earth &c., are the original principles; from these alone, when transformed into the body, intelligence is produced, just as the inebriating power is developed from the mixing of certain ingredients; and when these are destroyed, intelligence at once perishes also.

किण्व-Is explained as "drug or seed used to produce fermentation in the manufacture of spirits from sugar, bassia, &c." Colebrooke quotes from S'ankarāchārya: "The faculty of thought results from a modification of the aggregate elements in like manner as sugar with a ferment and other ingredients becomes an inebriating liquor; as a betel, areca, lime and extract of catechu chewed together have an exhilarating pro

perty not found in those substances severally.

तत् चैतन्य—प्रामाण्याभावात्, Expl.—Therefore the soul is only the body distinguished by the attribute of intelligence, since there is no evidence for any soul distinct from the body, as such cannot be proved, since this school holds that perception is the only source of knowledge and does not allow inference, &c.

अंगना—भवेत्, Explain. The only end of man is enjoyment produced by sensual pleasures. Nor may you say that such cannot be called the end of man as they are always mixed with some kind of pain, because it is our wisdom to enjoy the pure pleasure as far as we can, and to avoid the pain which inevitably accompanies it; just as the man who desires fish takes the fish with their scales and bones, and having taken

as many as he wants, desists; or just as the man who desires rice, takes the rice, straw and all, and having taken as much as he wants, desists. It is not therefore for us, through a fear of pain, to reject the pleasure which our nature instinctively recognises as congenial. Men do not refrain from sowing rice, because forsooth there are wild animals to devour it; nor do they refuse to set the cooking-pots on the fire, because forsooth there are beggars to pester us for a share of the contents. If any one were so timid as to forsake a visible pleasure, he would, indeed be foolish like a beast.

अत एव—औपचारिकः, Expl., Hence it follows that there is no other hell than mundane pain produced by purely mundane causes, as thorns, &c.; the only Supreme is the

earthly monarch whose existence is proved by all the world's eyesight; and the only Liberation is the dissolution of the body. By holding the doctrine that the soul is identical with the body, such phrases as 'I am thin,' 'I am black,' &c., are at once intelligible, as the attributes of thinness, &c., and self consciousness will reside in the same subject [body]; like and the use of the phrase "my body" is metaphorical "the head of Rāhu" [Rāhu being really *all head*].

स्यादेतत्—विजृम्भणं Expl.

"Be it so," says the opponent; your wish would be gained if inference, &c., had no force of proof but then they have this force; else, if they had not, then how, on perceiving smoke, should the thoughts of the intelligent immediately proceed to fire; or why, on hearing

another say, 'There are fruits on the bank of the river', do those who desire fruit proceed at once to the shore?"

All this, however is only the inflation of the world of fancy.

कारण *n.* A cause, *i. e.* that which is invariably antecedent to some product and is not otherwise constituted.

वैषम्य *n.* Inequality.

नैर्घृण्य *n.* Pitilessness, unmercifulness, cruelty.

प्रसंगात् *ind.* On the occasion of, in consequence of, on account of, because of; through connection with or relation to; with all the heart &c.

पृथग्जनः—पामरः, An ignorant man, a fool, blockhead, a low person, an idiot, a wicked man.

अवधारित *adj.* Ascertained, known, certain.

स्वच्छत्वं *n.* Great purity.

प्रसज्ज *conj.* 1. P. To be relevant or applicable, to apply; to adhere or cling to

to become fixed upon or attached to; to cleave to.

स्वच्छत्वादिश्वासो ईश्वरस्वभावश्चेति विग्रहः ।

जुगुप्सित *adj.* Reviled, blamed, censured, abused.

दुःखयोग *m.* Occurrence or presence of trouble or pain.

दुःखयोगविधानात्—Following the occurrence or presence of trouble or pain.

सर्वप्रजोपसंहरणात्—Because of the destruction of all living beings.

प्रसज्य *adj.* To be attached to, to be connected with, applicable; a possible case.

सापेक्षत्व *n.* Dependence on, need, necessity—सापेक्ष *adj.* Having regard or respect to, dependent on.

निरपेक्ष *adj.* Indifferent, regardless; without purpose or hope; independent of, unconnected or unconcerned with.

निर्मातृत्व *n.* Creatorship, the condition of a maker or builder or producer.

धर्माधर्म *m. du.* Right and

wrong, justice and injustice.

साधारणं कारणं—A cause belonging to more than the one instance alleged; generic cause.

असाधारणं कारणं—A cause not common; special cause, specific cause.

कार्यत्वावच्छिन्ना या कार्यता तन्निरूपितकारणताशालित्वं=साधारणकारणत्वं ।

कार्यत्वातिरिक्तधर्मावच्छिन्ना या कार्यता तन्निरूपितकारणताशालित्वं=असाधारणकारणत्वं । The कार्यत्वधर्म is common to all कार्यs and with reference to this कार्यता, God, time, &c., are the कारणs. कार्यत्व is the state of being produced or brought into existence. In a घट the कार्यता in reference to its being a घट only, belongs to the कुलाल; but the कार्यता as such answers to the कारणता of God &c. &c., that is God &c., are the साधारणकारणs of घट, as for as घट is simply a कार्य i. e. coming into existence, and not of घट as घटत्वावच्छिन्न-

कार्य. कार्यत्वावच्छिन्न प्रीति य-
त्कारणं तत्साधारणकारणं, the
property of कार्यः by
which God &c., are their
कारणः is not the quality
of their existence, but that
of being brought into ex-
istence. If we could say
existence only, then आत्मा
would have ईश्वर for its
कारण which the आत्मा has
not. For घटत्वावच्छिन्नकारण-
ता is in कुलाल. Looking at
the घट as a mere effect
(कार्य) God &c., are its
कारणाः. घटत्वावच्छिन्ना या का-
र्यता तन्निरूपितकारणताशालित्व-
मसाधारणं कारणं i. e. असाधार-
णकारण is that which has
the quality of being a का-
रण ascertained by that का-
र्यता which is measured by
घटत्व i. e. the property or

quality of being a घट not
merely as a कार्य, but the
qualities of the कार्य. This
definition is in reference
only with the particular
object घट to make it gene-
ral. Now कार्यत्वातिरिक्तव-
र्मावच्छिन्ना या कार्यता तन्निरूपि-
तकारणताशालित्वं असाधारणका-
रणत्वं is that which has the
quality of being a कारण
ascertained by that कार्यता
which is measured by
qualities apart from the
कार्यत्व, as कुलाल is the अ-
साधारणकारण of घट. The
cause of an effect as hav-
ing the quality other than
being an effect is the असा-
धारणकारण. The असाधार-
णकारणः are काल, दिक्,
अदृष्ट, प्रागभाव, ईश्वर, तदेच्छा,
तत्कृति and तज्ज्ञान&c.

TARANGA. 20.

[A graphic description of a famine in the reign
of तुंजीन the king of Kashmere.]

अथ वाक्पुष्टया सार्धं देव्या दिव्य प्रभावया ।

भुवं भूपवरोऽभौक्षीत् तुञ्जीनो रञ्जयन् प्रजाः ॥

दम्पतीभ्यामियं ताम्भ्यामभूष्यत वसुन्धरा ।

गंगामृगांकलेस्त्राभ्यां जटाभूरिव धूर्जटेः ॥
 मण्डलं साध्वघत्तां तौ नानावर्णमनोरमम् ।
 शतह्रदापयोवाहौ माहेन्द्रमिव कार्मुकम् ॥
 तयोः प्रभावमाहात्म्यजिज्ञासार्थमिवोद्यता ।
 प्रजासु दुःसहा जातु व्यापद् दैवी व्यजृम्भत ॥
 पाकोन्मुखशरच्छालिच्छन्ने केदारमण्डले ।
 मासि भाद्रपदेऽकस्मात् पपात तुहिनं महत् ॥
 तस्मिन् विश्वक्षयोद्युक्तकालादृहसितोपमे ।
 न्यमज्जन् शालयः साकं प्रजानां जीविताशया ॥
 अथासीत् क्षुत्परिक्षामजनप्रेतकुलाकुलः ।
 प्राकारो निरयस्येव घोरो दुर्मिक्षविष्ठवः ॥
 पत्नीप्रीतिं सुतस्त्रेहं पितृदाक्षिण्यमातुरः ।
 कुक्षिभरिः क्षुद्रुत्तप्तो विसस्माराऽखिलो जनः ॥
 क्षामं कण्ठगतप्राणं याचमानं सुतं पिता ।
 सुतो वा पितरं त्यक्त्वा चकार स्वस्य पोषणम् ॥
 स्नायुस्थिशेषे बीभत्से स्वदेहेऽहंक्रियावताम् ।
 अभूद्भोज्यार्थिनां युद्धं प्रेतानामिव देहिनाम् ॥
 रुक्षाभिभाषी क्षुत्क्षामो घोरो दिक्ष्वक्षिणी क्षिपन् ।
 एक एको जगज्जीवैरियेष स्वात्मपोषणम् ॥
 तस्मिन् महाभये घोरे प्राणिनामतिदुःसहे ।
 दृष्ट्वा लोकनाथस्य तस्यैव करुणार्द्रता ॥
 सपत्नीको निजैः कोशैः संचयैर्मन्त्रिणामपि ।

क्रीतान्नः स दिवा रात्रं प्राणिनः समजीवयत् ॥
 अटवीषु श्मशानेषु रथ्यास्वावसथेषु च ।
 क्षुत्क्षामः क्षमाभुजा तेन नाहि कश्चिदुपैक्ष्यत ॥
 अतो निःशेषितधनः क्षीणान्नां वीक्ष्य मेदिनीम् ।
 क्षपायामेकदा देवीमेवमूचे सुदुःखितः ॥
 देव्यस्मदपचारेण ध्रुवं केऽनापि दुस्तरा ।
 जाता निरपराधानां जनानां व्यापदीदृशी ॥
 धिङ्मामधन्यं यस्याऽग्रे लोकोऽयं शोकपीडितः ।
 पश्यन्नशरणामुर्वीमनुग्राह्यो विपद्यते ॥
 प्रजाः निःशरणा एता अन्योऽन्यं बान्धवोज्जिताः ।
 अरक्षिता भयेऽमुष्मिन् किं कार्यं जीवितेन मे ॥
 अतिक्रान्तप्रभावेयं कालदौरात्म्यपीडिता ।
 निर्धिक्षचनाऽद्य संजाता पृथिवी हतगौरवा ॥
 तदिमाः सर्वतो मग्ना दारुणे व्यसनार्णवे ।
 उपायः कतमस्तावत् समुद्धर्तुं क्षमः प्रजाः ॥
 निरालोको हि लोकोऽयं दुर्दिनग्रस्तभास्करः ।
 कालरात्रिकुलैर्विश्वक् परीत इव वर्तते ॥
 हिमसंघातदुर्लब्धक्षितिभृद्बुद्धानिर्गमाः ।
 बद्धद्वारकुलायस्थखगवद्विवशा जनाः ॥
 शूराश्च मतिमन्तश्च विद्यावन्तश्च जन्तवः ।
 कालदौरात्म्यतः पश्य जाता निहतयोग्यताः ॥
 तदेष गलितोपायो जुहोमि ज्वलने तनुम् ।

न तु द्रष्टुं सपर्योऽस्मि प्रजानां नाशमीदृशम् ॥
 धन्यास्ते पृथिवीपालाः सुखं ये निशि शेरते ।
 पीरान् पुत्रानिव पुरः सर्वतो वीक्ष्य निर्वृतान् ॥
 इत्युक्त्वा करुणाविष्टो मुखमाच्छाद्य वाससा ।
 निपत्य तल्पे निःशब्दं हरोद पृथिवीपतिः ॥
 निर्वातस्तिमितैर्दीपैरुद्गीर्वाणैः कौतुकादिव ।
 वीक्ष्यमाणाऽथ तं देवी जगाद जगतीभुजम् ॥
 राजन् प्रजानां व्यसनैः कोऽयं मनिविपर्ययः ।
 येनेतर इव स्वैरमधीरोचितमीहसे ॥
 यद्यसाध्यानि दुःखानि छेत्तुं न प्रमविष्णुता ।
 तन्महीपाल महतां महत्त्वस्य किमंकनम् ॥
 कः शक्रः कतमः स्रष्टा वराकः कतमो यमः ।
 सत्यव्रतानां भूपानां कर्तुं शासनलंघनम् ॥
 पत्यौ भक्तिर्व्रतं स्त्रीणामद्रोहो मन्त्रिणां व्रतम् ।
 प्रजानुपालनेऽनन्यकर्मता भूभृतां व्रतम् ॥
 उत्तिष्ठ व्रतिनामग्रे क विपर्येति मद्बचः ।
 प्रजापाल प्रजानां ते नास्त्येव क्षुत्कृतं भयम् ॥
 इति संरम्भतः प्रोक्ते तयाऽनुव्याय देवताः ।
 प्रतिगेहं गतप्राणः कपोतनिवहोऽपतत् ॥
 प्रातस्तन्मृपतिर्वीक्ष्य व्यरंसीन्मरणोद्यमात् ।
 प्रजाश्च प्रत्यहं प्राप्तैः कपोतैर्जीवितं दधुः ॥
 वस्त्वन्तरं किपमि तत् साध्वी नूनं ससर्ज सा ।

जनताजीवितावाप्त्यै न कपोतास्तु तेऽभवन् ॥
 तादृशं नहि निर्व्याजप्राणिकारुण्यशालिनाम् ।
 हिंसया धर्मचर्यायाः शक्यं चाऽपि कलंकनम् ॥
 अभवन्निर्मलं व्योम देवीकृत्यैः सह क्रमात् ।
 साकं भूपालशोकेन दुर्भिक्षं च शमं ययौ ॥
 वर्षैः षट्त्रिंशता शान्ते पत्न्यौ विरहजो ज्वरः ।
 तत्यजे ज्वलनज्वालानलिनप्रच्छदे तया ॥
 सा यत्र शुचिचारित्रा विपन्नं पतिमन्वगात् ।
 स्थानं जनैस्तद् वक्पुष्टाटवीत्यद्यापि गद्यते ॥

करुणः--राजतरंगिणी ।

कामन्दकीयनीतिसारः ।

वाक् सूनृता दया दानं दीनोपगतरक्षणम् ।
 इति संगः सतां साधु ह्येतत् सत्पुरुषव्रतम् ॥
 न तेभ्योऽभ्यधिकाः सन्तः सन्ति सत्पुरुषव्रतैः ।
 दुःखपङ्कार्णवे मग्नं दीनमभ्युद्धरन्ति ये ॥
 आविष्ट इव दुःखेन हृद्गतेन गरीयसा ।
 समन्वितः करुणया परया दीनमुद्धरेत् ॥
 आधिव्याधिपरीताय अद्य श्वो वा विनाशिने ।
 को हि नाम शरीराय धर्मापेतं समाचरेत् ॥
 जलान्तश्चन्द्रचपलं जीवनं खलु देहिनाम् ।
 तथाविधमिति ज्ञात्वा शश्वत् कल्याणमाचरेत् ।
 जगन्मृगतृषातुल्यं वीक्ष्येदं क्षणभंगुरम् ॥

सुजनैः संगतं कुर्याद्धर्मयि च सुखाय च ॥
 हिमांशुमाली न तथा न चोत्फुल्लोत्पलं सरः ।
 आनन्दयति चेतांसि यथा सज्जनचेष्टितम् ॥
 विभूतीः प्राप्य परमाः सतां सम्भोग्यतां नयेत् ।
 यासु सन्तो न तिष्ठन्ति ता वृथैव विभूतयः ॥
 विश्राम्यन्ति महात्मानो यत्र कल्पतराविव ।
 स श्लाघ्यं जीवति श्रीमान् सत्संभोगफलाः श्रियः ॥
 असाद्विरसतामेव भुज्यन्ते धनसम्पदः ।
 फलं किम्पाकवृक्षस्य ध्वांक्षा भक्षन्ति नेतरे ।
 ग्रीष्मसूर्यांशुसन्तप्तमुद्वेजनमनाश्रयम् ।
 मरुस्थलमिवोदग्रं त्यजेदुर्जनसंगतम् ॥
 असाध्यं साधुमन्त्राणां तीव्रं वाग्विषमुत्सृजन् ।
 द्विजिह्वं वदनं धत्ते दुष्टो दुर्जनपन्नगः ॥
 तीव्राण्युद्वेगकारीणि विसृष्टान्यनयात्मकैः ।
 कृन्तन्ति देहिनां मर्म शस्त्राणीव वचांसि च ॥
 प्रियं तथ्यश्च पथ्यं च वदेद्धर्मार्थमेव च ।
 अश्रद्धेयमसभ्यञ्च परोक्षं कटु चोत्सृजेत् ॥
 हृदि विद्ध इवात्यर्थं यया सन्तप्यते जनः ।
 पीडितोऽपि हि मेधावी न तां वाचमुदीरयेत् ॥
 प्रियमेवाऽभिधातव्यं नित्यं सत्सु द्विषत्सु च ।
 शिखीव केकामधुरः प्रियवाक् कस्य न प्रियः ॥
 ये प्रियाणि प्रभाषन्ते प्रयच्छन्ति च सत्कृतिम् ।

श्रीमन्तोऽनिद्यचरिता देवास्ते नरविग्रहाः ॥
 शमं नयति यः क्रुद्धान् सर्वबन्धुरमत्सरी ।
 भीताश्वासनकृत् साधुः स्वर्गस्तस्याल्पकं फलम् ॥
 पापेऽप्यपापः परुषेऽप्यभिधत्ते प्रियाणि यः ।
 मैत्रीद्रवान्तःकरणस्तस्य मुक्तिः करे स्थिता ॥

कामन्दकः-नीतिसारः ।

विद्याप्रशंसा ।

अपूर्वः कोऽपि कोशोऽयं विद्यते तव भारति ।
 व्ययतो वृद्धिमायाति क्षयमायाति संचयात् ॥
 अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम् ।
 सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः ॥
 सर्वद्रव्येषु विद्यैव द्रव्यमाहुरनुत्तमम् ।
 अहार्यत्वादनर्घ्यत्वादक्षयत्वाच्च सर्वदा ॥
 हर्तुर्न गोचरं याति दत्ता भवति विस्तृता ।
 कल्पान्तेऽपि न या नश्येत्किमन्यद्विद्यया समम् ॥
 ज्ञातिभिर्वञ्च्यते नैव चौरणापि न नीयते ।
 दाने नैव क्षयं याति विद्यारत्नं महाधनम् ॥
 विद्याशस्त्रं च शास्त्रं च द्वे विद्ये प्रतिपत्तये ।
 आद्या हास्याय वृद्धत्वे द्वितीयाद्रियते सदा ॥
 न चोरहार्यं न च राजहार्यं न भ्रातृभाज्यं न च भारकारि ।
 व्यये कृते वर्धते एव नित्यं विद्याधनं सर्वधनप्रधानम् ॥
 मातेव रक्षति पितेव हिते निशुंक्ते ।

कान्तेव चापि रमयत्यपनीय खेदम् ।
 लक्ष्मीं तनोति वितनोति च दिक्षु कीर्तिं ।
 किं किं न साधयति कल्पलतेव विद्या ॥

अनेके—सुभाषितरत्नभाण्डागारम् ।

नीतिपद्धतिः ।

यः समुत्पतितं क्रोधं मानं चापि नियच्छति ।
 स श्रियो भाजनं पुंसां यश्चापत्सु न मुह्यति ॥
 परनिन्दासु पाण्डित्यं स्वेषु कार्येष्वनुद्यमः ।
 प्रद्वेषश्च गुणज्ञेषु पन्थानो ह्यापदां त्रयः ॥
 ऋणशेषोऽभिशेषश्च शत्रुशेषस्तथैव च ।
 पुनः पुनः प्रवर्तन्ते तस्मान्निःशेषमाचरेत् ॥
 पुंसामसमर्थानामुपद्रवायात्मनो भवति कोपः ।
 पिठरं कथयतिमात्रं निजपार्श्वार्ण्येव दहतितराम् ॥
 अप्रतिबुद्धे श्रोतरि वक्तृत्वमनर्थकं पुंसाम् ।
 नेत्रविहीने कामिनि लावण्याविलासवत्स्त्रिणाम् ॥
 अतिपरिचयादवज्ञा भवति विशिष्टेऽपि वस्तुनि प्रायः ।
 लोकः प्रयागवासी कूपस्नानं सदाचरति ॥

यस्यास्ति सर्वत्र गतिः स कस्मात्स्वदेशरागेण हि याति नाशम् ।
 तातस्य कूपोयामिति ब्रुवाणाः क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति ॥
 सर्वथा स्वहितमाचरणीयं किं करिष्यति जनो बहुजरूपः ।
 विद्यते नाहि स कश्चिदुपायः सर्वलोकपरितोषकरो यः ॥

बलोपपन्नोपि हि बुद्धिमान्नरः परं नयेन्न स्वयमेव वैरिताम् ।
 भिषङ्गमास्तीति विचिन्त्य भक्षयेदकारणं को नु विषं विचक्षणः ॥

बहिः समुद्रवति निर्मथनेन काष्ठा-
 दम्भो ददाति वसुधा च निखन्यमाना ।
 गच्छन्प्रयास्यति शनैरपि चाध्वनोन्त-
 मारब्धकार्यं इह किं न नरः करोति ॥
 कचिद्भूमौ शायी कचिदपि च पर्यंकशयनः ।
 कचिच्छाकाहारी कचिदपि च मांसोदनरुचिः
 कचित्कंथाधारी कचिदपि विचित्रांबरधरो
 मनस्वी कार्यार्थी गणयति न दुःखं न च सुखम् ॥
 कचिन्नृत्तं गीतं कचिदपि च हा हेति रुदितं
 कचिद्विद्वद्गोष्ठी कचिदपि सुरामत्तकलहः
 कचिद्रम्या नारी कचिदपि जराजर्जरवपु-
 र्ने जाने संसारः किममृतमयः किं विषमयः ॥

वल्लभदेवः—सुभाषितावलिः ।

कलिविडम्बनं ।

न भेतव्यं न बोद्धव्यं न श्राव्यं वादिनो वचः
 झटिति प्रतिवक्तव्यं सभासु विजिगीषुभिः ॥
 उच्चैरुद्धुष्य जेतव्यं मध्यस्थश्चैदपण्डितः
 पण्डितो यदि तत्रैव पक्षपातोऽधिरोप्यतां ॥
 वाक्यतां समयोऽतीतः स्पष्टमग्रे भविष्यति ।
 इति पाठयतां ग्रन्थे काठिन्यं कुत्र वर्तते ॥

गृहिणी भगिनी तस्याः श्वशुरौ स्याल इत्यापि ।
 प्राणिनां कलिना सृष्टाः पञ्चप्राणा इमेऽपरे ॥
 जामातरो भागिनेया मातुला दारबान्धवाः ।
 अज्ञाता एव गृहिणां भक्षयन्त्याखुवद् गृहे ॥
 मातुलस्य बलं माता जामातुर्दुहिता बलं ।
 श्वशुरस्य बलं भार्या स्वयमेवातिथेर्बलं ॥
 भूषणैर्वसनैः पात्रैः पुत्राणामुपलालनैः ।
 सकृदागत्य गच्छन्ती कन्या निर्माष्टि मन्दिरं ॥
 भार्ये द्वे पुत्रशालिन्यौ भगिनी पतिवर्जिता ।
 अश्रान्तकलहो नाम योमोऽयं गृहमेधिनां ॥
 द्वे भार्ये बहवः पुत्रा दारिद्र्यं रोगसम्भवः ।
 जीर्णौ च मातापितरावेकैकं नरकाधिकं ॥
 शक्तिं करोति संचारे शीतोष्णे मर्षयत्यपि ।
 दीपयत्युदरे वाङ्मं दारिद्र्यं परमौषधं ॥
 विडम्बयन्ति ये नित्यं विदग्धा धनिनो जनान् ।
 त एव तु विडम्बयन्ते श्रिया किञ्चिदुपेक्षिताः ॥
 क्षणमात्रं ग्रहावेशो याममात्रं सुरामदः ।
 लक्ष्मीमदस्तु मूर्खाणामादेहमनुवर्तते ॥ ॥
 कण्ठे मदः कोद्रवजो हृदि ताम्बूलजो मदः ।
 लक्ष्मीमदस्तु सर्वांगे पुत्रदारमुखेष्वपि ॥ ॥
 अध्यापयन्ति शास्त्राणि घृणीकुर्वन्ति पण्डितान् ।
 विस्मारयन्ति जातिं स्वां वराढाः पञ्चषाः करे ॥

कालान्तरे ह्यनर्थाय गृध्रो गेहोपरिस्थितः ।
 खलो गृहसमीपस्थस्सद्योऽनर्थाय देहिनां ॥
 वासः पुण्येषु तीर्थेषु प्रसिद्धश्च मृतो गुरुः ।
 अध्यापनावृत्तयश्च कीर्तनीया धनार्थिभिः ॥
 आनन्दबाष्परोमाञ्चौ यस्य स्वेच्छावशंवदौ ।
 किं तस्य साधनैरन्यैः किंकराः सर्वपार्थिवाः ॥
 काममस्तु जगत्सर्वं कालस्यास्य वशंवदं ।
 कालकालं प्रपन्नानां कालः किं नः करिष्यति ॥

नीलकण्ठः—कलिविडम्बनं ।

शिवराजस्य म्लेच्छावस्कन्दयात्राप्रसंगस्य ।
 शिवनृपस्य तु वीरवरास्तदा तुरगिणो रथिनो गजिनस्तथा ।
 विविधहेतिविभूषितपाणयः प्रतिययुः सशराः सशरासनाः ॥
 पदचरा अपि यन्त्रपुरःसराः सुरविमाननिवेशनहर्षिताः ।
 कवचिनो विविधायुधधारिणो रणविनिर्जितशत्रुचया ययुः ॥
 यवनवर्यचमूपतयास्त्वदं चरमुखैरवगम्य सुविस्तरम् ।
 भयविकम्पितपाणिपदादयोऽग्निमविधावातिमन्दधियोऽभवन् ॥
 अयुतसंख्यतुरंगमसादिनः करिगता विशिखाधिपतेश्च ते ।
 शकटवेशितयन्त्रततीः पुरः किल विधाय भटा अवतस्थिरे ॥
 उभयसैन्यसमुत्थितरेणुभिर्दशदिशो नितरां परिपूरिताः ।
 दिनकरो जलदैरिव संवृतः समभवद् घटिकाद्वयमावृतः ॥
 करिवरैरसितैस्तुरगैः सितैः रविकरोद्गतभैः करवालकैः ।
 समरभूः सतडिद्धनसंवृताम्बररुचं सकलानुचकार सा ॥

समरभूर्द्धिरदादिभिरावृता सजलदाम्बरकान्तिमपाहरत् ।
 गगनमप्यसक्तद्रजसावृतं समहरत्किल भूमिभवां रुचम् ॥
 नरपतिः स्वयमेव रिपोश्चमूं न विनिहन्तुमगात्पतिवर्जिताम् ।
 बुधमतो निजधर्मरतः सदा नहि महान् विजहाति महापयम् ॥
 यवनभूपतिसैनिकपालका विविधवाद्यविवादनतत्पराः ।
 कवचिनो रथिनो ध्वजिनोऽखिला रणभुवि व्यसृजन् शरसंहतीः
 जलदनिस्वनयन्त्रमुखोद्गता पृथुतरायसगोलकसंहतिः ।
 नरपतेः पृतनां समकम्पयन्मरुदिव प्रबलः कदलीततिम् ॥
 नरपतिध्वजिनीपतिपालकाः पुरत एकगणं विनिधाय ते ।
 युगपदाविविशुद्धिषतश्चमूं तुरगिणः सकला अपि सर्वतः ॥
 हरिखुरोद्धतधूलिचयावृताः प्रचुरधूमपटैरपि संवृताः ।
 यवनपास्तिमिरौघगता इव स्वपरलोकविवेकविवर्जिताः ॥

योधानृपस्य गजिनस्तुरगाधिरूढाः ।

पद्मा अपि द्विषदनीकिनिकां समेत्य ।

वीरव्रजं गजसमूहमलं प्रमत्तं ।

सिंहा इव प्ररुजुर्भयवार्धिमग्नं ॥

यवनसैन्यपतिः करिमस्तकोपरिगतः सशरः सशरासनः ।

सकलयन्त्रसमूहविमोक्षणे तदधिपान् सकलान् समचोदयत्

निःस्त्रिशखङ्गकरवालकृपाणकुन्त- ।

भट्टासिपट्टिशशिलाशितबाण पूगैः ।

यन्त्रैश्चतोमरपरश्वधशक्तिऋष्टि- ।

चक्रेश्च जघनुरपरान् शिवभूपयोधाः ॥

ते बर्बरा अपि शका अपि पारसीका
 हूणाश्च तंगणगणाः सशिखाशिखाश्च ।
 म्लेच्छा विभूर्णितदृशो मधुपानमत्ता
 नानायुधा युयुधिरे नरपस्य योधैः ॥
 मध्याङ्ग्रे सवितरि प्रबभूव युद्धं
 भीरोर्भयोद्भवकरं बहुहर्षदं तत् ।
 शूरव्रजस्य रुधिरौघपरिप्लुतास्ते
 रेजुः सपुष्पनिचया इव किंशुकौघाः ॥
 छिन्नेऽपि दक्षिणकरेऽन्यकरेण शत्रो-
 र्दक्षं करं समलुनात्सहस्रङ्गमेकः ।
 अन्यः करद्वयविहीनकलेवरोऽपि
 दन्तैर्भुजंगम इव व्यदशत् स्वशत्रुम् ॥
 बिद्धोऽपि वक्षसि शरेण सपुंखमेको
 दद्विर्विदश्य दशनच्छदमत्र रोषात् ।
 छित्त्वा शिरो निजरिपोर्विमुमोच देहं
 हे शंकरेश भव सांब शिवेति जल्पन् ॥
 छिन्नेऽपि मूर्धनि शिरो झटिति स्वशत्रो-
 र्छित्त्वासृजन्निजतनुं करवालपाणिः ।
 गच्छामि नाकममुनैनमतो नयामि
 नोचेत्कृतघ्नतरता भवितेति चान्यः ॥
 छित्त्वा करं करिवरं विनिपात्य भूमा-
 वेको यदा गजपार्तिं निजघान हन्त ।

अछेत्युदीर्य वचनं निपपात भूमौ
 देहं मुमोच करिणा सह तत्क्षणेऽसौ ॥
 वीरौ धनुः प्रहरणौ युगपत्सपत्रा
 कृत्वा परस्परमुभौ प्रविहाय देहौ ।
 एकं विमानमधिरुह्य दिवं प्रयातौ
 इत्स्वाविवातिरुचिरौ समुपेत्य सख्यं ॥
 शाक्तीक एक उरसि प्रतिरोषितं स्वे
 बाणं विलोक्य रिपुणा पुरतः स्थितेन ।
 रोषान्वितोऽस्य हृदयं प्रविदार्थं शक्त्या
 भित्त्वाकर्मण्डलमसावपि निर्जगाम ॥

कुन्तायुधौ तुरगिणौ समराङ्गणस्थौ भित्त्वा परस्परमुभावपि मर्मदेशे
 कैरं कलेवरमपि प्रविहाय यातौ स्वर्गं सुरोत्तमसमानवपुर्दधानौ ॥
 सपट्टिशः कश्चन वारबाणी रणांगणं चर्मकरः समेत्य
 गजान्विशुण्डांस्तुरगान्वितुण्डान्भटान्विमुण्डान्कृतवान्प्रचण्डान् ॥
 रक्तोक्षिता समरभूर्विजहार सायं सूर्यप्रभाकलितवारिदसंघशोभाय
 शान्तं रजोऽपि सकलं समगात्तदानीं पंकत्वमत्र बतकेचन क्षेरते स्म
 दात्यूहगृध्रनिचया उपरि भ्रमन्तो
 नैवालभन्त वसतिं कुहचित् समेताः ।
 मन्येपकीर्तिपटलं यवनाधिपस्य
 शीर्षस्थितं भ्रमति तद्वसतेरभावात् ॥
 योधा विकोशकरवालकराः कराला-
 स्तां कातरां यवनपध्वजिनीमकृन्तन् ।

द्रौणिर्यथा निजसुहृत्प्रियकृत्कृपाणी
 शिष्टं व्यनीनशदलं बलमर्जुनस्य ॥
 कंधरां समपहाय कं धरां प्राप्य संयति जहास कस्यचित्
 मां सदा नमयतः प्रपूर्तये दुर्भरस्य जठरस्य किं पुरः ॥
 प्रेतव्राताचलेत्था रुधिरजलवहा हस्तिहस्तीघमीना
 शुभ्राच्छोष्णीषफेना नरकरभुजगा केशजंबालयुक्ता ।
 बालाल्यालीढवत्क्रावलिजलजचया चर्मकच्छा गर्जेद्र-
 आवाघातप्रशब्दा समजनि तटिनी तां भुवं प्लावयन्ति ॥
 द्रुतां स्व सेनां प्रसमीक्ष्य वीरो जमालनामाऽभ्यपतत्तस्वी ।
 सहस्रसंख्यैस्तुरगाधिरूढैः समन्वितः सैन्यपतिर्जयैषी ॥
 स सांयुगीनः समराजिरस्थः सवारबाणः सतलः सतूणः ।
 सकर्मुकः सर्वभटैरुपेतः ससर्ज बाणान् समपर्वभाजः ॥
 घनो यथा प्रावृषि वर्षधारा महीधरे वर्षति चातिमात्रम् ।
 तथा शरान् व्यात्तमुखान् भुजंगानिवासृजद्राजनियुक्तसैन्ये ॥
 तदीययोधा अपि वाजिवाहाः कचाचितास्ताम्रमुखाः सुरापाः ।
 शरैश्च भल्लैः परिधैः कृपाणैरपीडयन् पार्थिवसैन्यमाजौ ॥
 दिनावसाने नृपसैन्यनाथः खलीनलीनाननवाजिसादी ।
 कृपाणपाणिः सह योधसंघैः पुरोऽभियातो यवनाधिपस्य ॥
 तयोरभूद्युद्धमतीव घोरं ससैन्ययोः सादितवीरचम्बोः ।
 घटीद्वयं तीक्ष्णशरैरमोघैः खड्गैश्चभल्लैः करवालकैश्च ॥
 गजाश्चमत्तास्तुरगाः क्रमेला वृषाश्चखड्गाभिहता निपेतुः ।
 नृणां शिरोभिः पातितैश्च देहैः समास्तृता भूरुधिरौघपूर्णा ॥

नृपस्य वीरेर्बहुधा विंशोर्णा विदुदुवुस्ते यवनाः प्रभीताः ।
 तृणं दधुः केचन वत्क्रमध्ये भटाः प्रणेमुश्च तथैव केचित् ॥
 गजं विशुण्डं विनिपात्य भूमौ जमालसंज्ञं बिभिदुः कृपाणैः ।
 नृपस्यवीराः स तु देहमाजौ निधाय यातो दिवमेव वीरः ॥
 हतावशिष्टा विदिशो दिशश्च ययुर्निशायां विनिधाय हेतोः ।
 मृगा यथालक्ष्य भयाद्द्रवन्ति वृकास्तथा भीतिविवर्णवत्क्राः ॥
 महाबलोऽब्दुल्लसुतस्तुवल्ली निबध्य चीराणि पदद्वये सः ।
 दुद्राव वृक्षैः पिहितं प्रदेशं दिनावसाने तिमिरप्रपूर्णम् ॥
 पचिक्रियाणोनयनादिकर्मरता मनुष्या अपि भिक्षुका ये ।
 भिषग्वराः स्त्रीनिचयाश्च दीनाः शस्त्रैर्विहीना अपि तान्न जघ्नुः ॥
 बभूव तद्भूमितलं पिशाचपतेर्निवासेन समं तदानीम् ।
 उदूचुरेके शिव मामवेति हा तात हा बालमुतेति केचित् ॥
 अनर्गलावाजिगजादिवाहा इतस्ततो बभ्रमुरार्तिभाजः ।
 नृपालसेनापतिसैनिकास्तन्नपाहरन् दृष्टतराः समेताः ॥
 सदुंदुभिध्वाननिवेदितोद्यज्जयो ययौ बन्दिजनस्तुतश्रीः ।
 यशोवितानैर्विदिशो दिशश्च विपूयर्न् राजगिरिं ससैन्यः ॥
 शिवोऽपि भूपो जयिनं तमारात् गतं समालिङ्ग्य विभूषणाद्यैः ।
 गिरा च सत्कृत्य महीसुरेभ्यो धनं ददौ भूरितरं नरेन्द्रः ॥
 शतं गजा पञ्चसंहस्रसंख्यतुरंगमास्ताद्विगुणाः क्रमेलाः ।
 रथाः सहस्रं वसनानि भूषा मुक्ताफलानां प्रकराश्च यत्तत् ॥
 रत्नानि हेम्नोऽपि च सप्तलक्षमुद्राः पुरस्तस्य निधाय तस्यौ ।
 भटाग्रणीः सादितशत्रुपक्षः स बाहिनीपो विनिबध्य पाणी ॥

नृपस्तु तत्सर्वमपि प्रगृह्य प्रत्यर्पयद्दीरमटाधिपाय ।
 जगाद् चैतत् सकलं त्वयाद्य प्रदेयमेवं स्वमटप्रभुभ्यः ॥
 प्रजाप्रपीडाकरशत्रुवर्गविनाश आरब्ध इतो मया यत् ।
 स्वप्ने समामृत्य निशावसाने यदाह देवी हर नीचवर्गम् ॥
 निशम्य वाक्यं नथुनामधेयस्तथा स चक्रे वरवीरनाथः ।
 भटा यथा भागमवाप्य सर्वे कृतज्ञतामस्य जगुः समेताः ॥
 अतीव भक्तो नरनाथनाथः संमर्चनार्थं जगतो जनन्याः ।
 विधाय शैलीं प्रतिमां शिवायाः स वासयामास गिरौ प्रतप्ते ॥
 विजयपुरपतिर्निशम्य वृत्तं समरभवं सकलं चरावलिभ्यः ।
 हृदयसरसिजे स कुन्तघातैरविरतविद्ध इवाभवत्तदानीम् ॥
 अब्दुद्धं निहतं तदीयतनयं यातं भयार्त्तं रणा-
 च्छ्रुत्वा सा यवनाधिपस्य महिला हेला विसृज्याखिलाः ।
 पर्यकादवरुह्य कुन्तलचयं प्रोन्मुच्य हा हन्त हा
 राज्यं मग्नमिदं मदीयमधुनेत्येवं बभाषे वचः ॥

पुरपतिः पतितो भयवारिधौ किमधुनाधियुता जनताऽखिला ।
 मम करिष्यति यास्यति चेच्छिवो बत शिवोऽप्यशिवो भवितेति सा
 श्रीपुरुषोत्तमपण्डितः—शिवकाव्यं ।

अलकायक्षकान्तयोर्वणनं ।

विश्रुत्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचित्राः
 संगीताय प्रहतमुरजाः स्निग्धगम्भीरघोषम् ।
 अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुंगमभ्रंलिहाग्राः
 प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्बिशेषैः ॥

हस्ते लीलाकमलमलके बालकुन्दानुषिद्ध
 नीता लोभप्रसवरजसा पाण्डुतामानने श्रीः ।
 चूडापाशे नवकुरबकं चारुकर्णे शिरीषं
 सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं वधूनाम् ॥
 यत्रोन्मत्तभ्रमरमुखराः पादपा नित्यपुष्पा
 हंसश्रेणीरचितरसना नित्यपद्मा नलिन्यः ।
 केकोत्कण्ठा भवनशिखिनो नित्यभास्वत्कलापा
 नित्यज्योत्स्नाः प्रतिहततमो वृत्तिरम्याः प्रदोषाः ॥
 आनन्दोत्थं नयनसलिलं यत्र नान्यैर्निमित्तै-
 र्नान्यस्तापः कुसुमशरजादिष्टसंयोगसाध्यात् ।
 नाप्यन्यस्मात् प्रणयकलहाद्विप्रयोगोपपत्ति-
 र्वित्तेशानां न च खलु वयो धौवनादन्यदस्ति ॥
 यस्यां यक्षाः सितमणिमयान्येत्य हर्म्यस्थलानि
 ज्योतिश्छायाकुसुमरचितान्युत्तमस्त्रसिहायाः ।
 आसेवन्ते मधु रतिफलं कल्पवृक्षप्रसृतं
 त्वद्गम्भीरध्वानेषु शनकैः पुष्करेष्वाहतेषु ॥
 मन्दाकिन्याः षयसि शिशिरैः सेव्यमाना मरुद्भि-
 र्मन्दाराणामनुतटरुहां छायाया वारितोष्णाः ।
 अन्वेष्टव्यैः कनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगूढैः
 संक्रीडन्ते मणिभिरमरप्रार्थिता यत्र कन्याः ॥
 नेत्रा नीताः सततगतिना यद्विमानाग्रभूमी-
 रालेख्यान्तं स्वजलकणिकादोषमुत्पाद्य सद्यः ।

शंकास्पृष्टा इव जलमुचस्त्वाद्दशो यत्र जालै-
र्धूमोद्गारानुकृतिनिपुणा जर्जरा निष्पतन्ति ॥

वासश्चित्रं मधु नयनयोर्विभ्रमादेशदक्षं
पुष्पोद्भेदं सह किसलयैर्भूषणानां विकल्पान् ।
लाक्षारागं चरणकमलन्यासयोग्यं च यस्याम्
एकः सूते सकलमबलामण्डनं कल्पवृक्षः ॥
तत्रागारं धनपतिगृहानुत्तरेणास्मदीयं
दूराच्छ्रयं सुरपतिधनुश्चारुणा तोरणेन ।
यस्योपान्ते कृतकतनयः कान्तया वर्धितो मे
हस्तप्राप्यस्तबकनमितो बालमन्दारवृक्षः ॥
वापी चास्मिन् मरकतशिलाबद्धसोपानमार्गा
हैमैश्चलन्ना विकचकमलैः स्निग्धवैदूर्यनालैः ।
यस्यास्तोये कृतवसतयो मानसं सन्निवृष्टं
नाध्यास्यन्ति व्यपगतशुचस्त्वामपि प्रेक्ष्य हंसाः ॥
तस्यास्तीरे राचिताशिवरः पेशलैरिन्द्रनीलैः
क्रीडाशैलः कनककदलीवेष्टनप्रेक्षणीयः ।
मद्रेहिन्याः प्रिय इति सखे चेतसा कातरेण
प्रेक्षोपान्तस्फुरिततडितं त्वां तमेव स्मरामि ॥
रक्ताशोकश्चलकिशलयः केसरश्चात्र कान्तः
प्रत्यासन्नौ कुरबकवृतेर्माधवीमण्डपस्य ।
एकः सख्यास्तव सह मया वामपादामिलाषी
काक्षत्यन्यो वदनमादिरां दोहदच्छन्ननास्याः ॥

तन्मध्ये च स्फटिकफलका कांचनी वासयष्टि-
 मूले बद्धा मणिभिरनतिप्रौढवंशप्रकाशैः ।
 तालैः शिजावलयसुभगैर्नितितः कान्तया मे
 यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद्वः ॥
 एभिः साधो हृदयनिहितैर्लक्षणैर्लक्षयेथाः
 द्वारोपान्ते लिखितवपुषौ शंखपद्मौ च दृष्ट्वा ।
 शामच्छायं भवनमधुना मद्वियोगेन नूनं
 सूर्यापाये न खलु कमलं पुण्यति स्वामभिरूयाम् ॥
 तां जानीथाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयम्
 दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ।
 गाढोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बालां
 जातां मन्ये शिशिरमथितां पद्मिनीं वान्यरूपाय् ॥
 नूनं तस्याः प्रबलरुदितोच्छूननेत्रं प्रियायाः
 निःश्वासानामशिशिरतया भिन्नवर्णाधरोष्ठम् ।
 हस्तन्यस्तं मुखमसकलव्यक्ति लम्बालकत्वाद्
 इन्दोर्देन्यं त्वदनुसरणास्त्रिष्टकान्तेर्बिभर्ति ॥
 आलोके ते निपतति पुरा सा बलिव्याकुला वा
 मत्सादृश्यं विरहतनु वा भावगम्यं लिखन्ती ।
 पृच्छन्ती वा मधुरवचनां सारिकां पञ्जरस्थां
 कच्चिद्भर्तुः स्मरासि रासिके त्वं हि तस्य प्रियेति ॥
 उत्संगे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य वीणां
 मद्भोत्राकं विरचितपदं गेयमुद्गातुकामा ।

तन्त्रीमाद्रां नयनसलिलैः सारयित्वा कयंचिद्
भूयो भूयः स्वयमपि कृतां मूर्च्छनां विस्मरन्ती ॥

कालिदासः—मेषदूतं ।

द्वारकावर्णनं ।

मध्येसमुद्रं ककुभः पिशंगीर्या कुर्वती कांचनवप्रभासा ।
तुरंगकान्तामुखहव्यवाहज्वालेव भित्त्वा जलमुल्ललास ॥
कृतास्पदा भूमिभृतां सहस्रैरुदन्वदम्भः परिवीतमूर्तिः ।
अनिर्षिदा या विदधे विधात्रा पृथ्वी पृथिव्याः प्रतियातनेव ॥
त्वष्टुः सदाभ्यासगृहीतशिल्पविज्ञानसम्पत्प्रसरस्य सीमा ।
अदृश्यतादर्शितलामलेषु छायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु ॥
रथांगभर्त्रेऽभिनवं वराय यस्याः पितेव प्रतिपादितायाः ।
प्रेम्णोपकण्ठं मुहुरंकभाजो रत्नावलीरम्बुधिराबन्ध ॥
यस्याश्चलद्वारिधिवारिवीचिच्छटोच्छलच्छंखकुलाकुलेन ।
वप्रेण पर्यन्तचरोदुचक्रः सुमेरुवप्रोऽन्वहमन्वकारि ॥
वणिकूपथे पूगकृतानि यत्र भ्रमागतैरम्बुभिरम्बुराशिः ।
लोलैरलोलद्युतिभांजि मुष्णन् रत्नानि रत्नाकरतामवाप ॥
अम्भश्च्युतः कोमलरत्नराशीनपांनिधिः फेनपिनद्धभासः ।
यत्रातपे दातुमिवाधितल्पं विस्तारयामास तरंगहस्तैः ॥
यच्छालमुतुंगतया विजेतुं दूरादुदस्थीयत सागरस्य ।
महोर्मिभिर्व्याहतवाञ्छितार्थैर्वाडादिवाभ्यासगतैर्विलिख्ये ॥
कुतूहलेनेव जवादुपेत्य प्राकारभित्त्या सहसा निषिद्धः ।
रससरोदीदृशमम्बुवर्षव्याजेन यस्या बहिरम्बुवाहः ॥

यदङ्गनारूपस्वरूपतायाः कंचिद्गुणं भेदकमिच्छतीभिः ।
 आराधितोऽद्धा मनुरप्सरोभिश्चक्रे प्रजाः स्वाः सनिमेषचिद्वाः ॥
 स्फुरत्तुषारांशुमरीचिजालैर्विनिद्रुताः स्फाटिकसौधपङ्क्तौः ।
 आरुह्य नार्यः क्षणदासु यत्र नभोगता देव्य इव व्यराजन् ॥
 कान्तेन्दुकान्तोपलकुट्टिमेषु प्रतिक्षपं हर्म्यतलेषु यत्र ।
 उच्चैरधःपातिपयोमुचोऽपि समूहमूहुः पयसां प्रणाल्यः ॥
 यस्यामतिश्छक्षणतया गृहेषु विधातुमालेरुयमशक्नुवन्तः ।
 चक्रुर्युवानः प्रतिविम्बितांगाः सज्जिवचित्रा इव रत्नभित्तीः ॥
 सावर्ण्यभाजां प्रतिमागतानां लक्ष्यैः स्मरापाण्डुतयाङ्गनानाम् ।
 यस्यां कपोलैः कलघौतधामस्तम्भेषु भेजे मणिदर्पणश्रीः ॥
 शुकाङ्गनीलोपलनिर्मितानां लिप्तेषु भासा गृहदेहलीनाम् ।
 यस्यामलिन्देषु न चकुरेव मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि ॥
 गोपानसीषु क्षणमास्थितानामालम्बिभिश्रन्द्रकिणां कञ्जपैः
 हरिणमणिश्यामतृणाभिरामैर्गृहाणि नीघ्रैरिव यत्र रेजुः ॥
 बृहत्तुलैरप्यतुलैर्वितनमालापिनद्धैरपि चावितानैः ।
 रेजे विचित्रैरपि या सचित्रैर्गृहैर्विशालैरपि भूरिशालैः ॥
 चिक्रंसया कृत्विमपत्रिपङ्क्तैः कपोतपालीषु निकेतनानाम् ।
 मार्जारमप्यायतनिश्चलाङ्गं यस्यां जनः कृत्रिममेव मेने ॥
 क्षितिप्रतिष्ठोऽपि मुखारविन्दैर्वधूजनश्चन्द्रमधश्चकार ।
 अतीतनक्षत्रपथानि यत्र प्रासादशृङ्गाणि दृथाध्यरुक्षत् ॥
 यस्यामजिह्वा महतीमपङ्काः सीमानमत्यायतयोऽस्त्यजन्तः ।
 जनैरजातस्खलनैर्न जातु द्वयेऽप्यमुच्यन्त विनीतमार्गाः ॥

परस्परस्पर्धिपरार्ध्यरूपाः पौरास्त्रियो यत्र विधाय वेद्याः ।
 श्रीनिर्मितिप्राप्तघुणक्षतैकवर्णोपमावाच्यमलं ममार्ज ॥
 क्षुण्णं यदन्तःकरणेन वृक्षाः फलन्ति कल्पोपपदास्तदेव ।
 अध्युषुषो यामभवन् जनस्य याः सम्पदस्ता मनसोऽप्यगम्याः ॥
 कला दधानः सकलाः स्वभाभिरुद्धासयन् सौधसिताभिराशाः ।
 यां रेवतीजानिरियेष हातुं न रौहिणेयो न च रोहिणीशः ॥
 बाणाहवव्याहतशम्भुशक्तेरासत्तिमासाद्य जनार्दनस्य ।
 शरीरिणा जैत्रशरेण यत्र निःशंकमूषे मकरध्वजेन ॥
 निषेव्यमाणेन शिवैर्मरुद्भिरध्यास्यमाना हरिणा चिराय ।
 उद्गश्मिरत्नांकुरधाम्नि सिन्धावाह्वास्त मेरावमरावर्तो या ॥
 स्निग्धांजनश्यामरुचिः सुवृत्तो बध्वा इवाध्वंसितवर्णकान्तेः ।
 विशेषको वा विशिशेष यस्याः श्रियं त्रिलोकीतिलकः स एव ॥
 माघः—शिशुपालवधम् ।

Notes and Meanings.

अथ &c. दिव्यप्रभावया, अलौकि-
 कमहात्म्यया, वाक्पुष्ट्या, वाचा
 सत्यवाक्येन पुष्टा उपचिता सदा-
 सत्यकथनशीला इत्यर्थः । रंजयन्,
 यथाविधि रक्षणभरणादिना ह्लाद-
 यन् । भुवं पृथ्वीं काश्मीरराज्य-
 मित्यर्थः । भूपवरः, नृपश्रेष्ठः ।
 Expl. The great king तुंजी-
 न, pleasing his subjects,
 shared the administration
 with his queen वाक्पुष्टा
 possessed of divine power.

दंपतीभ्यां &c. गंगा भागीरथी च
 मृगांकलेखा मृगः हरिणरूपः अंकः
 चिह्नं यस्य सः मृगांकः चन्द्रः
 तस्य लेखा कला शशिकला च
 ताभ्यां सुगधुनीचंद्रकलाभ्यां । धूरः
 जटैः धूरः जगद्ब्रह्मभारस्य जटैः
 संघातो यस्मिंस्तस्य । जटाभूः ज-
 टानां लम्बकेशगुच्छानां भूः आश्र-
 यः शिर इत्यर्थः । दंपतीभ्यां जाया-
 पतिश्च इति द्वन्द्वसमासे जायाया
 दंभावो जंभावो वा निपात्यते, तेन
 दंपती, जंपती, जायापती चेति

पदत्रयं सिद्धीतयाति । काश्मीरदेशस्य बहुरत्नाकरत्वात् वसुधाराशब्देन निर्देशः । यथा हि जटाधिश्रितगङ्गाया भालस्थितचन्द्रकलया च शिवशिरः अत्यर्थं शोभते तथैव अतिपवित्रचरित्रया वाक्पुष्टया सर्वलोकरञ्जनेन तुङ्गीनेन च काश्मीरदेशः शुशुभे इति विशदार्थः । चन्द्रस्य गुरुपत्नीहरणानन्तरं पापरूपकलङ्कधारणात् मृगाङ्क इति नाम । अथ वा दक्षराजशापात् यक्षमाकृतिं च तस्मिन् स्वैवेन स मृगधारणे आदिष्टः ततः प्रवृत्तिं चन्द्रस्याङ्गे मृगधारणात् मृगाङ्कत्वं द्रष्टव्यं । Expl. The world was graced by the king and queen as the head of S'iva is beautified by the Ganga and the crescent. मण्डलं &c. - शतं द्वादशः शब्दाः यस्याः सा विद्युच्च पयोजलं वहतीति, मेघश्च तडिन्मेघौ । मण्डलं जनपदमण्डलं पक्षे मण्डलाकारं अर्धवृत्ताकारमित्यर्थः । नानावर्णैः ब्राह्मणादिविविधजातिभिः पक्षे नीलपीतरक्तादिभिः मनोम रमणीयं विचित्रं च । यथा हि विद्युन्मेघौ नानावर्णरंजितं वृत्ताकारं इन्द्रधनुर्धत्तः तथा तौ दंपती ब्राह्मणादिनानावर्णोपशोभितं राज्यं पालयन्मासतुरिति सरलार्थः । Expl. They governed well the

circle of their territory inhabited by people of the several castes as Lightning and Cloud hold the bow of Indra (rain-bow) consisting of several beautiful colours.

तयोः &c. प्रभावश्च कोशदण्डजप्रतापश्च माहात्म्यं च उदाराशयत्वं च तयोः जिज्ञासा ज्ञातुमिच्छा तस्यै प्रभावमाहात्म्यजिज्ञासार्थं तयोः कीदृशः प्रभावः महिना वा तत्परीक्षितुमित्यर्थः । उद्यता उद्युक्ता कृतयत्ना इति यावत् । दुःखेन सस्यते इति असत्या । दैवा अमानुषी । व्यापद् दुर्भिक्षरूपं व्यसनं । प्रजासु प्रकृतिवर्गेषु । जातु कदाचित् । व्यजृम्भत प्रादुर्बभूव । प्रजासु दुर्भिक्षपीडितासु सखीको राजा कीदृग्व्यवहारेण स्वप्रभावं प्रकटयेत् इति सरलार्थः । दैवव्यसनानि यथाह कामन्दकः - 'हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा - इति पञ्चविधं दैवं मानुषं व्यसनं ततः । आयुर्कर्मभ्यश्चैरभ्यः परेभ्यो राजवल्गभात् । पृथिवीपतिलोभाच्च नराणां पञ्चधा मतं' ।

Expl. Once a severe calamity, caused by the gods: came upon the people, as if to test the power and

magnanimity of the king and queen.

पाकोन्मुख &c.—पाके परिणतौ उन्मुखाः प्रवणाः पक्वपायाः तैः परिणतप्रायैः । शरच्छालिभिः शरत्कालोद्भवैर्धान्यैः । छत्रे व्याप्ते । केदारमण्डले शस्यक्षेत्रसमूहे । महत् अपरमितं । तुहिने हिमं । Expl. In the season of autumn, in the month of माद्रपद there was all of a sudden a heavy fall of snow while the fields were covered all around with the S'ali grain that was then ripening.

तस्मिन् &c. विश्वक्षयद्युक्तस्य सृष्टिनाशोद्यतस्य कालस्य यमस्य अदृहसितोपमे भीषणहास्यतुल्ये । यशसि धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्योरितिहासस्य शुश्रूषेण कथनात् शुश्रूहिमराशिना सह सादृश्यं द्रष्टव्यं । तस्मिन् तुहिने । शालयो धान्यानि । प्रजानां जीविताशया साकं सार्धं न्यमज्जन् विनाश जग्मुः । शस्यनाशेन सह प्रजानां जीविताशायि विनष्टा इत्यर्थः । Expl. The masses of snow that appeared like the hoarse laughter of Death bent upon destroying the universe, blighted the S'ali

grain and with it the hope of the people's livelihood. अथासीत् &c. क्षुत्परिक्षामाः अनशनशीर्णाः जना एव प्रेताः नरकवासिनो जीवाः तेषां कुलेन समूहेन आकुलः व्याप्तः । प्राकारः प्रकीर्यते समंतान् स्थाप्यते इति, प्राचीरं । निरयस्य नरकलोकस्य । भोजनाभावात् सर्वत्र कंकालमात्रावशिष्टाः सर्वे जनाः अतिविकृताकाराः लक्ष्यन्ते स्म । नरकप्राकारमध्ये च कंकालदेहाः प्रेताः विचरन्तीति सरल्यतार्थः । Expl. Then there broke out a severe famine, which like the wall of hell, surrounding all around the people famished with hunger, made them appear like the spirits of the dead.

पत्नीप्रीति &c. क्षुधा बुभुक्षया उत्तप्तः ज्वलितः पीडितः इत्यर्थः अतएव आतुरः कातरः अभाभावात् दीनभावापन्नः आखिलः समग्रो जनः निखिलप्रजावृन्दं कुक्षिभरिः स्वोदरमात्रपूरकः । पत्न्या सहचर्मचारिण्या भार्यायां प्रीतिः प्रणयः तां भार्याप्रेमा सुतेषु अपरिषु जेह वात्सल्यं तं पितरि जनके दाक्षिण्यं भक्तिः तत् विसस्मार उपेक्षाचक्रे । पुत्रादिसुखापेक्षां अकृत्यैव कृच्छ्रलब्धं यत्किंचिदन्नं स्वयमेव भक्षया-

मास । Expl. Every one, mad with hunger, devoured what he could get, forgetting his love to his wife, affection to child and regard to parents.

क्षामं &c. कण्ठं गलनालीं गताः प्राप्ताः बहिर्गमनोन्मुखाः प्राणाः असवः यस्य सः तं मुमूर्षुमित्यर्थः । क्षामं क्षीणं शीर्णकायमित्यर्थः । याचमानं कातरभावेन अन्नं प्रार्थयमानं सुतं पुत्रं त्यक्त्वा विहाय । वा पक्षान्तरे तादृशं याचमानं पितरं सुतः त्यक्त्वा परित्यज्य तस्य मरणयातनामपि उपेक्ष्य इति यावत् स्वस्यात्मनः पोषणं अन्नादिना स्वदेहरक्षणं चकार । सर्व एव स्वजनान् उपेक्ष्य स्वोदरपूरणार्थं व्यग्ना आसन् इति भावः । स्वजीवितान्नं किञ्चित्प्रियतरं अस्ति, अत एव सर्वसंहारके व्यसने समुपस्थिते लोकस्य स्वत एव स्वजीविताशा प्रबलीभवति इति ज्ञेयं । Expl. Unmindful of the solicitations of his son, weak and dying, the father fed himself, similarly the son did, unmindful of his father.

स्नाय्वस्थिशेषे &c. स्नायवः देहवर्तिनाडीविशेषा च अस्थीनि कंकालाः च त्यान्येव शेषाः तस्मिन् नाडीकंकालमात्रावशिष्टे भूते एव

बीभर्से जुगुप्सते विकृतरूपे इत्यर्थः स्वस्यात्मनो देहे शरीरे भक्षकियावतां अभिमानविशिष्टानां देहिनां शरीरिणां कश्मीरजनानां इत्यर्थः । प्रेतानां नरकस्थानां कंकालशेषाणां भोज्यार्थिनां भोज्यविशेषलाभाय व्यग्रानां क्षुधावर्तमानां मित्यर्थः प्राणिनामिव युद्धं विवादः अभूत् । यथा हि नरके प्रेता भक्ष्यविशेषमधिकृत्य परस्परं संग्रामे प्रवर्तन्ते तथैव बुभुक्षुः काश्मीरजनाः दैवादुपस्थितं किञ्चिद् भक्ष्यमधिकृत्य परस्परं युध्यन्ते स्म । Expl. With selfish interest to their bodies reduced to bare skeletons and disgusting to the sight, men fought with one another for food like so many infernal spirits.

रक्षाभिभाषी &c. रक्षाभिभाषी क्षुधोन्मत्ततया परुषवचनः । क्षुद्रक्षामः क्षुत्पीडितः । घोरः भयंकरः । अस्थिचर्मावशिष्टत्वाद्विकृतदर्शनः इत्यर्थः । दिक्षु समंतात् अक्षिणा चक्षुषी क्षिपन् व्यापारयन् । सर्वासु दिक्षु आहारान्वेषणाय क्षुधाविस्फुरितं नेत्रं सट्ठणं पातयन् इति भावः । जगतः पृथिव्याः जीविः प्राणिमिः सर्वप्रकारैरेव जंतुभिः स्वात्मपोषणं निजदेहपूर्तिं इत्येव । बुभुक्षातिशयात् जनाः भक्ष्याभक्ष्यावि-

चारणामकृत्वेव जीवमानेणैव उदर-
पोषणमिच्छति स्म । Expl.
Oppressed by hunger,
speaking hoarse and look-
ing dreadful every indivi-
dual cast his eyes on every
direction, as if eager to
satisfy his appetite by des-
troying every living thing.
तस्मिन् &c. प्राणिनां प्राणाः असवः वि-
द्यन्ते येषां ते प्राणिनस्तेषां जीवानां ।
अतिदुःसहे असह्ये आतिक्लेशकरे
इत्यर्थः अत एव घोरं भयंकरं त-
स्मिन् दुर्भिक्षरूपे महाभये घोरसं-
कटे उपस्थिते इति शेषः । तस्य
लोकोत्तरचरितस्य इत्यर्थः । एव
लोकनाथस्य प्रजानां आश्रयभूत-
स्य राज्ञस्तुर्जनिस्त्वैव इत्यर्थः । करु-
णाद्रिता दयालुभावः ददृशे जनैरि-
ति शेषः । सर्वेषु तादृशदुःखपीडि-
तेषु राजा केवलं स्वाभाविकं का-
रणिकत्वं प्रदर्शितवानित्यर्थः ।
Expl. At this time of great
distress which the people
could scarcely endure, the
humanity of the king alone
was conspicuous.

सपत्नीकः &c. सपत्नीकः सखीकः
भार्यासहायः इत्यर्थः । स राजा
तुर्जनिः । निजैः स्वकीयैः स्वभु-
जोपाजितैरित्यर्थः कोशैः धनैः अ-
परराष्ट्रजयादेना लब्धैर्वित्तैरित्यर्थः ।

मंत्रिणां साचिवानां संचयैः संचित
धनैः क्रीतं देशान्तरात् धनविनिम-
येन आनीतमित्यर्थः अन्नं भोज्यं
येन सः संगृहीतमक्षयराशिः सन् ।
दिवारात्रं अर्हानिश्च प्राणिनो लोका-
न् अन्नाभावेन मुमुर्षुनित्यर्थः । सम-
जीवयत् रक्षितवान् । राजा देव्या-
सह सर्वदैव सर्वैरुपायैरपि अन्नदाने-
न प्रजाजीवनं ररक्ष । Expl.
The king and queen fed
the people day and night
by importing rice (from
other countries), defraying
the expenses from their
own treasury as well as
from those of their mini-
sters.

अटवीषु &c. तेन प्रसिद्धेन क्षमाभुजा
भूपतिना अटवीषु । अटन्ति भ्रमन्ति
चरमे वयासि अत्र । अरण्येषु रथ्या-
सु राजमार्गेषु श्मशानेषु । श्मानः
शवाः शरते अत्र इति “श्मन्
शब्देन शवः प्रोक्तः शानं तत्स्था-
नमुच्यते” इति निरुक्तिः । शवहा-
हस्यानेषु । आवसथेषु वासस्थानेषु
च स्थितः इति शेषः । कश्चित्
कोऽपि क्षुत्क्षामः अनशनशीर्षः जनः
न उपैक्ष्यत परित्यक्तः । Expl.
The king took care of
every famished individual
whether residing in houses
or wandering in woods or

streets or in the burning
Ghats.

अतः &c. अतः अस्मात्कारणात्
सदैवान्नव्ययादित्यर्थः । निःशेषिता-
नि संपूर्णं व्ययितानि धनानि वि-
स्तानि यस्य सः व्ययितसर्वस्वः राजा
इतिशेषः मेदिनी “मधुकैटभ-
योरासीन्मेदसैव परिप्लुता । तेनेयं
मेदिनी देवी प्रोच्यते ब्रह्मवादिभिः”
पृथिवीं क्षीणान्नां अन्नहीनां वीक्ष्या-
वलोक्य सुदुःखितः प्रजादुःखेन द-
लितहृदयः । एकदा एकस्मिन्नहनि
क्षपायां रात्रौ देवी वक्पुष्टमेवं व-
क्ष्यमाणरूपमूचे उक्तवान् । Expl.
One night, when the king
found that his treasures
were spent, and there was
no corn in his country, he
was much grieved and said
thus to his queen.

देव्यस्मदपचारेण &c. देवि हे म-
हिषि ध्रुवं निश्चितं केनापि अज्ञात-
स्वरूपेण अस्माकं अपचारः दोषः
तेन । कुतोपि पापादेवं इत्यर्थः । निर-
पराधानां निर्दोषाणां जनानां प्र-
जानां ईदृशी एवम्प्रकारा । दुःखेन
तीर्यते इति दुस्तरा अप्रतीकार्या
व्यापत् दुर्भिक्षरूपं लोकक्षयकरं
व्यसनं जातोपस्थिता । न खलु
राजापराधं अंतरेण प्रजासु दुर्भिक्षा-
कालमरणादिव्यसनानि जायन्ते
अतोममैव केनाप्यपराधेन घोरमेतत्

दुर्भिक्षमुपास्थितमित्यर्थः । Expl.
Surely O queen, for some
sins of ours this insur-
mountable disaster has be-
fallen our innocent people
धिक्मां &c. अधन्यं हतभाग्यं मां
धिक् अहो मे न्यक्कारः इत्यर्थः ।
यस्य ममाग्रे पुरतः । अयं मद्राज्य-
वासी इत्यर्थः । शोकेन अन्नाभावात्
पुत्रादिनिधनजनितेन दुःखेन इत्य-
र्थः । पीडितः आकुलः अत एव
अनुप्राह्यः अनुकंपनीयः अत्यर्थशो-
चनीयः इत्यर्थः । लोकः जनसमूहः ।
उर्वी पृथिवीं अशरणां नास्ति शर-
णं आश्रयो यस्यास्तां प्रजाप्राणसा-
धनेन शस्येन विहीनामित्यर्थः । पश्य-
न् विपश्यते भ्रियते इति यावत् ।
प्रजापालके स्थितेऽपि मयि प्रजाः
अन्नाभावात् अकाले भ्रियते अती
मां अभाग्यं धिक् इत्यर्थः । Expl.
Woe is me before whose
eyes these people are dying
of a distressed and pitiable
state, finding this world
bereft of all shelter.

प्रजाः &c. यदि इत्यर्थः । अमुष्मिन्
एतस्मिन् वर्तमाने इत्यर्थः । मये
दुर्भिक्षसंकटे । निःशरणा निर्गतं
शरणं आश्रयो याम्यस्ताः । अन्यो-
न्यं परस्परं । बाधन्वोञ्छिताः ज-
नकपुत्रादिभिः स्वजनैः परित्यक्ताः
एताः ममाधिकारस्थाः प्रजाः प्र-

कृतयः भरक्षिताः अपालिताः मयेति
 शेषः भवन्ति । तदा मे जीवितेन
 प्राणधारणेन किं कार्यं प्रयोजनं प्र-
 जाजीवनरक्षणासमर्थस्य राज्ञः जी-
 वनधारणं निष्फलमेव इति भावः ।
 Expl. All my people have
 become helpless as well as
 friendless to one another,
 and since I cannot save
 them in this calamity,
 what is the use of my
 living ?

अतिक्रांतप्रभावा &c. कालस्य
 समयस्य अस्य दुर्भिक्षकालस्य
 इत्यर्थः । क्षीरालयेन क्रूरतया पी-
 षिताः । अथ वा अभिभूता अन-
 गनेन नितरां अवसन्ना इत्यर्थः ।
 अतिक्रांतः विनष्टः प्रभावः शस्यो-
 त्पादनशक्तिः यस्याः सा नष्टश-
 स्योत्पादनशक्तिः । अत एव इति
 ईवेनापहतं गौरवं माहात्म्यं यस्याः
 सा अपहृतसारा इत्यर्थः । इयं
 एषा मदधीना पृथिवी धरित्री
 कश्मीरराज्यमिति भावः । अथ
 अधुना निष्कचना निर्धना नि-
 शेषितधनधान्यादिका इति यावत्
 संजाता संभूता । समग्रोयं देशः
 शस्यहीनतया अतीवशोचनीया द-
 न्नां संप्राप्तः इति भावः । Expl.
 Oppressed by the severity
 of time, the earth is now
 deprived of all her power

and glory and is reduced
 to a most destitute state.
 तदिमा &c. तत्तस्मात् कतमः की-
 दृशः उपायः पन्थाः । दारुणे भी-
 मणे अतिकष्टकरे इत्यर्थः । व्यस-
 नार्णवे संकटसमुद्रे दुस्तरव्यसने
 इत्यर्थः । सर्वतः सम्यग्रूपेण, सर्वत्र
 वा । ममाः पतिताः इमाः एताः
 प्रजाः प्रकृतीः समुद्धतुं तारयितुं
 क्षमः समर्थः । संप्रति केनोपाये-
 नाहं प्रजाः विपदः परित्रातुं श-
 क्युयामिति भावः । Expl. What
 means are left to deliver
 these people overwhelmed
 all around with terrible
 calamity ?

निरालोकाः &c. दुर्दिनेन मेघान्ध-
 कारेण प्रस्तः उपरुद्धः भास्करः
 सूर्यः यत्र स अन्धकारावृतसूर्यः
 अत एव निरालोकः निर्गतः आ-
 लोको यस्मात् आलोकशून्यः अथ
 एष लोकः भुवनं कालरात्रीणां
 सर्वभूतसंहारिणीनां घोराणां कल्पां
 तनिशानां कुलैः समूहैः विश्वकृ ।
 विश्वं अचर्ताति । समतात् परीतः
 अभिव्याप्तः इव वर्तते तिष्ठति ।
 Expl. The sun being ecl-
 ipsed by clouds, this coun-
 try has become deprived
 of all light, and appears
 as if enveloped into nights
 of universal destruction.

हिमसंचात &c. जनाः लोकाः हि-
मानां तुहिनानां संचाता राशयः तैः
दुर्लभ्याः अनतिक्रमणीयाः क्षिति-
भूतः पर्वताः तैः रुद्धाः निवारिताः
निर्गमाः निष्क्रमणमार्गाः येषां ते
पर्वतैरवरुद्धपलायनमार्गाः इत्यर्थः ।
अत एव बद्धं रुद्धं द्वारं निर्गममा-
गो यस्य तत् बद्धद्वारं कुलायं नीढः
तस्मिन् तिष्ठन्तीति बद्धद्वारकुला-
यस्थाः तादृशाः खगा पक्षिणः ते
इव । निरुद्धद्वारस्य नीढस्य गर्भ-
स्थिताः पक्षिण इव इत्यर्थः । विव-
क्षाः विगतः वशः स्वाधीनभावो
येषां बद्धहस्तपदा इव सर्वथा अ-
शक्ताः वर्तन्ते । Expl. The
mountain passes being
blocked up with masses of
snow, there is no way left
for people to go out of
the country, and so they
have become totally help-
less like birds confined
within their nests whose
openings are shut up.

शूराश्च &c. शूराः बलशालिनः च
मतिमंतः बुद्धिमंतः प्रज्ञाशालिनः
इत्यर्थः । विद्यावन्तः त्रिद्वीपः ज्ञा-
नज्ञानसंपन्नाश्च इत्यर्थः । जंतवः
प्रभञ्जनः जना इति यावत् । काल-
स्य दुर्भिक्षसमयस्य दौरात्म्यं कौ-
र्षेयं तस्मात् । निहता विनष्टा यो-
ग्यता शक्तिर्येषां ते निरुपायाः इ-

त्यर्थः । जाताः संवृत्ताः पश्य अ-
वलोक्य । दुर्भिक्षपीडया सर्वे एव
तुल्यरूपं दीनभावं गता इत्यर्थः ।
Expl. See ! the men, the
heroic, the wise and the
learned have been made
powerless by the devas-
tating influence of time.

तदेष &c. तत्तस्मात्कारणात् । गलि-
ताः विनष्टाः उपायाः दुर्भिक्षप्रति-
विधानमार्गा यस्य सः नष्टसामर्थ्यः
इत्यर्थः । एष शोचनीयावस्थः इ-
त्यर्थः । अहं ज्वलनेऽग्नौ तनुं श-
रीरं जुहोमि निक्षिप्य दहामि ।
प्रजानां प्रकृतीनां ईदृशं अन्नाभा-
वात् शोचनीयं । नाशं निधनं द्र-
ष्टुमवलोकयितुं न तु समर्थः शक्तः
अस्मि भवामि अहमिति शेषः -
प्रजाविनाशं सर्वथा वारयितुमश-
क्तस्य प्रजागतप्राणस्य मम मरण-
मेव शरणमिति भावः । Expl.
Let me perish in the flames
since I have no means left;
I am unable to see this
destruction of my subjects.
धन्यास्ते &c. ये पृथिवीपालाः
राजानः पुत्रान् स्वतनयानिव आ-
त्मजानिव प्राणप्रियतमानित्यर्थः ।
पौरान् पुरवासिनः प्रजाः इत्यर्थः ।
सर्वतः सर्वप्रकारेण निर्वृतान् उपद्र-
वाभावात् सुखिनः इति यावत् । पुरः
अग्रतः वीक्ष्य दृष्ट्वा । निशि रात्रौ

सुखं निरुद्धिभं यथास्यात्तथा शेरते
स्वपाति स्वच्छन्दं निद्रासुखमनुभ-
वान्ति इत्यर्थः । ते तादृशाः धन्याः
परमसौभाग्यशालिनः उच्यन्ते
इति शेषः । मातरो यथा अंकगता-
न् शिशुन् सर्वथा सुस्थितान् दृष्ट्वा
निश्चितं विश्राम्यन्ति सौभाग्यवन्तो
राजानोपि तथा अधिकृतान् ज-
नान् सर्वथा स्वस्थान् दृष्ट्वा सुखेन
विश्राम्यन्ति । मंदभाग्यस्य मे ता-
दृशं सौभाग्यमपि नास्तीति अ-
भिप्रायः । Expl. Blessed
are those kings who see-
ing on all sides their sub-
jects as their children at
ease, can pass their
nights in peace.

इत्युक्त्वा &c. पृथिवीपातः अवनीपः
करुणया दयया आविष्टः सन् ।
इत्युक्त्वा एवमाभाष्य । सुखं वदनं
वाससा उत्तरीयवस्त्रेणाच्छाद्य आ-
वृत्त्य । तल्पे शय्यायां निपत्य श-
यित्वा निःशब्दं नीरवं यथा तथा
दरोद अभ्रूणि मुमुचे । Expl.
Thus saying, overcome by
compassion, the king fell
on his bed, and covering
his face with cloth began
to weep silently.

निर्वातस्तिमितैः &c. अथ अनंतरं
राज्ञस्तदवस्थादर्शनानन्तरमित्यर्थः ।
निर्वातस्ति वातः वायुसंचारो य-

स्मिन् तत् निर्वाते गृहं तस्मिन्
स्तिमिताः निश्चलाश्चिताः तैः श-
य्यागृहस्य वायुसंचाररहितत्वात्
निश्चलोर्ध्वशिखैरित्यर्थः । अत एव
कौतुकात् कौतूहलात् । देवी
किं वा वदतीति तन्मुखदर्शनेन ला-
लसया इत्यर्थः । उत् उर्ध्वं गताः
प्रीवाः येषां ते तैः उन्नमितशिरो-
भिरिव दीपैः प्रदीपैः वीक्ष्यमाणा
दृश्यमाना । देवी महिषो जगतीं
पृथिवीं भुनाक्ति रक्षतीति तं राजा-
नं जगाद वभाषे । Expl.
There was no wind, and
the lamps burning stead-
ily with their tapering
flames, seemed as if
watching the queen with
curiosity while she ad-
dressed the king.

राजन् &c. हे नृपते, प्रजानां प्र-
कृतीनां व्यसनैः विपद्भिः दुर्भिक्ष-
जनितैः दुःखैरित्यर्थः । अयं एष
मरणव्यवसायरूपः । कः कीदृशः
मतिविपर्ययः बुद्धिविकारः । तव
जातः इति शेषः । येन हेतुना
इतर इव प्राकृत इव नीचजन
इवेत्यर्थः । स्वैर स्वच्छन्दं अधीरस्य
उद्भ्रान्तचित्तजनस्य उचितं उपयुक्तं
भ्रातृबुद्धिजनोपयुक्तं आत्महत्याका-
र्यमिति शेषः । ईहसे कर्तुमुद्युक्तोऽसि
स्वमितिः शेषः । आत्महत्या स-
र्वस्यामेवावस्थायां सर्वेषामेव सर्व-

वा अकार्यमिति भावः । Expl. Lord, how the misfortune of your subjects has turned your sense that you behave like a vulgar man losing all your patience ?

यद्यसाध्यानि &c. महीपाल हे राजन् यदि चेत् असाध्यानि अन्यैः अनिवार्याणि दुःस्थानि व्यसनानि । छेत्तुं निराकर्तुं अपनेतुमित्यर्थः । न प्रमविष्णुता सामर्थ्यं भवेदितिशेषः । तत् तदा महतां महाप्रभावाणां स्वादृशानां जनानामित्यर्थः । महत्त्वस्य श्रेष्ठत्वस्य माहात्म्यस्य इत्यर्थः । किमन्यत् कीदृशं अंकनं लक्षणमस्ति इति शेषः न किमपीत्यर्थः । यदि प्राकृता इव महान्तोपि विपदि अवसीदन्ति तदा प्राकृतमहतां को भेदः इति भावः । Cf. द्रुमसानुमत्तां किमन्तरं यदि वायौ द्वितयेपि ते चलाः इति रघुवंशे । असाध्यसाधनमेव महतो लक्षणमिति भावः । Expl. If the great men also frail to avert the evils that ordinary man cannot remedy, then what, O king, would be the mark of greatness of those who are truly great ?

कः शक्रः &c.—सत्यं सत्यपालनं व्रतं पवित्रो धर्मो येषां सत्यव्रतानां सत्यधर्मपराणां भूपानां राज्ञां ।

शासनस्य आदेशस्य लघ्वेन अतिक्रमं कर्तुं विधातुं आज्ञामुल्लंघयितुमित्यर्थः । शक्रः इन्द्रः कः नकोपीत्यर्थः । न समर्थः इति भावः । स्रष्टा विधाता ब्रह्मा कतमः न समर्थः इत्यर्थः । वराकः दीनः कर्मानुरूपफलप्रदायित्वात्स्वयं किमपि कर्तुमश्वमः इति भावः । यमः शमनः कतमः न कथमपि शक्तः इत्यर्थः । भवतीति क्रियापदं सर्वत्र उच्यं । सत्यनिष्ठानां राज्ञां आज्ञां सर्वेश्वरा अपि देवाः सावधानं पालयन्तीति भावः । Expl. Who indeed is Indra, the Creator or even Death that he should presume to violate the behest of those kings who are firm in the path of truth ?

पत्यौ भक्तिः &c. पत्यौ स्वामिनि भक्तिः अकपटं प्रेम । स्त्रीणां नारीणां व्रतं श्रेष्ठः धर्मः । अद्रोहः अनिष्टबुद्धेरभावः नियताहितानुध्यानमिति यावत् । मंत्रिणां सचिवानां व्रतं अवश्यकर्तव्यं कर्म । प्रजानां प्रकृतीनां अनुपालनं विप्रभ्यः संरक्षणं तस्मिन् नास्ति अन्यत् कर्म येषां ते अनन्यकर्मणः तेषां भावः अनन्यकर्मता एकामचित्तता । भूभृतां नृपाणां व्रतं परमो धर्मः इति शास्त्रकारैः कथ्यते इत्यर्थः । अभिषिक्तस्य राज्ञः नीत्या प्रजापालमेव परमो धर्मः इति भावः ।

Expl. The sacred vow of women is, to love their husbands, that of ministers, to remain faithful to their lords, and that of kings, to protect their subjects without deviating their attention to any other affair.

उत्तिष्ठ &c.—त्रितनः धार्मिकाः तेषां अग्न्य अग्रगण्य, श्रेष्ठ, उत्तिष्ठ शयनात् उत्थाय स्वकर्तव्यपालने सर्वात्मना यतस्व इति भावः । मम वचः वाक्यं क कुत्र विपर्येति विपर्ययं वैपरीत्यं प्राप्नोति । न कदापि विफलं भवतीत्यर्थः । प्रजापाल जनाधिप ते तव प्रजानां प्रकृतीनां क्षुधा बुभुक्षया कृतं जनितं भयं भीतिनास्ति न विद्यते एव । अद्य प्रभृत्येव ते प्रजानां दुर्भिक्षभयं निरस्तमेव मन्यस्व इति भावः । Expl.—Arise, O foremost of the righteous ! my words are never spoken in vain ; O protector of the people, the distress of your subjects, caused by famine, is over.

इति संरम्भतः &c. तथा देव्या वाक्पुष्टया देवताः इष्टदेवताः अनुष्ठाय हृदि भक्त्या स्मृत्वा । संर-

म्भतः उत्साहेन सोत्साहमिदमर्थः । इष्टदेवताध्यानजन्येन विश्वासेन इति भावः । इति एवं पूर्वोक्तरूपमित्यर्थः । प्रोक्ते कथितं सति । प्रतिगेहं प्रतिगृहं गतप्राणः विनष्टासुः कपोतनिवहः पारावतसमूहः अपतत् पपात । भक्त्या इष्टदेवानाङ्ग्य देव्या उक्तमात्रमेव तस्या वचनं सद्य एव सफलमभूदिति सरलार्थः । Expl. When the queen uttered these words with excitement, after fixing her thoughts on the deities, dead pigeons dropped down in every house.

प्रातस्तनूपतिः &c.—नृपतिः राजा प्रातः प्रभाते तत् प्रजाभोजनसाधनं पतितकपोतरूपं आश्चर्यमित्यर्थः । वीक्ष्य दृष्ट्वा मरणोद्यमात् मृत्युसंकल्पात् अभिप्रवेशनिश्चयात् इति यावत् । व्यरंसीत् विरतो बभूव । प्रजाः प्रकृतयः प्रत्यहं अहरहः प्रातैर्लघ्वैः कपोतैः पारावतैः जीवितं जीवनं दधुः चारयामासुः । Expl. The king saw this in the morning and relinquished his intention of committing suicide, and the people saved their lives by means of the pigeons thus obtained every day.

वस्तुवन्तरं &c.—नूनं निश्चितं साध्वी
 पतिव्रता सा वाक्पुष्टा जनतायाः
 जनसमूहस्य जीवितं जीवनं तस्या-
 बाप्तिः रक्षा तस्यै प्रजाजीवनरक्षा-
 यै तत् मृतकपोतरूपं किमपि अ-
 निर्वचनीयं अन्यत् वस्तु वस्तुवन्त-
 रं कपोतरूपेण दृश्यमानमपि कपो
 तभिन्नं किमपि द्रव्यं ससर्जं सृष्ट-
 वती स्वप्रभावेणोत्पादयामासेत्यर्थः ।
 ते कपोतरूपेण दृश्यमानाः प्रजा-
 जीवनोपायास्तु । कपोताः पारा-
 वताः नाभवन् नासन् । तस्याः सा-
 ध्व्याः प्राणिहिंसायाः असंभवात्
 मृतकपोतरूपं तत् किमपि प्राणि-
 भिन्नं अन्यदेव द्रव्यं तथा सृष्टं
 इति सरलभाषा । Expl. In
 sooth, they were not pige-
 ons, but some extraordi-
 nary objects created by
 the virtuous queen in
 order to protect the lives
 of her people.

तादृशं नाहं &c. नास्ति व्याजः का-
 पृक्षं यस्मिन् तत् निर्ग्राजं अकु-
 त्रिमं प्राणिषु जीवेषु कारुण्यं दया
 तेन शालन्ते शोभन्ते इति तेषां
 जीवेषु अकुत्रिमदयावतीनामित्य-
 र्थः । तादृशां वाक्पुष्टासदृशीनां
 पतिव्रतनममित्यर्थः । धर्मस्य धर्म-
 कर्मणः चर्या अनुष्ठानं तस्याः ध-
 र्मचरणस्य चापि । हिंसया प्राणि-
 बधप्रवृत्त्या कलंकनं दूषणं न शक्यं

न साध्यं । पुण्यवतां पुण्यकार्यं न
 हि प्राणिवधमाश्रित्य प्रवर्तते इति
 भावः । Expl. For, the pious
 work of those, who are
 trully compassionate of
 all living creatures, can-
 not be defiled by any in-
 jurious act.

अभवन्निर्मलं &c. देवीकृत्यैः वाक्पु-
 ष्टाधर्माचरणैः सह व्योम आकाशं
 क्रमात् क्रममाश्रित्य प्रतिदिनमि-
 त्यर्थः । निर्मलं प्रसन्नं दुर्दिनादि-
 शून्यं अभवत् बभूव । भूपालशो-
 केन नृपदुःखेन प्रजामृत्युजनितवि-
 षादेन इत्यर्थः । साकं सार्वं । मि-
 क्षायाः अभावः दुग्धं अन्नकुच्छं
 च शमं ज्ञाति ययौ प्राप । यथा
 देव्याः धर्माचरणं वृत्ते तथाकाशं
 निर्मलं बभूव यथा च दुग्धं क्र-
 मशो नाशमियाय तथा तथा राक्ष-
 स्य शोकः निवृत्तिमाप इति सरल-
 भाषा । Expl. The sky clear-
 ed up as the righteous
 acts of the queen progres-
 sed, and the famine too,
 disappeared and with it
 the affliction of the king.
 वर्षैः &c.—वर्षाधिका त्रिसप्तत्या षट्-
 त्रिंशत्संख्यकैरित्यर्थः । वर्षैः वस्तैः
 पत्यौ स्वामिनि महाराजे ज्ञान्ते
 ज्ञाति गते मृते सतीत्यर्थः । तथा
 वाक्पुष्टया ज्वलनस्य चिताग्नेः

ज्वालाः शिखाः ता एव नलिनस्य कमलस्य प्रच्छदः आस्तरणं तस्मिन् चिताभिनिक्षारूपे पद्मास्तरणे इत्यर्थः । सहमरकप्रीत्या सुखस्पर्शपद्मास्तरणवत् प्रतीयमाने चिताम्री, इति भावः । विरहजः पतिवियोगजः उषरः संतापः तत्प्रेमजे अवनीतः । पतिसहमरणेन स्वदेहं अग्नौ मस्मीचकार इत्यर्थः । Expl. The King died after a reign of thirty-six years and the queen extinguished her sorrows caused by the death of her husband by ascending the funeral pile as if it were a bed of lotuses to her.

सा यत्र &c. यत्र यस्मिन् स्थाने शुचि पवित्रं चारित्रं स्वभावः यस्या निर्मलस्वभावा सा वाक्पुष्टा । विपन्नं मृतं पतिं स्वामिनं अन्वगात् अनुययौ सहमरणेनेत्यर्थः । अद्यापि अधुनापि तत्प्रसिद्धं स्थानं जनैः लोकैः काश्मीरनिवासिभिरित्यर्थः । वाक्पुष्टाटवी वाक्पुष्ट्या प्रसिद्धिं प्रापिता अटवी इति तन्नाम्ना प्रसिद्धाटवी गद्योक्ते कथ्यते पुण्यचारित्राया स्तस्याद्यापि पुण्यकीर्तिः काश्मीरे विद्यते इति भावः । Expl. The place, where the virtuous queen burned her-self with the corpse

of her husband, is called वाक्पुष्टाटवी by the people even to this day.

वाक् सूनृता &c. सूनृता सत्या प्रिया च वाक् वचनं । दया परदुःहरणेच्छा । दानं सत्पात्रे अर्थस्य विनियोगः । दीनाः दुःखपीडिता उपगताश्च तेषां रक्षणं भयहेतुभ्यस्त्राणं । सङ्घं साधूनां संगः सहवासः हि निश्चयेन इति एवं । एतत् पूर्वोक्तरूपं । साधु सुप्रशस्तं । संतः साधुचरिताः पुरुषा जनाः तेषां व्रतं स्वभावसिद्धः पवित्रः आचारः । Expl. Speaking sweet and truthful words, affording shelter to those who are afflicted and needy, and association with the good, are the vows of the honest.

न तेभ्यः &c. ये जनाः दुःखं विधाद एव पङ्कः कर्दमः तस्यार्णवे समुद्रे अतिदुस्तरे दुःखे इत्यर्थः । मग्नं पतितं दीनं निराश्रयं जने अभ्युद्धरन्ति संतारयन्ति विपद्भ्यः त्रायन्ते इत्यर्थः । अभ्यधिकाः महत्तमाः श्रेष्ठगुणसंपन्ना इत्यर्थः । सन्तः साधुचरिताः पुरुषा जनाः तेषां व्रतैः आचरणैः सूनृतवागादिभिरिच्छार्थः उपलक्षिताः । सन्तः साधवः न संति न विद्यन्ते । दीनोद्धरणमेव साधूनां श्रेष्ठो धर्मः

इत्यर्थः । Expl. those that deliver the poor, overwhelmed with great distress, are to be regarded as the greatest of men devoted to deeds of virtue.

आविष्ट इव &c. गरीयसा गुरुतरेण अतिमहता इत्यर्थः । हृदि हृदये गतं प्रविष्टं तेन चित्तगतेन दुःखेन क्लेशेन आविष्टः आक्रान्तः इव नितरां अभिभूतः इव इत्यर्थः । परदुःखं आत्महृदये निजदुःखमिव अनुभूय तेन अतिमात्रं विकलः सन् इति भावः । परया अतिशयितया करुणया दयया समन्वितः आर्द्रभूतः सन् जनः इति शेषः । दीनं निराश्रयं विपद्भ्यः स्तं जन उद्धरेत्संसारयेत् विपद्भ्यः त्रायेत । परेषां विपदं निजविपदमिव मत्वा तदुद्धाराय यतेत इति भावः । Expl. Being moved by the dire distress of others and overcome with feelings of compassion one should deliver the distressed.

आधिव्याधिपरीताय &c. आधयः च मनःपीडा व्याधयः रोगजरायाः च तैः परीतः व्याप्तः तस्मै दुःखरोगादीनां आधाराय । अथ श्वः परेषुः वा, विनाशने विनाशनीलाय क्षणस्थायिने इत्यर्थः ।

शरीराय देहाय शरीरं सुखं सम्पादयितुमित्यर्थः । को हि नाम को बुद्धिमान् न कोपीत्यर्थः । धर्मात् पुण्याचरणात् भष्टं अधर्ममित्यर्थः । समाचरेत् अनुतिष्ठेत् । क्षणविघ्नसिनः शरीरस्य कृते पापाचरणं सर्वथा विगर्हितं इति भावः । Expl. Who would depart from the path of virtue for the sake of this body which is full of pains and diseases and may perish today or tomorrow ?

जलान्तश्चन्द्रचपलं &c. खलु निश्चितं देहिनां शरीरिणां प्राणिनामित्यर्थः । तथाविधं तादृशं क्षणमंगुरीमित्यर्थः । जीवनं जीवितं जलस्य सलिलप्रवाहस्य अन्तर्मध्ये यः चन्द्रः चन्द्रविम्बं तद्वत् चपलं चंचलं इति एवं ज्ञात्वा विदित्वा जीवनस्य तथा अस्थिरत्वं तत्त्वतः परिज्ञाय इत्यर्थः । अथत् निरंतरं कल्याणं मङ्गलं दानादि सत्कर्म इत्यर्थः । आचरेत् अनुतिष्ठेत् जनः इति शेषः । Expl. Knowing that the life of mortals is as unsteady as the image of moon reflected in water, we should always perform virtuous acts.

जगत् &c. इदं परितो दृश्यमानं जगत् विश्वं मृगतृणायाः मरीचिका-

याः सौरकरेषु जलभ्रान्तेरित्यर्थः ।
तुल्यं सदृशं असत्यमिति यावत् । क्ष-
णेन मुहूर्तेन भंगुरं विनाशि भवि-
रस्थायि वीक्ष्य दृष्ट्वा धर्माय धर्मा-
र्जनाय सुखाय परमानन्दलाभाय
इत्यर्थः । सुजनैः साधुभिः संगतं
सहवासं कुर्यात् विदधीत जनः
इति शेषः । साधुसंगलभ्यः धर्मा-
नन्द एव संसारे नित्यः अन्यतः
सर्वमनित्यं इत्यर्थः । Expl-
Knowing this world to be
transient like a mirage
we should associate with
the pious that we may
attain virtue and bliss.

हिमांशुमाली &c. सन्तः साधवः
जनाः लोकाः तेषां चेष्टितम् आच-
रणम् यथा यादृक् । चेतांसि हृद-
यानि आनन्दयति आह्लादयति ।
हिमानां शिशिराणां अंशूनां किर-
णानां माला श्रेणी विद्यते अस्य
सः चन्द्रः न तथा आनन्दयतीति
शेषः । उत्फुल्लानि विकसितानि
उत्पलानि पद्मानि यस्मिन् तत् वि-
कचनलिनशोभितं सरः सरोवरश्च
न तथा आनन्दयतीति शेषः । इह
जगति साधुचरित्रादधिकं म-
नोहरं न किञ्चिदस्तीति भावः ।
Expl. Neither the moon
with her rays of nectar, nor
a lake with its full blown
lotuses, can impart so

much delight to the heart
as the behaviour of the
virtuous.

विभूतीः &c. परमाः उत्कृष्टाः विभू-
तीः विभवान् प्राप्य लब्ध्वा । सतां
साधूनां संभोग्यतां संभोगविषयतां
नयेत् प्रापयेत् जनः इति शेषः ।
प्राप्तस्य धनस्य साधुजनभोगाय
यथाशक्ति विनियोगं कुर्यात् इत्यर्थः ।
यामु विभूतिषु सन्तः न तिष्ठन्ति
प्रतिष्ठां न लभन्ते । ता तादृशः
साधुसंभोगविरहिताः इत्यर्थः । वि-
भूतयः ऐश्वर्याणि वृथा निष्फलाः
एव भवन्ति इति शेषः । साधुसंभोग
संपादनेनैव संपदां सफलत्वं भवती-
ति भावः । Expl. Obtaining
great fortune, one should
make it over to the enjoy-
ment of the virtuous, the
fortune, which does not
maintain the virtuous, is
worth nothing.

विश्राम्यन्ति &c. महात्मानः उदा-
रशयाः साधवः इति यावत् कल्पा-
ख्यस्तरुः तस्मिन् सर्वकामप्रदे दे-
ववृक्षे इव देवतरुमाश्रित्य इवेत्यर्थः ।
यत्र यस्मिन् जने यं जनमाश्रित्य
इत्यर्थः । विश्राम्यन्ति विश्रामं लभ-
न्ति यस्य संपत्संभोगेन परमां शान्ति-
मनुभवन्ति इत्यर्थः । सः तादृ-
शः श्रीमान् सौभाग्यवान् पुरुषः
साधुसुखसंपादनेन सफलजीवनः इ-

त्यर्थः । श्लाघ्यं स्पृहणीयं यथा तथा । जीवति प्राणान्धारयति तादृशस्यैव जनस्य जीवनं धन्यमित्यर्थः । यतः सतां साधूनां संमोगः सुखानुभूतिः एव फलं प्रयोजनं यासां ताः सज्जनोपकारार्थीः एव इत्यर्थः । श्रियः संपदः भवन्तीति शेषः । श्रियां फलं एतदेव यत्ताः सद्भिः संभुज्यन्ते इति भावः । Expl. Blessed is the life of that man of fortune who like a tree of plenty, is a rest unto those that are noble ; for the end of fortune is for the virtuous to enjoy.

असाद्भिः &c. असाद्भिः दुष्टचरितैः असतां असच्चरितानां एव जनानां नतु साधूनामित्यर्थः । धनानि विनानानि एव संपदः ऐश्वर्याणि भुज्यन्ते उपसेव्यन्ते ध्वाक्षाः काकाः किपाक एव वृक्षः तस्य महाकालवृक्षस्य फलं अतिनिकृष्टमित्यर्थः । भक्षन्ति भुज्यन्ते । इतरे अन्ये को किलादयः पक्षिणः न भक्षन्तीति शेषः । निकृष्टफलं काकानामिव असतां धनं दुर्जनानामेव उपभोग्यमिति सरलभाषा । Expl. The riches of the wicked are enjoyed by the wicked alone ; none but the crows do eat the fruits of the ki-

पाक tree.
 ग्रीष्मसूर्य &c. ग्रीष्मस्य निदाघस्य अंशवः किराणाः तैः संतप्तं उत्तप्तं प्रचंडातपेन अभितप्तत्वात् आतिदुश्चरामित्यर्थः । उद्वेजनं उद्वेगकरं घोरसंतापकमित्यर्थः । अनाश्रयं आश्रयशून्यं तरुलताजलाद्यभावात् आश्रयस्थानशून्यमित्यर्थः । मरीः निर्जलवालुकामयदेशस्य स्थलं इव तादृशी मरुभूमिं यथा परित्यजेत् तथा उदमे आतिभीषणं दुर्जनैः असाद्भिः सह संगतं संसर्गं त्यजेत् परिहरेत् जनः इति शेषः । मरुमयप्रदेशः इव अतिभीषणो दुर्जनसंसर्गः सर्वथा त्याज्यः इति भावः । Expl. The company of the wicked should be avoided like a desert heated by the rays of the summer sun, intensely painful and bereft of all shelter.

असाध्यं &c. साधवः महोपकारका मन्त्राः उपदेशाः तेषां, पक्षे साधवः विषमत्वात् संजीवनाः मन्त्राः विषनाशकमन्त्रविशेषाः तेषां असाध्यं अप्रतिबन्धयं न खलु दुर्जनाः सदुपदेशशक्तैः अपि दुष्टतां त्यजन्ति इति भावः । तीव्रं अनिष्टजनकत्वात् भीषणं, पक्षे प्राणहानिकरत्वात् अतितीक्ष्णं वाक् वचनमेव विषं गरलं उत्सृजन् उद्भिन्नुदुष्टः क्रूरः हिंस्रस्वभावत्वादिर्थः दुर्जनः असज्जनः एव पन्नगः पन्थां

न गच्छतीति अथवा पशं वक्त्रं ग-
च्छतीति सर्पः। दुर्जनरूपः सर्पः।
द्वे प्रत्यक्षे प्रियवादित्वात् परोक्षे अ-
हितकरत्वात् कार्यद्वयसाधिके सर्प-
पक्षे विभक्ते जिह्वे रसने यत्र तत्
जिह्वाद्वयविशिष्टं वदनं मुखं घृते
धारयति। “परोक्षे कार्यहन्तारं
प्रत्यक्षे प्रियवादिनं ॥ वर्जयेत् ता-
दृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ॥”
इतिभावः। Expl. The wick-
ed man like a surpent has
a mouth with two tongues
in it, out of which he vo-
mits poison-like words
which are fierce and which
cannot be checked by good
advice (as poison cannot
be subdued by मंत्राः).

तीव्राणि &c. अनयः आविनयः आ-
त्मा स्वभावो येषां ते अनयात्मकाः
तैः आविनीतस्वभावैः दुर्जनैरित्यर्थः।
विसृष्टानि उदीरितानि, पक्षे नि-
क्षिप्तानि तीव्राणि परुषाणि अति-
कठोराणि इति यावत्। पक्षे शा-
णितानि उद्वेगं उत्कण्ठां पक्षे छेद-
नभयं कुर्वन्ति इति अतिभीषणानि
वचांसि वाक्यानि। शस्त्राणि अ-
स्त्राणि इव। देहिनां शरीरिणां म-
नुष्याणामिति यावत्। मर्मं हृदय-
बन्धनं कुन्तन्ति छिदन्ति। शत्रूणां
शाणितानि अस्त्राणीव शत्रूणां वा-
क्यानि शत्रूणां मर्मपीडाकराणि

भवन्तीति सरलभाषा। Expl.
Like a whetted sword, the
words of the wicked,
which are acrid and pain-
giving, cut the hearts of
men.

प्रियं तथ्यं च &c. प्रियं प्रीतिकरं
हृदयानन्दकरमित्यर्थः। तथ्यं य-
थार्थं सत्यमित्यर्थः। पथ्यं हितकरं
धर्मः सर्वदुःखनिवृत्तिकरं कल्याणं
अर्थः प्रयोजनं यस्य तत् धर्मप्रयो-
जकमेव नान्यादित्यर्थः। वचनमि-
ति शेषः। वदेत् ब्रूयात् जनः इति
शेषः। अभ्रद्वयं भ्रद्वतुमयोग्यं अ-
विश्वास्त्यमित्यर्थः। असभ्यं न स-
भायां साधु इति अभद्रोचितं अ-
श्लीलमित्यर्थः। परोक्षं अक्षणां परः
इति अप्रत्यक्षं प्रत्यक्षतो न ज्ञातमि-
त्यर्थः। कटु कर्कशं श्रुतिकठोरमि-
ति यावत् वचनमिति शेषः। उ-
त्सृजेत् परित्यजेत् न ब्रूयादित्यर्थः
जनः इति कर्तृपदमूह्यं। ‘सर्वं
ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्य-
मप्रियं’ इति भावः। Expl. A
man should utter only
words which are sweet,
true, useful and pious,
and avoid uttering words
which are unworthy of
credence, indecent, and
by which a man is abused
behind his back.

हृदि विद्ध इव &c. यया यादृश्या
वाचा इत्यर्थः । जन लोकः हृदि
मर्मणि विद्धः आहतः इव शल्या-
दिना आहतदृश्य इवेत्यर्थः । अ-
न्यर्थे भतिशयेन संतप्यते पीड्यते
मेवावी बुद्धिमान् जनः पीडितः
व्यथितः भृशं अवमानितोऽपि इत्य-
र्थः । तां तादृशीं मनस्तापदायि-
नीमित्यर्थः । वाचं वाक्यं न उदी-
रयेत् कथयेत् मनस्तापकरं वाक्यं
सर्वथा परिहरेदित्यर्थः । Expl.
A wise man even though
greatly oppressed should
not utter words which
would sorely afflict the
oppressor's heart.

प्रीयमेव &c. सत्सु साधुषु मित्रेषु
इति वा । द्विषत्सु शत्रुषु च प्रियं
प्रीतिकरं मधुरवचनमेव नित्यं
सर्वदा अभिधातव्यं भाषितव्यं ज-
नेन इति शेषः । केकया मयूरवा-
ण्या मधूरः रमणीयः मधुरकण्ठः
शिक्षी मयूरः इव, प्रिया मधुरा
वाक् वचनं यस्य प्रियंवदो जनः
कस्य जनस्य न प्रियः प्री-
तिकरः भवतीति भावः । Expl.
A man should use sweet
words towards friend and
foe alike. The man who
speaks sweet words, like
the sweet-voiced peacock,
is dear to all.

ये प्रियाणि &c. ये जनाः प्रियाणि
मधुराणि प्रमाषन्ते कथयन्ति स-
त्कृतिं सत्कारं साधुजनसंमानं प्र-
यच्छन्ति इदानीं । श्रीमन्तः सौ-
भाग्यशालिनः अर्निधं प्रशस्तं
चरितं स्वभावो येषां ते आदृशाः
महानुभावाः जनाः इत्यर्थः । नरस्य
मनुष्यस्य इव विग्रहः शरीरं येषां
ते मानवदेहधारिणः देवाः सुराः
कथ्यन्ते इति शेषः । तादृशा जनाः
मनुष्यदेहे धारयन्तोऽपि नूनं देव-
स्वभावाः इत्यर्थः । Expl. The
fortunate men of blameless
character who always
speak sweet words and
honour all, are gods in a
human form.

शमं नयति &c. सर्वेषां विश्वजनानां
बंधुः सुहृत् सर्वत्रैव मित्रभावापन्नः
इत्यर्थः । अमरसंगी भक्तोद्यनः
अन्यशुभद्वेषसून्यो वा । भीतानां
विपन्नानां आश्वासनं प्रबोधनं सां-
त्वनाप्रदानं इत्यर्थः । करोतीति
भीताश्वासनकृत् विपन्नानां अभय-
दाता सर्वभूतदुःखमोचने नियुक्तः
इति भावः । यः साधुः सज्जनः ।
कुद्धान् क्रोधाविष्टान् जनावित्यर्थः ।
शमं शांतिं नयति प्रापयति हित-
मधुरभाषणादेना कुदस्य क्रोध-
मपनयतीत्यर्थः । तस्य तादृशस्य
महारमनः स्वर्गः स्वर्लोकप्राप्तिः ।
अल्पकं तुच्छं फलं लाभः भवती-

ति शेषः । सर्वभूताहिते रताः सर्वत्र
मित्रभावापन्नाः रागद्वेषादिशून्याः
साधवः स्वर्गादिषु उच्चतरं स्थानं
अर्हन्तीति विज्ञेयार्थः । Expl.
Heaven is a trifling re-
ward for the virtuous
man, who can pacify him
who is angry, who is every
body's friend, who is free
from envy and who dis-
pels the fears of him who
is in danger.

पापे &c. मैत्रि सर्वभूतेषु मित्रभावः
तथा द्रवं द्रवीभूतं अन्तःकरणं
हृदयं यस्य सः सर्वभूतेषु प्रेमवानि-
त्यर्थः । पापे अनिष्टकारिणि अपि
जने । अपापः हितकारी यः जनः
परुषे कटुभाषिणि अपि जने इति
शेषः । प्रियाणि मधुरवाक्यानि
अभिषंसे कथयति । तस्य ता-
दृशस्य जनस्य मुक्तिः मोक्षः स-
र्वादुःखात्यंतनिवृत्तिरूपं निर्वाणं इ-
त्यर्थः । करे हस्ते स्थिता आयत्ता
तादृशो जनः तपोयोगादिसाधनं
विनापि मुक्तिं मोक्षं लभते इत्यर्थः ।
स जीवन्नेव सर्वदुःखविमुक्तः इति-
भावः । Expl. Salvation is
within the grasp of him
who behaves sinlessly to-
wards the sinful, who an-
swers harsh words with
words full of love, and

whose heart is melted
with universal benevolence.
भारती *f.* Learning, educa-
tion, the Goddess of learn-
ing.

व्ययतो-वृद्धिमायाते- Increases
when it is imparted to &c.
कोऽपि-अनिर्वचनीयः ।

अनेकसंशयोच्छेदि—Removing
various doubts.

अनर्घत्वात्—On account of its
high price.

हर्तुर्न गोचरं याति—It does not
come into the range of
the sight of a thief.

किमन्यत् विद्यया समं—what is
likely equal to learning.

न भ्रातृभाज्यं—Cannot equally
be divided among brothers.

सर्वधनप्रधानम्—Excels all
earthly riches.

कल्पलता *f.* All-yielding tree.
अनागतविधातृ *m.* Disposer of
the future, provident.

श्रीरूपतिष्ठति.—The Goddess of
fortune attends upon &c.
पिठर *adj.*—A pot, a pan, a
frying pan.

अप्रतिबुद्ध *adj.*—Not attentive.
यस्यास्ति &c. He who has an
access everywhere &c.

स्वदेशराग *m.*—A love of one's own country.

कापुरुष *m.*—A mean contemptible man, a coward, a wretch.

बहुजल्पः जनः—A garrulous man, a talkative fellow.

भागिनेय *m.*—A sisters son.

कोद्व *m.*—A species of grain eaten by the poor.

वराट *mi.*—A cowry (used as a coin); a rope cord,

शिवनृपस्य &c.—तदा यन्त्रशब्द-
श्रवणक्षणे विविधाभिः हेतिभिः
आयुधैः विभूषिताः पाणयो येषां
ते तथोक्ताः । तथा सञ्जराः सञ्ज-
रासनाः सचनुषः तुरगाः सन्ति
येषां ते तुरगिणः अश्वारोहाः । र-
थिनो रथारोहाः गजिनः गजारो-
हाः । शिवनृपस्य वीरवराः वीरश्रे-
ष्ठाः प्रतिययुः प्रतियजग्मुः ।

पदचराः &c.—यंत्राणि तोफाः पुरः
सराः येषां ते तथोक्ताः सुरविमा-
नेषु । कर्त्रा । हर्षिताः हर्षे प्रापिताः
अपुनरावर्तिन इति भावः । कव-
चिनः वर्मधारिणः विविधायुधानि
धारयन्ति ते तथोक्ताः । रणे विनि-
जिताः शत्रुचयाः अरिसमूहाः यैस्ते
तथोक्ताः । पदाभ्यां चरन्ति ते
पदचराः पदातयोऽपि । मयुः ज-
ग्मुः ।

यवन &c.—यवनवर्यस्य चमूपतयः

सेनापतयस्तु इदं यवनाधिपहननं
शिवनृपसेनागमनं च चरमुखैः दू-
तमुखैः सुविस्तरं यथा तथा अव-
गम्य ज्ञात्वा भयेन विकंपिताः पा-
णिपदादयः अवयवाः येषां ते तथा-
भूताः सन्तः । अभ्रेभवः अभिमः
यो विधिः तत्र आति अत्यंतं मन्द-
धियः शिथिलबुद्धयः अभवन्
जाताः ।

अयुत &c.—अयुतं दशसहस्राणि
संख्या येषां ते च ते तुरंगमसादि
नश्च अश्वारोहाः कैरिगताश्च वि-
शिखाधिपतेः म्लेच्छभूपस्य ते भ-
टाशूराः शकटेषु प्रवहणेषु वेशिताः
स्थापिताः यंत्रततीः यंत्रसमूहान्
पुरःविधाय अभ्रेकृत्वा अवतस्थिरे
स्थिताः । संप्रतं युद्धमेव वरं इति
निश्चित्य युद्धोद्योगं चक्रुरितिभावः ।
उभय &c.—दशदिशः उभये च ते
सैन्ये च उभयसैन्ये सैन्यद्वयं ता-
भ्यां समुत्थिताः उद्गताः ये रेणवः
धूलयः तैः । कर्तृभिः । नितरां अत्यं-
तं परिताः पूरिताः समंतात् व्याप्ताः
अतः तैः आवृतो व्याप्तो दिनकरः
रविः घाटिकाद्वयं कलाद्वयं जलद्वयं
पयोद्वयं संवृतः अभिव्याप्तः इव
समभवत् जातः ।

करिवरीः &c.—करिवरीः गजश्रेष्ठ
असितैः कृष्णैः सितैः शुभ्रैः च
तुरगैः अश्वैः रवैः सूर्यस्य कराः
किरणाः तैः उध्वं गता भा प्रकाशी
येषां तैः करवालकैः आयुधविशेषैः

उपलक्षिता सकला संपूर्णा समरभूः
 बुद्धभूमिः। तद्विद्भिः विद्याभिः सहि-
 ता ये घनाः मेघाः तैः संवृतं व्याप्तं
 अंबरं आकाशं तस्य रुचिं कांतिं
 अनुचकार तद्वत् बभौ इत्यर्थः।
 समर &c. द्वौ रदौ दन्तौ येषां ते
 हिरदाः ते आदिर्येषां तैः तुरगा-
 दिभिः आवृता व्याप्ता समरभूः
 संप्रामभूमिः सजलदं समेधं यदंबरं
 आकाशं तस्य कांतिं रुचिं अपा-
 हरत् हृतवती। गगनमपि आकाश-
 मपि रजसा भूत्या आवृतं व्याप्तं
 सत् भूमिभवां रजसां रुचं कांतिं
 असकृत् वारं वारं समहरत् किल।
 नरपतिः &c. नरपतिः शिवभूपः
 पत्या भर्त्रा वर्जितां रहितां विधवा-
 मित्यर्थः। रिपोः शत्रोः चमूं से-
 नां स्वयमेव विनिहंतुं व्यापादयितुं
 नागात् नागमत्। यस्मात् बुधानां
 पण्डितानां मतः मान्यः यतः स-
 दा सर्वदा निजे स्वकीये धर्मे रतः
 अत एव महान् श्रेष्ठः महान्तं
 लोकोत्तरपुरुषैः अनुसृतं पन्थानं
 शिष्टमार्गं न विजहाति न परि-
 त्यजाति।

यवनभूपति &c. कवचिनः कवचवं-
 तः ध्वजिनः ध्वजवंतः रथिनः
 स्यंदनाधिरूढाः इत्यर्थः। सकलाः
 संपूर्णाः यवनस्य म्लेच्छस्य भूपतेः
 राज्ञः सैनिकाः सेनाचराः तेषां
 पाळकाः सेनापतयः विविधानि
 नानावाद्यानि ठकापटहादीनि

तेषां विशेषेण वाहनं तस्मिन् तत्प-
 राः आसक्ताः सन्तः। रणभूवि
 समरांगणे शरसंहतीः कण्वभूदान्
 व्यसृजन् मुमुचुः। यवनहेनाप-
 तयः पूर्वमेव युद्धारंभं चकार इत्यर्थः।
 प्रायः युद्धारंभं प्रथमं कृतवतः परा-
 जयो भवतीति ज्ञेयं।

जलद &c. जलदनिस्वनानि मेघ-
 निहादानि यंत्राणि युद्धसाध-
 नानि तेषां मुखेभ्यः उद्गता उत्पन्ना।
 पृथुतरा प्रथीयसी। व्यक्ताः लोह-
 स्य इमे आयसाः। गोष्ठाः प्र-
 सिद्धाः तेषां संहतिः समूहः नर-
 पतेः शिवभूपस्य पृतनां सेना। प्रब-
 लः उत्कटः मरुत् वायुः कदली-
 नां रंभाणां ततिमिव जालमिव
 समकंपयत्।

नरपति &c. नरपतेः शिवभूपस्य
 या ध्वजिनी सेना तस्याः पतयः
 मुख्या तेषामपि पाळकाः शिवसे-
 नामुख्याधिकारिणः इत्यर्थः। ते
 सकलाः सर्वे तुराणिणः पुस्तः अभ्ये
 एकगणं एकं सेनासंघं विविधाय
 स्थापयित्वा शत्रुप्रलोभनार्थमिति-
 भावः। सर्वतः सर्वप्रदेशैः युगपत्
 द्विषतः शत्रोः चमूं सैन्यं आभिवि-
 शुः प्राविष्टाः।

हरिश्चर &c. ननु यवनपध्वजिनीपा-
 लेषु सुस्थेषु शिवभूपतिहेनापाळानां
 कथं प्रवेशस्तत्राह। शरीराः श्वानां
 ये खुराः शकानि तैः उद्गता वृत्ति-
 त्वा या भूलिः तस्याः चयाः पुंजाः

तैः आवृताः । प्रचुराः ये घृमाः
यंत्रमुद्गताः ते एव पटाः वस्त्रा-
णि तैः संस्तृताः आच्छादिताः
यवनपाः म्लेच्छपालकाः तिमि-
राणां अंशकाराणां ओघः तं
गता इव । स्वे परे च ते लोकाश्च
तेषां विवेको विविच्यग्रहणं तेन
विवर्जिताः अभूवन्मिति शेषः ।

योधा &c. नृपस्य शिवभूपस्य ग-
जिनो गजारोहाः तुरगाभिरुदाः
पद्माः पत्तयः अपि योधाः । द्विषन्ः
शत्रोः अनीकिनिकाम् सेनां समेत्य
संप्राप्य भयमेव मोतिरेव बाधिः
समुद्रः तस्मिन् ममं, वीराणां शू-
राणां व्रजं समूहं सिंहाः भलं अत्य-
तं प्रमदं अनवधानं गजसमूहं ह-
स्तिस्तम्भमिव रुद्रजुः पीडयामासुः ।

यवनसैन्यपक्षिः &c. करिणः गज-
स्य मस्त्रको मूर्धा तदुपरिगतः स-
शरः कृपाणः सशरासनः धन्वी
यवसैन्यस्य म्लेच्छसेनायाः पतिः ।
सकलाणां समप्राणां यंत्राणां युद्धा-
स्त्रविशेषाणां समूहः संघः तस्य
विमोक्षणे मोचने सकलान् समप्रान्
तद्विष्टान् यन्त्राधिपतीन् अचोद-
यत् प्रेरितवान् ।

निःशस्त्रः &c. शिवभूपस्य योधाः
वीराः निर्बलः त्रिभुजः अंगुलिभ्यः
निःशस्त्रः खड्गः करवाकः कृपाणः
कुण्डः मल्लः असिः पट्टिशश्च शिला-
यां शिलाः ये बाणपुगाः शरानिहाराः
अतैः यंत्रैः हस्तधृतैः । बंदुक इति

प्रसिद्धैः । तोमराश्च परश्वचाश्च श-
क्तयश्च ऋदयश्च चक्राणि च तैः अ-
परान् सन्नून् जघ्नुः ।

ते बर्बराः &c. मधुनः मद्यस्य पानेन
मत्ताः अत एव विशेषेण घूर्णिताः
भ्रामिताः दशः दृष्टयः यैस्ते । नाना
प्रकाराणि आयुधानि शस्त्राणि येषां
ते बर्बराः अपि शकाः पारसीकाः
हूणाः तंगणानां गणाश्च शिक्षाभिः
सहिताः सशस्त्राः नास्ति शिक्षा
येषां ते अशिक्षाश्च ते म्लेच्छाः
म्लेच्छजातयः नरपस्य शिवभूप-
स्य भटैः सह युयुभिरे ।

मध्याह्ने &c. भीरोः भयशीलस्य भ-
यस्य उद्भवः उत्पत्तिः तस्य करोतीति
करम् । शूरव्रजस्य शूरसंघस्य बहुहर्ष-
मति संतोषं ददातीति तथोक्तं तत् यु-
द्धं सवितरि सूर्ये अहः मध्यो मध्याह्नः
तं गच्छतीति मध्याह्नगः तस्मिन्
सति । प्रबभूव जातं । रुधिरौघेण
रक्तप्रवाहेण परिताः भुताः व्याप्ता-
स्ते वीराः पुष्पनिचयैः कुसुमसमूहैः
सहिताः सपुष्पनिचयाः किंशुकानां
ओघा इव रेजुः शुशुभिरे ।

छिन्नोपि &c. एकः वीरः दक्षिणक्रे-
छिन्ने सत्यपि लूनेपि अन्यकरणेन वा-
मकरेण शत्रोः अरेः स्वहस्तछेत्तुः
सह खड्गं खड्गेन सहेति सहखड्गः तं
खड्गयुतं दक्षं दक्षिणं करं हस्तं स-
मलुनात् छेदितवान् । अन्यः वीरः
करयोर्द्वयं तेन विहीनं कलेवरं य-
स्य सोपि भुजंगम इव सर्प इव स्वं

स्वकीयं शत्रुं अरिं दंतैः रदैः व्यद-
शत् दष्टवान् ।
विद्वोऽपि &c. एकः वीरः शरेण
बाणेन वक्षसि उरसि सपत्रं सपुंखं
यथा तथा विद्धः परिक्षतः सन्नपि
दशनच्छदं ओष्ठं दद्भिः दन्तैः रो-
षात् क्रोधात् विदश्य दष्ट्वा निजरि-
पोः स्वशत्रोः वेदुरित्यर्थः । शिरः
सस्तकं छित्वा हे शंकर हे ईश हे
भव हे सांभ हे शिव इति जरपन्
भाषमाणः सन् अत्र रणभूमौ देहं
कलेवरं मुमोच । अन्तकाले शिव-
नामस्मरणात् अयं वीरः उत्तमां ग-
तिं गतः इति ज्ञेयं । तदुक्तं गीता-
सु । अन्तकाले च मामेवम् स्मरे-
न्मुक्त्वा कलेवरं । यः प्रयाति त्य-
जन् देहं स याति परमां गतिं इति ।
छिन्नेपि &c. कर्वाळः कृषाणः पा-
णौ हस्ते यस्येति तथोक्तः । अन्यः
वीरः मूर्ध्नि शिरसि छिन्नेपि लूने
सस्तपि अमुना शत्रुणा हेतुभूतेन
नाकं स्वर्गं गच्छामि अतः हेतोः
एवं शत्रुं नाकं नयामि नो चेत् कु-
तन्नतरता भवितु इति हेतोः छटि-
ति शीघ्रं स्वशिरश्छेदनक्षणे एव
स्वशत्रोः स्वशिरश्छेत्तुः शिरः छि-
त्वा निजतनुं स्वशरीरं असृजत्
असृजत् । Expl. Another
warrior with a sword in
his hand said, "I would
go to स्वर्गं and take the
enemy to it if not I would

commit the sin of ungrate-
fulness;" with these words
he instantly cut off the
head of his enemy, though
his own head was already
severed from the body and
thus left off the trunk (on
the battle-field).

छित्वा &c. एकः वीरः करं कुंदां
छित्वा करिवरं गजश्रेष्ठं भूमौ वि-
निपात्य यदा गजपतिं गजारोहं
जघान हतवान् तदा असौ गजा-
रुदः । हन्त इति खेदे । अल्ल हे अंब
इति मातरं संबोध्य । संकटे हि
मातरं स्मरति सर्वे । यद्वा अल्ल
इति यवनदेवतानाम् । अयं यवन
इति ज्ञेयं । उद्वेगं उक्त्वा भूमौ ग-
जादिति ज्ञेयं । निपपात असौ क-
रिणा सह तत्क्षणे देहं मुमोच ।
Expl. Another warrior
having cut off the trunk
of a huge elephant and
having brought him down
killed the elephant-rider.
And he (the elephant-
rider) uttering the word
' अल्ल ' fell on the ground
and instantly gave up his
breath with that of the ele-
phant.

वीरौ &c. धनुः प्रहरणं ययोः तौ
धनुःप्रहरणौ उभौ वीरौ । कर्तारौ ।

परस्परं युषपत् एकसमयावच्छेदेन
सपत्नां कृत्वा सपुंक्षशरप्रवेगेन
अतिव्यथितकरणेन । देहौ प्रावि-
हाय त्यक्त्वा दक्षी अश्विनीकुमा-
राविन्न सख्यं समुपेत्य अतिरुचि-
रै संतौ दिव्यदेहौ इत्यर्थः । एकं
विमानमधिरुह्य दिवं प्रयातौ । य-
द्वा दक्षाविव अतिरुचिरौ सुंदरदेहौ ।
देवमघे तयोरतिरुचिरत्वं प्रसिद्धं ।
सख्यमुपेत्य विमानमधिरुह्य दिवं
स्वर्गं प्रयातौ ।

आत्मीक &c. एकः अन्य शक्तिः
प्रहरणं यस्येति शक्तिकः पुरतः
अग्रभागे स्थितेन रिपुणा स्वे स्व-
कीये उरसि प्रतिरोपितं बाणं विलो-
क्य रोषेण क्रोधेन अन्वितः युक्तः स
न् अस्य रिपोः हृदयं शक्यता लोहम-
येन आयुधविशेषेण । लोके सांग
इति प्रसिद्धेन प्रविदार्य ततः अर्क-
मंडलं भित्त्वा निर्जंगाम । अतौ
रिपुरापि अर्कमंडलं भित्त्वा निर्ज-
ंगाम उत्तमां गतिं गतः इत्यर्थः ।
रणे अभिमुखं हतः सूर्यमंडलं भि-
त्त्वा व्रजतीति पुराणेषु प्रसिद्धं ।
'द्वावेवपुरुषौ लोके सूर्यमंडलमे-
दिनौ । परित्राद्योगयुक्तश्च रणे
चाभिमुखे हतः' ।

कुंसायुधौ &c. समरः संग्रामः तस्य
अजिरं अंगणं तत्र तिष्ठतः तौ
समरांगणस्थौ । कुतः आयुधं ययोः
तौ तुरमिणौ अश्वारोहौ उभावपि
मर्कदेशे जीवस्थाने परस्परं भि-

त्वा कलेवरं वैरं च प्रविहाय त्य-
क्त्वा सुरोत्तमौ देवश्रेष्ठौ ताभ्यां
समानं वपुः दधाते तौ दधानौ सं-
तौ स्वर्गं यातौ गतौ ।

सपट्टिशः &c. पट्टिशेन सहितः सप-
ट्टिशः वारबाणः कंचुकः सोऽस्य
अस्तीति वारबाणौ । चर्मं करे
यस्मिन् चर्मकरः । रणस्य अंगणं
उपेत्य गजान्, विमतां शृङ्गा येभ्य-
स्ते विगतशृङ्गाः तान् तुरमान् अ-
श्वान् वितुंडान् तुंडरहितान् मुक्क-
हीनान् प्रचंडान् कोपनान् भटान्
कीरान् विमुंडान् छिन्नशिरस्कान्
कृतवान् चकार ।

रक्तोक्षिता &c. रक्तेन रुचिरेण उ-
क्षिता सिक्ता समरभूः संग्रामभू-
मिः सायं संध्याकाले सूर्यप्रभया
रविप्रकाशेन आकलितो यो वा-
रिदसंघः मेघसमूहः तस्य शोभां
कांतिं विजहार हृतवती । सकलं
समग्रं रजोपि धूलिरपि शांतं सत्
तदानीं पंकत्वं कर्दमत्वं समगात्
अगच्छत् । अत्र पंके । बत इति-
स्नेदे । केचन वीराः शेरते स्म ।
भिन्नांगत्वात् अन्यत्र गंतुमशक्त-
त्वात् तत्रैव स्थिताः इत्यर्थः ।

दात्युह &c. समेता मिलिता दात्यु-
हाः काकाः गृध्राः प्रसिद्धाः तेषां
निचयाः संघाः । यद्वा । दात्युहाश्च
गृध्रनिचयाश्च इति समासः । उपरि
रणभूमेऽध्वं प्रदंशे भ्रमंतः संतः कुह-
चित् कुत्रचित् बसति स्थिति नैवा-

लभंत । यवनाधिपस्य अद्भुत्कार्य-
स्य शीघ्रं स्थितं तत् अपकीर्तिपटलं
अयश्चोमंडलं वसतेः स्थितेरभावात्
अमस्तीत्यहं मन्ये । शिवभूपेन परा-
जितस्य यवनाधिपस्य शिरसि अय-
श्चोमंडलं हस्यौ । तस्मिन् मृते तु
तत् कृष्णकाकगृध्रसंघामिवेण शि-
वभूपसेनापतिं सुखं वस्तुं स्थलं
याचते इवेति भावः ।

योधा &c.—विगताः कोशाः पि-
षानानि एषां ते विकोशाः । क-
रवालाः खड्गाः करेषु येषां ते त-
थाभूताः अत एव करालाः भ-
यंकराः योधाः भटाः । तां कात-
रां भीतां यवनपध्वजिनीं स्ले-
च्छसेनां तथा अकृतं न भच्छिद-
न् । तथा कथं । यथा निजः स्व-
कीयं सुहृन्मित्रं दुर्वोधनः । तस्य
प्रियं इष्टं तत्करोतीति कृत् । कृ-
पाणोऽस्यास्तीति कृपाणी द्रोणस्य
अपत्यं द्रौणिः अश्वत्थामा । अर्जु-
नस्य शिष्टं अवशिष्टं बलं सैन्यं
व्यनीनशत् नाशितवान् ।

कंधरा &c.—कस्यचिद्द्वारस्य कं
क्षिरः । कंधरां ग्रीवां व्यपहाय
त्यक्त्वा भ्राम् पृथ्वीं प्राप्य । सं-
याति संग्रामे जहास हासं चक्रे ।
हस्यश्च विवृणोति । दुःखेन भ्रि-
यते तत् दुर्मरं तस्य दुर्मरस्य जठ-
रस्य उदरस्य प्रपूर्तये पूरणाय मां
निरंतरं नमयस्मीति नमयन्
तस्य नमयतः । ते इति शेषः । पुरः

अये किं । मम वियोगे तव जठर-
पूरणं कथं स्यात् इति भावः ।
प्रेतप्रातः &c.—प्रेतानां कंकालानां
प्रातः समूहः स एव अचलः पर्व-
तः तस्मात् उत्था उत्पन्ना । तथा
रुधिरं रक्तं तदेवं जलं वारि तद्वह-
तीति तथोक्ता । हस्तिनां गजानां
हस्ताः शुंढास्तेषां ओघाः प्रवा-
हाः एव मीनाः मत्स्याः यस्यां सा
शुभ्राणि अच्छानि उष्णीषाणि श्चि
रवेष्टनानि स्यान्वयः केनः डिडिरः
यस्यां सा नराणां कराः पाणयः
एव भुजंगाः पंचफणाः सर्पाः यस्यां
सा । केशा एव जंबालं शैवालं
तेन युक्ता । बालानां केशानां
भालिः पंक्तिः तथा भालीढानि
व्यासनि वक्त्राणि मुखानि तेषां
अवालः पंक्तिः सैव जलजवयः
कमलसंघो यस्यां सा । चर्मणि लो-
के ढाल इति प्रसिद्धानि । तान्येव
कच्छाः कमठाः यस्यां सा । गजै-
द्राः नागभ्रेष्टाः ते एव प्रावाणः
नदीमध्यवर्तिपाषाणाः तेषामाघा-
तः आघटनं तेन प्रकृष्टः शब्दो
यस्याः सा तां रणभुवं समरभूमिं
प्लावयन्ती मज्जन्ती तटिनी नदी
समजनि उत्पन्ना ।

हुतो &c.—जयमिच्छति तच्छीलः
जयैषी । तरस्वी वेगवान् जमाल-
नामा वीरः सेनापतिः स्वसेनां हु-
तां भयात् अपयतां प्रसमीक्ष्य
दृष्ट्वा । सदृशं संख्या एषां तैः तुर-

गाधिरूढैः अश्वारोहैः समन्वितः
युक्तः सन् अभ्यपतत् आगतवान्।
स &c.—संयुगे रणे साधु सांयुगी-
नः समराजिर रणोगेण तिष्ठतीति
तथोक्तः । वारबाणेन कंचुकेन
सहितः सवारबाणः । तलेन ज्या-
घातवारणेन सहितः सतलः ।
तूणेन निर्वगेण सहितः सतूणः ।
कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकं धनुः ते-
न सहितः सकार्मुकः सबाणासनः
सर्वैः अवशिष्टैः भटैः वीरैः उपेतः
युक्तः स जमालनामा सेनापतिः ।
समानि पर्वणि भजंति तान् बा-
णान् ससर्जं मुमोच ।

घन &c.—यथा घनः मेघः प्रावृषि
वर्षाकाले महीधरे पर्वते अतिमात्रं
वर्षति तथा स शरान् बाणान् ।
व्याप्तं विजृम्भितं मुखं आस्यं यैः
तान् भुजंगान् इव । राज्ञा शिवेन
नियुक्तं यत्सैन्यं तस्मिन् असृजत्
विसृष्टवान् ।

तदीय &c. कचैः केशैः आचिता
व्याप्ताः ताम्राणि मुखानि येषां ते
ताम्रमुखाः सुरा पिबंति ते सुरा-
पाः । वाजिवाहाः अश्वारोहाः तस्य
इमे तदीयाः तदीयाश्च ते योषाश्च
तदीययोषाः । शरैः बाणैः भल्लैः
परिधैः कृपाणैः खड्गैः आजौ सं-
ग्रामे पार्थिवसैन्यं शिवभूपचमूं ।
अपीडयत् ।

दिनावसाने &c.—खलीनेन मुखर-
ज्वा । लोके लगाम इति प्रसिद्धेन ।

लीनं नम्रं भाननं मुखं यस्य स च
असौ वाजी अश्वः तेन सीदति
गच्छतीति तथोक्तः । कृपाणपाणिः
खड्गहस्तः नृपस्य सैन्यनाथः से-
नापतिः योधसधैः सह । यवना-
धिपस्य यवनसेनापतेः पुरः अग्र-
भागे । दिनस्यावसानं समाप्तिः
संध्याकाले इत्यर्थः । अभियातः
प्राप्तः ।

तयोः &c. सैन्येन सहितौ ससैन्यौ
तयोः ससैन्ययोः । वीराणां चमूः वी-
रचमूः सादिता वीरचमूयोभ्यां तौ
तयोः सेनाधिपयोः युद्धं संग्रामः भ-
मोघैः सफलैः तीक्ष्णैः निशितैः शरैः
बाणैः खड्गैः असिभिः भल्लैः लोहम-
यबाणैः करवालकैः च घटीद्वयं क-
लाद्वयं अतीव अव्यंतं घोरं दारुणं
अभूत् बभूव ।

गजाः &c. मत्ताः मदोद्रेकाः गजाः
हस्तिनः तुरगाश्च अश्वाश्च क्रमेलाः
उष्ट्राश्च वृषाः यंत्रनियुक्ताः वृषभाः
खड्गैः अभिहताः सन्तः निपेतुः
पतन्ति स्म, भूमौ इति शेषः । भूः
भूमिः नृणां राज्ञां पतितैः शिरो-
भिः मस्तकैः देहैश्च समास्तृता अ-
त एव रुधिरौघेण रक्तप्रवाहेण
पूर्णा अभूत् ।

नृपस्य &c. नृपस्य शिवभूपस्य वीरैः
भटैः बहुधा बहुप्रकारेण विशीर्णाः
विखंडिताः भत एव भीताः कं-
पिताः यवनाः म्लेच्छाः विदुक्नुवुः

बलायनं चक्रुः । केचन भटाः वी-
राः वक्तृमध्ये मुखे तृणं दधुः । अ-
तीवनम्राः बभूवुरित्यर्थः । तथैव
केचित् प्रणेमुः नमश्चक्रुः । शरणं
ययुरित्यर्थः ।

गजं &c. नृपस्य वीराः गजं हस्तिनं
विगता शृङ्गा यथा स्यात् तथा भू-
मौ विनिपात्य जमालसंज्ञं यवनं
कृपाणैः खड्गैः बिभ्रदुः विदारया-
मासुः । स तु जमालः आजौ संमर्दे
देहं शरीरं विधाय रणभूमौ कलेत्र-
रं त्यक्त्वा दिवमेव यातः समरात्
अनिवर्तनात् इति भावः ।

हतावशिष्टाः &c.—हतेभ्यो ये अव-
शिष्टाः ते हेतीः आयुधानि रणभू-
माविति शेषः । विनिधाय निशयां
रात्रौ सत्यां । भीत्या भयेन विवर्णा-
नि वक्त्राणि येषां तथा भूताः सं-
तः त्रिदिशो दिशश्च तथा ययुः
जग्मुः यथा भृगाः वृकान् आलक्ष्य
दृष्ट्वा भयात् द्रवन्ति पलायन्ते ।

महाबलः &c.—महाबलः अब्दुल्लस्य
सुतः वल्ली । पदयोः द्वये चौराणी
वल्गुसंज्ञानि निबध्य उपानदभावा-
दिति भावः । दिनस्यावसानं प्र-
दोषः तस्मिन् तिमिरेण अंधका-
रेण पूर्णं वृक्षैः पिहितं आच्छा-
दितं प्रदेशं दुद्राव पलायामास ।

पश्चिक्रिया &c.—राजभटाः इति
शेषः । पश्चिक्रिया पाककरणं अ-
णसः उदकस्य नयनं प्रापणं । ते

आदी येषां तानि कर्माणि तत्र
नियुक्ता मनुष्याः । ये च भिक्षते
ते भिक्षवः भिक्षव एव भिक्षुकाः
ये च भिषग्वराः वैद्याः दीनाश्च स्त्री-
विचयाश्च शस्त्रैर्विहीना अपि ये
तान् न जघ्नुः ।

बभूव &c.—तत् भूमितलं तदानीं
तस्मिन् काले पिशाचपतेः शिव-
स्य निवासेन श्मशानेन तुर्यं
बभूव । तत्र भूतले एके ज्ञानिनः
हे शिव, शंभो मां अव रक्ष उ-
त्तमां गतिं देहीति प्रार्थयामासु-
रित्यर्थः । एके भज्जाः । हा इति खे-
दे । हा तात हे पितः । एके हा बाल-
सुत अस्पवयस्क पुत्र । अस्पवय-
सः तव कथं भरणं स्यात् इति
बुध्या इति भावः । यद्वा बालः सु-
तो यस्याः सा बालसुता स्त्री
ममेति केचित् उदूचुः उच्चैः बभा-
षिरे ।

अनर्गला &c.—नास्ति अर्गला बं-
धनं येषां ते अनर्गलाः । भार्ति
पीडां मज्जन्ति ते भार्तिभाजः ।
वाजिगजादयो वाहाः वाहनानि
इतस्ततः रणभूमौ बभ्रमुः । नृपाल-
स्य शिवभूपालस्य सेनापतेः सैन-
काः । समेता मिलिता हृष्टराः ।
स्वजयादिति भावः । तान् वाहान्
अपाहरन् ।

स &c.—दुदुभेः भेर्याः । तस्य ध्वा-
नः शब्दः तेन निवेदिताः प्रख्यापि-
ताः उद्यम जयो यस्य सः । बं-

दिजनेन स्तुतिपाठकेन स्तुता
श्रीः जयश्रीः यस्य सः । यशस्यैव
वितानानि उल्लोचाः तैः दिशः
विदिशश्च विपूरयन् ससैन्यः स
नथुनामा सेनापतिः। राजगिरिं नाम
पर्वतं । लोके रायगड इति प्रसिद्धं
शिवभूप्राप्तिं ययौ जगाम ।

शिवोऽपि &c. नरः इंद्र इव नरेंद्रः ।
शिवोऽपि भूपः राजा जयः अस्या-
स्तीति जयौ तं जयिनं विजयशीलं
आरात् समीपे गतं प्राप्तं तं सेना-
पतिं समालिङ्ग्य आश्लिष्य विभूष-
णाद्यैः गिरा वाण्या च सत्कृत्य मही
सुरेभ्यः ब्राह्मणेभ्यः भूरितरं प्रभूत-
तरं धनं ददौ ।

शतं &c. अग्रं नयतीति अग्रणीः ।
भट्टेषु अग्रणीः श्रेष्ठः अत एव सा-
दितः विनाशितः शत्रुपक्षो येन ।
वाहिनीं सेनां पातीति वाहिनीपः
सेनापतिः स नथुनामा । शतं शतसं-
ख्या गजाः पंचसहस्राणि संख्या
येषां ते तुरंगमाः तद्विगुणिताः क्र-
मेलाः उष्ट्राः सहस्रमिता रथाः ।
वसनानि भूषाः भूषणानि मुक्ता-
फलानां मौक्तिकानां प्रकाराश्च
राशयश्च इति यत् तत् ।

रत्नानि &c. तथा रत्नानि हीरका-
दीनि हेमनः सुवर्णस्यापि सप्तल-
क्षसंख्या मुद्राः । होन इति लोके
प्रसिद्धाः । चकारात् रजतस्यापि
मुद्राः गम्यन्ते । तस्य शिवभूपस्य
पुरो निधाय पाणी हस्तौ विनिबध्य

वस्त्रे गति शेषः । तस्थौ स्थितवान् ।
युग्ममेतत् ।

नृपस्तु &c. नृपस्तु शिवभूपस्तु
तत्सर्वं गजाश्वादिकं प्रगृह्य भटानां
अधिपः भटाधिपः वीरश्चासौ भ-
टाधिपश्च वीरभटाधिपः तस्मै प्र-
त्यर्पयत् अर्पितवान् । त्वया अद्य
अस्मिन् दिने न तु दिनान्तरे एत-
त् सकलं स्वे स्वकीया ये भटाः
तेषां प्रभुभ्यः । एवं । मया यथा
लोभं परित्यज्य तुभ्यं तथैव त्वया-
पीत्यर्थः प्रदेयम् इति जगाद च ।

प्रजा &c. मया इतः अस्मादिति
इतः अस्मादिवसात् अमुं दिवसं
आरभ्य इत्यर्थः । प्रजानां प्रपीडाः
तासां काः कारकाः शत्रवः तेषां
वर्गः समूहः तस्य विनाशो यस्मात्
आरब्धास्ति । विनाशस्यापि हेतु-
माह । यत् यस्मात् कारणात्
देवी जगदंबिका निशायाः रात्र्याः
अवसानं गोदोहनसमये इत्यर्थः ।
एतेन स्वप्रस्य झटिति प्रत्ययः स्या
दिति भावः । स्वप्ने स्वप्नावस्थायां
समागम्य । हे शिव इति शेषः ।
नीचानां दुर्वृत्तानां वर्गं हर नाशय
इत्याह वदति । देव्याः पुनः पुनः
प्रेरणादवश्यं कर्तव्यं दुर्जनक्षये स-
ह'यभूतवीरतोषार्थं सर्वमिदं तेभ्यो
देयमिति भावः ।

निशम्य &c. — वराः श्रेष्ठाः ये वीराः
तेषां नाथः स्वामी नथुनामधेयः ।
तथा शिवभूपोक्तप्रकारेण चक्रे

कृतवान् । सर्वे भटाः । भागं अन-
तिक्रम्य इति यथाभागं । अवा-
प्य प्राप्य अस्य नधुनाम्नः शिवभू-
पस्य च कृतं जानातीति कृतज्ञः
तस्यभावः तत्ता तां समेता मिलि-
ताः सन्तो जगुः वारंवारं सस्मरु-
रित्यर्थः ।

अतीव &c.—जगतः जनन्या अंवि-
कायाः अतीव अत्यंतं भक्तः । न-
राणां मनुष्याणां नाथाः स्वामिनः
तेषां नाथः शिवभूपः शिवायाः
आंशिकायाः । सम्यक् अर्चनं पूज-
नं समर्चनं तदर्थं । शिलायाः इयं
शैली तां शिलामयीं । प्रतिमां प्रति-
कृतिं विधाय कृत्वा प्रतापे प्र-
तापसंज्ञे गिरौ, प्रतापगढ इति
लोके । वासयामास स्थापयामास ।
स्थावरजंगमात्मके सकले जगाति
देवीवासं अजानन् मूढः अब्दुल्लो
यवनः विजयपुरात् । विजापूर इति
लोके । पूर्वं निर्गत्य तुलजापुराख्य-
देवीस्थानं आगत्य तत्रत्यां देवी-
प्रतिमां शिवभूपेऽतिप्रसन्नां वि-
स्फोट्य चूर्णं चकार । पुनश्च घर-
ट्टैः गोधूमचूर्णवत् अति सूक्ष्मं वि-
धाय शिवभूपेण सार्धं युद्धार्थं
आगतः तद्दृष्ट्वैव स मृतः ततः
शिवभूपः स्ववासस्थानसमीपे एव
गढक्याः शिलामानीय प्रतापदुर्गे
तां देवीं स्थापयामासेति कथानु-
सर्चेया ।

विजयपुर &c. विजयपुरस्य पतिः

समरभवं रणोत्पन्नं सकलं वृत्तं ।
चरन्ति ते चराः तेषां आवलयः
पंक्तयः ताभ्यः निशम्य भुत्वा ह-
ृदयसरासिजे हृत्कमले कुंतघातैः अ-
विरतं निरंतरं यथा तथा विद्धः
इव । तदानीं तस्मिन् काले अभवत् ।

अब्दुल्लं &c. विजयपुराधिपतेः स्त्री
सर्वे राज्यकृत्यं चकार अतः तयो-
क्तं द्वाभ्यामाह । यवनाधिपस्य वि-
जयपुराधिपस्य महिला स्त्री अब्दुल्लं
निहतं भुत्वा भयार्ते तदीयं तनयं
रणात् यातं च भुत्वा अखिला
हेला लीलाः । विस्तृत्य । पर्यंकात्
अवरुह्य उत्तीर्य । कुंतलानां केशा-
नां चयं पुंजं प्रकर्षेण उन्मुच्य ।
हा, इति खेदे, हन्त खेदे, हा खेदे,
मदीयं इदं राज्यं अधुना अस्मिन्
काले मम विनाशं गतं इत्येवं व-
चः वभाषे उवाच ।

पुरपातिः &c. पुरपतिः मम भर्ता ।
भयमेव वारिधिः तस्मिन् पतितः
शोकसमुद्रे निमग्नः इत्यर्थः । अतः
प्राणरक्षणासमर्थः इति भावः । शि-
वः शिवभूपः अधुना इदानीं या-
स्यति चेत् आश्विना मनोव्यथया
युता । अखिला संपूर्णा जनानां
समूहो जनता किं करिष्यति । त-
स्याः रक्षणं कथं भवेदित्यर्थः । अतः
इति खेदे । शिवोऽपि नाम्ना क-
र्मणा च मंगलोऽपि स शिवभूपः
अस्माकं अशिवः अमंगलः दुःख-

प्रदः इत्यर्थः भविता इति वभाषे
इति पूर्वेष्वान्वयः ।

विद्युत्स्वन्ते &c. विद्युत्स्वत्—Charged
with lightning. The
accus. विद्युत्स्वन्तं, सेंद्रचाप, स्नि-
ग्धगंभीरघोष, अंतस्तोयं &c. qua-
lify त्वां, and ललितवनिताः,
सचित्राः &c. qualify प्रासादाः ।
ललितवनिताः—Having or full
of beautiful women. इन्द्रचाप
—The rainbow. मुरज—A
drum. स्निग्ध &c., Possess-
ing an agreeable deep
sound. मणिमयभुवः—Having
floors made of jewels.
तुंग—High, lofty, tall.
अभ्रंलिहाभ्राः—Having tops
licking the sky or clouds.
तुल्यितुं—To compare with.
अलं—Able, sufficient. तैस्तैः
—Various, several. विशेष-
Particulars.

हस्ते &c. लीलाकमल—A lotus
for sport. अलक—Hair.
बालकुंद—A young कुंद
flower. अनुविद्ध—The putting,
placing as an ornament.
लोभ्र—Name of a flower,
प्रसव—Flower, blossom.
पाण्डुता—Paleness. चूडापाश--
Braid, hair-knot. कुरबक—
Name of a flower. चारु—

Beautiful, pretty. शिरीष—
Name of a flower. सीमन्त--
The parting of the hair
(भाग). त्वदुपगमज—Produced
in consequence of thy
coming. नीप—Name of a
flower. Where women
have a lotus in their hand
to play with &c.,
यत्रोन्मत्त &c. उन्मत्त Intoxica-
ted. Infuriated. मुखर—
Noisy. नित्यपुष्प—Always
in blossom. श्रेणी—Rows,
series. रचित—Formed, ar-
ranged. रशना—A girdle.
हंस &c. Having a girdle
of rows of swans. नित्यपद्मा
—Always with lotuses.
नलिनी—A bed of lotuses.
केकोत्कंठाः—Ready to set
up, utter forth cries. भवन
—Domestic. शिखिन्—A
peacock. नित्यभास्वत् कलापाः
—Having their plumage
always flittering. प्रतिहत—
Dispelled, kept off. तमोवृत्ति-
—Mass of darkness. Where
there are trees always in
blossom &c., lotus-beds al-
ways with lotuses &c., do-
mestic peacocks ready to
set up cries &c., and

evenings always with moon-light &c.,

आनंदोत्थं &c. आनंदोत्थं—Sprung from or caused by joy.

कुसुमशरज—Arising from love. साध्य—Capable of being removed. प्रणयकलह—

A friendly quarrel. विप्रयोग—Separation. उपपत्ति-प्राप्ति.

यस्यां &c. सित—White. मणि—Crystal. हर्म्यस्थल—Terrace, corridors. ज्योतिः—Stars.

छाया—Reflections. कुसुम &c., There were no flowers but the reflections of the stars served as flowers. रचित—

Adorned. आसेवते—Enjoy, use. मधु—Wine. त्वद्गभीर—

Deep, grave-like thine (cloud) पुष्कर—A kind of drum.

मन्दाकिन्याः &c. मन्दाकिनी—The holy गंगा. अन्वेष्टव्य—

To be sought. निक्षेप—Throwing, placing. गूढ—Hidden.

This is some game of hide and seek. अमरप्रार्थित—

Wooded by immortals.

नेत्रा &c. नेत्र—Urger. सततगति—The wind. विमान—Palaces.

अग्रभूमि—Upper storey.

दोषमुत्पाद्य—Spoiling. शंकास्पृष्ट

—Suspecting, touched by fear. जालमार्ग—Windows.

धूमोद्गार—Escape of smoke.

अनुकृति—Imitation. जर्जर—Reduced in size.

तत्रागारं &c. उत्तरेण—To the north of. लक्ष्य—That can be seen. सुरपतिधनु—The

rain-bow. तोरण—An arch. उपान्ते—Near, by the side of. कृतकतनयः—An adopted

son. वधित—Reared. हस्त— &c., Bent, bowed down by

clusters, bunches of flowers which can be reached by the hand.

वापी &c. मरकतशिला—Emerald stones. बद्ध—Made, built. सोपान—Steps. हैम—

Golden. विकच—Opened, blossomed. स्निग्ध—Glossy.

वैदूर्य—A kind of precious stone. संनिवृष्ट—Near, at hand. आध्यास्यति—Long for,

yearn. व्यपगतशुच्—Whose sorrow is departed, freed from affliction. Poets believe that the swans at the approach of rain when the clouds make their appearance repair to the lake मानस.

तस्यास्तारे &c. शिखर—Top, summit. पेञ्चल—Nice, beautiful, इन्द्रनील—Sapphire. वेष्टन—Circle, surrounding. प्रेक्षणीय—good-looking, handsome. गेहिनी—Wife. कातर—Trembling. उपान्त-&c., qualifies त्वां. About which there are flashes of lightning. त्वमेव &c. I remember that mountain, I am put in mind of that mountain by looking at you.

शकाशोकः &c., चलकिसलयः—Whose shoots, sprouts are waving, moving. केसर—A बकुल tree. प्रयासन्नौ—Near. Mark the construction. अशोकः केसरश्च प्रयासन्नौ। कुरबकवृतेः—Having a hedge of कुरबक trees. माधवी—The creeper अतिमुक्ता. एकः—One, the first, former, the अशोक. सख्यास्तव—Thy friend. मया सह—With me, first as I wish. वामपाद—Left foot, kick. It was supposed that the trees had different longings and they had to be satisfied

before they put forth flowers &c.

अन्यः—The next, second, other, latter. वदनमदिरा—The wine from the mouth. दोहदच्छन्ना—Under the plea of longing. अस्याः—Of her (my wife).

तन्मध्ये &c. स्फटिक &c. With a base of crystal. फलक—A plank, board, base. वासयष्टि—A perching-rod. मूल—Bottom. बद्ध—Inlaid. अनतिप्रौढ—Not very old, young. वंश—A bamboo. प्रकाश—Colour. brightness. ताल—Beating of musical time by the hands. शिजावलय—&c., Having an additional charm by the jingling bracelets which made a sweet sound when the hands were clapped. विगम—Close, end.

एभिःसाधो &c. एभिः qualifies. लक्षणैः—Signs. साधो—Friend, good man. हृदयनिहित—Placed, treasured up in thy heart. लक्षयेयाः—Thou wouldst know as certain, recognise. द्वारोपाते—Here on either side of

the door, gate. लिखितवपुषौ— Whose bodies are drawn, delineated. शंसपद्मी— Are two of the nine treasures of कुबेर. They are:—महा-पद्मश्च पद्मश्च शंसोमकरकच्छपौ मुकुन्दकुन्दनीलाश्च शंसश्च निचयो-नव. क्षामच्छाय— Whose beauty is gone, thin. अपाय—Setting. पुष्यति—Retain, possess. अभिरुचा—Beauty, splendour.

तां जानीथाः &c. परिमितकथा— Of measured words, speech not liking to talk much, not fond of much talk. जीवित &c. Second life. दूरी-भूत— Away, abroad, एकां—Separated from the male bird. गाढोत्कंठा— Whose anxiety is great, intense, filled with ardent longing. गुरु— Long, of unusual length owing to separation. एषु— These that are passing in this state when we are apart from each other. शिशिरमथिता—Blighted by the cold. अन्यरूपा— Changed in appearance. वा= इव like as.

मूर्ध्नि &c. प्रबलरुदित— Excess-

ive weeping. उच्छ्वन्न— Swollen. निश्वास— Sighes, breath. भ्रशिशिर— Hot. हस्तन्यस्त—Resting on The hand. असफलव्यक्ति— The whole of which is hidden from the sight, not clearly and easily discernible. लंब—Hanging. दैन्य—miserable appearance. त्वद-नुसरण—Persecution, following of thee. क्षिप्त—Les-sened, lost.

आलोके &c. आलोके—Sight. पुरा—Soon, immediately. बलिव्याकुला—Engaged in offering oblations. सादृश्य— Likeness, picture. विरहतनु, qualifies सादृश्य—Slender, emaciated, thin on account of separation. भावगम्य—con-ceivable in imagination. लिखन्ती.—Drawing. मधुरव-चना—Sweet-voiced. पंजर—A cage. कश्चित् स्मरसि—I hope you remember. रसिके—A sweet one.

उत्संगे &c. उत्संग—Lap. मालिन-वसन—Having over it as a covering a dirty cloth, garment. When the hus-band is abroad, a woman

should not decorate her body, should not wear rich and clean dress. सौम्य—Friend. मद्गोत्रांक—Having the mark of my name, containing my name. विरचित—Composed, put together. पद—Syllable. गेय—A song. उद्गातुकामा—Desirous of singing. तन्त्री—A lute. आर्द्र &c., wet with tears. सारयित्वा—Cleaning, brushing by the hand; to put into turn. मूर्च्छना—Melody, air, (तान, आलाप).

मध्येसमुद्रं &c. मध्येसमुद्रं काञ्चनवप्रभासा ककुभः पिशङ्गीः कुर्वती या (द्वारका) जलं भित्त्वा (उत्थिता) तुरङ्गकांतामुखहव्यवाहज्जाला इव उल्लास इत्यन्वयः ।

समुद्रस्य मध्ये=मध्येसमुद्रं (अव्ययीभा.) In the midst of the ocean. Cf. मध्येहः in the middle of the day, at mid-day; मध्येनिशायाः at midnight.

काञ्चनवप्रभासा, हेमप्राकारप्रभया—Making the quarters tawny by the gleaming rays of light of golden ramparts.

जलं भित्त्वा (उत्थिता)—Sprung

out from water (lit. breaking water.)

तुरङ्गकांतायाः अश्वकान्तायाः बहवायाः इति यावत्, मुखे वदने, हव्यं बहतीति हव्यवाहोऽग्निः तस्य वाहवाग्नेः ज्वालेव शिखेव—Flash-ed or shone forth on the surface of water like the flame of submarine fire or mare's fire.

कृतास्पदा &c. भूमिभृतां सहस्रैः कृतास्पदा उदन्वदम्भः परिवीतमूर्तिः पृथी या (पृथ्वीरका) अनिर्विदा विधात्रा पृथिव्याः प्रतियातना इव विदधे इत्यन्वयः ।

भूमिभृतां सहस्रैः कृतास्पदा—Was made an abode, ruled by thousands of kings, or supported all around, rested on by thousands of mountains.

उदन्वत् &c. Whose gigantic (or expansive) material form (or shape) all around surrounded by the oceanic waters has been created by Creator who is free from any causes of depression.

पृथिव्याः प्रतियातना इव—Like the counterpart or image of the earth.

त्वष्टुः &c. त्वष्टुः सदाभ्यासगृही-

तश्चिरपविज्ञानसंपत्प्रसारस्य सी-
मा या (पुः) आदर्शतलामलेषु
जलधेः जलेषु स्वच्छाया इव
अदृश्यत इत्यन्वयः ।

सदाभ्यासेन अविरताभ्यसनेन गृ-
हीतो लब्धो यो शिल्पविज्ञान-
संपदः शिल्पकलाप्रावीण्यैश्वर्यस्य
प्रसारः प्रकर्षः तस्य तथोक्तस्य—
Expl. That city was the limit
(of the architectural skill
of) त्वष्टा who had acquired,
by his constant application,
the highest degree of pro-
ficiency in the skill of fine
arts i.e. who had exhibited
his utmost architectural
skill in building the city
of द्वारका.

अदृश्यत &c. Which (city)
appeared like the reflec-
tion of Svarga in the
oceanic waters transparent
as the surface of the
looking-glass.

रथांग &c.—अम्बुधिः पितेव वरा-
य रथांगभर्त्रे अभिनवं प्रतिपादि-
तायाः अंकभाजः यस्याः उपकंठं
मुहुः प्रेम्णा रत्नावलीरावबन्ध ।
Expl.— The Ocean in
the capacity of a father
tied a garland of pearls,
through unfailing affec-

tion, round the neck of
that (city of) द्वारका who was
accustomed to be carried
on the lap and who was but
lately offered (by him)
to Hari her husband or who
was procured for that prai-
seworthy Being who holds
wheel in his hands. The
Ocean looked upon द्वारका
as his infant daughter.
वराय श्रेष्ठाय जामात्रे च । रथांगभ-
र्त्रे चक्रधराय हारये । अंकः समीपे
उत्संगश्च तद्भाजः । उपकंठमन्ति-
के अन्यत्र कंठे । कंठस्य समीपं
उपकंठं—Round the neck or
near the sea-shore.

यस्याश्चलत् &c. चलद्वारिधिवारिवी-
चिच्छटोच्छलच्छङ्खकुलाकुलेन य-
स्याः (द्वारकायाः वप्रेण पर्यन्तचरो-
डुचक्रः समुद्रवपः अन्वहं अन्व-
कारि इत्यन्वयः ।

चलंतीनां वारिधिवारिवीचीनां समुद्र-
जलकलोलानां छटासु परम्परासु
उच्छलद्भिः उत्पतद्भिः शंखानां
कम्बूनां कुलैः समूहैः आकुलेन
संकीर्णेन यस्याः द्वारकायाः वप्रेण
प्राकारेण—Expl. By the ram-
parts or buttresses of that
city, which were crowded
with multitudes of sea-
shells floating onwards in

rows on the waves of the agitated waters of the sea &c.

पर्यन्तचरोदुचक्रः सुमेरुवप्रः अन्व-
हं अन्वकारि—Was every day
imitated the summit of the
mountain Sumera, round
which the circle of the
planets is revolving. अहनि
अहनीति—अन्वहं(अव्ययी) पर्यन्ते
चरतीति तत् तादृशं उदुचक्रं नक्ष-
त्रमंडलं यस्य सः तथोक्तः।

वणिकपथे &c.—यत्र वणिकपथे पूग-
कृतानि अलोलद्युतिभांजि रत्नानि
लोलैः (अत एव) प्रमागतैः अम्बु-
भिः मुष्णन् अम्बुराशिः रत्नाकर-
तामवाप इत्यन्वयः।

यत्र वणिकपथे &c. Where (in
that city) the sea secured
for itself the title of the
mine of jewels by stealing
away by means of its swift
waters coming out of the
water-course (or a drain
or pipe), the jewels, having
the permanent brightness
(or lustre), heaped up in
a market. The notion is
that the market-stalls were
heaped up with jewels,
pearls, precious stones &c.,
and the water of the ocean,

at every spring tide, rush
ing forcibly into the drains
burst out in the streets,
carrying of course with it
heaps of jewels &c. back
to the ocean; and thus the
ocean obtained the long
coveted title of रत्नाकरता
by such means. It appears
that in olden times the
drainage system was in
practice among the ancient
people of India. पूगकृतानि
पुंजीकृतानि । अलोलद्युतिभांजि
स्थिरप्रभावांत । पुर्याः समुद्रातिश-
यिनी रत्नसमृद्धिर्वस्तु व्यज्यते ।

अम्भश्च्युतः &c. यत्र अपांनिधिः
अभ्युक्ष्युतः (अत एव) फेनपि-
नद्धभासः कोमलात्तराशीन् आतपे
दातुं अधितरुणं तरंगहस्तैर्विस्तार-
यामास इत्यन्वयः ।

यत्र अपांनिधिः &c. Expl. Where
the sea spread, with
its wave-like-hands, the
heaps of excellent pearls
whose lustre was hidden
under foam and through
which water was oozing out
on the floor of buttress, in
order to expose them to
the heat. फेनैः हिङ्गिरैः पिनद्ध-
भासः पिहितकांतीन् । कोमलान्

उत्कृष्टान् । अम्भश्च्योतन्ति क्षर-
न्तीत्यम्भश्च्युतो जलस्त्राविणः । त-
द्येष्ववष्टेपु अधितस्थं ।

यच्छालम् &c. सागरस्य महोमिभिः
यच्छालं उत्तुंगतया विजेतुं दूरा-
दुत्स्थीयत अभ्यासगतैः व्याहत-
वाञ्छितार्थैः (अत एत) ब्रीडादिव
विलिल्ये इत्यन्वयः ।

सागरस्य &c. Expl. Far from
(the city) there rose high in
the sea the great waves (or
monster waves) to surge
high (lit. to conquer,
subdue) its ramparts to vie
with their loftiness &c.;

अभ्यासगतैर्व्याहतवाञ्छितार्थैरत एव
ब्रीडादिव विलिल्ये—But when
came near, they were fru-
strated in their desired
object (or cherished hopes)
and thus humbled them-
selves as if through shame,
i. e. bowed down with
shame; they were made
meek &c.

उत्तुंगतया औन्नत्यगुणेन जेतुमिवे-
त्यर्थः । अभ्यासगतैः समीपगतैः ।
व्याहतो वाञ्छितार्थः शालविजयरू-
पो येषां तैर्विजयाक्षमैरित्यर्थः । वि-
लिल्ये विलीनं ।

कुतूहलेनेव &c. अम्बुवाहः कुतूहले-
न इव जवात् उपेत्य यस्याः प्रा-

कारभित्या सहसा निषिद्धः (अत
एव) बहिः (एव) रसन् अम्बु-
वर्षव्याजेन भृशमरोदीत् इत्यन्वयः ।
अम्बुवाहः &c. Expl. A cloud,
as if swiftly hastening
onwards through curiosity,
was at once arrested (in his
progress) by the rampart-
walls of that city, now
thundered out side (the
walls) and began to shed
tears abundantly under
the pretext of showers of
rain-water. निषिद्धः निवारितः ।
रसन् गर्जन् दुःखात् क्रंदंश्चेति
श्लेषः ।

यदंगनारूप &c. यदंगनारूपसरूप-
तायाः भेदकं कंचिद्गुणं इच्छतीमिभिः
अप्सरोभिः आराधितः मनुः स्वाः
प्रजाः सनिमेषचिह्नाः चक्रे भद्रा
इत्यन्वयः ।

आराधितः &c. Expl. When
propitiated by the celestial
nymphs, who were wishing
to have some distinguish-
ing mark (or quality) from
the close identity or re-
semblance of the form (or
loveliness) of the women
of that city, मनु created
no doubt, his own sub-
jects endued with the

mark of the twinkling of the eyes. यस्यां पुर्यां अंगना-
नां प्रमदानां रूपं सौन्दर्यमाकारो-
वा तस्य सरूपतायाः सारूप्या-
त् । भेदकं व्यावर्तकं । कंचिद्गुणं
धर्मः । निमेषः पक्षमपातः एव चि-
ह्नं व्यावर्तकं तेन सह वर्तन्ते इति
सनिमेषचिह्नाः । अद्धा तत्त्वं ।
अत्र स्वाभाविकनिमेषस्याप्सरसः
प्रार्थनाहेतुकत्वोत्प्रेक्षया द्वारकांग-
नानां निमेषमात्रभिन्नममानुषं
सौन्दर्यं वस्तु व्यज्यते ।

स्फुरत्तुषार &c. यत्र क्षणदासु नार्यः
स्फुरत्तुषारांशुमरीचिजालैः विनि-
हुताः स्फाटिकसौधपत्तीः आरु-
ह्य नभोगता देव्य इव व्यराजन्
इत्यन्वयः ।

यत्र क्षणदासु— Expl. Where at
night times the women
ascending to the rows of
crystal palaces hidden
under the glittering clusters
of moony beams shone forth
like the celestial damsels
who roam in the sky. स्फुर-
द्भिः दीप्तिमद्भिः तुषारांशोः चं-
द्रस्य मरीचिजालैः किरणव्रतैः
चन्द्रिकाभिरित्यर्थः । स्फाटिकानां
स्फाटिकविकाराणां सौधानां प्रा-
सादानां पंक्तीः राजीः । क्षण-
दासु रात्रिषु । सौधानामग्रहणाद-

अकषत्वाच्च तत्र लक्ष्यमाणाः बि-
यः खेचर्य इव रेजुरित्यर्थः ।

कान्तेन्दु &c. यत्र प्रतिक्षपं कान्ते-
न्दुकान्तोपलकुट्टिमेषु हर्म्यतलेषु
उच्चैः प्रणाल्यः अधःपातिपयोमुचः
अपि पयसां समूहं ऊढुः इत्यन्वयः ।

यत्र प्रतिक्षपं Expl. Where the
lofty water-courses (or
drains), built on the man-
sion-terraces paved with
the glittering moon-stones
poured out a considerable
quantity of water at every
night, though below them
(drains) were pending
the down-falling clouds.
The notion is that the
circle of clouds being
below the terraces of the
mansions the people
therein were never ac-
customed to see the
showers of rain falling
down before them.

कांतानि रम्याणि इन्दुकान्तोपला-
नां चन्द्रकांतमणीनां कुट्टिमानि ब-
द्धभूमयो येषु तेषु । उच्चैरुन्नताः
प्रणाल्यो जलमार्गाः । अधःपाति-
नोऽपश्चराः पयोमुचो मेघाः यासां
ताः अधःकृतमेघमंडलत्वात् अ-
ज्ञातवृष्टिपाता अपीत्यर्थः ।

यस्यां &c. यस्यां गृहेषु अतिश्लक्ष्ण-

तथा आलेख्यं विधातुं अशक्नु-
वन्तः युवानः प्रतिबिंबितांगाः
संतः रत्नभिस्तीः सजीवचित्राः
इव चक्रुः इत्यन्वयः । Expl. In
that city, on account of
the extreme softness of
the jewelled walls of the
houses, the youths unable
to paint the pictures on
them made them look
like ones furnished with
living pictures of their
own forms reflected in
them.

सावर्ण्यभाजां &c. यस्यां कलघौत-
धामस्तम्भेषु प्रतिमागतानां साव-
र्ण्यभाजां भंगनानां स्मरापाण्डुत-
या लक्ष्यैः कपोलैः मणिदर्पणश्रीः
भेजे इत्यन्वयः ।

यस्यां &c. Expl. In that city
of द्वारका, the splendour
(or lustre) of a mirror
adorned with jewels or
consisting of jewels was
enjoyed (or shared) by
the cheeks to be marked
by the slight paleness con-
sequent on love, of the
beautiful women whose
forms were reflected in the
pillars of golden houses
and hence possessing the

sameness or similarity
of colour (*i. e.* identity of
class or complexion).

कलघौतधामस्तम्भेषु हेमागारस्त-
म्भेषु । सावर्ण्यभाजां तत्सावर्ण्या-
दगृहीतभेदानामित्यर्थः । लक्ष्यै-
विभिन्नवर्णत्वाद्भेदेन गृह्यमाणैर-
त्यर्थः । मणिदर्पणानां स्फटिकमु-
कुराणां श्रीरिव श्रीर्भेजे प्राप्ता ।

शुकांग &c. यस्यां मुग्धांगनाः शु-
कांगनीलोपलानिर्मितानां गृहदेह-
लीना भासा लिप्तेषु अलिंक्षेषु गो-
मयगोमुष्ठानि न चकुरेव इत्यन्वयः ।
Expl. In that city of
द्वारका, the lovely women
did not at all cover or
smear with cow-dung the
floor before the house-
doors besmeared with a
gleam of light (or bright-
ness) proceeding from the
raised house-terrace in
front of the doors, made
of dark (green) emerald-
slabs looking like the body
of a parrot. शुकांगवन्नी-
लोपलाः नीलमणयो मरकतानी-
त्यर्थः तैर्निर्मितानां । गृहाणां देह-
ल्यो गृहद्वारशाखाधारदारुणि
तासां । अलिन्देषु द्वारबहिर्भागेषु ।
गोः पुरीषं गोमयं तस्य गोमुष्ठानि
विलेपनानि ।

गोपानसीषु &c. यत्र गृहाणि गोपानसीषु क्षणं आस्थितानां चन्द्रकिणां आलंबिभिः कलापैः हरिणमणि-श्यामतृणाभिरामैः नीपैः इव रेजुः इत्यन्वयः । Expl. Where the houses appeared to be splendid as the edge of a roof made beautiful by the green grass looking like the emerald jems, by the pending tails of peacocks sitting (resting) for a time on turrets (i. e. a beam supporting the framework of a roof). गोपासनीषु बलमीषु छादनाधारेषु वंशपञ्जरोष्वित्यर्थः । चन्द्रकिणां मयराणां । हरिणमणयो मरकतानि तद्वत् श्यामैस्तृणैराभिरामाणि हरिततृणमयानीत्यर्थः । नीपै-पटलप्रातैः ।

बृहत्तुलैः &c.—या (पूः) बृहत्तुलैः अपि अतुलैः वितानमालापिनद्धैः अपि च अवितानैः विचित्रैः अपि सचित्रैः विशालैः अपि भूरिशालैः गृहैः रेजे इत्यन्वयः । Expl. That city appeared to be spendid by its buildings, though set with pedestals yet appeared as if without them (or incomparable), though covered over with rows of awnings yet appear-

ed as if without them (or furnished with all things), though not decorated with paintings yet appeared as if decorated with them (or though marvellous &c.), and though not furnished with splendid saloons yet appeared as if they were furnished with many such saloons (or with large saloons &c.). बृहत्तुल्ला उपरिस्थाप्यदार्वाधारभूतानि स्तम्भाग्रपीठानि येषु तैः । वितानानां उल्लोचानां मालाभिः पंक्तिभिः पिनद्धैः आच्छादितैः । विचित्रैरालेख्यरहितैः । विगताः शालागृहैकदेशा येषां तानि तैः । भूरिशालैः प्रचुरगृहैकदेशविशिष्टैः । चिक्रंसया &c. यस्यां निकेतनानां कपोतपालीषु कृत्रिमपत्रिपंक्तैः चिक्रंसया आयतनिश्चलांगं मार्जारमपि जनः कृत्रिममेव मेने इत्यन्वयः । Expl. In that city a man thought even a living cat to be an artificial one,—the cat which had (silently) crouched down with its limbs not moving, in order to pounce upon the rows of artificial birds which had been fixed in

(or sculptured in) the aviaries or dove-cots in those houses. कपोतान् पक्षिणः पालयन्तीति कपोतपाख्यो विटंकापरनामानः स्तम्भाप्रसारिताः दारुविशेषाः । कृत्रिमपत्रिणां दारुमयपक्षिणां पक्षैः । निकेतनानां वेदमना । आयतं आनतं वा निश्चलमंगं यस्य तं । अनेन कृत्रिमाकृत्रिममेदो दुर्महः इति शिल्पज्ञानातिशयोक्तिः ।

क्षितिप्रतिष्ठोऽपि &c. यत्र वधूजनः क्षितिप्रतिष्ठोऽपि चन्द्रं मुखारविन्दैः अधश्चकार, अतीतनक्षत्रपथानि प्रासादशृंगाणि वृथा अध्यक्षत् इत्यन्वयः । Expl. Where the young women though staying on earth eclipsed the moon with their lotus-faces, and in vain ascended to the tops of the palaces which had transcended the path of the stars. अतीतानि नक्षत्रपथं=अतीतनक्षत्रपथानि ।

यस्यामजिह्वा &c. यस्यां अजिह्वाः अपंकाः महतीं सीमानं अत्यजन्तः अत्यायतयः द्वये अपि विनीतमार्गाः अजातस्खलनैः जनैः जातु न अमुच्यन्त इत्यन्वयः । Expl. Even the two-fold (i. e. applicable to two things at one and the same time)

paths well constructed in themselves (or the paths of best conduct laid down by the well-conducted), which are not crooked (or not fraudulent), free from mud (or stainless, spotless), not leaving the great boundary (or the hereditary continuance in the religious ceremonies), and of great length (or foreseeing the long run) were never foresaken by the people who knew no stumbling (or never fallen or deviated from the right course). अजिह्वाः अवकाः अन्यत्राकपटाः दंभादिरहिताः इत्यर्थः । अपंकाः कर्दमरहिता निष्पापाश्च । सीमानं राजकल्पितक्षेत्रमानं मर्यादां कुलागतानुष्ठानस्थितिं च । अतिमात्रा आयतिरायामः उत्तरकालश्च येषां ते अत्यायतयः । विनितमार्गाः सुरचितपुरवीथयः सुशिक्षिताचारपद्धतयश्च । न जातं स्खलनं पाषाणादिप्रतिघातो विरुद्धा चरणं च येषां तैः ।

परस्पर &c. यत्र परस्परस्पर्धिपराध्यैरूपाः पौरुषियः विषाय वेधाः श्रीनिर्मितिप्राप्तघुणक्षतैकवर्णोपमा-

वाच्यं अलं ममाज्ज्ञानवदयः। Expl. There the Creator having created the city-women of ravishing beauty, jealous of each other, totally wiped off the stain, incurred by the (only) creation of लक्ष्मी (the Goddess of fortune), which (act of his) resembled one letter carved out by the insect घुण. i. e. Creator's skill in creating the only beauty of लक्ष्मी was not at all sufficient to recognise him as the Creator of exquisite forms in general, and hence he had no reason to pride upon his masterly art in that business of his, was the only idea entertained by people in general, because his creating लक्ष्मी's unrivalled loveliness, was merely an accidental coincidence and not a usual business in producing such matchless beauties by thousands. It was, they thought, just like the insect घुण which while boring holes in wood accidentally happens to carve out

beautiful letters. This was the only stain the Creator wished to be wiped off by creating multitudes of beautiful females at द्वारका by employing his profound skill in their creation, as he accidentally exhibited it in the creation of लक्ष्मी. परस्परस्पर्धन्यहमहमिकयान्योन्यसामर्थाणि परार्थाणि श्रेष्ठानि रूपाणि सौन्दर्याणि यासां ताः। श्रियो लक्ष्मीदेव्याः निर्मित्वा निर्माणेन प्राप्तं यत् घुणेन वज्रकीटेन क्षतस्योत्कीर्णस्यैकवर्णस्य उपमया साम्येन वाच्यमपवादः। घुणाक्षरवत् यादृच्छिकमिदं श्रीदेवतासौन्दर्यैक्यं न कौशलमित्यपन्नः क्षालितवानित्यर्थः। क्षुण्णं &c. यदन्तःकरणेन क्षुण्णं कल्पोपपदाः वृक्षाः तदेव फलन्ति, यो अध्ययुषो जनस्य याः संपदः भवन् ताः मनसः अपि भगव्या इत्यन्वयः। Expl. The trees having the epithet or title of 'all-yielding' put forth that only which the mind had previously entertained or chalked out for itself. The riches of the people dwelling in that city (of द्वारका) trans-

cended the utmost bounds even of the mind *i. e.* were inaccessible even to the mental aspirations, *i. e.* exceeded their desires. भुण्णं अभ्यस्तं । कल्पयन्ति सं-कल्पितार्थानिति कल्पाः कल्पा इ-त्युपपदं व्यावर्तकं येषां ते कल्पो-पपदाः । मनसोऽप्यगम्याः वाचा-मभूमयः इति किमु वक्तव्यमिति भावः । The Ms. with me reads अभूमिः for अगम्याः ।

कला इधानः &c.—सकलाः कलाः इधानः सौधसिताभिः स्वभाभिः आशाः उद्भासयन् रेवतीजानिः रौहिणेयः यां (पुरीं) हातुं न इयेष, रौहिणीशः च हातुं न इयेष इत्यन्वयः । Expl. रौहिणेय, the husband of रेवती and the lord of रौहिणी *i. e.* the moon, both these, the former possessing the mastery over all (*i. e.* sixty-four) fine arts and illuminating with his own lustre, brilliant as ambrosia, the quarters, while the latter with all (*i. e.* sixteen) his digits illuminating the quarters by his own rays bright as nectar, did not wish to leave that city.

रेवती जाया यस्य सः रेवतीजी-निः । सुधया अवलितं सौधं तद्वत् सिताभिः ।

बाणाहव &c. यत्र बाणाहवव्य-हृतशंभुशक्तेः जनार्दनस्य आस-त्ति आसाद्य शरीरिणा जैत्रश-रेण मकरध्वजेन निःशंकं उषे इत्यन्वयः । Expl. Having obtained the close contact (or union in the form of a son) with जनार्दन who had destroyed the शक्ति weapon of शंभु in the battle with the demon बाण, मकरध्वज whose arrows proved ever successful, dwelt fearlessly in that city, with his bodily form. बाणाहवे बाणासुरयुद्धे व्याहता क्षयं नाता शंभुशक्तिर्येन तस्य हर-विजयिनः । जितारः एव जैत्राः जयशीलाः ते शराः यस्य तेन । पुरा किल भगवान् भक्तवत्सलो धूर्जटिर्बाणप्रेम्णा बाणाभियोधिन हरिमभियुज्य निजित इति पौरा-णिकाः कथयन्ति ।

निषेव्यमाणेन &c. शिवैः मरुद्भिः चिराय निषेव्यमाणेन हरिणा अ-ध्यास्यमाना उग्रश्मरुतां कुरवा-म्नि सिधौ (स्थिता) या (पूः) मे-रौ (स्थिता) अमरावती आका-स्त इत्यन्वयः । Expl. The

city standing on the shore of the sea, the abode of the pearls shooting forth their rays (or as applied to मेरु, the abode of the summits of gems shooting forth their rays), was settled by Hari (as applied to अमरावती, was settled by Indra), who long enjoyed the gentle breeze (as applied to Indra, who had been, for a long time, attended on by Rudras and Maruts), challenged अमरावती that stood on the peaks of the mountain मेरु i. e. imitated in every grace the city of the gods. स्निग्धाञ्जन &c. स्निग्धाञ्जनश्याम-
रुचिः सुवृत्तः त्रिलोकीतिलकः स एव विशेषको वा अध्वंसितवर्ण-
कान्तेः यस्याः (पुरः) बद्ध्वा इव श्रियं विशिष्ये इत्यन्वयः । Expl. That Hari, whose complexion was dark like that of

the smooth collyrium, whose conduct was agreeable (or who had a round waist) and who was an ornament of the three worlds like the distinguishing mark of विशेषक (on the forehead), alone distinguished, as does a young woman, the wealth (good fortune or happiness) of that city, the Bra'hmanas thereof had not lost their Brahmanical lustre (or the fair complexion or the loveliness of the fair sex was not withered). स्निग्धं यदञ्जनं तद्वस्त्रेण च श्यामरुचिः । सुवृत्तः सदृष्टिः सुष्ठु वर्तुलश्च । त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी तस्याः तिलको भूषणभूतः । अध्वंसिता वर्णानां ब्राह्मणादीनां कान्तिरौ-
ज्ज्वल्यं यस्याः अन्यत्राध्वंसितो वर्णो गौरादिकान्तिर्लावण्यं च यस्याः ।

An appendix of additional notes.

* Taranga. I. विक्रेतृ *m.* one who buys or sells ; a buyer or seller. काष्ठिक *m.* A bearer of wood or fuel. अंगार *m.* Charcoal. ग्रामीण *m.* A villager, rustic, vulgar, rude, peasant. वृक *m.* A wolf. भो वाहिता अनेन वयं— O we are deceived by him, imposed upon by him. वर्तन *n.* Livelihood, subsistence.

Tara. II. व्रण *m. n.* A wound, sore, ulcer. कालरात्रिः—संहाररात्रिः। मे मम पिता राजा दशरथः अंगारमुपगुह्य अभिमालिङ्ग्य नावबुद्धवान् न ज्ञातवान् । अस्मत्कुलस्योताय त्वं कालरात्रिरुसन्नेति । भार्यारूपेणेति शेषः । मम पिता न ज्ञातवानित्यर्थः ॥ कस्माद्विनाशितः नाशं प्रापितः, कस्मात्प्रव्राजितः मुनिवृत्तिं प्रापितः, स वा कस्माद्वनं गतः निष्प्रयोजनमेवेत्यर्थः ॥ न केवलं पितृभ्रातृपिडा अपि तु मात्रोरपीत्याह, मम जननीं त्वां एव मृत्युं प्राप्य यदि जीवेतां तदपि दुष्करं दुर्लभमेव ॥ आर्यो रामः, गुरुषु कर्तव्यां वृत्तिं जानाति तादृशः ॥ राममात्रा अपि न कश्चिदपराधस्त्वायि कृतः इत्याह तथेति, दीर्घदर्शिनी त्वत्तो दूरकालभाव्यनर्थं जानती कौसरया त्वयि धर्मे त्वच्चिन्तानुवर्तनरूपं धर्मेमास्थाय स्वीकृत्य यथा भगिन्यां वर्तते तथा त्वयि वर्तते इत्यर्थः । तस्याः तादृशधर्मयुक्तायाः, चीरपर्यायं वल्कलं वासो यस्य तं ॥ किं कारणं फलं पश्यसि ॥ अहं राघवं प्रति यथा यादृशः यादृशभक्तिमान् तथा लुब्धायाः राज्यलुब्धायाः ते तव न विदितः मन्ये, तत्र हेतुः, तथाहि तत एव राज्यार्थं राज्यलाभाय महान् अयं अनर्थः पितृनाशराज्याह्वयेष्टवनवासादिरूपः आनीतः संपादितः त्वयेति शेषः ॥ न केवलं ममैव रामशक्त्यपेक्षा किं तु पितुरपीति आह, तं हीति, मेरुः स्वजनितमेखनं यथा स्वरक्षणार्थमाश्रितः, अन्यथा परैराक्रमणीय एव स्यात्, एवं राजा इहामुत्रार्थसिद्धये राममाश्रितः इत्यर्थः ॥ सोऽहं ज्येष्ठरामैकबलः भारं राज्यभारं महाधुर्येण समुद्यतं धृतं धुरमासाय दम्यो वत्सतर इव कथं सहेय केन च ओजसा बलेन सहेय रामं विनेति शेषः ॥ तर्हि त्वं षण्डकरूपस्तत्राह, अथवेति, शक्तिः राज्यभरणसामर्थ्यं योगैः योगः संहननोपायध्यानसंगतिष्वित्युक्तयोगैः बुद्धियुक्तमहाप्राणत्वलक्षणबलेन यद्यपि भवेत्संभावितैवाथापि पुत्रगर्भिणी पुत्रराज्याभिलाषवतीं त्वां सकामां पूर्णकामनां न करिष्यामि, अन्यथा त्वमिव अहमापि लोके दूषितः स्यामिति भावः ॥ किं च त्यजेदेकं कुलस्यार्थं इति न्यायेन तव विवासनमेव सांप्रतं तथापि रामस्य त्वयि मा-

तृषद्व्यवहारात् तत्र कर्तुं शक्यमित्याह, नेति, त्वां त्यक्तुं विकीक्षा इच्छा-
भावो नैव जायेत यदि रामस्य मातृवदवेक्षा त्वयि न स्यात् ॥ समाहिताः—त-
दधीनाः ॥ राज्यवृत्तस्य—राज्यधर्मस्य ॥ तुल्यं युगपत् । यत्प्रधाना यत्पाप-
प्रधाना तत्पापं तत्पापफलं पितृभ्रातुरहिते अतएव त्वन्नमितं सर्वलोकाप्रिये
मयि वृत्तं तद्राहित्यरूपं सर्वलोकाप्रियत्वरूपं च ॥ अंगानि मुखवक्षउदरपा-
निपादरूपाणि प्रत्यंगानि नेत्रांगुल्यादीनि एतेन अंगादंगात्संभवसीति श्रुतौ,
वीप्सया अंगप्रत्यंगग्रहणं सूचितं, एतेन तस्य सर्वांगतेजःसंभूतत्वं दर्शितं ॥
उत्सवक्ष्ये—उत्सवान्ते ॥

Tara. III. ऐन्द्रजालिक *m.* A juggler. पिच्छिका *f.* The feathers of a peacock's tail tied in a bunch (used by con- jurors).

Tara. IV. तृषाकुः— प्रयाचिताः Eagerly solicited by the groups of *Chātaka* birds oppressed with thirst. तोयम-
रावलंघिनः— Bent down by the freight of water. बलाहकाः—
Clouds. बलाहकाः &c. अशनिवैज्रस्तस्य शब्द एव मर्दलो रणवाद्य-
विशेषो येषां ते तथोक्ताः—Making a dreadful noise like that of a thunderbolt resembling the thunder of a battle-drum.
तद्विद्रुणं सुरेन्द्रचापं दधतः— Bearing the rain-bow with the string of lightning. सुतीक्ष्णधारापतनोघसायकैः— With the terrible arrows of the violent fall of showers. प्रभिन्न &c. Covered over with sprouts of grass resembling broken वैकुण्ठे gems, with the full-blown leaves of कंदली creepers. शुक्लेतररत्नभाषिता—Decked with jewels other than white. नि-
पातयंत्यः &c Felling down the trees on all sides on their banks with the force of their currents increased by the accession of turbid waters. तृणोत्कीरैः &c. Covered over with blue-coloured heaps of grass from which tender sprouts shoot forth and which are browsed by (the mouths of) female deer. विलोल &c. उपजातसाध्वसैः—Occupied on all sides by deer terribly frightened. सैकतिनी वनम्यली—The sandy forest-ground. पयोधरैः &c. भिन्नाभिमुखं—Flows towards a low region. विपन्नपुष्पा नलिनी &c. The lotus plant destitute

of leaves and flowers. श्रुतिहारिनिस्वनाः— Whose humming is charming to the ear. कपोलदेशाः &c. The temple-sides, having the splendour of a bright lotus are covered with ichor-water together with clusters of bees. पवनचलितशाखैः— It seems to dance, as it were, by means of the trees whose branches are set in motion by the wind ; and wears a smile, as it were, (on its countenance) by means of prickles of the *Ketakis*. नवजलकणसंगात् &c. The wind possessing coolness on account of its contact with fresh water-particles, shaking to and fro the trees bent down under weight of flowers, and possessed of sweet odour by means of the pollen of the *Ketakis*, smite the hearts of men absent from their home. जलधरविनता &c. The clouds surcharged with water gladden, as it were, the Vindhya mountain heated by the excessively unbearable flames of fire (heat) of summer with showers of water, thinking “ he is a support on high for us when bent down with the burden of water”. निशाः शशांकक्षतनीलराजयः— In some places nights with their dark-blue (black) lines broken by the moon. मणिप्रकाराः— In others various kinds of gems. तुषामहत्या परिशुष्कतालवः—With their palates parched though excessive thirst. भिनाजनसंनिभं नभः निरीक्ष्य— Having observed the sky resembling pounded (and hence polished) collyrium. गमस्तिभिः—With rays. विशुष्क &c. Who had sucked the spray-waters with their parched trunks. समद्रमुस्तं सरः— The pond with full of the भरमुस्ता roots. विवस्वता तीव्रतरांशुमालिना—By the sun crowned with the excessively hot rays. सफेनलालावृतवक्त्रसंपुटं—With their mouths covered with saliva and foam. विनिःसृतालोहितजिह्वं—With their tongues reddened (on the borders) come out. गवेषमाणं—Searching. श्वसिति &c. A flock of birds sitting on a tree with shattered leaves is

sighing. कपिकुल &c. A troop of monkeys being fatigued is repairing to a thicket (bower) on a mountain. शरभकुल A troop of शरभ birds. पटुतरदव &c. The forest skirts when observed all around from on high inspire terror (on account of) the sprouts of grass in them being singed by violent forest-conflagration, the withered leaves being scattered by the current of severe wind, and the waters being thinned by the severe heat of the sun. द्वाग्निः मृग-वर्गं ग्लपयति—The forest-fire oppresses the herds of deer. कक्षात् गिरिगह्वरात्, आशु झटिति निर्गत्य.

Tara. V. इतः अस्मिन् प्रदेशे सरभसं वेगवत्तरं गजयूथपतिना लु-
लिता मर्दिता या कमलिनी नलिनी तस्याः परिमलः आमोदः । इतः इति
पूर्ववत् । क्रोडकुलैररण्यशूकरसमूहैर्दृश्यमाना भक्ष्यमाणा या भद्रमुस्ता गु-
न्द्वास्तासां रसो द्रवस्तस्यामोदः परिमलः । इत इति प्राग्वत् । करिणां
कलभांश्चिदष्टकास्तैर्भक्ष्यमाना आमर्द्यमाना याः सल्लव्यो गजप्रियास्तासां
कषाय उबरो गन्धः । इत इति प्राग्वत् । इतः प्रदेशे निपतितानि पर्यस्ता-
नि यानि शुष्कपत्राणि तेषां मर्मरध्वनिर्मर्मर इति शब्दः । इत इति । वनम-
हिषा गवलास्तेषां विषाणानि शृगाणि तेषां कोटिरग्रं तदेव कुलिशं वज्रं ।
अभेद्यत्वात्तदुपमानं । तेन भिद्यमानं छिद्यमानं यद्वल्मीकं शक्रशिरस्तस्य
धूलिः पांशुः । इत इति । मृगाणां हरिणानां कदम्बकं समुदायः । इत इति ।
वनगजानामरण्यहस्तिनां कुलं समूहः । इत इति । वनवराहा वनक्रोडास्ते-
षां यूथं वृन्दं । इत इति । वनमाहिषाणां वृन्दं कुलं । इत इति । शिखंडिनां
मयूराणां मण्डलं समूहस्तस्य विसृतं कूजितं । इत इति । कपिजलानां गौर-
तित्तिराणां कुलं समुदायः तस्य कलं मधुरं कूजितं शब्दितं । इत इति ।
कुररो मत्स्यनाशनस्तस्य कुलं पुत्रपौत्रादि तस्य कणितं शब्दितं । इत इ-
ति । मृगपतिः सिंहस्तस्य नखाः पुनर्भवास्तैर्भिद्यमानो विदार्यमाणः कुं-
भो शिरःपिंडो येषामेवंभूताः कुजरा हस्तिनस्तेषां रसितमाक्रन्दितं ।
इयमिति । इयं प्रत्यक्षाद्गोशुष्को यः पंकः कर्दमस्तेन मलिना मलीमसा
वराहपद्धतिर्वैनक्रोडमार्गः । इयमिति पूर्ववत् । अभिनवान्यचिरोत्पन्नानि
यानि शृष्पाणि बालतृणानि तेषां कवलो गुडस्तस्य रसस्तेन श्यामला
मलिनैवं विधा हरिणानां मृगाणां यो रोमम्यश्चर्वितचर्वणं तस्य फेनः
कफस्तस्य संहतिः समूहः । इयमिति । उन्मदा मदोन्मत्ता ये गन्धगजा

गन्धेमाः । सुरभिर्मदयुक्ता इत्यर्थः । तेषां गण्डः करटस्तस्य कण्डूयेन कण्डूया यः परिमलः आमोदस्तस्मिन्नीलीना आसक्ता मुखरा वाचाला ये मधुकरा भ्रमरास्तेषां विरतिर्लङ्कारः । एषा दृश्यमानेत्यर्थः । निपतितेति । निपतिता भूमौ सस्ता ये रुधिराविदवो रक्तपृषतास्तैः सिक्ता नि उक्षितानि यानि शुष्कपत्राणि तैः पाटला श्वेतरक्ता हरुपदवी मृगविशेषमार्गः । एतदिति । एतत्समीपतरवार्ते द्विरदा हस्तिनस्तेषां चरणाः पादास्तैर्मृदितं मर्दितं विटपानां वृक्षाणां पल्लवपटलं किसलयसमूहो यस्मिन्नेतादृशं स्थलमित्यर्थः । एतदिति । एतद्दृश्यमानं खड्गिनां वाध्रीणसानां कुलं पौत्रादि तस्य क्रीडितं चेष्टितं । एष इति । एष प्रत्यक्षोपलक्ष्यमाणो मृगपतिमार्गो नखरायुधपन्थाः । कीदृक् । नखकौटिभिः नखराप्रैर्विकटा विपुला विलिखिता निर्भिन्ना पत्रलेखार्पयपंक्तिर्यस्मिन्स तथा रुधिरैरक्तैः पाटलः श्वेतरक्तः करिणां गजानां मौक्तिकानि मुक्ताफलानि तेषां दलानि खण्डानि तेन दंतुरः स्थपुटः । एषेति । प्रत्यप्रसृता नवप्रसविनी या वनमृगयरण्यहरिणी तस्या गर्भो भ्रूणस्तस्य रुधिरं रक्तं तेन लोहिनी रक्तैषा भूमिः भूभागः । इयमिति । इयमटव्यरण्यमूमिर्वैणिकामलकपंक्तिमनुकरोतीत्येवंशीला सा तथा । कीदृशी । पक्षचरस्य समुदायचारिणा यूथपतेर्युथनाथस्य सदजलेन दानवारिणा मलिना श्यामा । अनेन वेण्या साम्यमरण्यस्य सूचितं । संचारेति । संचारवीथ्यां गोचरमार्गे चमर्या गोविशेषस्य पंक्तिः परंपरा तां सा अनुगम्यतां अनुव्रज्यतां । युष्माभिरिति शेषः । उच्छुष्केति । इयं वनस्थली त्वरिततरं वेगवत्तरमध्यास्यतामधिश्रियतां । कीदृशी । उत्प्राबल्येन शुष्कवानं यन्मृगकरीषं हरिणच्छगणं तेन पांसुला निन्दिता । तदिति । तरुशिखरं वृक्षाग्रमारुह्यतामारोहविषयोक्रियतां । इयमभिमुखा दिगालोक्यतां आलोकविषयीक्रियतां । अयं शब्द आकर्ष्यतां श्रूयतां । धनुश्चापो गृह्यतां स्वीक्रियतां । अवीहृतैः सावधानैः स्धीयतामुपाविश्यतां । श्वानः कौलेयका विमुच्यन्तां प्रस्थाप्यन्तामित्यन्योन्यामिति पूर्वोक्तप्रकारेणान्योन्यं परस्परमभिवदतो जल्पतो मृगयासक्तस्याखेटकारक्तस्य महतो महीयसो जनसमूहस्य जनवृन्दस्य तरूणां वृक्षाणां गहनं निकुंजस्तेनान्तरितो व्यवधानीकृतो विग्रहः शरीरं यस्य स तथा तस्य क्षोभितकाननमानन्दोलितारण्यं यथा स्यात्तथा कोलाहलं कलकलमशृणवमश्रौषम् । चक्षुःप्राहिणवं—Directed my eyes towards &c, अनेकसहस्रसंख्यम्—Numbering many thousands, उरपातवेतालव्रातं—Like the assemblage of evil spirits of des-

truction. अनभिभवनीयाकृति—Whose form was so terrible as not to be approached. मोहप्रायं—Full of or abounding in folly. अवतीर्य—Probably from his horse. 'प्रत्यघोद्धृताः—Plucked only recently or newly. आपीतसलिलश्च &c. The general of the शबर forces who had just drunk water; next bit the tender shoots of lotuses, like Rāhu the digits of the moon. उत्क्रान्तमिव &c. At that moment, the parrots who were greatly frightened by looking at him gave up as it were, their vital breathing.

CORRECTIONS.

N. B.—The reader should make these corrections and additions before commencing to read. It will be found that some insignificant mistakes have crept in owing to the very great haste with which the book has been issued.

Page	Line	Incorrect	Correct
1	18	for ग्रामिणो	read ग्रामीणो
4	2	„ ०धोमुखाः	„ ०धोमुखाः
„	14	„ उचुः	„ उचुः
5	13	„ scactter	„ scatter
„	18	„ ०तरप	„ ०तप्त
6	22	„ त्वं	„ तै
8	1	„ ०द्भ्रातरं	„ ०द्भ्रातरं
„	10	„ ते दूषयत्	„ तेऽदूषयत्
11	21	„ ०लाषवती	„ ०लाषवती
„	26	„ जनेद्रः	„ जनेन्द्रः
12	2	„ समाप्रतिम, वृ०	„ समाप्रतिमवृ०
13	17	„ ०दयनोत	„ ०दयनेति
14	20	„ उत्कीर्णा	„ लिखिता
15	13	„ बभूवासा	„ बभूव । सा
„	16	„ लतापाश	„ लतापाशं
17	8	„ नजज्ञे	„ राजा न जज्ञे
22	13	„ ०मुचै	„ ०मुचै
„	15	„ क्षुष्क०	„ शुष्क०
24	5	„ मुदित	„ मृदित
„	21	„ स०	„ हस०
25	5	„ ०सेना०	„ ०सेना०
„	6	„ परिजजनो०	„ परिजनो०
27	8	„ ०लेहा	„ हेली

Page	Line	Incorrect	Correct
	21	० लौद्गारैः	० लोद्गारैः
28	5	विदंतो	विदंतो
30	8	परिपलैः	परिमलैः
	11	० शाणो०	० शाणो०
	15	० कुलानि	० कुलानि
	19	० भिल्लो०	० भिल्लो०
31	9	घर्मव्यथा	घर्मव्यथा
	15	मनीषा	मनीषा
32	6	करीणा०	करिणा०
	10	० नामिषेण	० नामिषेण
	18	० मंबुनीध०	० मंबुनिधि०
37	19	० परिवदभ्यां	० परिवादाभ्यां
38	6	क्षपणक	क्षपणक
40	5	नीयमानं	नीयमानं
44	21	गरीयसाम्	गरीयसीम्
45	19	भस्मना	भस्मनां
55	20	० व्यवहार-	० व्यवहारः
57	23	० भावात्	० भावात्
60	19	वैस्ततानां	वैस्ततानां
64	2	प्रथितयशस्त्वं	वचसा प्रतिपादनं
	3	कविसमूहे	कविसमूहे
67	27	Anant	Ananta;
72	14	श्रुत्वा	श्रुत्वा
81	15	आक्रंदितदिशं	समुद्रुताक्रंदनदिशं
		भवत्यः ।	भवत्यः,
	20	० लेखा द्वितीया	० लेखाद्वितीया
82	8	० स्पर्शान्तरं	० स्पर्शान्तरं
	21	अति संघाय	अतिसंघाय
83	2	० मिति । स०	० मिति, स०
84	22	प्रवृत्तः	प्रवृत्तः
86	3	राजान०	राजान०

Page	Line	Incorrect	Correct
„	17	„ चैवैकशः	„ चैवैकैकशः
87	12	„ ०मियतं	„ ०मियंतं
90	18	„ Urvas-	„ Urvas'i
94	17	„ मितक्षिरं	„ मिताक्षरं
95	6	„ ०काङ्कानि	„ ०काङ्कानि
96	10	„ यमामानन्त्या०	„ यमामनन्त्या०
98	8	„ पुलस्त्यः	„ पुलस्त्यः
99	21	„ शिशिल०	„ शिशिल०
100	19	„ ०सुदरः	„ ०सुंदरः
„	7	„ उच्चैः ०	„ उच्चैः ०
„	17	„ पुनरेव	„ पुनरेव
„	29	„ ०निविशः	„ ०निवेशः
102	12	„ चुता०	„ च्युता०
103	8	„ in a sweat	„ in sweat
„	19	„ मारिच०	„ मारीच०
„	25	„ ०कविराज्	„ ०कविराट्
105	15	„ ०टित विवि०	„ ०टितविवि०
109	11	„ ०पति०	„ ०पात०
110	2	„ महा०	„ माहा०
„	8	„ ०टिल०	„ ०टिल०
111	17	„ com.	„ con.
112	2	„ मिमांसा	„ मीमांसा
„	10	„ ग्रहीतु	„ ग्रहीतुं
113	15	„ वस्तूति	„ वस्तूनि
„	16	„ किदृशानि	„ कीदृशानि
„	25	„ अचलतां	„ अलतां
115	29	„ ०तेनः	„ ०तेन
116	15	„ ०दित	„ ०दिता
„	28	„ ०भस्म	„ ०भस्म
118	11	„ महा०	„ माहा०
„	30	„ ०जै	„ ०जगै
119	21	„ ०वीरेन्द्र०	„ ०वीरेन्द्र०

Page	Line	Incorrect	Correct
123	5	०च्छस्तव	०च्छतस्तव
„	10	०श्रिय०	०श्रिय०
125	21	०निर्झरः	निर्झरः
126	16	पुष्करं	पुष्करं
127	6	०द्रो मिल०	०द्रोऽमिल०
„	8	०स्वपुरोपान्तमास- दत् ॥	०स्वपुरोपान्तमासद- त् ॥ ३५ ॥ नयचन्द्रसूरिः-हम्मी- रमहाकाव्यं
128	2	enemies	enemies
143	21	०रच्छे०	०रच्छे०
145	9	आयान्तवेत्य	आयान्तमवेक्ष्य
151	2	सहानिश्च०	सहानिश्च०
153	17	इत्या दिदेश	इत्यादिदेश
156	19	०वृत्ति०	०वृत्ति०
„	21	कद्रुवि०	कद्रुवि०
160	3	वास्तन्ये०	वा स्तन्ये०
164	4	विषमममृत०	विषममृत०
169	7	०मण्डलेश्व०	०मण्डलेश्व०
174	28	इत्यस्य	इत्यस्य
176	24	०राष्ट्र०	०राष्ट्र०
183	22	गणै०	गुणै०
186	16	भुजग०	भुजग०
189	13	धूवर०	धूसर०
„	14	०प्रस इव	०प्रसव इव
190	11	विपरिता०	विपरीता०
192	31	सहिष्णना	सहिष्णुना
195	18	०रंत०	०रंत०
197	2	संपृष्ट०	संसृष्ट०
198	20	संजात सा०	संजातसा०
204	2	०क्षीय०	०क्षिय०
205	15	पलकयाति	पुलकयाति

Page	Line	Incorrect	Correct
211	11	„ तप्तानां	„ सप्तानां
„	27	„ तिष्ठसे	„ तिष्ठसे
213	13	„ and not	„ than
215	21	„ beanty	„ beauty
„	29	„ totuses	„ lotuses
„	25	„ दुग्धा—	„ दुग्धा—
216	32	„ हरेर्द०	„ हरेर्द०
„	30	„ as rule, apposed,,	as a rule, op- posed.
217	13	„ decomes	„ becomes
222	6	„ proced	„ proceed
„	18	„ •सजा०	•सज्या०
„	31	„ कुर्ये०	„ कुर्ये०
225	29	„ पलकयति	„ पुलकयति
„	32	„ distinguishes the class of trees from that of the plants.	thrills with joy the clusters of trees and of plants.
234	8	„ •मनुवर्तमाना	„ •मनुवर्तमाना.
242	I	„ •च्छिन्न	„ •च्छिन्नं
„	22	„ तदेच्छा	„ तदिच्छा
259	1	„ •नुविद्ध	„ •नुविद्धं
262	19	„ •मुत्तुंग०	„ •मुत्तुंग०
„	20	„ •वीडा०	„ •वीडा०
266	22	„ उत्तप्तः	„ उत्तप्तः
269	8	„ •वादिभि	„ •वादिभिः
272	6	„ दृष्टा	„ दृष्टा
27	17	„ शान्ति	„ शान्ति
„	29	„ भिन्न०	„ भिन्न०
„	31	„ शान्ति	„ शान्ति
„	29	„ •व्रत०	„ •व्रता०

Page	Line	Incorrect	Correct
276	28	स्तस्याद्यापि	तस्या भद्यापि
"	28	जनः	जनाः
277	1	शारिरं	शारीरं
281	2	जन	जनः
"	4	हृदय	हृदय
"	22	मधुरः	मधुरः
"	28	शान्ति	शान्ति
282	13	मैत्रि	मैत्रिः
"	22	सर्वा०	सर्व०
283	12	a rope cord	a rope, cord.
"	28	गजश्रेष्ठै	गजश्रेष्ठैः
286	17	उक्त्वा	उक्त्वा
287	1	०च्छेदेन	०च्छेदेन
"	9	देवमध्ये	देवमध्ये
"	13	शान्तिकः	शान्तिकः
288	11	तान्येव	तान्येव
294	6	उत्तरेण	उत्तरेण
295	20	प्रत्यासनौ	प्रत्यासन्नौ

PREFACE.

6	13	„	beyond	„	beyond
16	3	„	°charita,	„	°charita
„	30	„	fara s	„	far as
22	22	„	Prikrit	„	Prākrit
24	31	„	and	„	and
30	22	„	studiously	„	highly artificial
			majestic		

3 2044 058 231 838

THE BORROWER WILL BE CHARGED
AN OVERDUE FEE IF THIS BOOK IS NOT
RETURNED TO THE LIBRARY ON OR
BEFORE THE LAST DATE STAMPED
BELOW. NON-RECEIPT OF OVERDUE
NOTICES DOES NOT EXEMPT THE
BORROWER FROM OVERDUE FEES.

